



Ислом маданиятининг сара асарлари

Абул Ҳасан Мовардий

ДУНЁ ВА ДИН ОДОБИ



Таржимон ва сўзбоши муаллифи
АБДУЛЛОҲ ИСМОИЛ МАҲДУМ



Абулҳасан Мовардий
ДУНЁ ВА ДИН
ОДОБИ

Таржимон ва сузбоши муаллифи
АБДУЛЛОҲ ИСМОИЛ МАҲДУМ



ГОШК: Н-1
2017

УЎК: 297.17:17
ББК 86.38

Ўз даврининг забардаст адиби Абулҳасан Мовардийнинг «Дунё ва дин одоби» китобида инсоний одоб-ахлоқ, гўзал фазилат ва Ҳислатлар нозик кузатиши ва ҳаётий тажрибалар асосида таҳлил қилиб берилган. Адиб ўз қараишларини Қуръони Карим ва ҳадиси шарифлар кўрсатмалари бшан асослаб бериши ҳам ўқувчилар фикрини ўзига жалб этади. Мазкур китоб кўпчилик китобхонларга манзур бўлишига ишонамиз.

Ўзбекистан Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2434-рақамли хулосаси асосида тайёрланди.

ДрВ^Н) Абулҳасан Мовардий
^ Г ^ Д у н ё ва дин одоби. X: «Hilol-Nashr», 2017. - 456 f

УУК: 297.17:17
ББК 86.38

ISBN 978-9943-4819-8-5

© Абулҳасан Мовардий
©«HILOL-NASHR» нашриёти, 2017.

СЎЗ БОШИ

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

Аллоҳ таолога ҳамду санолар, хотамул анбиё Муҳаммад Мустафога, ул зотнинг оила ва асҳобларига дурудун саломлар бўлсин!

Ислом оламининг беназир ва етук мутафаккири, аббосийлар давлатининг сиёсий-ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутган, дунёқарашини кенг ва фикри теран ажойиб адиблардан бири Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Ҳабиб ал-Басрий Мовардий Ислом маданиятининг турли соҳаларини қамраб олган асарлари билан ўз номини тарих саҳифаларига муҳрлади. Ҳижрий 364–450-йилларда яшаб ўтган бу алломанинг «Дунё ва дин одоби» («Адаб уд-дунё ваддин») китоби орадан шунча асарлар ўтганига қарамай илм аҳлининг юксак меҳр-муҳаббатига сазовор бўлиб келмоқда.

Тарихда ўтган машҳур уламолар ҳаёти ва ижодий фаолияти тўғрисида ёзилган китобларда Абулҳасан Мовардийнинг Басра ва Бағдодда ҳадис ва фикрдан бошқа илм соҳалари билан шуғуллангани тўғрисида бирон маълумот учрамайди, чунки бу икки соҳа ўша пайтдаги ўқув дастурларнинг асосини ташкил этарди. Лекин Абулҳасан Мовардийнинг ёзиб қолдирган китоблари диний илмлардан ташқари адабиёт, шеърят, тилшунослик, фалсафа ва ижтимоий фанлардан ҳам чуқур билимга эга эканини тасдиқлайди. Бу эса, ўз навбатида, унинг бу соҳаларга оид китоблар билан танишлиги ва ўз даврининг забардаст устозларидан таълим олганига ҳужжат-далил бўлиб хизмат қилади.

Айниқса, алломанинг адиблик маҳорати исломий ва ундан бошқа илмларда ҳам ўз замондошларидан илгарилаб кетганига гувоҳлик беради. Адиб бир қанча диёрларда қозилик, Нишопур вилоятида қози ул-қуззот вазифаларида ишлаб ўзига бой ҳаётини тажриба орттиради. Мамлакатнинг у чеккасидан бу чеккасигача хизмат юзасидан кезиб чиққан Абулҳасан Мовардий Бағдодга кай-

145
211



SAHARQAND QITISOLAYOT
VA SERVIS INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
№ 54730



тиб келиб, у ерда Қуръонни тўлик тафсир қилди, фикх, усул ул-фикх ва адабиёт фанидан талабаларга сабоқ берди, кўпгина асарларини шу ерда таълиф қилди. Бир қатор нуфузли хонадонлар, жумладан, халифа ал-Муктадир ҳузурда обрў-эътибор қозонди.

Айтишларича, хижрий 429 санада халифа Жалолуддавла ибн Бавейх ўз исмига «шоҳон шоҳ» (подшоҳлар подшохи) лакабини кўшиб айтишларини талаб қилганда, бағдодлик қози Абултаййиб ал-Табарий каби бир турух фақиҳлар жойиз деб фатво бердилар. Аммо Абулҳасан Мовардий қарши чиқиб, уни жойиз эмас, деб ўз фикрини исботлади. Бу эса ўз-ўзида Жалолуддавла билан аллома ўртасига совуқчилик туширгандек бўлди. Лекин Жалолуддавла уш саройга чақиртириб: «Бўлиб ўтган воқеада динга бўлган ихлоснинг туфайли менга ҳеч ким қилмаган яхшиликни қилдинг ва бу билан ҳузуримда обрў-эътиборинг янада ошди», деди.

Илмий мероси. Мовардийнинг кўпгина китоблари бизгача етиб келмаган. Ҳозиргача алломанинг ўн иккита китоб ёзиб қолдиргани маълум бўлиб, улар уч туркумга ажратилган: биринчиси – диний китоблар, иккинчиси – сиёсий-ижтимоий ва учинчиси – тилшунослик ва адабиётга оид китоблар.

«**Адаб ул-дунё вал-дин**» китоби. Абулҳасан Мовардийнинг мана шу китоби Ислом оламида кенг тарқалиб, ҳозирги кушларда ҳам ушга мурожаат қилинади. Бу асар Европада бир печа марта нашр этилиб, Берлин, Лондон ва Мисрнинг нуфузли кутубхоналарида ушнинг қўлёзма нусхалари сақланади. Бундан ташқари, бу асарнинг яна бир қанча нусхалари Искандария, Фос шаҳри (Марокаш)даги Қаравийлар университети кутубхоналари, Ироқнинг Мосул ва Хилдистоннинг Рампур шаҳарларида ҳам мавжудлиги аниқланган.

Айнан мазкур китоб мавзусига тўхталадиган бўлсак, унинг соф илмий нуқтаи назардан ёритилган ахлокий ва диний фазилатлар, «Қабул қилинган одатлар одоби» деб номланган ижтимоий одоб ва муомалага оид кўпгина мавзуларни камраб олганига шохид бўламиз. Муаллиф бу китобида ўрни келганда оят ва ҳадисларни келтириш баробарида араб адабиёти ва Ислом одоби билан уйғунлашиб кетган бошқа халқларнинг адабий манбаларидаги ҳикмат ва насихатлар, мисол ва шеърлардан намуналар келтиради.

«Адаб ул-дунё вад-дин» китоби турли табақа вакиллари, хусусан, илмга чапқоқ талабалар учун пиҳоятда фойдали асардир. Бундан ўттиз йилларча буруп, шу мавзуда ёзилган янги дарсликлар ҳали мавжуд бўлмаган бир пайтда Миср маориф вазирлиги «Адаб ул-дунё вад-дин» китобини ўрта мактаблар ва ал-Азхар университети ўқув дастурларига дарслик ва қўлланма сифатида киритишга қарор қилгани бежиз эмас.

Бундан юз йиллар олдин юртимиздаги Самарқанд, Тошкент ва Бухоро мадрасаларида мазкур китоб дарслик сифатида ўқитиб келинганини яхши биламиз. Бу билан мазкур китобни фақат талабаларга керакли қўлланма экан, деган маънода тушунмаслик керак. Талабалар билан бир қаторда бошқа илм ихлосмандлари ҳам бу китоб билан танишиб чиқишса, фойдалан холи бўлмайди. 1978–1979-йилларда Дамашк университетининг шарият факультетида таҳсил олиб юрган кезларимда шаҳардаги китоб бозорларини шेरим кейинчалик дин ишлари бўйича давлат кўмитасининг раиси бўлиб ишлаган Шарафуддин ака билан бирга кўп айланардик. Дамашкдаги Умарийлар масжиди яқинидаги диний китоблар бозорида тафсир, ҳадис, фикҳ, сарф ва паҳвга оид қўлланма китобларни кидириб юриб, бир дўконда Ливаннинг Байрут шаҳрида чоп қилинган «Адаб ул-дунё вад-дин» нинг эндигина нашрдан чиққан нусхасига кўзим тушиб қолди. Ўзимизда одамлар кўлида китобнинг қўлёзма ва топбосма нусхалари борлигидан хабарим бор эди. Лекин мутолаасига қийналганим сабабли унчалик аҳамият бермас эдим. Дарҳол китобни сотиб олиб, ётоқхонада варақлай бошладим. Янги нашрдаги китоб биздаги нусхалардан мутолаа қилиш ва тушуниш учун қулайлиги билан фарқланиб турарди. Ушбу фарқ куйидагиларда кўрилади:

Биринчидан, китоб мағнидаги кийин сўз ва маънолар шарҳи мавжуд.

Иккинчидан, замонавий китобхон ҳолати инобатга олиниб, айрим иборалардаги мураккабликлар иложи борича соддалаштирилган.

Учинчидан, китобхон ўқиганда қийналмаслиги ва тушуниши осон бўлиши учун жумлалар орасига тиниш белгилари нукта, вергул ва ҳоказолар қўйиб чиқилган.



Тўртинчидан, китоб мавзусининг ўзгаришига қараб, зарур ўринларга кичик сарлавҳалар киритилган.

Шу тариқа бу одоб китобиши қайта-қайта ўқир эканман, унинг кўпчилиikka фойдадан холи эмаслигига амин бўлдим. Араб тили чексиз лугат уммони бўлишидан ташқари, наҳв, сарф, маоний, баён, бадий, фасоҳат каби яна бир қанча улуғ илмларни ҳам ўз ичига олади. Аллоҳ таолонинг ожиз қолдирувчи улуғ Китобининг айнан араб тилида нозил бўлишининг ҳикмати бу тилнинг яна кўплаб ўзига хос хусусиятлари борлигига далолат қилади. Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг тиллари ҳам араб тилидир. Расулulloҳнинг ҳадислари кўп маъноларни ўзида жамлагани ҳар қандай киши эътиборини ўзига тортади. Бу ҳақда у зотнинг ўзлари: «Менга жавомиъул-қалим ато қилинган», деб марҳамат қилганлар. Расулulloҳ алайҳиссаломнинг сўзларини у зотдан олдин бирорга араб айтмаган, бирор ажамий шу қабилда гапирмаган, фалончининг сўзи ёки бу менинг сўзим, деб ҳеч ким даъво қилмаган. Пабий алайҳиссаломнинг сўзлари сунъийликдан холи ва такаллуфдан пок эди. Шу сабабли, ҳадиси шарифлар ҳам Қуръон оятлари билан бир қаторда мўминларнинг қалбларидан жой олди.

Қуръони Карим оятлари ва Расулulloҳнинг суннатлари руҳида тарбия топган Абулҳасан Мовардийга замондош олим, адиб ва факиҳлар ўз асарларида иложи борича кам сўз қўллаб, кўп маъноларни ифода қилишда мусобакалашардилар. Бу соҳада улар араб тилининг турли имкониятларидан кенгрок фойдаланишга ҳаракат қилардилар. Абулҳасан Мовардий ҳам бундан мустасно бўлмади, албатта. «Адаб уд-дунё вад-дин» китоби жумлалари қисқа ва мухтасар бўлиши баробарида кўп ўринларда сажъ (вазнга эътибор қилинмаса-да, жумлалар охирининг кофияли бўлиши бахшиларимиз ижросида кўп кузатиладиган усул)дан фойдаланганига гувоҳ бўламиз.

Хулосан калом, «Адаб уд-дунё вад-дин» китобининг жанангдор тили, гўзаллиги, латофати ва маънолар мураккаблигини бошқа тилда ифода этиш ва китобхонга етказиш осон бўлмаслиги аниқ. Албатта, бундай иш таржимондан катта маҳорат ва тажриба бўлишини талаб этади. Таржима назарияси мутахассислари фикрига

караганда, илмий ҳужжатларни таржима қилганда ҳар бир сўз (истилоҳ) фақат битта маънода қўлланади ва бу билан ҳужжатларни ҳар хил тушунишга барҳам берилади лекин бадиий адабиётнинг таржимаси ундай эмас. Қадимги дунё ва Шарқ Уйғониш даврининг мутафаккир ва файласуф олимлари тор соҳа мутахассислари бўлишмаган, балки турли илм соҳаларидан етарли даражада хабари бор қомусий олимлар бўлишган. Кейинги даврга келиб эса илм-фан қамрови кенгайиб бориши натижасида муайян илм соҳасида чуқурлашиш ва шу соҳада етук мутахассис бўлиш давр талабига айланди. Бунинг оқибатида ҳар бир соҳада мисли кўрилмаган кашфиётлар амалга оширилди, инсон тафаккури ва имконияти уфқлари кенгайиб борди. Шунга қарамадан, маънавият ва амалиёт орасида муайян даражада инкироз юзага келди. Аниқ фаолар соҳаси мутахассислари билан руҳий-маънавий таълимот устозлари ўртасида муайян маънода «бўшлик» пайдо бўлди. Маънавий ва аниқ фаоларни ўрганиш ва таълим бериш алоҳида ажралиб чиқди. Ваҳоланки, Абулҳасан Мовардий каби қомусий олимларнинг фикрича, маънавий ва моддий ҳаётни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Бу алломанинг давлатчилик таълимоти, жумладан ана шу назария асосига қурилган, десак хато бўлмайди.

Қадимги юнон файласуфлари, форс ва ҳинд доғришмандлари, юртимизнинг таниқли алломалари – Форобий, Беруний, Бухорий, Термизий, Замахшарий ўз ҳаётлари давомида диний илмлар қаторида математика, астрономия, геодезия, кимё, физика, тилшунослик, табобат ва бошқа қатор табиий фанлар билан қизиқиб, уни ўрганиш ва шу соҳа бўйича илмий изланишлар олиб боришган. Чунки маънавиятни деб дунё ишларини, дунё ишларини деб маънавиятни бой бермаслик инсониятнинг вазифасидир.

Шундай экан, Абулҳасан Мовардий ва у каби аллома зотларнинг давлатчиликка оид нодир ва қимматли асарларини бугунги кунимизда тилимизга ўгириш катта аҳамият касб этади. Бу аллома қаламига мансуб маънавият билан сиёсатшунос, ҳуқуқшунос, ижтимоий фанлар мутахассислари, аниқ фанлар билан шугулланувчи ва бошқа турли соҳа вакиллари обдон ўқиб танишсалар, фойдадан холи бўлмайди. Лекин бу асарларни тилимизга ўгириш осон эмаслигига ўз тажрибамизда шохид бўлдик.



Юкоридаги фикр-мулоҳазалардан хулоса қилиб айтмоқчимизки, мазкур қомусий илмларни старли даражада эгаллаган мутафаккирларнинг асарларини ўша илм соҳаларидаги хабари йўқ ҳолда таржима қилиш кўзланган натижани бермайди. Ушбу асар таржимасига киришар эканмиз, Абулҳасан Мовардийнинг сўз санъати борасидаги маҳорати, ўзгача лутф ва нозик сўз ўйишлари китобхонга тўлиғича ва мукамал ҳолда етказиб бериш иложи йўқлигига амин бўлдик. Баҳоли қудрат асарнинг асосий ғоясини ташкил этган алломанинг фикр-мулоҳазалари, донишмандона ҳикматлари, умуминсоний қадриятлар ва дунё халқларининг умумий меросига айланиб қолган буюк зотларнинг айтган сўзларини ҳозирги кун ўқувчисига етказиб беришни ният қилдик. Бунинг қай даражада амалга ошганига ўқувчиларнинг ўзи холис баҳо беради. Таржима жараёнида Хонзода номи билан машҳур туркиялик олим Увайс Вафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Халил ибн Довуд Арзанжонийнинг ҳижрий 1328 йилда Истанбулда чоп этилган «Мишхожул яқийн шарҳу Адабид-дунё вад-дин» номли шарҳидан кенг фойдаландик. Албатта, бу ишимизни тугал ва энг тўғри, муваффақиятли таржима деган даъводан мутлақо йироқмиз. Лекин сув йўғида таяммум дейилганидек, кийинчиликни рўқач қилиб, инсоният тафаккур хазинасининг дурдоналаридан бири билан халқимизни таништирмай туришнинг фойдаси йўқ деб ўйлаймиз. Инсон хатодан холи эмас, эҳтимол, амалга оширилган таржимамиз борасида баъзи бир фикр-мулоҳаза ва эътирозлар бўлиши мумкин.

Илтимосимиз шуки, бу асар таржимаси тўғрисида пайдо бўлган фикр-мулоҳазалар ва таклифларни ёзма равишда нашриёт манзилига юборилса, бизга катта ёрдам бўларди, ишшоаллох. Таржима жараёнида ўз ёрдамини аямаган Абдулазиз Мўмин, Ҳикматуллоҳ Тоштемиров, Алоуддин Хофий ва масъул муҳаррир Бобомурод Эралига ўз ташаккуримизни изҳор этамиз.

Мазкур китобни ўз тилимизга ўгиришга муваффақ айлаган Аллоҳ таолодан тавфиқ сўрайман. Ўзига суяндим ва Ўзига илтижо қилурман.

Абдуллоҳ Имомл Махдум
Тошкент



ДУНЁ ВА ДИН ОДОБИ

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

МУАЛЛИФ МУҚАДДИМАСИ

Чексиз қудрат ва беҳисоб неъматлар эгаси бўлган Аллоҳ таолога ҳамдлар бўлсин! Пайгамбарлар ва анбиёлар охири саййидимиз Муҳаммадга, у зотнинг оилалари ва тақводор асҳобларига саловоту саломлар бўлсин!

Дарҳақиқат, ҳар бир мақсаднинг улуғлиги натижаси улуғлигига, ҳар бир шарафнинг юксаклиги ундан қанча фойда етишига қараб белгиланади ва унга эътибор бериш лозим бўлади ҳамда шу эътиборга мувофиқ самарасидан баҳраманд бўлинади. Обрў-эътибор ва шараф жиҳатидан ишларнинг кадрлиси ва улуғи, фойда ва самараси кўпроғи дин ва дунё ишларини тартибга солиб, бандани дунё ва охираат саодагига етказадиганидир. Чунки диний аҳкомларга амал қилиш туфайли ибодатлар мақбул ва ижобат бўлади. Дунё ислоҳи ва салоҳияти туфайли бахт-саодат манзилига етиб борилади.

Мазкур китобда дин ва дунё одоблари ҳақида сўз юритиб, умумий жиҳатлари ҳақида мухтасар ва лўнда услубда тушунча беришга ҳаракат қилдим. Яна бу китобда фақиҳлар таҳқиқи билан адибларнинг назик ва аниқ ифода маҳоратини ўзаро уйғунлаштирганим боис уни тушуниш кийин бўлмайди. Аллоҳ таолонинг китоби ҳамда Расулulloҳ сошлalloҳу алайҳи васалламнинг ҳадиси шарифларидан ҳужжат-далил ва иқтибос келтирганим, донишмандларнинг пурмаъно ҳикматлари ва сўз усталарининг фасоҳатли ибораларини шоирларнинг гўзал ва марокли байтларидан намуналар олганим ўқувчиларга ўзгача завқ бағишлайди. Чунки қалблар ҳар хилликдан завқ олиб, бир хилликдан зерикади. Ҳазрати Али розияллоҳу анҳу: «Танамиз чарчагандек, қалблар ҳам зерикади, уларга турфа ҳикматларни



хадя этинг», деган экан. Бунинг маъноси шуки, тана ва қалб бир холдан бошқа ҳолга ўтиб туришни ёктиради. Халифа Маъмун раҳимахуллоҳ ўз саройида бир жойдан бошқа жойга кўчиб турар ва Абулатоҳиянинг мана бу шеърини ўқир экан:

*Малол этиб чарчаган нафс муддаоси бажо айланмаса,
Биридан бошқа ҳолга кўчишдан бошқаси уни тuzатмас.*

Ушбу китоб асосан беш бобдан иборат:

1-боб. **Ақлнинг фазилати ва «ҳаво» нинг ёмонлиги.**

2-боб. **Илм одоби.**

3-боб. **Дин одоби.**

4-боб. **Дунё одоби.**

5-боб. **Нафс одоби.**

Аллоҳ таолодан яхши ният ила қўл урган ишимда ёрдам бериши ва Ўзи ваъда қилган ажру мукофотларга муяссар этишини сўрайман. У менга ёрдам бериш ва кифоя этишда энг яхши вакилдир.

БИРИНЧИ БОБ

АҚЛНИНГ ФАЗИЛАТИ ВА «ҲАВО» НИНГ ЁМОНЛИГИ

Билгилки, ҳар бир фазилатнинг ўз асоси ва ҳар бир одобнинг ўз манбаси бор. Бу асос ва манба ақл бўлиб, Аллоҳ таоло шу ақлни дин таянчи ва дунё устуни қилиб яратди. Қарангки, шариатнинг амр-қайтарикларини ақлнинг камолот даражасига қараб белгилади ва дунё ишларини шу ақл йўриғи ва тадбирига биноан бошқаришга йўл кўрсатди, мақсад ва қизиқишлар ҳар хил бўлишига қарамай, қилинадиган ишларни икки қисмга ажратди. Биринчиси, ақлга биноан қилиш вожиб бўлган қисмни шариат қувватлайди. Иккинчиси, ақлга биноан қилиш жоиз бўлган қисмни шариат тасдиқлайди. Ақл ана шу икки қисмга устун ва таянч вазифасини бажаради.

Ривоят қилинишича, Набий алайҳиссалом: «Кишини тўғри йўлга бошлайдиган ёки ҳалокатдан қутқарадиган ақлга тенг келадиган нарса йўқ», дедилар. Яна у зот бир ҳадиси шарифда: «Ҳар бир нарсанинг таянадиган асоси бор. Киши амалининг асоси унинг ақлидир», дедилар. Ҳар бир банданинг Роббига ибодати унинг ақл даражасига қараб бўлади. Фожирларнинг: «**Агар бизлар (пайғамбар сўзларини) тинглаб, ақл юргизувчи бўлганимизда, дўзах аҳлидан бўлмас эдик**», деганларини эшитмаганмисиз?» (Мулк сураси, 10-оят). Умар ибн Хаттоб розияллоху анху: «Ҳар бир киши суянадиган асос ақлидир, насаби динидир ва муруввати хулқидир», деган. Ҳасан Басрий деди: «Аллоҳ кимга ақл берган бўлса, қуздан-қуш ўтиб ўша ақл бир хожатига ярайди». Донишмандлардан бири: «Ақл энг яхши дўст ва подонлик энг ёмон душмандир», деди. Бир адиб: «Ҳар бир кишининг дўсти ақли ва душмани жоҳиллигидир», деди. Улуғлардан бири: «Неъматлар ичида энг яхшиси ақл, мусибатлар ичида энг ёмони жоҳилликдир», деган экан. Шоир Иброҳим ибн Ҳассон шундай дейди:

*Бечораҳол йигитга соғлом ақл зийнатдир,
Насаби улуг бўлса ҳам, калтафаҳмлик айб.
Одамлар ичида йигит ақли билан танилғай,
Илм ва тажриба юзага чиқар ақлга қараб.
Аллоҳ берган неъматлардан энг афзали ақлдир,*



*Бирон нарса дунёда унга тенг кела олмас.
Агар Раҳмон зот ақлни қилган бўлса гар етук,
Шу баробар хулқ ва тилагин мукаммал кўрдик.*

Билгилки, кўп ишларнинг моҳиятига ақл ёрдамида етиб борилиб, у туфайли яхшилик билан ёмонликлар орасини ажратилади. Ақл ғаризий (туғма) ва муктасаб (ўзлаштирилган), деган икки қисмдан иборат. Ғаризий ақл аслий бўлиб, унинг ҳад-ниҳояси борки, шариатнинг амр-қайтариқларини бажариш ана шу ақлга боғлиқ. Шаръий амаллар ана шу ҳад-ниҳоядан ошиб ҳам, камайиб ҳам кетмайди. Мана шу ҳад-чегара туфайли инсон ҳайвонлардан фарқланади. Агар инсонда ғаризий ақл тўлиқ ва мукаммал бўлса, уни оқил деб аталади ва шу туфайли у камолотга эришади. Солиҳ ибн Абдулқуддус айтганидек:

*Ақли расо ҳеч бўлмагай шошмашошар,
Қилган орзу-тилагин бир кун амалга ошар.*

Заҳҳок Аллоҳ таолонинг: «**У тирик кишиларни огоҳлантириш учун**» деган (Ёсин сураси, 70-оят) сўзини «Оқил кишиларни», деб тафсир қилди.

АҚЛНИНГ ҲАДДИ ВА ЎРНИ

Ақл ва унинг сифати тўғрисида одамлар турлича фикрда бўлишган. Бир тоифа ақлни латиф жавҳар, у туфайли хабар ва маълумотларни ажратиб олинади, дейди. Бу фикр тарафдорлари ақлнинг асл жойи қаерда бўлиши тўғрисида ихтилоф қилишди. Бир тоифа ақлнинг жойини мия, уни ҳис этиш ўрни деса, бошқа бир тоифа ақлнинг жойини қалб дейди ва уни ҳаётнинг манбаи ва сезгилар асосидир, деб таърифлади. Ақлни латиф жавҳардир, деган фикр икки жиҳатдан тўғри эмас: биринчидан, жавҳарлар бир-бирига ўхшаш бўлиб, бири тақозо этмаганини бошқа бири тақозо этиши мумкин эмас. Агар бири тақозо этганини бошқа бири тақозо этса, оқил киши ўзи тирик бўла туриб ақлнинг мавжуд бўлишидан беҳожат бўларди. Иккинчидан, жавҳарнинг ўз-ўзича мавжуд бўлиши тўғридир. Агар ақл жавҳар бўлса, унинг

аклсиз кишида бўлишини инкор этиб бўлмасди. Худди аклсиз жисм бўлиши жоиз бўлганидек. Мана шу икки сабаб туфайли аклни жавҳар дейиш тўғри эмас.

Яна бир тоифанинг акл бир нарсанинг моҳиятини идрок этувчи, деб айтган фикрини олдингисидан хақиқатга яқинроқ десак-да, яна бир жиҳатдан унга қўшилиб бўлмайди. Чунки идрок жонли мавжудотга хос сифатдир. Акл эса араз бўлиб, идрок араз бўла олмайди. Ҳолбуки, идрок жонли мавжудот сифатларидан биридир. Акл араздир (**араз – ўз-ўзича мавжуд бўла олмай, мавжуд бўлиш учун асосга муҳтож нарса. Масалан, намоён бўлиш учун ўрин-маконга боғлиқ ранглар каби – тарж**). Идрок араз бўла олмайди. Чунки араз тирик нарса эмас. шундай экан, жонсиз нарсага лаззатланувчи, оғрикни сезувчи ва хоҳловчи, деган сифатни бериш тўғри эмас. Яна бир тоифа мутакаллимлар аклни зарурий илмлар йиғиндиси, дейди. Бу таърифнинг умумийлик ва эҳтимолликни камраб олганини инobatга олсак, уни аниқ таъриф деб бўлмайди. Чунки таърифнинг вазифаси ўзидан умумийлик ва эҳтимолликни кетказиш туфайли маҳдудликни очиб беришга қаратилган.

Яна бир тоифа аклни идрок этиладиган нарсаларнинг энг зарурларини билишдир, дейди. Бу саҳиҳ қавл бўлиб, у икки турдан иборат. Юқорида айтиб ўтилганидек, зарурини билиш икки хил: биринчиси, сезги аъзолари пайкаши билан ҳосил бўладиган нарса. Иккинчиси, туғилганидан бошлаб инсон табиатида мавжуд бўлган нарса. Ҳис этиш аъзолари пайқашидан юз берадиган нарса кўриш орқали идрок этиладиган манзара, эшитиш орқали идрок этиладиган товушлар, татиб кўриш билан билинадиган таъмлар, хидлаш орқали сезиладиган бўйлар ва ушлаш орқали пайқаладиган нарсага ўхшайди. Агар инсон сезги аъзолари ёрдамида бу нарсани идрок этса, илмнинг шу тури унга собит бўлади. Чунки кўзни юмган вақтда идрок этмаслик ва шу туфайли маълумотга эга бўлмаслик инсонни акли комил бўлишдан чиқара олмайди. Чунки сезги аъзосини ишлатиш ҳолатидан аён бўладик, агар идрок этса, муайян маълумотга эга бўлади.



ТУҒМА АҚЛ

Туғма ақлга кўра, бир нарсани вужуд ва адамдан, мавжудлик худус ва қидамдан холи бўлмаслигини, яна у икки зид нарса ҳеч қачон бир-бирига бирикмаслиги ва бир рақами иккидан камлигини ҳам билишга ўхшайди. Инсондаги ана шу бошланғич билимни идрок этишни туғма ақл дейилади. Илмнинг бу тури нафақат соғлом ва ақли расо кишида мавжуд. Агар у мазкур икки турдаги зарур маълумотни идрок қилса, уни ақли етук киши деб аталади. «Ақл» сўзи туяни тушовлаш маъносини ҳам билдиради. Шунинг учун тушовни ҳам ақл, дейиш ҳолати учрайди. Чунки қочмоқчи бўлган туяни тушов тутиб қолганидек, ақл инсонни ярамас ва бузуқ ишларни амалга оширишига йўл бермайди. Шунинг учун Омир ибн Абулқайс: «Қачон ақлинг шаънингга нолойиқ ишдан қайтара олса, сен ақллисан», деган. Ақл хусусида айтилган бу фикрни Пайғамбар алайҳиссаломдан ривоят қилинган қуйидаги ҳадис ҳам қўллаб-қувватлайди. Пайғамбар алайҳиссалом: «Ақл ҳақ ва ботил ўртасини ажратадиган қалбдаги нурдир», дедилар. Ақлни жавҳар деганларни инкор этган тоифа у қалбда жойлашган, деган қарашни ёқлашади. Чунки қалб барча илмлар маҳалли – ўчоғидир. Аллоҳ таоло:

«Ахир улар (Макка мушриклари) Ер юзида сайр қилмайдиларми, (ана ўшанда) улар учун идрокли қалблар, тинглайдиган қулоқлар бўлур эди. Зеро, кўзлар кўр бўлмас, балки кўкраклардаги қалблар кўр бўлар» (Ҳаж сураси, 46-оят). Биринчидан, бу оят ақлни илм, иккинчидан, унинг жойини қалбдир, деган икки фикрга далолат қилади. Аллоҳ таолонинг: **«Идрокли қалблар»**, деган сўзини икки хил таъвил қилса бўлади: биринчиси, у (ақл) туфайли биладилар, иккинчиси у (ақл) туфайли ибрат оладилар. Мана шулар туғма ақл тўғрисида айтилган фикр-мулоҳазалардир.

ТАЖРИБА ВА КЕКСАЛАР ФИКРИ ТУФАЙЛИ МУКТАСАБ АҚЛНИНГ ЎСИШИ

Муктасаб ақл аслида ғаризий (туғма) ақлнинг ҳосиласи, би-
лишнинг ниҳояси, тўғри тадбир ва фикрат ютуғидир. Муктасаб
ақлга ҳад-чегара йўқ, чунки уни қанча кўп ишлатилса, камайиш
ўрнига кўпайиб боради. Мабодо уни ўз ҳолига қўйиб қўйилса,
олдинги ҳолатидан камаяди. Муктасаб ақлнинг кўпайишига икки
нарсa сабаб бўлади. Биринчиси, кўп фойдаланиш туфайли бўлиб,
агар унга «ҳаво» ва шахвоний тўсиқ бўлмаса. Бу худди кекса ки-
шиларда кўп тажриба, соғлом фикр бўлишига ўхшайди. Шунинг
учун араблар кексалар ақлини мактаб: «Кексалар виқор дарахт-
лари, билим ва тажрибага бой кишилар, отган ўқлари мўлжалдан
адашмайди ва айтган фикрлари хато кетмайди. Агар сенда бир
ёмонликни кўрсалар, ундан қайтардилар, агар бир яхшилик-
ни кўрсалар, ёрдам берадилар», деган. Шунинг учун айтишади:
«Кексалар фикрини олинг. Уларда хотира қуввати сусайиб бор-
са-да, ўз ҳаётида ибратли воқеаларга гувоҳ бўлиб, турли хабар-
ларни эшитишган». «Мансур-ул ҳикам» да: «Ёш улғайган сари
жисмоний қувват камайиб, ақлий қувват ошиб боради», дейил-
ган. Яна унда: «Жоҳилни фақат ҳаёт тарбиялайди», дейилган. До-
нишмандлардан бири: «Одоб беришга тажриба, насиҳат қилиш-
га кунлар ўтиши кифоядир», деган. Улуғлардан бири: «Тажриба
ақлнинг ойнаси, ғафлат нодонлик мевасидир», дейди. Бир адиб
шундай деган экан: «Ўтган нарса у ҳақда хабар беришга кифоя
этади, ақл эгаларига тажрибадан ҳосил бўлган нарсалар ибрат
олишга етарлидир». Шоирлардан бири шундай деди:

*Ақл ўз аҳлига зийнат эканин кўргин,
Етук ақл узоқ йиллар тажрибасидир.*

Бошқа шоир деди:

*Киши ҳавою нафсга эргашмай улғайса,
Вақт ўтган сари ақлига ақл қўшилар.*



ЁШЛАР ЗУККОЛИГИ

Энди иккинчи йўл – муктасаб ақл ўткир фаросат ва закийлик билан бўлади. Бу нарса тўсатдан пайдо бўлувчи ўта зийраклик, деб аталади. Агар ақл ақли билан бирлашса, худди ўсмирлардаги зийракликнинг ақли расолик ўзаро бирикишида кузатилгандек, муктасаб ақлнинг кўпайиб боришини келтириб чиқаради. Ҳарим ибн Қутбанинг олдига Омир ибн Туфайл билан Алқама ибн Улоса (**жоҳилият даври саййидлари – тарж.**) бир иш юзасидан тортишиб келганда, зехни ўткир ва ёш ўсмирга учрашишни маслаҳат беради. Эҳтимол Ҳарим бу билан баҳс-мунозарани хохламагандир. Лекин иккиси ҳам ноилож ҳақ сўзга бўйсуниб, ёш ва зехни ўткир Абу Жаҳлнинг олдига боришди. Лекин Абу Жаҳл ҳам икковига ҳакамлик қилишдан бош тортди. Алалоқибат иккиси яна Ҳаримнинг олдига қайтишга мажбур бўлди. Бу гал Ҳарим иккови ўртасида ҳакамлик қилди. Бу ҳақда Лабид (**ислом келган даврдаги шоирлардан бири – тарж.**) шундай деди:

*Эй аслзодалар зурриёти Ҳарим тан бердик,
Сенга берилганини билдик ҳакамлик.*

Араблар: «Ёшлар билан маслаҳатлаш. Чунки улар вақт ўтиши туфайли ҳали оҳори кетмаган ва қарилик нукси урмаган тиник фикрларни ҳадея этади», дейди. Шоир шундай деган:

*Кимда ақл бўлса, ундан тортиб олинмас,
Яна ёшга қараб тақсимланмас у.
Агар ёшга қараб берилганида борми,
Оталар болалар улушин олиб қўярди.*

Асмайй розияллоҳу анҳу шундай ҳикоя қилади: «Мени араб болаларидан бирининг фасоҳат ва малоҳати ҳайрон қолдирди. Чунки у билан ҳамсуҳбат эдик. Мен уни синамоқчи бўлиб: «Юз минг дирҳам эвазига аҳмоқ бўлишни хоҳлайсанми?», дедим. «Аллоҳга қасамки, йўқ», деди у. «Нима учун?», дедим. «Аҳмоқлигим тутиб, бир жиноятни қилгач, бор-будимдан ажралиб, аҳмоқлик яна ўзимда қоладими?», деди». Қарангки, бу бола ўткир ақли би-



лан қандай гўзал ҳулоса чиқарди ва туғма қобилиятига суяниб қандай йўл тутди? Эҳтимол бундай неъмат ҳаётда ундан ёши улуг ва тажрибали кишида ҳам бўлмас. Ибн Кутайба айтиб берган воқеа закийлик ва фатонатнинг бундан-да ажойиброғи деса бўлади. Умар ибн Хаттоб розияллоху анҳу кўчада ўйнаб юрган болалар олдидан ўтди. Болалар орасида Абдуллоҳ ибн Зубайр ҳам ўйнаётган эди. Ҳазрати Умарни кўргач, болалар ўзини четга олди. Фақат Абдуллоҳ жойидан жилмади. Ҳазрати Умар унга: «Нега сен дўстларинг каби четга ўтмадинг?», деди. «Эй мўминлар амири, айбим йўқки, сиздан кўрксам, йўл ҳам тор эмас, уни бўшатсам?», деди Абдуллоҳ. Бу жавоб замиридаги зийраклик ва гўзал ҳозиржавоблик дурдек яширин турганига қаранг. Ҳали ёш бола бўлса ҳам, маломатни ўз фойдасига ҳал этиши ажойиб эмасми? Закийликнинг ҳад-чегара ва туғма қобилиятнинг ниҳояси йўқ.

ФАРАЗДАҚ ВА ЖАРИРНИНГ ТОПҚИРЛИГИ

Ҳикоя қилинишича, Сулаймон ибн Абдулмалик Фараздаққа олдидаги румлик асирлардан бирининг бошини олишни буюрди. Фараздақ ундан афв этишни сўради. Бироқ халифа кўнмай, унинг кўлига ўтмас қилични тутқазди. Фараздақ: «Йўқ, Абу Рағовон Мужошиъ қиличи (яъни, ўз қиличи) билан уларни чопаман», деди-да, ўрнидан туриб, румлик асирнинг бўйнига қилич солди. Қилич кесмай, сапчиб кетди. Буни кўриб турган Сулаймон билан атрофидагилар кулиб юборди. Шунда Фараздик шундай деб шеър айтди:

*Ёмгир сўралганда васила этилгувчи халифани
Кулдирганимдан одамлар нечун ажабланар?
Қиличим кўркүв ёки даҳшатдан чопишдан бош тортмади,
Балки тақдир шуни раво кўрса, менда не илож?
На ўткир қиличу на қўлни боғлаб қўйиш ҳам,
Бирон жон ажалин тақдир дафтарига битмас.
Сўнг шундай дея қиличини қинига жойлади:
Улуг киши ёш боладек иш қилса, айб эмас,
Ўткир қилич кесмаса, қиличда не айб?
Агар шоир хато қилса, унга ҳам айб бўлмас.*



Шундай дея у жойига ўтирди ва агар ибн Мароға (**Жарир деган шоирнинг лақаби – тарж.**) бўлганда, мени шундай деб ҳажв қиларди, деди:

*Абу Рагавон Мужошеъ қиличи билан урдинг,
Ибн Золимнинг қиличи билан урсанг не бўлгай.*

(Ибн Золим умавийлар давридаги машҳур саркарданинг лақаби – тарж.)

Сўнг ўрнидан туриб, мажлисдан чикиб кетди. Бироз ўтиб Жарир кириб келди. Бўлиб ўтган воқеани унга айтиб берилганда, Фараздак шеъридан беҳабар ҳолда шундай шеърни айтди:

*Абу Рагавон Мужошеъ қиличи билан урдинг,
Ибн Золимнинг қиличи билан урсанг не бўлгай.*

Шеърни айтиб бўлиб, халифага: «Эй амирал мўминин, Ибн ул Қайн (Фараздакнинг лақаби) бўлганида менга бундай жавоб берарди:

*Асирни қатл этмай қўйиб юборар эдик,
Агар бўйинга қарз кўтариш юк бўлиб тушса ҳам.*

Сулаймон Жарирдан кўра Фараздакнинг сўзга усталиги ва ҳозиржавоблигини мақтовга лойиқ деб билди. Фараздакка Жарирнинг шеъри айтиб берилди-ю, лекин унинг топқирлиги тўғрисида лом-мим дейилмади. Фараздак айтди:

*Шунга ўхшаш ўткир учли ҳинд қиличлари,
Гоҳо туморлар богичин кесгайдир, холос.
Асирларни қатл этмай, қўйиб юборар эдик,
Агар бўйинга қарз кўтариш юк бўлиб тушса ҳам,
Бир румликни қатл этиш сизларга нечун керак,
Кулайбдан бир ота ёки Дорим каби бир акали қиларми?*

(Кулайб ва Дорим Фараздакнинг ота-боболари уруғи. – тарж.)

Шу билан Фараздак воқеаси атрофга тарқалди. Ҳикоя қилинишча, халифа Маҳдий ҳузурига Румдан асирлар келтирилганда уларни қатл этишни буюрди. Халифа олдидаги Шабиб ибн



Шайбага: «Мана бу румлик кофирнинг бошини ол», деди. Шунда Шабиб: «Эй мўминлар амири, Фараздакка нима бўлганини биласиз-ку? Халигача уни деб қавми бош кўтариб юра олмайди», деди. Шунда халифа: «Сенга эҳтиром кўрсатмоқчи эдим, унга лойиқ эмас экансан», деди. Ўша жойда турган шоир Абулхавл бундай деб шеър айтди:

*Қўли боглиқ румликдан мунча кўрқасан,
Агар унга озод бўлган ҳолда рўбарў келсанг?
Амирул мўминин уни қатл эт, десаю,
Шабиб буни эшитиб, кўрқиб кетдим.
Шабибнинг қўшин сафида туриши қизик,
Уни безаб тўқилган сўзларга яқинлаштиринг.*

Фараздакнинг сўзи тўғри ва ҳақ бўлса ҳам, лекин ажабланидиган жойи йўқ. Икки фикрнинг бир жойдан чиққанидан ҳайратланса бўлади. Шунинг учун донишмандлар: «Ақлнинг белгиси топқирлик ва мақсади мавҳумликдан қутулиш», дедилар.

ЎТКИР ЗЕҲН

Туғма қобилиятли ва ўткир зеҳнли киши ҳар қанча мушкул ва қалтис савол берилмасин, жавоб беришда довдираб, ўзини йўқотиб қўймайди. Бунга бир мисол: Али розияллоҳу анхудан: «Аллоҳ таоло беҳисоб бандаларни қандай қилиб ҳисоб-китоб қилади?», деб сўралганда: «Қанча беҳисоб бўлишса ҳам, уларга ризқларини етказиб берганидек», деб жавоб берди. Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анхумодан: «Рухлар жасаддан чиққандан кейин қаерга боради?», деб сўралди. У: «Мойи тугаган чироқ нури қаерга кетади?», деб жавоб берди. Ҳар иккала жавоб ҳам ортиқча гап-сўзга ўрин қолдирмай, қатъий ҳужжат-далили билан лол қолдирувчи жавоблардир. Иблис ҳақида келтирилган ҳикоя бундан ҳам ажойибдир. Иблис Исо алайҳиссаломга кўри-ниб: «Аллоҳ тақдирингга не битса, шу сенга етади, дейсан, шу тўғрими?», деди. Ҳа, деди Исо алайҳиссалом. Иблис: «У ҳолда ўзингни мана бу қоядан ташла-чи, агар тақдирингга бўлса, омон қоласан», деди. Исо алайҳиссалом: «Эй малъун, бандаларни си-



наш Аллоҳнинг ҳақи, Роббисини синаш банданинг иши эмас», дедилар». Аллоҳ ваҳий юбориб, қўллаб-қувватлаган пайғамбарларнинг бу тарика жавоб беришидан ажабланмаса бўлади. Аммо фақат ақли ва зехнига суянадиган кишилардан бундай жавоб чиқиши ҳайратланишга арзийди. Қусам ибн Аббос розияллоху анху ривоят қилиб дейди: «Ҳазрати Алига осмон билан ернинг ораси қанча?», деб савол берилганда: «Мустажоб дуо (масофасича)», деб жавоб берди. «Машриқ билан мағрибнинг ўртасичи?», деб сўралганда: «Куёшнинг бир кунлик йўли», деди. Бу саволни берган киши ё синаш, ё билмаганини билиб олиш ниятида сўрагандир. Ҳазрати Али розияллоху анхунинг жавоби эса ҳеч қандай саволга ўрин қолдирмади.

АҚЛ КАМОЛОТИ

Ўткир фаросат ҳосиласи – зийраклик, туғма қобилиятдан келиб чиққан гўзал бадиҳа, шу билан бирга, кўп йиллик тажриба ва турли синовларни бошдан кечириш ва турли синовлар билан умрни ўтказиб, унда қўлланган чоралар – мана шу икки жиҳат муктасаб ақлда жамланса, фозил кишида бўладиган мутлақо етук ва комил ақл саналади. Анас ибн Моликдан ривоят қилинади: «Пайғамбар алайҳиссалом хузурларида бир кишини мақталди. У зот: «Унинг ақли қандай?», дедилар. Саҳобалар: «Ё Расулуллоҳ, унинг ибодати, хулқи, фазилати ва одобини айтинг», дейишди ҳайрон бўлиб. У зот яна: «Унинг ақли қандай?», дедилар. Улар: «Эй Аллоҳнинг Расули, биз унинг ибодати билан бошқа фазилатларини айтсак, сиз унинг ақли ҳақида сўраяпсиз?», дедилар. У зот марҳамат қилдилар: «Обидларнинг аҳмоғи нодонлиги туфайли фожирга қараганда кўпроқ зарар етказди. Одамларнинг Раббиларига қурбатлари ақллари даражасига караб бўлади».





МУКТАСАБ АҚЛНИНГ КЎПАЙИШИ

Одамлар муктасаб ақл ҳаддан ошса ва кўпайса, фазилат бўлиш-бўлмаслиги тўғрисида ихтилоф қилишди. Бир тоифа буни фазилат эмас, чунки фазилатлар икки нокис фазилат ўртасидаги ўрта ҳолатдир, деди. Бу худди яхшилик икки ёмон нарса орасидаги ўрталikka ўхшайди. Агар бу ўрталик фазилат ҳаддидан ўтиб кетмаса. Донишмандлар Искандарга: «Эй подшоҳ, ҳар бир ишда мўътадил бўлишни лозим тутинг. Зеро, ҳаддан ошиш айб, ҳаддига етмаслик ожизликдир», дейишди. Расулulloҳ алайҳиссаломдан ворид бўлган «Амалларнинг энг яхшиси ўртачасидир», деган ҳадиси шариф ҳам шунга далолат қилади. Али розияллоху анху: «Амалларнинг яхшиси ўртача йўл тутишдир. Чунки юқориси унга қайтади, пастдагиси унга етиб олади», деди.

Амалларда ҳаддан ошмагин зинҳор,

Сўрасанг гар, ҳаддан зиёдини сўрама.

Одамлар орасида ўртача бўлгин доим.

Дейдиларки, ҳаддан зиёда ақл ўз соҳибини ҳийла ва макрга йўлқтиради. Бундай ақл қораланиб, соҳиби ҳам маломат қилинган. Умар ибн Ҳаттоб Абу Мусо Ашъарийга Зиёдни волийликдан бўшатишни буюрди. Бундан хабар топган Зиёд: «Эй мўминлар амири, ғазабданми ёки айбим борми?», деди. Ҳазрати Умар: «Униси ҳам, буниси ҳам эмас, балки ақлнинг кўплиги одамларга ташвиш келтиради, деб хавотир олдим», деди. Ҳазрати Умарнинг бу сўзи қадимий: «Ақлнинг ҳаддан ортиғи жисмни ҳалок қилади», деб айтилган хикматда ҳам ўз ифодасини топган. Бир донишманд шундай деди: «Тўғри йўл кўрсатадиган ақл сенга кифоя этади». Улуғлардан бири: «Кифоя этадиган оз нарса туғёнга солувчи кўп нарсадан яхшироқдир», деган. Бошқа бир тоифанинг ақлнинг кўпи фазилатдир, деган сўзи икки қавлнинг сахихроғидир. Чунки муктасаб нарсага ҳад-ниҳоя йўқ. Ҳаддидан ошган фазилат камчилик белгисидир. Зотан, ҳаддидан ошиб кетган нарса фазилат саналмайди. Шижоатли киши шижоатда ҳаддан ошса, уни аҳмоқ дейилади. Сахий киши саховатда ҳаддидан ошса, унга исрофгар,





деган ном тақилади. Муктасаб ақл бунга ўхшамайди. Чунки муктасаб ақлдаги зиёдалик ишларни билиш зиёдалиги ва тахминлар орқали чиройли йўл топиш ва бўлган нарсага қараб бўлмаган нарсани билиб олишдир. Бу нарса фазилат бўлиб, асло камчилик бўлмайди. Набий алайҳиссаломдан: «Инсонларнинг афзали ақл-лироғидир», деганлари ривоят қилинган. Яна у кишидан: «Ақл қаерда бўлса-да, улфат тутувчи ва улфат тутилгандир», деб келтирилган. Аллоҳ таолонинг: «Айтинг: «**Ҳар ким ўз равишига қараб амал қилур. Раббингиз ким тўғри йўлда эканини яхши билгувчидир**» (Исро сураси, 84-оят) оятини шарҳланиб, «Ақлига қараб» дейилган. Қосим ибн Муҳаммад: «Араблар: «Кимнинг ақли кўпроқ бўлмаса, хайрли хислатларидан унга фойда йўқ», дейди», деб келтирди. «Мансур-ул ҳикам» да: «Ақлдан бошқа нарса кўпайса, баҳоси тушади, ақл кўпайса, баҳоси ошади», дейилган. Улуғлардан бири шундай дейди: «Оқил киши ақлига суяниб, тўғри йўлни топади, фикрига суяниб, нажотга эришади. Унинг сўзи тўғри ва амали мақтовга лойиқдир. Жоҳил жоҳиллиги туфайли эгриликни касб этади, «ҳаво» сига эргашиб, йўлдан адашади. Унинг сўзи бемаъни, иши ёмондир». Ибн Ланкака менга отасининг шеърини айтиб берди:

*Кимнинг ақли хислатларидан кўпроқ бўлмаса,
Ҳалок этар ундаги ана шулар ўзини бир кун.*

Макр ва ҳийланинг иккиси ҳам мазмум (қораланган) дир. Чунки ҳийлагар киши ортиқча ақлини ёмонликка сарфлайди. Агар яхшиликка сарфласа, албатта у мақталган бўларди. Муғийра ибн Шуъба Ҳазрати Умарни эслаб: «Аллоҳга қасамки, у алдашдан ва алданишдан юқори киши эди», деди. Умар розияллоху анҳу: «Мен маккор эмас, маккор мени алдай олмас», деган экан. Одамлар Зиёд ва унга ўхшаш ошиқча ақлини ёмонликка сарфлаган ҳийлагар кишиларни оқил, деб номлаш тўғрими-йўқми, дея ихтилоф қилишган. Улардан бири ҳийлагарда ақл бўлгани учун уни оқил, деб аташ керак, деса, бошқа бири ҳийладан ўзини тиймас экан, уни оқил, деб бўлмайди, деган. Чунки яхшилик ва дин ақл тақозо этган нарсалардир. Аммо ёмонлик қилув-

чини оқил, деб бўлмайди, балки уни мулоҳаза ва фикр соҳиби деб аташ керак, деган. Яна бир ривоятда Аллохнинг амр-қай-тарикларини англаган кишини оқил, дейилган. Имом Шофеъий розияллоху анхунинг асхоблари меросининг учдан бирини одамлардан ақллироғига васият қилган кишининг мол-давлати тўғрисида: «Бундай мол-давлатни зоҳидларга бериш керак, чунки улар ақллари йўриғига юриб, орзу-хавасларга алданмайди», дейишган. Лукмон ибн Абу Омир Абу Дардо розияллоху анхундан ривоят қилишича, Расулуллох соллаллоху алайҳи васаллам: «Эй Уваймир, ақлингни кўпайтир, Раббингга қурбатинг ошади», дедилар. **(Уваймир – улуғ саҳобий Абу Дардонинг исми. – тарж.)** Мен: «Ота-онам сизга фидо бўлсин, эй Аллохнинг Расули, ақлимга нима кафил?» дедим. У зот: «Аллох ҳаром қилган ишлардан четланиб, Аллох буюрган фарзларни бажарсанг, оқил бўласан. Агар солих амалларни кўпайтирсанг, ақлингга ақл қўшилади, Раббингга қурбатинг ошиб, азизу макаррам бўласан», дедилар. Бир адиб менга мана бу байтларни ўқиб, Али ибн Абу Толибнинг байтларидан бири деди:

*Гўзал хислатлар покиза хулқлардир,
Авалгиси ақл, иккинчиси дин бўлур.
Учинчиси илм, тўртинчиси ҳилмдир.
Бешинчиси саҳийлик, олтинчиси яхшиликдир.
Еттинчиси олийжаноблик, кейингиси матонат.
Тўққизинчиси шукр, ўнинчиси мулоиймлиқдир.
Нафс яхши билар, ҳаргиз унга ишонмасман,
Унга осий бўлсам, тўғри йўлдан борурман,
Кўз сўзлаб турган кишининг кўзига қараб,
Ким душман, ким дўст эканин билади албат,
Кўзларинг кўзимдан яширганинг ошкор этар.*



МУКТАСАБ АҚЛ ВА ТУҒМА АҚЛНИНГ ЎЗARO МУТАНОСИБЛИГИ

Билгинки, муктасаб ва ғаризий (туғма) ақл бир-биридан ажралмайди. Чунки муктасаб ақл ғаризий ақлнинг самарасидир. Баъзан ғаризий ақл муктасаб ақлдан ажралмайди. Ғаризий ақлнинг эгаси фазилати йўқ ва разолатларга тўла ҳолда ўз ақлидан фойдаланмай, ҳою ҳавасга эргашса, улардан айрилиб, разолатларга юзтубан кетган аҳмоққа ўхшайди. Аҳмоқ киши камданкам ҳолатда разолатдан четда туради. Набий алайҳиссаломдан ривоят қилинган ҳадисда марҳамат қилиб дедилар: «Аҳмоқ киши на ямаб, на чегалаб бўлмайдиган сополга ўхшайди».

Бошқа бир ҳадисда: «Аҳмоқ Аллоҳ яратган маҳлуклар ичида энг ёмонидир. Чунки у энг керакли нарсадан маҳрум қилинган». Бир донишманд: «Инсон молдан кўра ақлга кўпроқ мухтождир», деди. Улуғлардан бири деди: «Жоҳилнинг мол-давлати оқилга ибратдир». Анушервон Бузургмехрдан: «Кишига қайси нарсалар хайрлидир?», деб сўради. У: «Ўзи билан юрадиган ақл», деди. «Агар у бўлмаса-чи?» деди. «Айбини яширадиган дўстлар», деди. «Бу ҳам бўлмаса-чи?». «Одамлар қўнглини оладиган мол», деди. «Буниси ҳам бўлмаса-чи?», деди. «Сўзсиз сукут», деди. «Агар бу ҳам бўлмаса-чи?», деди. «Ўлим яхшироқдир», деди. Шопур ибн Ардашер айтади: «Ақл икки хил, бири матбуъ (табиий), иккинчиси масмуъ (ўзлаштирилган). Бу иккиси бир-бирисиз мавжуд бўлмайди». Шоирлардан бири буни олиб шундай деди:

*Кўрдимки, ақл икки хил экан,
Бири масмуъ ва яна бириси матбуъ.
Агар матбуъ ақл бўлмаса, унисидан фойда йўқ,
Кўз кўрмаса, қуёш нури фойда бермаганидек.*



ОҚИЛ ВА АҲМОҚНИНГ СИФАТИ

Бир адиб оқил кишидаги фазилатларни ва аҳмоқ кишидаги разолатларни тавсифлаб шундай деди: «Оқил киши биров билан дўстлашса, ёрдами аямайди. Агар душман бўлса, ўз қадрини зулмдан баланд тутуди, ақли билан дўстига ёрдам беради ва ўз одиллиги билан душманини маҳкам тутуди. Агар биронтага яхшилик қилса, яхшилигини миннат қилмайди. Агар бирор киши унга ёмонлик қилса, уни кечириш учун сабаб ахтаради ёки кечириб, узрини қабул этади. Аҳмоқ эса хатога йўл қўядиган адаштирувчидир. Агар биронта билан дўстлашса, кибр-ҳаво қилади, ундан узоқлашилса, хафа бўлади. Бирор ишни деб ундан мурожаат қилинса, ўзини четга олади, тарк қилинса, зарда қилади. Шунинг учун у билан бирга ўтириш оғир, бирон айбидан сўз очиш мусибат. У билан тортишиш алдайди, дўстлашиш зарар келтиради, яқин бўлиш кўрлик, ҳамкор бўлиш бахтсизликдир».

Қадимда Форс подшоҳлари ақлли кишини жазоламоқчи бўлса, аҳмоқ билан бирга қамаб қўяр экан. Аҳмоқ ўзидан бошқага ёмонлик қилиб, яхшилик қилдим, деб ўйлайди, ҳатто бу иши учун ундан раҳмат кутади. Қачонки, унга яхшилик қилинса, ёмонлик қилди, деб ўч олмоқчи бўлади. Аҳмоқнинг ёмонликлари тугамас, айбларининг ҳад-ниҳояси йўқ. Мабодо, назар солинса, ундаги айб-нуқсонларнинг охири кўринмайди, бир айби ортида янада тубанроқ, разилроқ, аччиқроқ ва маккорроқ иллат борлиги кўзга ташланади. Буларни кўрган кишига қандаям ибратлар кўп, ибрат олувчи кишига фойдалар қандаям бисёр.

Ахнаф ибн Қайс: «Аҳмоқ киши бошқа нарсадан ўзини сақласа ҳам, лекин нафсидан сақлана олмайди», деди. Бир донишманд айтади: «Дунё баъзан жоҳилга юзланиб, ҳақдор бўлса ҳам, оқилдан юз ўгиради. Агар сенга дунёдан бир улуш жоҳилликка қўшилиб келса ёки бирон орзу-мақсадинг ақл билан қўшилиб сени тарк этса, бу ҳол сени нодонликка қизиқтириб, ақлдан юз ўгиртирмасин. Жоҳилнинг давлати ўткинчи, оқилнинг давлати боқийдир. Бир нарсага осонгина эришган киши ақли, меҳнати ва саъй-ҳаракати ила эришган билан баробар эмас. Шундай қи-



либ, жоҳилнинг давлати бир жойдан бошқа жойга кўчмоқчи бўлиб турган мусофирга ўхшайди. Оқилнинг давлати меҳр-муҳаббат ришгаси билан боғланган яқин қариндошга ўхшайди. Киши ақлини ишлатмай эришган улуғ мартаба ёки фазилати йўқ обрў-эътибордан хурсанд бўлмасин. Чунки жаҳл уни улуғ мартаба ва обрў-эътиборидан тушириб, олдинги ҳолига қайтаради. Бирмабир айблари очилиб, гуноҳлари кўпайгандан кейин олдин мактаган киши энди уни ҳажв қилади, дўсти душманга айланади.

Билгилки, оқил кишининг фазилатлари тарқалишига қараб жоҳилнинг ёмон ишлари ҳам худди шундай фош бўлиб боради. Ҳатто назардан қолган жоҳил ўз замонида беобрў ва ёмон отликқа, кейингилар орасида гап-сўз ва зарбулмасалга айланади». Жобирдан келтирилган ривоятда Атоъ: «Бани Исроилда бир кишининг эшаги бўлиб, у: «Эй Раббим, эшагинг бўлганида, албатта уни эшагимга қўшиб боқардим», деди. Буни эшитиб, Аллоҳнинг анбиёларидан бири уни койиди. Аллоҳ таоло анбиёсига ваҳий юбориб: «Ҳар бир инсонга ақлига қараб ажр-савоб берилади», деди. Муовия Калб қабиласидан бир кишини волийликка тайинлади. (Калб – Яман арабларининг бир қабиласи. Муовиянинг хотини Майсум шу қабиладан бўлган. Калб ит маъносини ҳам беради. – тарж.) Бир куни мажусийлар ҳақида сўз очилганда ҳалиги волий: «Аллоҳнинг лаънати бўлсинки, мажусийлар ўз оналарига уйланади. Аллоҳга қасамки, менга ўн минг дирҳам берилса ҳам, онамни никоҳлаб олмасдим», деди. Бу Муовия розияллоҳу анҳуга етиб борганда: «Аллоҳ юзини тескари қилсин, биласизларми, агар айтганидан кўпроқ берилса, шу ишни қиларкан-да», деди ва уни волийликдан бўшатиб, Робиъ ал-Омирийни Яманга волий қилиб жўнатди. Робиъ ал-Омирий ҳам аҳмоқлиги ва бошқа бўлмағур қилиғи билан олдингидан қолишмасди. У ўлдирилган итнинг қасоси учун ўлдирган итни ўлдиришга буюрган эди. Бу ҳақда шоир шундай деб шеър тўқиди:

*Аллоҳ ҳузурига бориш ҳақдир шубҳасиз,
Робиъ ал-Омирий ҳам аҳмоқ ва тентак-ку.
Бир итнинг хуни учун итни ўлдирдики,
Мусулмонларнинг итлари қонин зое кеткизмади у.*

(Шариатда хайвонлардан қасос олиш, деган гап йўк. Омирий эса бир мусулмоннинг итини ўлдириб қўйган гайридиннинг итини ўлдиртирди. Бу билан гўёки мусулмон итининг қони учун қасос олди. – тарж.)

Жоҳилнинг айбларига ҳад-чегара, аҳмоқликнинг зиён-зарарига ниҳоя йўк. Бир шоир деди:

*Ҳар бир дарднинг давоси бор, у билан тузатилгай,
Аҳмоқлик давоси йўқ, даволайман деганни чарчатар.*

ФАСЛ

Ақл ва «ҳаво». «Ҳаво» яхшиликдан тўсувчи ва ақлга ғов бўлувчидир. (араб тилида «ҳаво» сўзи пастга шўнғимок, севмок, хоҳламок, қизикмок, интилмок ва мафтун бўлмок деган маъноларни билдиради. Бу сўз асли «ҳавон» дан олинган. «Ҳавон» хорлик ва тубанлик демакдир. – тарж.). Чунки «ҳаво» ёмон хулқларни кўпайтириб, фазоҳат (ярамас ва пасткаш) амалларни юзага чиқаради, мурувват пардасини йиртиб, ёмонликка йўл очади.

Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳу: «Ҳаво» Аллоҳни қўйиб, ибодат қилинадиган илоҳдир», деди ва: «(Эй Муҳаммад!) ҳавойи нафсини ўзига «илоҳ» қилиб олганини кўрмадингми?» (Жосия сураси, 23-оят) оятини ўқиди. Икрина розияллоҳу анҳу: «Ҳа, лекин сизлар ўзингизни фитнага солдингиз, кўз тутдингиз»(Ҳадид сураси, 14-оят) оятидаги: «Фитнага солдингиз» ни шаҳватлар билан, «кўз тутдингиз» ни тавбани кечиктирдигиз деб, «шубҳаландингиз» ни Аллоҳнинг амри ҳақида деб, «хом хаёллар сизларни алдади» ни тавбани орқага суриш, «Аллоҳнинг амри келди» ни ўлим, «Сизларни Аллоҳ ҳақида алдаб қўйди» ни шайтон, деб тафсир қилди. Бир ривоятда Набий алайҳиссалом: «Шаҳватга итоат этиш касаллик, унга итоат этмаслик даводир», дедилар. Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу деди: «Нафсларни шаҳватдан тийинг, чунки у жуда қизиқувчи ва ҳарис, охирги ёмонликкача етиб боради. Албатта ҳақ аччиқ ва оғир, ботил хатарли ва енгилдир. Гуноҳлар-



ни тарк этиш тавба муолажасидан яхшироқдир. Кўпинча бир марталик қараш шаҳватни «экади» ва бир соатлик шаҳват узоқ маҳзунликни келтириб чиқаради». Али ибн Абу Толиб розияллоху анху: «Сизлардаги икки нарсадан кўрқаман: «ҳаво» га эргашиш ва орзу-ҳавасга берилиш. Чунки «ҳаво» ҳақдан тўсади, орзу-ҳавас охиратни унуттиради», деди. Шаббий деди: «Ҳаво» нинг «ҳаво» дейилишига ўз соҳибини кулатиши сабаб бўлган». Бир аъробий: «Ҳаво» бу «ҳавон» дир, уни номлашда хатога йўл қўйилган», деди. Бир шоир буни олиб шундай деди:

*«Ҳавон» дегани «ҳаво»дир, исми қалб қилинган,
Агар хоҳласанг, «ҳавон» га учрайсан!*

«Мансур ул ҳикам» да: «Ким «ҳаво» га итоат қилса, тақдир тизгинини душманига тутқазибди», дейилган. Донишмандлардан бири: «Ақл ғариб ҳолга тушган дўст, нафс эргаштирувчи душмандир», деди. Улуғлардан бири: «Одамларнинг яхшиси «ҳаво» сига итоат этмайдигани ва ундан ҳам яхшироғи дунёдан юз ўгирганидир», деди. Ҳишом ибн Абдулмалик ибн Марвон шундай дейди:

*Агар сен «ҳаво» нга қарши бормасанг,
Сенга қарши айтиладиган гап-сўзга қўйгай.*

Ибн ал-Муътаз розияллоху анхунинг айтишича, Ҳишом ибн Абдулмалик мана шундан бошқа бирон байт айтмаган экан. Шоир деди:

*Инсонни «ҳаво» си жиловлаб олганин кўрсанг,
Бу ҳолига боласидан айрилган онаси йиғлар.
У ўзидан беҳабар душманларин кулдирур,
У ҳақда маломатчиларга гап-сўз топилгай,
Ўжар нафсни ҳой-ҳавасдан ақли расо қайтарур.*

«Ҳаво» ғолиб келувчи ва ҳалокатга олиб борувчи бўлгач, ақлни унинг устидан мужоҳид кузатувчи қилинди. Бу мужоҳид кузатувчи «ҳаво» нинг ишларини мулоҳаза қилиб, тўсатдан қилган ҳужумларини қайтаради ва алдамчи ҳийлаларини даф этади. «Ҳаво» нинг ҳукм ўтказиши кучли ва қувватли бўлиб, макр-ҳийлалари йўли жуда махфийдир. Мана шу икки вазҳдан



«ҳаво» ҳукмлари устидан ғолиб келгунича оқил кишига ҳамроҳ қилинди. Икки важдан бири деганда «ҳаво» нинг ҳукм ўтказиш қуввати, бошқа бири деганда «ҳаво» нинг кўзга кўринмас макр-ҳийласини назарда тутаяпман. Аммо биринчи важд «ҳаво» ва шахватлар ақлни тўлиқ эгаллаб олмагунича ҳукм ўтказиши ва ундовлари кўплигига қараб кучли бўлмоғидир. Бас, «ҳаво» нинг ёмонликлари тобеъ қилинган ақлда кўзга ташланиб туришига қарамай уни тийиб қўйишдан чарчаб, ман этишга заифлик қилади. Бу ҳол ёшларда кўпроқ, шахватлари бетийиқ ва уларни буйруқ берувчи «ҳаво» нинг хошиш-истаклари кўпроқ ром этганидан йигитларда кучлироқдир. Шунинг учун ёшликни ёшларга узрли қилдилар. Муҳаммад ибн Башир айтганидек:

*Ҳар бир киши ёшларнинг ҳар бир лаззатга
Етиб боришида сабаб бор, деб ҳисоблар.*

Шунинг учун донишмандлардан бири: «Ҳаво» зулмкор подшо ва қаҳри қаттиқ ҳукмдордир», деди. Адиблардан бири: «Ҳаво» золимдир, ақл улфат тутилган дўстдир», деди. Шоирлардан бири шундай деган:

*Эй «ҳаво» ақлини мағлуб қилган оқил,
Сенга не бўлди, ишларинг доим тескари.
Ақлни «ҳаво»га асир қилиб қўясанми,
Аслида ақл унинг устида амир эмасми?*

«Ҳаво» ни тийишнинг бирдан-бир йўли шуки, ақл манфур ва саркаш нафсни ёрдамга чақириб, «ҳаво» нинг оқибатида қаттиқ зарар, қабоҳат ва маъсиятлар кўплигидан огоҳлантириши керак. Набий алайҳиссалом: «Жаннат машаққатлар ва дўзах шахватлар билан ўраб қўйилган», дедилар. У зот жаннатга йўл машаққатларга сабр қилиш ва дўзахга йўл шахватларга эргашишда эканини хабар бердилар. Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анху: «Нафсингизни шахватларга қул бўлишдан сақланглар. Албатта тез етиб келувчи шахват ёмон, кечроқ келувчиси хавфлидир. Агар бу хавфни кўрмас экансан, қанча огоҳлантириш ва кўрқитишга қарамай, унга эргашасан. Бас, рағбат ва умид қилишга қарамай, хо-



хиш-истагингни орқага сур. Дарҳақиқат, нафсда умид ва кўркув пайдо бўлса, унга итоат қилиб, эргашади». Ибн Саммок: «Ҳаво» нгни покла ва ақлингга ёрдам бер. Оқибати ёмон ишга кара. Нафсингни ундан четланишга ўргат. Албатта, нафснинг хоҳлагани касаллик ва хоҳлаганини тарк этиш муолажасидир. Касалдан кўрккандек давога сабр қилгин», деган. Бир шоир деди:

*Кунларга сабр қилдим, ўтиб кетгунга қадар,
Нафсимни сабр-тоқатга мажбурладим мен.
Нафснинг қандай бўлиши йигитга боғлиқ,
Агар нафсни умидлантирилса, интилар ҳар вақт,
Аке ҳолда танбалга айланур албат.*

Агар нафс ўзига билдирилган «ҳаво» нинг оқибатларини ўйлаб ақлга бўйсунса, «ҳаво» ақл туфайли мағлуб бўлади ва нафсга тобе бўлади. Шунини деб у Холик зотнинг ажр-савоби ва махлуқлар мақтовига эришади. Аллоҳ таоло деди: **«Аммо кимки Парвардигорининг (хузурида) туриши ва (ҳисобот беришидан) кўрққан ва нафсини ҳаволанишдан қайтарган бўлса, бас, фақат жаннатгина (унга) жой бўлур»** (Нозиот сураси, 40-41-оятлар).

Ҳасан Басрий: «Жиходнинг афзали «ҳаво»га қарши жиход қилишдир», деди. Донишмандлардан бири: «Энг кучли одам аслида «ҳаво» га кул бўлишдан қутулган кишидир», деган. Улуғлардан бири: «Энг яхши одам қалбини шаҳватдан поклаб, Раббисига итоат этишда «ҳаво» сига қарши борувчидир», деган. Адиблардан бири: «Ким шаҳватини ўлдирса, ўз мурувватини тирилтирибди», деди. Уламолардан бири айтади: «Аллоҳ фаришталарга ақлни бериб, шаҳватни бермади. Ҳайвонларга шаҳватни бериб, ақлдан маҳрум қилди. Одам боласига эса ақлни ҳам, шаҳватни ҳам берди. Кимнинг ақли шаҳватидан устун келса, у фаришталардан афзалдир. Кимнинг шаҳвати ақлидан устун келса, у ҳайвонлардан тубанроқ». Бир донишманддан: «Одамларнинг шижоатлиси ва курашда ғолиб бўлишга лойиғи ким?», деб сўралди. У: «Роббисига итоат этиш учун «ҳаво» сига қарши бориб, кураш вақтида қалбини шаҳвоний ўй-хаёллардан сақлай олган кишидир», деб жавоб берди. Бир шоир деди:

*«Ҳаво» га исён қилиб, ақл йўригига юрган,
Ақлли ва эҳтиёткор киши ниятига эришгай.*

Иккинчи важх – «ҳаво» ўз макрини билдирмаслигидир. Ҳатто «ҳаво» ўз ишларини ақлга чиройли кўрсатиб, натижада ақл ёмон нарсани яхши, зарарли нарсани фойдали, дейдиган бўлади. Бунга икки нарсадан бири ундайди: ё нафснинг шунга мойиллиги. Бас, кучли шахват туфайли бир нарсани яхши, деган гумонга бориб, уни чиройли деб тасаввур этганидан нафс ёмон нарсани кўрмайди. Шунинг учун Набий алайҳиссалом: «Бир нарсани ҳаддан ортиқ яхши кўриш сени кўр ва кар қилиб қўяди», дедилар. Яъни тўғрилиқни кўрсатмайди, панд-насиҳатни эшиттирмайди. Али розияллоху анху: «Ҳаво» кўрликдир», деди. Бир шоир шундай деди:

Ҳар кўзга яхши кўргани чиройли эрур.

Абдуллоҳ ибн Муовия ибн Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Абу Толиб шундай деди:

*Ўзим яхши кўрган кишининг айблари,
Агар ундан рози бўлсам, кўзимга кўринмас.
Ризолик кўзи айбларни кўришдан ожиз,
Аммо газаб кўзи айбларни ошкор айлар.*

Иккинчи сабаб шубҳали нарсани ажратишда фикрга оғир деб ҳисоблаш ва енгил бўлган нарсага эришишда роҳатни хоҳлашдир. Ҳатто икки ишдан енгилроғи яхши, оғирроғи ёмон, деб алданганидан енгилини ўз ишлари ичида энг мувофиғи ва ҳоллари ичида энг яхшиси, деб ўйлайди. Шунинг учун Омир ибн Зариб (**жоҳилият донишмандларидан бири. – тарж.**): «Ҳаво» уйғоқ, ақл ухлагандир. Ана шунда ақл «ҳаво»дан енгилади», деди. Сулаймон ибн Ваҳб: «Ҳаво» ни итоатга келтириш оғир, бироқ бу ишда ақл ёрдам берувчидир», дейди. Ҳикматларда: «Ақл маслаҳат берувчи вазир, «ҳаво» шарманда қилувчи вакилдир», дейилган. Шоир деди:



*Агар киши нафс истагин бажо айласа,
Ботил нарсалардан уни тийиб қўймаса,
Нафс унга гуноҳ эшикларини очар,
Гуноҳ ва иснодни фоний лаззатни деб чақирар.*

Биринчи сабабни бартараф этиш қалб амрини кўз назари ус-тидан ҳакам қилишдир. Чунки кўз шаҳватга ундовчидир. Шаҳват эса «ҳаво» нинг хоҳиш-истаги, қалб эса ҳаққа бошловчидир. Ҳақ ақлнинг мақсад-муддаосидир. Бир донишманд деди: «Жоҳилнинг назари кўзи ва қарашида, оқилнинг назари қалби ва ақлидадир». Шундан сўнг нафс тўғри мулоҳаза юритиш ва ҳақни билиб олиш учун ўзи яхши кўрган савоб (тўғрилиқ) ва ўзи хоҳлаган нарсани чиройли бажариш борасида шубҳаланади. Негаки, ҳақни кўтариш оғир, уни қарор топтириш янада оғир.

Агар икки ишни қилиш оғир бўлса, киши ўзига маъқулидан воз кечиб, энгилини қолдиради. Чунки нафс ҳақдан қочувчи ва энгилликни маъқул кўрувчидир. Аббос ибн Абдулмутталиб: «Агар сенга бир вақтда икки ишдан бирини танлашга тўғри келиб қолса, ўзингга маъқулини олмай, қийинроғини ол», деди. Бунинг маъноси шуки, нафс ҳеч қачон оғир ишга шошилмайди. Аста-секинлик ва вақт ўтиши билан мужмал ишнинг зоҳири кўриниб, қийин тушуниладиган ишнинг тўғрилиги маълум бўлади. Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу важҳаҳу айтади: «Кимки фикр-мулоҳаза юритса, нафс энгил ва маҳбуб нарсага шошилади ва унга илдам етиб боради. Натижада ўз ишини адо этиш учун диққат қилиб қарашга вақти бўлмайди ва моҳиятига етиб бориш унутилади. Бир ишни қилишдан олдин диққат билан қараш керак, яъни вақт ўтиб бўлгандан кейин чиранишдан фойда йўқ». Донишмандлардан бири: «Ўзингдан юз ўтгирган нарсага сен юзланма», деган. Шоир деди:

*Ўтиб кетган нарса учун қайғурма асло,
Қўлингдан келмайдиган ишни сўзлама.
Агар ақл эгаси бўлса, бу нодонлик эмасми?*

Улуғлардан бири «ҳаво» ҳолини ва у билан боғлиқ дунё ташвишларини таърифлаб шундай дебди: «Ҳаво» фитна ўчоғидир, дунё меҳнат-машаққат уйидир. Агар «ҳаво» ни тарк этсанг, са-



ломат бўласан. Агар дунёдан юз ўгирсанг, роҳат топасан. «Ҳаво» сени гўзал ва ёқимли ўйин-кулгулар туфайли алдаб қўямасин. Дунё ўткинчи матоҳлари билан йўлдан оздирмасин. Кайф-сафо вақти жуда оз. Дунё нимани берса, бир куни албатта уни қайтариб олади. Гуноҳлар ва ҳаром ишларинг сен билан қолади». Али ибн Абдуллоҳ ал-Жаъфарий айтади: «Қаъбада тавоф пайти бир аёл:

*Лаззатлар мени мафтун этса ҳам,
Дин муҳаббатини истайман албат.
Мен учун дин ва лаззат хоҳиши,
Қандай қилиб бирга бўлсин?*

деб шеър айтаётганимни эшитиб: «Бу иккиси (дин ва дунё) кундош, хоҳласанг бирини олиб, бирини тарк эт», деди».

«Ҳаво» ва шаҳват. «Ҳаво» билан шаҳват сабаб ва натижа, маъно ва моҳиятда бир хилга ўхшаб кўринса-да, лекин бир-биридан фарқи бор. «Ҳаво» фикр ва эътиқодларга хос, шаҳват роҳат ва лаззатларга эришиш учун интилиш демакдир. Шундай экан, шаҳват «ҳаво» нинг самарасидир. Шаҳват хосроқ, «ҳаво» асл ва омроқдир. Аллоҳдан «ҳаво» нинг чақирувчи – хоҳиш-истаклари йўлларидан бизни асраб, тавфиқни раҳбар ва ақлни йўл кўрсатувчи қилишини сўраймиз.

Ривоят қилинишича, Аллоҳ таоло Исо алайҳиссаломга ваҳий юбориб шундай деди: «Аввал ўзингга насиҳат қил. Агар у фойда берса, ундан кейин одамларга насиҳат қил, акс ҳолда Мендан ҳаё қил». Муҳаммад ибн Каноса айтади:

*Одобдан сўз очиб, унга қилмаган амал,
«Ҳаво» дан нафсини тиймаган одобли эмас.
Бир нарсани билиб, унга амал қилмагунча,
Ва айбдан холи бўлмаса, одобли бўла олмас.
Сўзамолнинг сўзи камдан-кам фойда берар,
Агар унинг ишлари сўзига мувофиқ эмас.*

Бошқа бири деди:

*Эй ўзидан бошқага ақл ўргатувчи, эй нодон,
Аввал ўзингга насиҳат қилсанг бўлмайдимми?*



Беморга согайиши учун дори ич, дейсан,
 Ҳолбуки, ўзингга қара, касал ва беморсан.
 Ўзингдан бошла, аввал нафс саркашлигин қўй,
 Агар шундай қила олсанг, сен ҳақиқий табибсан.
 Шунда бошқага насиҳатинг айб саналмас,
 Сўзингга эргашиб, насиҳатинг мақбул бўлар.
 Ёмон амал қила туриб, қайтарма бошқаларни,
 Бундай қилиш сен учун уяту шармандалик.

Абу Фарванинг ҳикоя қилишича, Халид ибн Абдуллоҳ Қасрийнинг миршаббошиси Торик бир гуруҳ аскарлар билан Ибн Шубруманинг олдидан ўтиб қолди. Шунда Ибн Шубрума:

*Бундай дабдабаю асъасага ҳавас қилишса-да,
 Ёз булутлари каби тез ўтиб кетгувчидир,* – дея шеър ўқиди ва: «Эй Парвардигор! Менга динимни, уларга дунёсини бер», деб дуо қилди.

Орадан унча кўп ўтмай Ибн Шубруманинг ўзи қозиликка тайинланди. Бир куни ўғли Абу Бакр отасига: «Торик отлиқлар билан олдимиздан ўтганида нима деганингизни эслай оласизми?», деди. Отаси: «Эй ўғлим, улар отангга ўхшаганлар ҳолини яхши билади, аммо отанг уларнинг ҳолини билмайди. Отанг уларнинг ҳолваларидан еб, шу ҳолга тушиб қолди», деди.

Мана шундай тақводор ва фозил зотнинг ҳоли не бўлганига қаранг. Яна орадан ҳеч қанча ўтиб-ўтмай энг яқин кишиси, яъни меҳрибон фарзанди томонидан шу тарика таъна-маломатга қолди. Бизлар-чи, ундан кўра жиловимиз бўш, қалбимиз ташвишли ва безовта, маломатчиларнинг нигоҳи бизга қадалиб, тиллари нишонга олиб турган бўлса, Аллоҳ таолонинг тавфиқидан ўзга нажот ва паноҳидан ўзга паноҳ топа олаимизми?

ИККИНЧИ БОБ

ИЛМ ОДОБИ

Билгилки, иштиёқмандлар қизикадиган нарсанинг энг шарафлиси, изловчилар қаттиқ жидду жаҳд ила интиладиган нарсанинг энг афзали ҳамда инсон қўлга киритадиган ва ҳосил қиладиган нарсаларнинг фойдалиси илмдир. Чунки илм шарафи ўз эгасига фойда келтиради, унинг фазилати илм олувчи даражасини кўтаради. Аллоҳ таоло Қуръони каримда шундай деди: **«Айтинг, биладиганлар билан билмайдиганлар баробарми?»** (Зумар сураси, 9-оят). Аллоҳ таоло илм фазилати фақат олим кишигагина хос бўлгани учун олим билан жоҳилни тенг кўрмади. Аллоҳ таоло Қуръони каримда шундай дейди: **«(уларни) фақат олимларгина англайдилар»** (Зумар сураси, 9-оят). Шундай экан, мазкур оятда Аллоҳ таоло ўз амр ва қайтарикларини фақат олим кишига тушуниши ва англашини истисно услуби орқали билдирди.

Ривоят қилинишича, Пайғамбаримиз дедилар: «Иброҳим алайҳиссаломга Аллоҳ таоло ваҳий юбориб деди: «Мен ўта билувчиман, билимдиларни яхши кўраман». Абу Умома ривоятида Пайғамбар алайҳиссаломдан бири олим ва яна бири обид – икки киши ҳақида сўралганда: «Олимнинг обиддан афзаллиги сизларнинг энг паст даражадаги кишидан афзаллигим кабидир», дедилар. Ҳазрати Али деди: «Инсонлар яхши бажарган ишлари билан таниладилар». «Мусъаб ибн Зубайр ўғлига деди: «Эй ўғлим, илм олгин. Агар молинг бўлса, у сенга кўрк-жамол, агар молинг бўлмаса, у сенга мол бўлади». Абдулмалик ибн Марвон ўғилларига шундай деб насиҳат қилди: «Эй болаларим, илм олинглар. Агар саййидлардан бўлсангиз, мартабангиз яна ошади, агар ўртаҳол бўлсангиз, саййид бўласиз. Агар оддий (авом) бўлсангиз, хорлик кўрмайсиз». Бир донишманд деди: «Илм қадри йўқ кишига шараф, одоб эса хатари йўқ молдир». Адиблардан бири деди: «Илм энг афзал мерос ва унга амал қилиш энг улуғ шарафдир». Улуғлардан бири деди: «Илм ўрган! Чунки



илм ёш пайтингда сени тўғри йўлга бошлайди, улғайганингда тўрга ўтказиб, обрўйингни оширади, ёмон ва ярамас хулқингни ислоҳ қилиб, пиштади, душманингни ва ҳасад қилувчини тупрокқа қоради. Агар эгри ва қийшиқ жойинг бўлса тузатиб, ғамташвишдан халос этади ва орзу-умидингни рўёбга чиқаради». Ҳазрати Али деди: «Ҳар бир кишининг қадр-қиммати қилган яхшилиги билан ўлчанади». Бу сўзни Халил олиб, назмга тизди:

*Улуғ киши пасткашдек бўлмас ҳеч қачон,
Закий киши ҳам нодон каби бўлмагай.
Киши қадри у қилган яхшилик эрур,
Бу ҳукмни имом Али келтиргандир.*

Илм фазилатини фақат жоҳилларгина англамас. Чунки бу фазилат илм туфайли билинади. Бу унинг энг юқори даражасидир. Жоҳиллар илм фазлига олиб борадиган илмни бой беришгач, уни унутиб қўйдилар, илм аҳлини назарларига илмай, уларни пасткаш ва хорга чиқардилар, топган мол-дунёлари ва нафслари хоҳлаган нарсаларни илм билан машғул бўлишдан афзал ва фойдали, деб ўйладилар. «Мансур-ул ҳикам» да Ибн Муътазз шундай деди: «Олим жоҳилни танийди, чунки у ўзи илгари жоҳил бўлган. Лекин жоҳил олимни танимамайди, чунки у илгари олим бўлмаган». Бу асл ва тўғридир. Шунинг учун жоҳиллар илм ва илм аҳлидан зоҳидлар дунёдан қандай юз ўтирса, шундай юз ўгириб, қайсарлар қочганидек қочадилар. Чунки ким нимани билмаса, шуни ўзига душман тутади. Ибн Ланкака менга Абу Бакр ибн Дурайднинг мана бу шеърини айтиб берди:

*Жоҳилга айландинг илм ва аҳлини душман тутиб,
Ким жоҳил бўлса, худди шундай йўл тутар.
Ким бошлиқ бўлиб танилишини хоҳласа,
«Билмайман», дейшини ҳар доим ёмон кўрар,
Ана шу иши туфайли ўзига кўп зиён етар.*

Бузругмехрдан илм афзалми ёки мол, деб сўралганда илм афзал, деб жавоб берди. Шунда: «Бизга не бўлдики, олимларни бойлар эшигида кўрамиз, лекин бойларни олимлар эшигида



кўрмаймиз?», дейилди. Бузругмеҳр: «Бу олимлар молнинг фойдасини билиб, бойлар илм фазлидан беҳабарлигидан», деди. Бир донишманддан: «Нима учун илм билан мол бир-бири билан келиша олмайди?», деб сўралди. Донишманд: «Илмнинг қадри молдан улуғлиги учун», деб жавоб берди. Менга бу замон аҳлидан бирининг шеъри айтилди:

*Ўлимдан олдинги жоҳиллик аҳли учун ўлимдир,
Ўйлаб кўрсанг, танаси қабрдан олдинги қабр.
Илмсиз яшаган кишини қандай ўлик демайлик,
Қиёматга қадар илмсиз киши тирик ҳисобланмас.*

Бир талаба таниқли олимнинг эшиги олдида туриб: «Бизга тишга ботмайдиган ва жонни қийнамайдиган нарсани садақа қилинглар», деб чақирди. Таом ва нафақа чиқариб олдига қўйишди. Шунда талаба: «Таомни эмас, сўзингизни хоҳлаб келган эдим. Олдингизга илмдан бошқа нарсани деб келмадим», деди. Шунда унга киришга рухсат берилди. У бу ердан барча саволларига жавоб олиб, шод ва хурсанд холда чиқа туриб: «Мавҳумликни очиб берадиган илм нафсни қондирадиган молдан яхшироқдир», деди.

ИЛМНИНГ ҲАД-НИҲОЯСИ ЙЎҚ

Билгинки, ҳар бир илм шарафли ва ҳар бирининг ўзига хос фазилати бор. Бир кишининг ўзи ҳамма илмни тўлиқ эгаллаш иложи йўқ. Бир донишманддан: «Ким ҳамма илмларни биларди?», деб сўралганда: «Ҳамма», деб жавоб берди. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом шундай дедилар: «Ким илмнинг ҳад-ниҳояси бор, деб ўйласа, ҳақини камайтирибди ва Аллоҳ васф қилган мартабасига қўймабди». Аллоҳ таоло деди: «Сизларга озгина илм берилгандир» (Исро сураси, 85-оят).

Олимлардан бири деди: «Агар илмни охирига етиш учун излаганимизда нақийса (кам жойи) дан бошлаган бўлардик. Лекин биз илмни ҳар куни билмаганимизни камайтириш ва илмимизни ошириш учун излаймиз». Олимлардан бири деди: «Илмга шўнгувчи денгизда сузувчига ўхшайди: ерни кўрмайди, на эни ва на бўйидан хабари йўқ». Ҳаммоҳ ар-Ровияга: «Шунча илм



олиб тўймадингми?», дейилганда шундай жавоб берди: «Илм олишга бутун куч-қувватни берсак ҳам, унинг охирига етмадик. Биз худди шоир айтганига ўхшаймиз:

Вақтики бир тогдан ошсак, бошқа бир тоғ кўринди».

Рашид бу икки байтни Махдийдан бўлса керак, деб келтирди:

Эй нафс, илм уммонига шўнги, унга гарқ бўл,

Бас, инсонлар икки тоифа: хос ва омм.

Бу дунёда ҳеч нарсани тўлиқ эгаллаб бўлмас,

Чунки олинажак нарса ҳам, олувчи ҳам ноқис.

Агар ҳамма илмларни билиш иложи бўлмаса, у ҳолда энг муҳимроғига эътибор бериш, энг авло ва афзали билан шуғулланиш керак. Илмлар ичида энг яхшиси ва афзали дин илмидир. Чунки инсонлар дин илмини билиш туфайли тўғри йўл топадилар ва уни билмаслик билан адашадилар. Чунки ибодатни адо этиш йўллари ва шартларини билмаган кишининг амали тўғри ва мақбул бўлмайди. Шунинг учун Пайғамбаримиз: «Илмнинг фазли ибодат фазлидан яхшироқдир», дедилар. Чунки илм ибодатга йўл кўрсатади. Ибодат қилувчининг у ҳақда етарли билими бўлмаса, ибодати ибодат ўрнига ўтмайди. Шунинг учун ҳар бир мукаллаф (**шариатда амр-қайтариқларни бажариш ёшига етган ақли расо киши. – тарж.**) дин илмини ўрганиши лозим. Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Илм излаш ҳар бир мусулмонга фарздир», дедилар. Бу ҳадис тўғрисида икки хил таъвил бор. Биринчиси, билиш шарт бўлган ибодатлар илми. Иккинчиси, ҳамма илм билан шуғулланувчилар бўлмаса, ҳаммасини ўрганиш фарзи кифояга айланади. Аллоҳ таоло дин илмидан баъзисини ўрганишни фарзи айн ва ҳаммасини ўрганишни фарзи кифоя қилиб қўйди. Шунинг учун дин илми фарзи айн ва фарзи кифоя бўлмаган бошқа илмлардан афзал.

«Уларнинг ёппасига жангга чиқишлари шарт эмас. Уларнинг ҳар бир гуруҳидан бир тоифа чикмайдими? (Қолганлари Пайғамбардан) динни ўрганиб, уларни қавми (жангдан) қайтиб келгач, гуноҳдан сақланиш учун огоҳлантирмайдилар-





ми?» (Тавба сураси, 122-оят). Абдуллоҳ ибн Умар розияллоху анху ривоят қилиб деди: «Расулуллоҳ алайҳиссалом масжидга кириб, бири Аллоҳ таолони зикр қилаётган ва яна бири фикҳни ўрганаётган икки жамоани кўриб: «Ҳар икки жамоада ҳам яхшилик бор. Аммо менга бири унисига қараганда суюқлироқдир. Улардан бири Аллоҳ таолони зикр қилиб, ундан сўраяпти. Агар У хоҳласа, беради, хоҳламаса бермайди. Яна бири фикҳни ўрганиб, билмаганга ўргатаяпти. Мен муаллим қилиб юборилдим», дедилар ва илм аҳлининг олдига бориб ўтирдилар». Марвон ибн Жанох Юнус ибн Майсарадан келтирган ривоятда Пайғамбаримиз: «Яхшилик одат, ёмонлик эса лажажа (пайдо бўлиб йўқоладиган) дир. Аллоҳ кимга яхшиликни хоҳласа, уни динда факих қилиб қўяди», дедилар. Абу Ҳурайра розияллоху анху келтирган ривоятда Пайғамбаримиз: «Умматимнинг яхшиси олимлардир. Олимлар ичида яхшиси факихларидир», дедилар.

Муъоз ибн Рифоъ Иброҳим ибн Абдурахмон Адавийдан келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом дедилар: «Бу илмни ҳар бир авлоддан одиллари эгаллаб етказади. Улар илмни ғулу кетувчиларнинг бузук талқини, бузғунчилар ўзгартириши ва жоҳиллар таъвилидан ҳимоя қилади. Ривоят қилинишича, Пайғамбаримиз: «Халифаларим орқали менга келасизлар», дедилар. «Халифаларингиз кимлар?», деб сўрашди. Пайғамбаримиз: «Суннатимни тирилтириб, уни Аллоҳнинг бандаларига ўргатувчилар», дедилар. Ҳумайд розияллоху анху Анасдан ривоят қилади: Пайғамбар алайҳиссалом айтдилар: «Динни ўрганиш ҳар бир муслимга фарздир. Огоҳ бўлингларки, илм олинглар ёки илм беринглар, факих бўлинглар ва жоҳил ҳолларингизда ўлманглар!», Сулаймон ибн Ясор розияллоху анху Абу Ҳурайра розияллоху анхудан келтирган ривоятда Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Аллоҳ таолога динда факих бўлишдан кўра афзалроқ ибодат йўқ. Бир факих шайтонга минг обиддан ёмонроқдир. Ҳар бир нарсанинг устуниси бор. Диннинг устуниси фикҳдир», дедилар.





ДИН ЖАМИЯТНИ ТАРТИБГА СОЛАДИ

Баъзан динга лоқайд қарайдиган кимсалар ақлий илмларга ортиқча махлиё бўлишиб, динда буюрилган вазифаларни оғир, шариатдаги ибодат ва қайтарикларни машаққат, деб ҳисоблаганлари учун ақлий илмларни фазилатга ҳақлироқ, олдинда туришга лойиқ, деб билдилар. Аслида бу тўғрида гапириш бу фасл доирасига кирмайди.

Соғлом ақл ва фикри теран кишида ҳеч қачон бундай бузук тушунчани кўрмайсан. Чунки ақл инсоннинг беҳуда ва бемақсад яратилганини ўз-ўзидан инкор этади. Бинобарин, юкорида зикр қилинган кимсалар ихтилоф ва тортишувга берилиб, ишлари уларни тафовут ва зиддиятга олиб боради. Шундай экан, инсонларни бир-бирига яқинлаштириб, бирлаштириб турадиган диндан киши беҳожат эмас. Ақл динга эргашишни тақозо этади ва унга тобедир. Агар фикри лойқа киши дин ақл учун зарурий нарса ва ақл дин учун асос эканини тасаввур қила олганида, албатта хатодан тийилиб, ҳаққа бўйсунарди. Лекин у нафсига бепарво бўлиб адашади ва (бошқаларни ҳам) адаштиради.

ДИН БИЛАН БОҒЛИҚ ИЛМЛАР

Динга тааллуқли баъзи илмлар ҳам борки, улардан ҳар бирининг фазилатини Шофеъий раҳимахуллоҳ баён этиб, шундай деган: «Ким Куръонни ўрганса, унинг қадри ошади. Ким фикҳни ўрганса, қадр-қиймати юксалади. Ким ҳадисни ёзиб қайд этса, ҳужжати кучли бўлади. Ким ҳисобни ўрганса, фикри теранлашади. Ким тилни ўрганса, табиати мулойим бўлади. Ким нафсини тиймаса, олган илми унга фойда бермайди».

Умримга қасамки, нафсни тийиш фазилатлар асосидир. Чунки ўзига илм ато этган фазилат ва покдомон деб ўйлашларига ишонганидан нафсини тиймаган кишидан илм фазилатини тортиб олинади, ножўя қилиқ ва хатги-ҳаркатлари туфайли уни ёмон отлиқ қилинади. Шунда бундай кимсага илм берган нарса вафо қилмайди. Чунки ёмон нарса яхшисига қараганда тез тарқайди.

Разолат фазилатдан кўра ёйилганроқдир. Чунки инсон табиати ва феъл-атворидаги қабихлик, ҳасад ва ўзаро низолар туфайли яхшиликдан кўра кўпроқ ёмонликни кўрадилар. Шундай экан, яхшига инсоф қилиш йўқ ва ёмонни кечириш йўқ.

Айниқса, кимки илм туфайли танилиб, унга алоқаси бўлса, хатоси ўзига айтилмайди ва уни тузатилмайди. Ё бундай хатонинг ёмонлиги ва аксар кишилар унга алданиб қолганидан айтилмас. «Мансур-ул ҳикам» да шундай дейилган: «Олимнинг хатоси чўкаётган кемага ўхшайди. Кема билан бирга кўпчилик фарқ бўлади». Исо алайҳиссаломдан: «Одамлардан энг адаштирувчироғи ким?», деб сўралди. Исо алайҳиссалом: «Хато қилувчи олим. Агар олим киши хато қилса, бу хато туфайли кўпчилик ҳалок бўлади», дедилар. Бу бир жихати.

Иккинчидан, жоҳиллар олимдан пешқадамлик фазилатини тортиб олиш ва алоҳида хосланиб туришидан уни маҳрум этиш учун ёмонлаб, айблашга ҳарис ва мойилдирлар. Бун билмаганларига ўжарлик қилган ва олимни хосланиб турганига ғазабланган ҳолда қиладилар. Чунки жоҳил илмни такаллуф ва маломат деб ўйлайди. Олим жоҳилликни қоқоқлик ва ёмонлик, деб ўйлаганидек. Рабийъдан имом Шофеъий розияллоху анхунинг шеъри ўқилди:

*Аҳмоқнинг фақиҳдан фарқини билмоқчи бўлсанг,
Фақиҳнинг аҳмоққа қиёсан тутган даражасидек.
Буниси унисига яқинлашиб кела олмас ҳеч,
Унисида бунисидан юз ўгириш янада кўпроқ.
Қачон аҳмоқда бадбахтлик голиб келса,
Фақиҳга қарши чиқишда қаттиқ чиранар.*

Яҳё ибн Халид ўғлига деди: «Ҳар бир илмни қолдирмай ўрган. Чунки кишига билмаган нарсаси душмандир. Илмдан бирор нарсанинг душмани бўлишингни хоҳламайман», деб шеър айтди:

*Маҳорат кўрсат ва бирон илмни қолдирма,
Илм кишиси ҳар бир соҳада устун бўлур.
Сен билмайдиган нарса ўзингга душман,
Аммо сенга яхши билган нарсанг ошнодир.*



Агар илм эгаси ўз нафсини ҳақиқатда тийиб, унга лозим ишни қила олса, дўстларининг маломати ва душманлари таҳкиридан сақланади. Шунда илм фазилат устига гўзал ҳимоя ва поклик иззатини жамлайди ва ўз фазилатлари туфайли ҳақли бўлган мартабага эришади. Абу Дардо ривоятида Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Олимлар пайғамбарларнинг меросхўрларидир», дедилар. Чунки пайғамбарлар динор ва на дирҳамни мерос қолдирмади, балки илмни мерос қолдиришди. Абу Хурайра розияллоху анху ривоятида Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Набийларнинг олимлардан икки даража ортиқ фазли бор, олимларнинг шаҳидлардан бир даража ортиқ фазли бор», дедилар. Улуғлардан бири: «Шариат аҳлини улуғлашинг шариатдандир ва бир яхши ишни охирига етказишинг яхшиликдандир», деди.

Демак, ўз фатонатига суяниб, фазилатларни яхши ва разолатларни ёмон, деган хулосага келган киши ўзидан жоҳиллик разолатини илм фазилатлари ва лоқайдлик ғафлатини риёзат ўйғоқлиги билан кетказиши керак. Шунингдек, фазлини тан олувчи ва фойдасига ишонувчи қизиққанидек илмга қизиқиши, молу давлати, обрў-эътибори ва на мартабаси улуғлиги уни илм излашдан тўсиб қўймаслиги лозим. Кимнинг обрў-эътибори ошса, у илмга янада муҳтожроқ, бошқалардан кўра илм олишга ҳақлироқ бўлиб қолади. Анас ибн Молик ривоятида Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Албатта ҳикмат обрўли кишининг хурматини оширади ва қулни кўтариб, подшоҳлар мажлисида ўтирадиган қилади», дедилар. Адиблардан бири деди: «Илмдан қувват олмайдиган азизлик хорликдир ва ақл ёрдам бермайдиган илм адашишдир». Салаф олимлардан бири: «Агар Аллоҳ одамларга яхшиликни хоҳласа, илмни подшоҳларига бериб, уларни уламолари даврасига ўтказида», деди. Улуғлардан бири айтди: «Илм подшоҳлар ҳимоячисидир. Чунки илм уларни зулм қилишдан тўсиб, ҳалимликка йўллайди ва озор беришдан сақлаб, раиятига меҳрибон қилиб қўяди».

Шунинг учун илм ҳақини таниб, илм аҳлига ҳомийлик қилиш подшоҳлар бурчидир. Аммо мол ўтиб кетадиган соя ва қайтарилгучи ижарадир. Шунинг учун молнинг кўплигида фазилат йўқ. Агар молда фазилат бўлганида Аллоҳ таоло танлаган





пайғамбарлари ва нубувватига сайлаган набийларига беҳисоб бойликни бериб қўярди. Дарҳақиқат, Аллоҳнинг аксар анбиёлари мукаррам ва фазилатли қилиб қўйилганига қарамай фақирона ҳаёт кечириб, кифоя қилгудек нарсага ҳам эга бўлишмаган, ҳатто фақирликда бошқаларга ибрат ва намуна тимсолига айландилар. Бухтарий айтди:

*Фақирлик набийлар фақирлигига ўхшар,
Ғариблик ва ишқ уларнинг синови эрур,
Синов-имтиҳонлар ҳеч бир хил бўлмас.*

Молда фазилат йўқлиги учун Аллоҳ уни кофирга бериб, мўминга бермади. Шоир айтди:

*Қанча кофирлар бор, гам-ташвиши йўқ,
Бироқ унинг моли ҳар дам кўпайиб борар.
Бир дирҳамдан маҳрумдир қанча мўминлар,
Шу ҳолига қарамай иймони ошиб борар.
Эй замон ва унинг ишларига айб тақувчи,
Сен замонингни айблашдан бўшамадинг.
Билгинки, замон буйруққа бўйсунувчидир,
Унинг устида ҳам буйруқ берувчиси бор,
Замон унинг буйруғига қараб боради ўтиб.*

Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу илм билан мол ўртасидаги фазилатни баён қилиб айтди: «Илм молдан яхшироқдир. Илм сени кўриқласа, сен молни кўриқлайсан. Илм ҳоким, мол эса маҳкумдир. Молни йиғувчилар ўлади, илмни йиғувчилар боқий қолади. Илм йиғувчилар оламдан ўтса ҳам, қалбларда зикри сақлади». Олимларнинг биридан: «Мол афзалми ёки илм?», деб сўралди. У: «Бунинг жавоби шуки, мол афзалми ёки ақл?», деди. Солиҳ ибн Абдулқуддус деди:

*Одамлар ичида бой, деб мақталишини
Ёқтирган кишида яхшилик йўқ.*

Баъзан инсон ёшлигида вақтни бой бериб, ёши ўтганда илм олишга уялади ва жоҳиллик тамғага рози бўлади ва уни илм



олишдан устун қўяди. Бу айни нодонлик ғурури ва дангасалик алдовидир. Чунки илмни фазилат деб тан олсак, ёши катталар унга кўпроқ қизиқиши керак. Бир фазилатни бошлаш ҳам фазилатдир. Илм олувчи қария бўлиш жоҳил қария бўлишдан яхши-ку. Ҳикоя қилинишича, донишмандлардан бири қизиқса ҳам, лекин илм олишга уяладиган кекса кишига шундай деб насиҳат қилди: «Эй фалончи, умринг охирида аввалида бўлганидан кўра афзал бўлишдан уялаяпсанми?».

Нақл этилишича, Иброҳим ибн Маҳдий Маъмун ҳузурига кириб, фикҳ ҳақида суҳбат куриб ўтирган бир жамоани кўрди. Маъмун: «Эй амаки, анавилар айтаётган илм ҳақида нима дейсиз?», деди. Иброҳим деди: «Эй амирал мўминин, ёшлигимизда бизларни машғул қилдилар, ёшимиз ўтганда ўзимиз машғул бўлиб қолдик». Шунда Маъмун: «Нима учун энди илм олмаяпсиз?», деди. У: «Менга ўхшаган қарияга илм олиш ярашадими?», деди. Маъмун: «Ҳа, Аллоҳга қасамки, илм ўрганаётган ҳолда вафот этиш жоҳилликка рози бўлиб яшашдан яхшироқдир», деди. У: «Қачонгача илм олиш менга ярашади?», деди. Маъмун айтди: «Аллоҳ қанча умр берса. Чунки ёшлик узрлидир, агар жоҳилликка узр бўлмаса ҳам. Албатта ёшликнинг бепарволик муддати узок бўлмайди ва унинг бепарво кунлари ҳам давомли эмас». «Мансур-ул ҳикам» да: «Ёшнинг нодонлиги узрли ва унинг илми ўйиб ёзилган нақш кабидир. Аммо кексанинг жоҳил бўлиши ёмон ва айб-нуқсонни жуда уятдир. Чунки кексалик унга фазилат бағишламас ва илми фойда бермаса, унинг кунлари нодонликда ўтаётган ва фазилатдан холи бўлса, ёш ундан афзалдир. Чунки ёшдан умид кўпроқ, ундаги орзу амалга ошиш эҳтимоли яқинроқ?! Жоҳилликда ёш ва кекса баробар бўлиб қолса, ёшни кексадан афзал деб қаралади. Кексанинг мана шу нуқсонни ибрат олишингга етарлидир». Адиблардан бирига шеър айтилди:

*Агар йиллар ўтиши инсон фазлини намоён этмаса,
Ёш бола деб атайвер ҳеч ўйлаб ўтирмасдан.
Йиллар фойда бермас, уни санаган пайтинг,
На илм ва на фазлни ўзлаштирмаган бўлсанг.
Замон ҳам аслида феъл-атвор ёмонлигидан*



*Ҳар бир жоҳил кишига мойилдек туюлар,
Худди замонда ҳам жоҳиллик хислати бордек.*

Баъзан моддий имкон йўқлигидан илм олинмайди ва тирикчилик илм излашдан тўсиб қўяди. Гарчи бундай киши бошқага караганда узрлироқ бўлса-да. Баъзан бу ҳолат очкўз, нуқсонли ва орзу-ҳавас қулига айланган кишиларда кўпроқ учрайди. Шундай экан, бундай киши илм олиш учун ўз вақтидан бир қисмини ажратиши керак. Чунки куну тунни, яъни бутун умрини тирикчилик ташвишида ўтказиш тўғри эмас. Балки истироҳат ва дам олишга ҳам вақт ажратиш керак. Ким бутун вақти ва куч-қувватини тирикчиликка сарфлаб, шу билан овора бўлиб қолса, у дунё қули ва ҳирс асиридир. Ривоятга кўра, Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Ҳар бир нарсанинг бўш вақти бор. Ким бўш вақтини илмга сарфласа, нажот топибди», дедилар.

Яна Расулуллоҳ алайҳиссалом дедилар: «Солиҳ олим бўлинглар. Агар солиҳ олим бўла олмасанглар, олимлар билан ўтиринглар ва сизларни ҳидоятга олиб борадиган ва ҳалокатдан қутқарадиган илмга қулоқ тутинглар». Олимлардан бири: «Ким илмни яхши кўрса, уни шу илм фазилатлари ўраб олади», деди. Донишмандлардан бири деди: «Кимда-ким олимлар билан дўстлашса, улуғланади. Кимда-ким аҳмоқлар билан ўтирса, назардан қолади».

Баъзан илм олиш қийин ва унинг охирига етиб бўлмайди, деган шубҳа кишини илм излашдан тўсади, зехни пастлиги ва хотираси сустлиги панд беришидан кўрқади. Бундай шубҳа калтафаҳм кишилар баҳонаси ва ожиз кишилар кўрқувидир. Чунки синаб кўрмай туриб хабар бериш нодонлик, амалда синаб кўришдан олдин кўрқиш ожизликдир. Шоир айтди:

*Албатта бир ишни қилишдан кўрқсанг,
Кўрқоқликдан умидсизлик юзага чиқар.*

Бир киши Абу Хурайра розияллоху анҳуга: «Илм олишни хоҳлайману, аммо уни зое кеткизишдан кўрқаман», деди. У киши: «Илм олмаслигинг зое кетказиш эмасми?», деб жавоб берди.

Агар зехнлар фазилатда бир-биридан устун бўлиб, фаросат бир-биридан фаркланса ҳам, зехн ва фаросат камдан-кам одам-





да бўлишини эътиборга олиб, оз нарсага эришганидан ноумид бўлмаслиги лозим. Чунки у оз нарса туфайли жоҳиллик ҳаддидан олимликнинг энг паст даражасига кўтарилади. Чунки юмшоқ бўлишига қарамай, сув қаттиқ тошни тешганини кўрмаганмисиз? Шундай экан, кўпаювчи илм қаттиқ истаб турган нафсга ва холис талаб қилувчига қандай таъсир қилмасин? Айниқса, илм талаб қилувчининг ёрдам берувчиси ва қўллаб-қувватловчиси бўлса. Набий алайҳиссалом: «Фаришталар илм талабида юрган кишидан рози бўлиб, унинг йўлига қанотларини тўшайди», дедилар.

Баъзан аҳмоқ кишини оила ташвиши ва ишлари кўпайиши илм олишдан тўсади. Ҳатто илм йўлидан чекинишга мажбурлаб, маҳрумлик даражасига етказди. Агар сиёҳдонни кўрса, кўнгли айниб, бурун жийиради, мабодо китобни кўрса, қўлига олиб-олмай ундан юз буради. Агар бирон илмли кишига дуч келиб қолса, тезроқ олдидан кетиш пайида бўлиб туради. Худди олимни ҳеч қачон омадли ва жоҳилни ҳеч қачон омадсиз ҳолда кўрмагандек.

Ҳақиқатда мен ҳам мана шунга ўхшаган бир жамоани кўрдим. Ҳар доим ёнимда олиб юрадиган китоб билан сиёҳдонимни уларга малол келмасин деб яширишга уринардим. Агар улардан узоқроқ бўлишимда яхшилик билан фойдани, яқин бўлишимда зарар билан зиённи кўрсам ҳам. Бузругмехр: «Қалбдаги жаҳолат худди ерга томиб, атрофини бузаётган сувга ўхшайди. Лекин Абу Ашъас Абу Усмондан, Абу Усмон Совбондан, у Набий алайҳиссаломдан: «Инсонларга хулқларида аралашинглар, амалларида уларга ўхшаманглар», деб келтирган ҳадисга мувофиқ улар билан бирга бўлардим. Шунинг учун улуғлардан бири айтди: «Кўпинча жоҳилликка қараб илмимни эҳтиёт қилдим, аҳмоқликка қараб ҳилмни ҳимоя қилдим». Бу нодон тоифанинг тузалиши ва нажот топишига умид йўқ. Чунки илм олишни ўзига айб ва уни тарк этишни зийнат, илмсизлик учун омадли иқбол, илм учун эса омадсизлик бор, деб ишонадиган киши қаттиқ адашади ва ҳаётда тўғри йўл топиши маҳолдир. Бундай киши Али розияллоху анҳу айтган ҳалок бўлувчи бешинчи киши-



дир: «Олим бўл, ё илм олувчи бўл, ё тингловчи бўл, ё уларни яхши кўрувчи бўл. Лекин асло бешинчиси бўлма, ҳалок бўласан». Бу ҳадисни Холидул Ҳуззо Абдурахмон ибн Бақрадан, у Набий алайҳиссаломдан санад билан ривоят қилиб келтиради. Бу ҳолдаги кишини маломат қилишдан фойда йўқ ва бир ҳисобда тузалиб қолар, деб умид қилмаслик ҳам яхши. Бузругмеҳрга: «Сизларга не бўлдики, жоҳилларга танбеҳ бермайсизлар?», дейилди. У: «Албатта кўрларни кўришга ва карларни эшитишга мажбурлай олмаймиз», деди.

ЖОҲИЛЛАР АҚЛ ЭГАЛАРИГА ДУШМАН

Илмдан мана шу тариқа юз ўгириб қочадиган, қайсарлик қилиб, илм аҳлидан бўйин товлайдиган бу тоифа ақлни шу тарзда кўриб, ақлли кишилардан ўзини тортади. Энг ёмони, улар ақлли кишининг ризқини кам ва аҳмоқнинг ризқини кўп деб ўйлайди. Илм ва ақл тўғрисида бундай қарашда бўлиш унинг адашганини билдиради. Айтинг-чи, у яхшиликка аҳл ва фазилатга эга бўла оладими? Улуғлардан бири деди: «Инсонларнинг энг ёмони яхшилик ва ёмонликни баробар кўрувчидир». Бунга улар оқил кишини бенасиб ва олимни ризқдан маҳрум, деб илм ва ақл насиба ва ризқини камайтиради, деб ўйлашлари сабаб бўлади. Аммо ҳаётда кўп аҳмоқларнинг ризқ-насибадан маҳрумлиги ва кўп жоҳилларнинг омади чопмасдан яшаётганига қарамайди. Чунки олим ва оқиллар кам ва ноёб бўлишса-да, лекин фазилатлари отнинг қашқасидек кўзга ташланиб туради. Шунинг учун жоҳиллар кўплиги учун олимлар ғариб (камёб) дир, дейилган.

Агар олимларнинг фазилат белгиси намоён бўлишига баъзиларининг насибалари кам бўлиши ҳам кўшилса, уларга алоҳида ишора қилиниб, ажратиб кўрсатилади. Натижада улар қайсарлар ишораси ва ичи қоралар имоси нишонига айланади. Жоҳил ва аҳмоқлар ҳамма замонда кўплиги учун билинмайди ва хосланиб турган олимларга қаралмайди. Жоҳил ва аҳмоқларнинг илмдан маҳрумлигига айбловчи эътибор бермайди ва жоҳил



холда яшаётганини ўйланмайди. Шунинг учун ризки кенг жоҳил, фақир ва муҳтожликни жоҳиллик ва аҳмоқликка эмас, илм ва ақлга хос, деб адашади.

Аслида озлигига қарамай, олимлар ва оқиллар ҳолини кузатсанг, албатта кўплари омадли, кўплигига қарамай, аксар жоҳил ва аҳмоқлар маҳрум ва омадсиз эканига гувоҳ бўласан. Лекин аҳмоқ ва жоҳилларнинг омадлилари алоҳида ажратиб кўрсатилади. Чунки унинг ризқ-насибаси ажабланарли ва омади ғаройибдир. Худди илмли оқил кишининг маҳрумлиги кам ва камбағаллиги ажиб бўлганидек, ўтган замонларда одамлар ундан ибрат олардилар. Бузругмеҳрдан: «Қайси нарса ажойиб?», деб сўралди. У: «Жоҳилнинг омади ва оқилнинг омадсизлиги. Лекин ризқ илм ва ақлга эмас, балки насиба ва ҳаракатга боғлиқ. Лекин бунда Аллоҳ таолонинг Ўз қудрати ва хоши-иродасига кўра ҳар бир ишни жорий этишига далолат этадиган ҳикмат мавжуд». Донишмандлар дедилар: «Агар ризқ ақлларга яраша тақсимланганда, албатта чорвалар нобуд бўларди». Буни Абу Таммом ат-Тоий шундай деб назмга тизди:

*Йигит жоҳил бўлса ҳам, кўп нарсага эришар,
Яна бири олим бўлса-да, зўрга кун кўрар.
Агар ризқлар ақлга қараб берилганида,
Ақли йўқ чорвалар тўлиқ нобуд бўлар.*

Каъб ибн Зуҳайр ибн Абу Сулмо деди:

*Агар бирор нарсадан ажаблансам,
Тақдир не битганин билмаган ҳолда
Йигитнинг саъй-ҳаракатидан ажабланардим.
Йигит иложи йўқ ишлар учун уринди қанча,
Ахир жон битта, орзу-ҳаваслар эса кўп,
Албатта илм ва ақл бахт-саодатдир.*

Албатта, илм ва ақл бахт ва омаддир, агар шу иккиси туфайли мол озайиб, ҳоли ночор бўлса ҳам. Жоҳиллик ва аҳмоқлик маҳрумлик ва омадсизликдир, агар шу туфайли мол кўпайиб, ризқ кенгайса ҳам. Чунки бахт ва омадни молнинг кўплигига боғлиқ деб қара-





маслик керак. Ҳаётда моли кўп қанча бахтсиз бойлар бор ва моли йўқ қанча бахтли камбағаллар бор. Жоҳил бойни қанақасига бахтли деб бўлади, ахир жоҳиллиги уни пастга туширса? Камбағал олимни қанақасига бахтсиз деб бўлади, илм уни юқорига кўтарса?

«Мансур-ул хикам» да: «Қанча-қанча хорлар борки, уни илми азизу мукаррам қилиб қўйибди, қанча-қанча азизлар борки, уни жоҳиллиги хор ва забун қилиб қўйибди», дейилган. Абдуллоҳ ибн Муътазз деди: «Жоҳилнинг неъматини ҳоҷатхона устидаги боғчага ўхшайди». Бир донишманд айтди: «Жоҳилнинг неъматини кўпайиб боргани сари ёмонлиги ҳам кўпайиб боради». Бир олим ўғилларига шундай деб насиҳат қилди: «Эй ўғилларим, илм олинглар. Агар илм туфайли дунёдан бирон нарсага эришмасангиз ҳам. Менга сизлар учун замон ёмон бўлиши сизлар туфайли унинг ёмон бўлишидан яхшироқдир». Адиблардан бири деди: «Ким илми билан молга эришмаса, у туфайли жамол-қўрққа эришади». Бир адиб Ибни Таботобонинг мана бу шеърини ўқиди:

*Қалби касал ҳасадчи дардин яширар,
Олдимда гамимга ҳамдардлик изҳор этиб.
Илм олишига чиққаним учун маломат қилар,
Ровийлардан илмларни тўплашим кўриб.
Ўрганарман сўзларни эскисию кўркамин
Олганларимдан энг сарасин ёдлайман.
Илм бойлик келтирмас, дея даъво қилар у,
Ёмон жоҳиллик билан гумонларини безар.
Эй маломат қилувчи, мени ўз ҳолимга қўй,
Қадру баҳомни оширай, шу менга яхшироқ,
Ҳар бир инсон қиймати яхшилигига боғлиқ.*

Мен Аллоҳдан жоҳилликнинг хорловчи алдовлари, аҳмоқликнинг адаштирувчи хатоларидан паноҳ сўрайман, хато қилган кишига тўғри йўлни кўрсатувчи ақл ва адашган кишига тўғри йўлни топишда ёрдам берувчи илмга эришиш бахтини сўрайман. Ривоят қилинадики, Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Агар Аллоҳ бир бандани хорламоқчи бўлса, уни илмдан маҳрум қилиб қўяди», дедилар. Илмни истамаган киши унга қизиқмоғи, илмга қизиккан киши





уни изламоғи ва илм излаган киши уни кўпайтирмоғи ва илмни кўпайтирган киши унга амал қилмоғи лозим. Аммо илмни тарк қилиш учун баҳона ва ўзи айбдор бўла туриб илм олишга узр изламаслиги лозим. Шоир деган эди:

*Мендан узр сўраманг ёмонлик борасида
Энг ёмон киши уни қилиб, узр сўраганидир.*

Яна киши ўзига ёлғон ваъдалар бериб, илм олишни орқага сурмасин ва давом этиб турган илм олишини тўхтатиш билан орзу-хаёлга берилмасин. Чунки ҳар бир вақтнинг ўз машғуллиги ва ҳар бир замоннинг узр-баҳонаси бор. Яна бир шоир деди:

*Эртаю кеч елиб-югурамиз тирикчилик деб,
Тирик жон борки, ҳожатлари асло тугамас.
Чунки у бир умр ҳамроҳдир, ўлгунга қадар,
Модомики тирик экан, ҳожат асло тарк этмас.*

Яна илм олувчи Аллоҳ таоло осон қилишига ишониб, Унинг ризосини истаб холис ният ва чин катъият билан илм изламоғи лозим. Набий алайҳиссаломдан шундай деганлари ривоят қилинди: «Ким Аллоҳдан бошқаси учун илм ўрганса ва Аллоҳдан бошқасини ирода этса, ўрнини дўзахдан тайёрлаб қўяверсин». Абу Хурайра розияллоҳу анху Набий алайҳиссаломнинг: «Илм кўтарилмасдан олдин илм олинглар. Илмнинг кўтарилиши илм аҳлининг ўтиб кетмоғидир. Чунки сизлардан биронтангиз қачон илмга муҳтож бўлишини ёки ўзидаги илмга қачон муҳтож бўлишини билмайди», деганларини ривоят қилган.

Илмни талашиб-тортишиш ва риё мақсадида ўрганишдан ҳазар қилсин. Чунки илм билан тортишувчи фойдаси йўқ ортиқча кишидир ва илм туфайли риё қилган киши тубан ва пасткашдир. Ривоят қилинадики, Набий алайҳиссалом: «Илмни аҳмоқлар билан тортишиш учун ҳам, олимлар билан баҳслашиш учун ҳам ўрганманглар. Ким шундай қилса, дўзах унинг жойидир», дедилар. Илмда тоғишувчи тўғрилиқни истаб мунозара қилувчи эмас. балки у ўзига қарши қўйилган тўғри ва нотўғри фикрни даф этишни қасд қилувчидир. Шундай кишилар ҳақида



Расулуллоҳ алайҳиссаломдан ҳадис нақл этилган: «Фақат мунофик ёки динда шубҳа қилувчигина талашиб-тортишади». Имом Авзойи деди: «Аллоҳ таоло бир қавмга ёмонликни ирода қилса, баҳс-мунозара қилувчини бериб, ўзларини амал қилишдан тўсиб қўяди». Рийоший Мусъаб ибн Абдуллоҳга шеър ўқиди:

*Ҳар бир шубҳачи қариши чиқувчи билан тортишиб,
Унинг динини ўз динимга гараз қиламан.
Бошқанинг фикрига билганимни чоғиштираман,
Чунки фикр яқийн илмдек бўла олмас.
Нима керак хусумат қилиб, ундан фойда йўқ,
Қасамки, у ўннга ва чапга ҳам оғувчи нарса.
Бас, билган нарсам ҳақиқатда менга кифоя қилур,
Аммо билмаганимдан мени четлатинглар.*

Олимлардан бири тортишиш нималигини тушунтириб, дўстига шундай деди: «Ортиқча баҳс-мунозарадан сакланиш сени чиройли баҳс-мунозарадан тўсиб қўймасин. Чунки тортишадиган кишидан бирон киши илм олишни хоҳламайди ва ўзининг ҳам илм олишига умид йўқ».

Билгинки, ҳар бир талаб этилган нарсанинг сабаби бўлиб, у иккитадир: рағбат ёки хавф. Шундай экан, илм олувчи ҳам рағбат, ҳам хавфда бўлсин. Аммо рағбат Аллоҳ таолонинг розилигини талаб қилувчилар ва буюрган фарзларини адо этувчиларга берилажак ажр-савабга кизиқишдир. Аммо хавф Аллоҳнинг буйруқларини тарк этувчи ва қайтариқларига бепарво бўлувчиларга берилажак азобдан қўрқишдир. Агар рағбат ва раҳбат бир жойда жамланса, илмнинг моҳияти ва зуҳднинг ҳақиқатига етказди. Чунки рағбат илмга икки ундовчининг кучлироғи ва хавф зуҳддаги икки сабабнинг энг кучлироғидир. Донишмандлар айтади: «Илмнинг асли рағбат, унинг самараси саодатдир. Зуҳднинг асли хавф, унинг самараси ибодатдир».

Агар зуҳд билан илм ўзаро бирлашса, саодат тўлиқ бўлиб, фазилат мукамал бўлади. Агар бир-биридан ажралса, иккисининг ҳам ҳолига вой бўлсин. Зуҳд ва илмнинг бир-биридан ажралиши қандаям зарарли ва алоҳида бўлиши қандаям ёмон. Ри-



воят қилинадики, Набий алайҳиссалом: «Кимнинг илмда рушди кўпайиб, дунёда зухди кўпаймаса, фақат Аллоҳдан узоқлашиши зиёда бўлибди», дедилар. Молик ибн Дийнор деди: «Ким дунёдан тиядиган илмни олмаган бўлса, олган илми унга фойда бермабди». Донишмандлардан бири деди: «Тақвosi йўқ фақиҳ хонани ёритиб, ўзини ёқадиган чирокқа ўхшайди».

ТАЪЛИМ ҲАҚИДА ФАСЛ

Билгинки, илмларнинг охирига олиб борадиган боши бўлганидек, моҳиятига йўл очадиган муқаддимаси ҳам бор. Илм олувчи илмнинг охирига етиш учун дастлаб уни бошидан бошласин ва моҳиятини тушуниш учун муқаддимасини ўргансин. Бироқ у бошини колдириб, зинҳор охиридан бошламасин ва муқаддимани ўрганмай моҳиятига етишга уринмасин. Бас, шундай йўл тутса, илмнинг охирига етиб бора олмайди ва моҳиятини англамайди. Чунки иморат пойдеворсиз қурилганини ва мева ниҳолсиз терилганини ҳеч ким кўрган эмас. Бунинг учун бузувчи сабаблар ва заиф баҳоналар бор:

Шундай сабаблардан бири кишида илмнинг бирон турига хосланадиган мақсадлар бўлишидир. Ана шу мақсад илм олувчини шу турдаги илмни ўрганишга қизиқтириб, унинг аввалидан бошлашдан чалғитади. Бундай киши қозиликни танлаб, ҳукм чиқаришга бел боғлаган кишидек фикр илмидан бирданига қозилик одоби ва унга тааллуқли даъвою хужжатларни ўрганишга киришади ёки гувоҳлик бериш билан танилишга қизиққанидан энг керакли нарсани билмаслиги ошкор бўлиб қолмаслиги учун шаҳодат китобини ўқиб-ўрганади. Агар у мақсадига эришса, ўзини бу илмдан кўпини эгаллаб, энг машҳурига эришдим, деб ўйлайди. У шундан қолган қисмини ўрганишни қийин ва унинг тубигача етишни иложсиз нарса, деб ўйлайди. Бунга ўрганиши керак бўлган нарсага қизиқмаслиги ва тарк қилган нарсадан юз ўгириши сабаб бўлади. Агар у ўз-ўзига насиҳат қилганида, албатта тарк этилгани эришганидан муҳимроқлигини биларди. Чунки ҳар бир илм бир-бирига боғлиқ, ундаги ҳар бир боб ўзидан олдинги бобнинг давомидир. Демак, ҳар бир илмнинг охири фақат аввалги қисми,

яъни бошини ўрганиш орқали эгалланади. Баъзан аввалгиси ўз-ўзича барпо бўлиши тўғри бўлса-да, уни қолдириб, охиридан ўрганишни бошлаш аввали ва охирини тарк этиш демакдир. Шундай қилган киши маломатдан қутулмайди ва гарчи ҳамма илмни тарк этувчи бундан-да маломатга лойиқроқ бўлса ҳам.

Шундай сабаблардан яна бири илм туфайли машхур бўлишни яхши кўришдир. Буни ё тирикчилик, ё ўзини илм аҳлидан қилиб кўрсатиш учун қилса ҳам. Бундай киши илмнинг кенг тарқалган баҳс-мунозара масалалари ва мубоҳаса йўлларини ўрганишни қасд этади ва иттифок килинганини қўйиб, балки ихтилофга борилган жойни ўрганишга вақт сарфлайди. Вахоланки, у бир мазҳабни тутмаган ҳолда рақиби билан талашиб-тортишади ва келиша олмайди. Мана шундай тоифалардан бир қанчасини кўрдимки, улар мутакаллимлар ўрганганидек илмни ўрганиб, таҳқиқ этувчи олимлар танилганидек танилишди. Агар у рақиби билан мунозара қилса, гап-сўзлари ютиб чиқади. Агар ундан тутган йўли ҳақида сўралса, фаҳмлари тойиб, ҳатто кўр туядек тусмоллаб жавоб берадилар. Уларнинг тўғрилиги аниқ эмас, жавоблари қатъий эмас. Энг ёмони, ана шуни нуқсон деб билмайдилар.

Мажлисларни чиройли сўзлари билан безашиб, рақибига қарши одатий баҳс-мунозара қилишганда, мазҳабга оид оддий одам билган ва муҳокама этадиган нарсани билмайдилар. Бас, шу тариқа адаштирувчи бақир-чақир ёки таҳқирловчи ҳатодан нарига ўтилмайди. Яна улардан бир тоифасини кўрдимки, мазҳаблар (йўл, диний таълим) билан шуғулланишни ортиқча ва бу тўғрида кўпроқ билимга эга бўлишни қоқоқлик, деб биладилар. Улардан бири мен билан тортишиб деди: «Мазҳаб тарафдорининг илми қандай қилиб кўзга ташланмайдию мунозара қилувчининг илми эса машхур илм бўлади?». Мен унга: «Қанақасига мазҳаб тарафдорининг илми кўзга ташланмайди? Ахир, у хозиржавоб ва сўзлари тўғри бўлса-чи?», дедим. Чунки ундан сўралмаса, жим ўтиради ва кўзга ташланишга ҳаракат қилмайди. Мунозара қилувчи сўралмаса ҳам, сўрайди ва кўзга ташланишга ҳаракат қилади. Айтдимки: «Агар мазҳаб тарафдоридан сўралганда, тўғри жавоб берса, бу унинг фазли эмасми?». У: «Ҳа»,



деди. Мен: «Агар мунозара қилувчидан сўралса-ю у хато жавоб берса, бу унга айб эмасми? Имтиҳон пайтида киши ё мақталади, ё изза қилинади, дейилган», дедим. У сўзимга жавоб бермай жим бўлиб қолди. Чунки у сўзимни инкор этса, ақл тасдиқлаган нарсадан такаббурлик қилган агар маъқулласа, унга ҳужжат-далил келтириш лозим бўларди. Жим бўлиш бўйсунуш ва сукут ризолик аломатидир. Албатта ҳаққа бўйсунуш ундан ботил устун келганидан авлороқдир. Бу танимаган ва на танилмаган ҳолда мени таниб қўйинглар, деган кишининг йўлидир. Илм ҳақини билмаган киши у туфайли танилишдан узоқдир. Зухайр деди:

*Бир кишида қандай бир хулқ бўлса,
Агар одамлардан яширса ҳам, маълум бўлар.*

Шундай тақсир (хатога йўл қўйиш) сабабларидан яна бири ёш пайтида ўзига керакли илмни олмай улғайганда илм билан шуғулланишдир. Бундай киши вақтни бой бергандан кейин ёш бола ўрганадиган илмдан бошлашга уялиб, уни ўзига тенг кўришдан ор қилади. Шундан сўнг у зарур илмни олиш ўрнига эндигина таҳсилни бошлаган бола қаторида бўлишни истамай, ўзидан анча илгарилаб кетган ёши катталарга етиб олиш учун илмларнинг охири ё атрофидан бошлайди, хошиялари ё четларига қизиқади. Бу ўзини алдашга рози бўлиб, ҳиссиёти макрига қаноат қилган кишидир. Ўзининг ҳам ва ҳар бир соғлом кишининг ҳам мантики бу тасаввур хато эканига гувоҳлик беради ва нотўғри эканини тасдиқлайди. Чунки у тасаввурга сиғмайдиган маҳол ишдир. Илм ўрганувчи илмда бошлайдиган нарсани билмаслик олим охирига етиб борадиган нарсани билмасликдан ёмонроқдир. Шоир айтди:

*Кичик ишга ҳаракат қилсанг,
У сени каттасига кўтариб қўяр.
Бас, кичик иш ҳақида тафаккур қилиб,
Кичик ишни билгандан кейин,
Катта ишни албат биласан.*

Шу маъно ва шунга ўхшашлар туфайли ёшликда илм олиш таҳсинга лойиқдир. Марвон ибн Солим Исмоил ибн Абу Дар-

додан келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Ёшликда олинган илм тошга ўйилган нақшга ўхшайди. Кексаликда олинган илм сувга ёзилган хатга ўхшайди», дедилар. Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу ваҳҳаҳу: «Ёш йигитнинг қалби бўмбўш ерга ўхшайди. У ташланган нарсани қабул қилади», деди. Ҳа, илм худди шундай. Чунки ёш боланинг қалби холи, ташвиши кам, камхарж ва кўп тавозеълидир. «Мансур-ул ҳикам» да: «Худди пастлик жойда сув кўп тўплангандек, тавозеъ йўлини тутган илм олувчиларнинг илми серобдир. Агар халақит бериб, чалғитилмаса, ёш бола катта ёшлига қараганда тез олиб, тўсқинлик бўлмаса, ёдда сақлаши осон, аксинча бўлса, йўқ».

Ривоят қилинишича, Аҳнаф ибн Қайс бир кишидан: «Ёшликда олинган илм тошга ўйилган нақшга ўхшайди» деганини эшитди. Шунда Аҳнаф: «Катта ёшли кишининг ақли кўп бўлса ҳам, лекин қалби машғул бўлади», деди. Умримга қасамки, Аҳнаф бу гапнинг маъносини очиб, уни тушунтириб берди ва сабабини кўрсатди. Чунки катта кишида илмдан тўсувчи ҳолатлар кўпроқ учрайди. Биз илгарироқ айтиб ўтган уялиш ҳам шулар қаторига киради. «Мансур-ул ҳикам» да: «Кимнинг эти юмшоқ бўлса, илми ҳам юпқа (саёз) бўлади», дейилган. Халил ибн Аҳмад: «Илмсизлик ҳаё ва кибр ўртасида «ўтлаб» юради», деди.

Шундай сабаблардан яна бири илм олувчида ҳою ҳаваслар кўплиги-ва фикр тарқоқлигидир. Шоир деди:

*Нафси ҳаво эгасидан ҳою ҳавасни кетказиш осон эмас,
Албатта нафси ҳаво фойда-зарарни ажрата олмас.*

Улуғлардан бири: «Агар қалб бир нарсага боғланса, гаровга ўхшайди. Гаровга қўйилган нарса бой берилганга ўхшар», деди.

Шундай сабаблардан яна бири халақит берувчи бало-офатлар ва тасодифий ғам-ташвишлардир. «Мансур-ул ҳикам» да: «Ғам-ташвиш ҳис-туйғулар кишанидир», дейилган. Улуғлардан бири: «Ким балоғат ёшига етса, ташвиши янада кўпаяди», деган.

Шундай сабаблардан яна бири илм олувчининг машғуллиги кўпайиб, турли ҳолатларга дуч келишидир. Ҳатто бу кабилар унинг вақтини олиб, умрини зое кетказади. Агар илм олувчи раёсат эгаси бўлса, уни чалғитади, агар оддий касб-ҳунар эгаси



бўлса ҳам, илм олишдан тўсилади. Шунинг учун: «Бошлиқ бўлишдан олдин илм олинглар», дейилган. Бузругмеҳр: «Машғуллиқ фойдага, бекорчилик зарарга сабабдир», деган.

Шундай экан, илм олувчи лоқайд бўлмаслиги ва бўш вақтдан унумли фойдаланмоғи лозим. Қарангки, баъзан замон сахийлик қилган нарсасига бахиллик қилиб, берганини қизғанади. Шундай экан, илм олувчи илмнинг аввалидан бошласин ва унга муқаддимасидан келсин. Бирок билмаслиги зарар қилмайдиган нарсани ўрганишга вақтини сарфламасин. Шунга вақтини сарфласа, ўзига керак илмларни ўргана олмайди. Чунки ҳар бир илмнинг ортиқча жойлари ва машғул қилувчи қисмлари бор. Ким вақтини шу тариқа илм олишга бағишласа, ундан муҳимроқларини ўрганиш четда қолиб кетади. Ибн Аббос розияллоху анхумо: Илмнинг охирига етиб бўлмайди. Ҳар бир нарсадан танлаб энг яхшисини олинглар», деди. Донишмандлардан бири: «Ўзингга кераксиз нарсани тарк эта олсанг, фойдали нарсага эришасан», деган. Бу нарса илм олувчини бу илмни ортиқча, уни эгаллаш қийин деб ҳисоблаганидан қийин нарсани тарк этишга ундамаслиги лозим. Чунки шундай фикрда бўлиш аҳмоқлар улови ва ожизлар баҳонасидир.

Илмнинг осонини ўрганиб, қийинидан воз кечаман, деган киши худди ўлжасини тута олмаса, ноумид бўлиб қўл силтайдиган овчига ўхшайди. Чунки у ўлжани тутиш имкони йўқ, деб биледи. Илм ҳам шундай. Илм ўрганиш уни билмаган кишига қийин, билган кишига эса осон. Чунки илмнинг етиб бориладиган маънолари уларни шарҳу баён этувчи жумла ва сўзлар қатига жойланган. Илм эшитиладиган лафз ва тушуниладиган маъно ҳолида жамланади. Каломнинг лафзи эшитиш билан англанса, лафз остидаги маъно ҳолида жамланади. Лафз эшитиш орқали англанадиган каломдир, лафз ичига жойланган маъно қалб билан фаҳмланади. Донишмандлардан бири айтади: «Илмларнинг кириш жойи уч жиҳатдан ҳосил бўлади: «Фикрловчи қалб, ифодаловчи тил ва тасаввур қилдирувчи баён».

Агар калом эшитиш орқали тушунилса, маънолари қалб билан фаҳмланади. Қачонки ундаги маънолар тушунилса, хуло-



са чиқариш осонлашиб, ёдлаш ва уни қарор топтириш қолади. Чунки маънолар ялт этган фикр бўлиб, эътиборсизлик туфайли зое кетади. Ваҳоланки, илмлар кўлдан чиқариш билан ҳуркиб кочадиган ёввойи хайвонга ўхшайди. Агар илмни билиб олгандан кейин ёдида сақласа, бир умрлик унс-улфатга айланади. Агар унс-улфатга айлангандан кейин уни такрорлаб турилса, хотирага қаттиқ ўрнашади. Бир олим шундай дебди: «Ким олган илмини кўп такрорласа, билганини унутмайди ва билмаганини ўзлаштиради». Шоир деди:

*Агар илмлар эгаси илмини такрорламай қўйса,
Илмдан фойда бўлмас, ўрганганин унутар.
Ҳар бир жабҳадан ёзувларни тўпловчилар борки,
Кунлар ўтиб, тўплаганида кўрлик зиёда бўлар.*

Агар эшитилган нарсанинг маъноси тушунилмаса, тушунишга ҳалал бераётган иллатни билиш учун унга тўсқинлик қилаётган сабабни очсин. Чунки нарсаларнинг сабаб ва иллатларини билиш орқали эътибордан четда қолган нарсани жойига қўйиш ва бузилган нарсани тузатишга олиб келади. Тушунишдан ман қилувчи иллат уч қисмдан иборат: **биринчиси**, маънони баён этадиган каломдаги иллат. **Иккинчиси**, лафзда жойланган маънодаги иллат. **Учинчиси**, маънони чиқариб оладиган эшитувчидаги иллат. Агар маънони тушунишдан ман этувчи иллат шу маънони очиб берадиган иборадаги иллат сабабли бўлса, бу ҳам уч ҳолатдан холи бўлмайди.

Биринчиси, маънога нисбатан лафзнинг қиска бўлиши. Яъни маънога нисбатан лафзнинг қискалиги маънони тушунишдан тўсувчи сабабга айланади. Бу қискалик икки жиҳат: ё сўзловчининг етказиб беролмаслиги ва ожизлиги, ё аҳмоқлиги ва калтафаҳмлигидан келиб чиқади.

Иккинчиси, маънодан кўра лафзнинг зиёда бўлиши. Бундай зиёдалиқ ҳам кўзланган маънони тушунишдан тўсувчи иллатга айланиши мумкин. Баъзан бу икки тарафдан сўзловчининг мақсаддан четланиб, кўп гапириши, ё унинг тингловчи фаҳмини ёмон деб ўйлашидан пайдо бўлади.



Учинчиси, сўзловчи ўз гапида назарда тутган истилоҳ туфайли бўлиши. Агар тингловчи истилоҳни тушунмаса, гапнинг маъносини ҳам тушунмайди. Аммо лафзни қисқартириш ёки зиёда қилиш умумий эмас, балки хос сабаблардир. Чунки буни ҳар бир гапда эмас, балки айрим гапда учратасан. Агар қиска гапдан тўлиқ гапга, зиёдадан кифояга ўтсанг, фикрни лойқалайдиган тақаллуфдан ўзингни қутқарган бўласан. Агар бошқа гап келтириб чиқарган зарурат ёки шу гапни фахмлаш мушкул бўлганида пайдо бўлган хоҳишинг туфайли хулоса чиқармоқчи бўлсанг, қисқалик ва зиёдалик сабабига қара. Агар қисқалик етказиб беролмаслик ва зиёдалик ортиқча сўзамолликдан пайдо бўлса, бу гапдан маъно чиқариб олиш осон. Чунки гапнинг тартиблисидан тартибсиз кўпроқ эмас. Демак, кўпда озга далил бор. Агар маънога нисбатан гапнинг кўпроқ бўлиши сўзловчида тингловчининг фаҳми ҳақидаги ёмон гумондан пайдо бўлса, маъно чиқариш ундан-да осонроқ. Агар маънога нисбатан лафзнинг камлиги сўзловчининг яхши тушунмаслигидан келиб чиқса, бу оғир ҳолат бўлиб, бундай лафздан хулоса чиқариш осон бўлмайди. Чунки сўзловчининг ўзи тушунмаган нарсани сен қандай тушунаринг? Лекин ўткир заковат ва кучли хотиранг туфайли сўзловчи тушунтира олмаган ва қийналган маънони чиқариб олишда унинг ишорасидан англаб оласан. Тўла-тўқис (англаб олиш) фазилати сенга боғлиқ, биринчи (сўзлаш) ҳақи уники бўлади.

Аммо истилоҳ умумий ва хос деган икки қисмга бўлинади. Умумий истилоҳ илм олувчиларга фойдаси йўқ маънолар учун олимлар томонидан қўйилган истилоҳлардир. Илм олувчи мутакаллим гаплари маъносидан фақат ўша истилоҳларни билиш орқали хабар топади. Худди мутакаллимлар жавҳар, араз ва жисмлар каби сўзларни ўзлари иттифоқ қилган маъноларга истилоҳ қилиб қўйганларига ўхшатиш мумкин. Ҳеч бир илм истилоҳлардан холи эмас. Бундай умумий истилоҳларни «урф» деб номланади.

Энди хос истилоҳларга келсак, у бир кишига тегишли истилоҳ бўлиб, сўзнинг ботини билан зоҳиридан бошқа маънони қасд қилади. Агар бу истилоҳ жумлада бўлса, уни «рамз» деб аталади. Агар у шеърда бўлса, «луғз» дейилади. Аммо рамз маънавий



илм ва на луғавий гапда учрамайди. Кўпинча бу рамз икки нарсадан бири билан хосланади. Ё эътиқод қилувчиси яширадиган ёмон мазҳабга хос рамзни одамлар ўрганиши ва ундаги таъвил қилиш эҳтимоли ўзи эътиқод қиладиган мазҳабидан тухматни кетказишга сабаб бўлади. Ёки бу рамзни кўйган одамлар рамзни қийин илм ва уни идрок этишни эса мўъжизавий бадеъ деб даъво қиладилар. Худди «сунъат» сўзига ўхшаш. Кимёгарлар қизганиб, ошкор этишни хоҳламаганлари учун бу сўзнинг асл маъносини яшириб, оммага билдирмаслик мақсадида ўзлари шуғулланадиган соҳани «кимё» деб номладилар. Шу боис унинг сифатларини рамзга айлантириб, маъноларини яширдилар. Бир шоир деди:

*Бир нарсадан ман қилинсам, унга муҳаббатим ошар,
Инсонга энг севимли нарса ман этилган нарсадир.*

Агар яхшилаб тажриба қилиб кўрилса, сўз масъулиятини зиммаларидан соқит қилиш учун унинг сифатларини рамзларга айлантириб, маъноларини яширадилар. Агар умумий ва хусусий бўлган бу икки турни ва шунга ўхшаш бошқа рамзларни қамраб олган истилоҳлар саҳиҳ маъно ва истеъфода этилган илм бўлса, албатта яширин рамзлардан очик илмга чиққан бўларди. Чунки мақсад ва хоҳиш-истаклар турлича бўлишига қарамай, одамлар тўғри нарсани яшириш ва фойдали нарсани беркитишга иттифоқ қилмайдилар. Шоир Зуҳайр айтди:

*Фаҳш ишларнинг қаршисида парда бордир,
Яхшиликлар олдида сенга бирор парда йўлиқмас.*

Баъзан рамз гапда маъноларни бўрттириш, лафзларни зийнатлаш, қалбларда яхши ўрнашиш ва дилларда юксак эътиборга эга бўлиш мақсадида қўлланади. Шундай рамзларни қўллаш натижасида гап кенг тарқалиб, саҳифаларда абадий сақланиб қолади. Пифагорнинг рамзий васиятларидан бирида шундай дейилади: «Мезонингни адабсизлик ва вазнларингни кирликдан сақла». Яъни бунда мезонингни адабсизликдан сақла, деганда тилни уят сўзлардан сақлаш, вазнингни кирликдан сақла, деганда, ақлни ҳою хавасдан сақлашни ирода қилган. Мана шу рамз туфайли



Пифагорнинг сўзи чиройли деб қаралиб, ёзиб қолдирилган. Агар уни очик лафз ва фасих маъно билан баён этилганида, балки бу қадар машхур бўлмай деб қаралмаслиги мумкин эди. Бунга сабаб шуки, фахмлардан тўсилган нарса кўзлардан тўсилган нарсага ўхшайди. Шундай нарсага нисбатан қалбларда улуглаш ва тилларда эҳтиром ҳосил бўлади. Маъноси очик, равшан ва тўсилмаган иборалар аста-секин назардан қолиб, машхур бўлмайди. Аммо бундай рамзлар баъзи ҳолларда чиройли ва ёқимли бўлиб, у очик лафз билан ажралиб туради.

Кўпчилик интиладиган, кенг тарқалган илмлар ўз жозибаси ва жалб этиш хусусияти туфайли ажойиб лафз ва гўзал рамзлар билан ўзига чақиритишдан беҳожатдир. Бироқ бу рамзлар кенг тарқалган илмлардан узоқлаштиради, чунки уларнинг моҳиятини тушуниш кўп вақтни олади ва илмни идрок этиш ва маъноларини тасаввур қилишни орқага суради. Ана шу рамзнинг ҳоли.

Аммо луғз бекорчилар мусобақаси ва ишёқмаслар машғулоти-дир. Чунки бекорчилар ва ишёқмаслар қобилият жиҳатидан бири-биридан фарқ қилганидан мусобақалашадилар ва ўзларининг тез-хотирлиги билан фархрланиб, фойдасиз нарсани деб кучли хотираларини қийнайдилар. Улар соғлом танасини кураш учун чиниқтирган полвонларга ўхшайди. Мана шу кураш ақлларини мағлуб қилиб, жисмларини заифлаштиради. Аммо уларга бу нарса мақтов ва на манфаат келтирмайди. Шоирнинг мана бу сўзига қара:

Бир киши ўлди-ю, отасининг синглисининг

Отасининг ўглининг онасининг ўглини ортида қолдирди.

У билан бирга болаларининг боласининг онаси ва

Акасининг амакиси болалари онасининг отасини қолдирди.

Хўш, айтинг-чи, бу икки байтни тушунтириб бера оласизми? Дарҳақиқат, маънони чиқариб олишда фикр қаттиқ зўриқса ҳам, шу маъно камраб олган саволнинг машаққати сизни даҳшатга туширади. Биласизки, шоир бу сўзи билан орқасида отаси, хотини ва бир амакини қолдириб кетган маййитни назарда тутди. Бу байт сенга қандай илмни ҳосил қилиб, билмаганингни билдирсин? Бу байтни ўқигандан кейин олдин қандай бўлсанг, кейин ҳам ўшан-



дай илмсиз ҳолингда қолмайсанми? Агар сўровчи бу саволни олдингисини орқага, орқадагисини олдинга олиб ўтиб ўзгартирган тақдирда ҳам олдин қандай ҳолда бўлсанг, маънони билиб олгандан кейин ҳам шундай бўласан. Шундай экан, ўзингни қийнаб, ақлингни зўриктиришдан бошқа фойда топмайсан.

Бунга ўхшаш каломлар туфайли билмаганингни билиш имконига эга бўлмайсан. Бас, олдин қандай бўлсанг, ундан кейин ҳам шу ҳолингда қоласан. Аллоҳ сени тўғри йўлдан адаштирмасин, ўзингни аҳмоқлар илми ва бекорчилар такаллуфидан четлантир. Набий алайҳиссалом дедилар: «Ўзига фойдаси йўқ нарсани тарк этиш кишининг исломи гўзал эканини билдиради». Демак, Аллоҳ таоло неъмат қилиб берган соғлом қобилият ва ўткир хотирангни шундай ишга сарфлагинки, унга ақлингни инфоқ қилишинг (охиратда) захира ва у ҳақда ўйлашинг Аллоҳ берган неъматга шукрона бўлсин.

Саййид ибн Абу Ҳинд Ибн Аббос розияллоҳу анҳумодан келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Кўпчилик қадрига етмайдиган икки неъмат бор: соғлик ва бўш вақт», дедилар. Бизни берган неъматлари қадрига етмаслик ва унинг яхшиликларидан бебаҳра қолишдан Аллоҳнинг Ўзи асрасин. «Мансур-ул ҳикам» да шундай дейилди: «Бекорчиликдан ёшлик бебошлиги келиб чиқади». Бир донишманд шундай деди: «Ким ўз вақтини бирор ҳақни адо қилмай, ё бирон фарзни бажармай, ё бирор фазилатни кўпайтирмай, ё ўзига мактов келтирадиган ишни қилмай ва ё бирон илми ўрганмай ўтказса, ўша кунини бекор ўтказиб, ўзига зулм қилибди». Шоирлардан бири деди:

Бўш вақт сенга шундай машғулликни келтирар,

Билсанг, бало сабаби айнан бўш вақтдандир.

Мана шулар гапда унинг маъноларини тушунишга ҳалақит берадиган сабаблар бўлиб, у сўзамолликдан керакли мақсадга йўллаб, яширин маъноларни очишга ёрдам беради.

* * *

Аммо **иккинчи қисмга** кўра, гап маъносида учрайдиган иллат туфайли тингловчи тушуниб олишига ҳалақит берадиган сабабнинг бўлишидир. Бу уч қисмдан иборат: биринчиси, ўзи муста-



қил маъно бўлиши, иккинчиси, ўзидан бошқа бир маънога муқаддима (олдин ўтган) бўлиши, учинчиси, ўзидан бошқа маънонинг натижаси бўлишидир. Ўзи мустақил маъно бўлиши икки хил: биринчиси, очик маъно, иккинчиси, яширин маъно. Аммо очик маъно тасаввур қилувчи фаҳмига биринчи мартадаёқ етиб бориб, тасаввур эгасига мушкул туғдирмайди. Аммо яширин маънони тушунишда махфий тутилган нарса аниқ бўлиши ва ноаниқ маънони билиш учун бироз тааммул қилиб, қийналишга тўғри келади. Яна маънони англаб олишда фикрни ишлатиш туфайли риёзат чекиш керак. Чунки риёзат туфайли қийин ва мураккаб маънони англаниб, узоқ маънога яқин борилади. Дарҳақиқат, риёзатда журъат ва диroyт (ўрганиш) да таъсир қилиш бор.

Аммо бошқа маънога муқаддима (олдин ўтган) бўлиш икки хил: биринчиси, муқаддима бўлувчи маъно ўзидан бошқа бир маънога тегишли бўлса-да, ўзича барпо бўлиши мумкин. Бу пайтда у тасаввур қилиш ва фаҳмлашда ўзича мустақил маънога ўхшайди. Иккинчиси, натижасига муҳтож бўлишидир. Бунда муқаддима (олдин ўтган) маънони фақат унга эргшиб келган натижасига қараб тушуниб олса бўлади. Чунки муқаддима (олдин ўтган) маъно бир қисмдир. Маънони қисмга ажратиш тушунишга оғирлик қилади. Маънонинг баъзи қисми кулл (умумий) маънони бермайди. Аммо бошқага натижа бўлиши фақат олдингиси орқали идрок қилиниб, унинг моҳияти фақат муқаддима (олдин ўтган) ёрдамида тасаввур этилади. Муқаддимани қўйиб, натижа билан машғул бўлиб қолиш машаққат, маънони чиқариб олишда фикрни зўриқтиришидир. Бу эса маъноларни фаҳмлашга монъелик қилувчи сабаблар иллатини очиб беради.

Учинчи қисмга кўра, тингловчидаги иллатга монъелик қилувчи сабабнинг бўлишидир. Бу икки хил: биринчиси, тингловчининг ўзида нуқсон бўлиши; иккинчиси, тўсатдан пайдо бўлувчи ҳодиса сабабли нуқсон бўлишидир. Аммо тингловчининг ўзида нуқсон бўлиши икки турга бўлинади. Биринчиси, маънони тасаввур қилиш ва тушунишга халақит берадиган иллат бўлиши. Иккинчиси, маънони тасаввур қилиб, тушунгандан кейин ёдлаб олишга халақит берадиган иллат бўлиши.



Аммо маънони тасаввур қилиб, тушунишга халакит берадиган иллат аҳмоқлик ва фаҳм-фаросат камлигидан бошқа нарса эмас. Чунки у бедаво дарддир. Бир донишманд деди: «Агар олимнинг зехни сусайса, мунозарада хужжат-далил келтириши камаяди ва китобларни кўришга эҳтиёжи ошади. Бундай иллатга мубтало бўлган киши сабр қилиши ва илмини оз-оздан ошириб бориши керак. Чунки унинг оз нарсани ўрганишга кучи етади ва сабр билан мақсад ва ютукқа эришади».

Донишмандлардан бири деди: «Хожатинг учун сабр-тоқатингдан баъзисини илгари қўй. Бундай ҳолатда бўлмаган киши сабр қилишга қодир эмас. Лекин истак-хоҳишини енга олган ва ҳиммати баланд кишигина бунга қодир бўлади». Шундай экан, унинг қалби қизиқиш кучлилигидан сабрни ҳис этиб, ҳиммати баландлигидан қийинчиликни кўтаришга ўзини мажбурлайди. Агар қизиқиш ёрдамида маънони англаса, бу нарса унда умид килувчилар қатъиятини ва идрок этувчилар ғайратини келтириб чиқаради. Шундай қилиб, кўп нарсалар камаяди ва қийин нарсалар осонлашади. Ривоят қилинишича, Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Яхши кўрганларингга фақат ёмон кўрганларингга сабр қилиш орқали эришасизлар. Орзу-хавасингизга фақат яхши кўрганларингиздан воз кечиш орқали етасизлар», дедилар. «Мансур-ул хикам» да шундай дейилади: «Қадамингни қийна, сени пешқадам қиладиган қанча қийинчиликлар бор». Улуғлардан бири деди: «Агар қизиқиш кучайса, машаққатни енгиш осон бўлади». Адаб ахлидан бири Абу ибн Толибнинг шеърини айтиб берди:

*Ожизлик қилма, ҳеч қачон сен оғрина кўрма,
Омад ожизлик ва зерикши орасида йўқолар.*

Аммо маънони тушуниб, тасаввур этгандан кейин ёдлашга халакит берувчи ўз хатосига қарамаслик, лоқайд ва эътиборсизликдан келиб чиқадиган унутишдир. Бундай иллатга мубтало бўлган киши олаётган дарсини кўпайтириш билан қолдирганига этиб олишни ва эътиборни ошириб, ғафлатдан уйғониши керак. Бир ривоятда: «Мунтазам дарс қилмаган ва нафсини қийнамаган киши ҳеч қачон илмга эришмайди», дейилган. Кўп дарс қилиш



оғирлигини фақат илмни ўлжа, жоҳилликни зарар, деб билган кишигина кўтаради, илм лаззатини тоттиш ва жоҳиллик иснодидан қутулиш учун барчасига чидайди. Албатта, улуғ нарсага эришиш улуғ ишни қилишга боғлиқ. Нимани хоҳлаган бўлса, шунга яраша изланиб, роҳатига яраша машаққат тортиш керак. Айтишлари-ча, роҳатнинг сабаби истироҳат камлигидир. Донишмандлардан бири: «Энг яхши роҳат меҳнат ва машаққат тортиш ва илмнинг энг улуғи қийналиш туфайли ҳосил бўлгандир», деди.

Баъзан илм олувчи дарсни ва ёд олишни ўзига оғир ҳисоблаб, озроқ илм олгандан кейин зарурат бўлгандагина китобларга қараш ва мутолаа қилишга одатланади. Бундай илм олувчи тутиб олишига ишонган ҳолда ўлжасини қўйиб юбориб, овдан воз кечган кишига ўхшайди. Бундай ишонч уни фақат хижолатга қўяди ва лоқайд бўлиш фақат афсус-надоматни келтириб чиқаради.

Бунга илмни ёдлаш ва ёдда сақлаш машаққатидан зерик-киш, жидду жаҳд вақтида орзу-ҳавас кўпайиши, мақсади йўлида фикр бузуклигидан бири ундайди. У зерик-киш умидсизлик, узун орзулар алдамчи ва бузук фикр мусибат эканини билмайди. Арабларнинг масалларида шундай дейилган: «Қалбингдан ўрнашган бир ҳарф китобларингдаги мингтасидан яхшироқ». Яна улар айтдилар: «Сен билан бир водийни ўтмайдиган ва сен туфайли бир йиғин обод бўлмайдиган илмда яхшилик йўқ». Робеъдан Шофеъий розияллоху анҳуга шеър ўқилди:

*Илмим ўзимга ҳамроҳ, қайга борсам эргашар,
Қалбим унга идишидир, сандиқлар «қорни» эмас.
Агар уйимда бўлсам, илмим ҳам бирга бўлар,
Агар бозорда бўлса, илмим ҳам бозордадир.*

Баъзан илм олувчи тушуниб, англаб олмасдан бурун ёдлашга киришади. Ҳатто лафз маъноларини ёд олиб, маъносини англамай тиловат қилади. Ҳолбуки, у лафзларни ва шу лафзлар қамраб олган маъноларни англамайди. Натижада у ҳали англамай туриб ривоят қилади ва билиб олмай туриб хабар беради. Бу эса худди шубҳани кетказмайдиган ва ҳужжат-далилни қўлла-қувватламайдиган китобга ўхшайди. Ривоят қилинишича, Набий алайҳиссалом: «Аҳмоқлар мақсади хабар бериш, олимлар мақсади риоя



килишдир», дедилар. Ибн Масъуд розияллоху анху шундай деди: «Илмга риоя қилувчи бўлинглар, уни ривоят қилувчи бўлманглар. Баъзан ривоят қилмаган киши риоя этувчи, риоя қилмаган киши ривоят қилувчидир». Ҳасан Басрий розияллоху анху бир ҳадис айтди. Шунда бир киши унга: «Эй Абу Саид, кимдан?», деди. «Кимданлигини нима қиласан? Сенга бу галнинг насиҳати етиб, ҳужжати келмадими?», деди Ҳасан Басрий.

Баъзан илм олувчи бир илмни тушуниб, ёдлаганига суянади ва зехнига ўрнашганига ишониб, олган илмини ёзиб, қайд этиб қўйишга одатланмайди. Бу унинг хатосидир. Чунки шубҳа доимо рўбарў келиб, унутиш хоҳлаган пайтида ўз ишини қилади. Анас ибн Молик розияллоху анхудан Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг: «Илмни ёзиш билан қайд қилиб қўйинглар», деганлари нақл қилинган. Яна бир ривоятда бир киши унутиб қўяётганидан шикоят қилганида Пайғамбаримиз: «Қўлингни ишлат (яъни ёзиб қўйгин), ёдингдан чиқса, ёзиб қўйганингга қараб билиб оласан», дедилар. Халил ибн Аҳмад розияллоху анху деди: «Китобдаги илмни сармоя, қалбингдаги илмни инфок қилгин». Махбуз: «Агар олдингиларнинг тажрибасини китобларга ёзиб қўйилмаганда, унутиш оқибатида кейингилар муаммоси ҳал бўлмасди», деди. Улуғлардан бири шундай деди: «Бу илмлар зехнлар тушовидан қочувчидир, уларга китобларни кўриқхона ва қаламларини чўпон қилиб қўйинглар».

Аммо тингловчидаги иллат туфайли монёлик қилувчи тасодифан юз бериб, у икки турлидир:

Биринчиси, маънога зид келиб, уни англаб олиш ва моҳиятга етиб боришга йўл бермайдиган шубҳадир. Моҳиятини тушуниб, маъносини тасаввур қилишга эришиш учун илм олувчи савол бериш ва фикрлаш орқали ўзидан ана шу шубҳани кетказиши лозим. Шунинг учун олимлардан бири: «Бепушт (унумсиз) бўлиб қолмаслик учун қалбингни музокарадан холи қилма, заиф бўлиб қолмаслик учун таъбингни мунозарадан манътаман», деди. Башор ибн Бурд деди:

Омилиқнинг шифоси кўп савол бериш,

Омилиқ давом этиши жоҳилликда узоқ қолишдир.



*Ўзингга муҳим деб билган нарсани сўрагин фақат,
Чунки оқил киши билан ақлинг ила баҳсга чақирилдинг.*

Иккинчиси, ақлга зид келувчи фикрлар бўлиб, у маънони англашга халақит қилади. Кам ҳолларда киши бу сабабдан холи бўлади. Айниқса, бу нарса илмдан бошқасини орзу қилмаган ва ўзга мақсади бўлмаган кишида кам учрайди. Бундай қарама-қарши фикрлар инсонда тўсатдан пайдо бўлса, ўзига-ўзи тушунтиришга ва қалбини тасаввур устидан ғолиб қилишга қодир бўлмайди. Чунки қалб мажбурлаш туфайли қаттиқ қочувчи ва ижобатдан узоқ турувчидир. Ривоятларда келганки, агар қалб мажбурланса, сўқир бўлади. Лекин тўсатдан пайдо бўлувчи ғуғула ёки макр-хийлани даф этишда қалб кишига итоат билан қабул қилиш учун амал қилаверади. Шоир деди:

*Агар қобургалар ўртасида шафёъ (ҳимоячи) бўлмаса,
Муҳаббатда шофёъ (даволовчи) бўлмайди.*

Донишмандлардан бири деди: «Бу қалбларнинг ёввойи ҳайвон қочгандек, қочиши бор. Бас, қалблар итоатли ва фаол бўлиши учун таълимда мўътадил йўл тутиб, дарсни меъёридан оширманглар». Бу маъноларни тушунишдан эшитувчини ман қилувчи сабаблар изоҳидир.

Мана шу ўринда гапни тушуниш ва маъноларини фаҳмлашдан тўсадиган яна тўртинчи сабаб бор. Лекин айрим гапларда учрагани учун уни бу қисмларга киритилмади ва келтириб ўтиш билан халал етказишни жоиз деб ҳисобламаймиз. У ёзувдир. Чунки қулоққа етган бир гапни тушунишда ёзувни тааммул қилишга эҳтиёж бўлмайди. Шунини ҳам айтиб қўяйликки, гапни тушунишга биз юқорида айтиб ўтган қисмлар монёълик қилади. Баъзи гаплар ёзув натижасида сақлаб қўйилган, тадвин ила муҳофазаланган ва керакли вақтда мурожаат қилиш учун китобларда битилган. Ёзув шу гапларни ўзида сақловчи ва ифода этувчидир. Ибн Аббос розияллоху анҳудан Аллоҳ таолонинг: «**Агар ростгўй бўлсангиз, менга ушбу (Қуръон) дан илгари (нозил бўлган) бирор китобни ёки бирор илмий асарни (хужжат) ни келтирингиз!**» (Ахқоф сураси, 4-оят) сўзи ва Мужоҳиддан Аллоҳ таолонинг: «У ўзи хоҳ-



лаган кишиларга ҳикмат (пайғамбарлик ёки Қуръон илмини) беради. Кимга (мазкур) ҳикмат берилган бўлса, демак, унга қўп яхшилик берилибди. Ундан фақат ақл эгаларигина эслатма олурлар» (Бақара сураси, 269-оят) ояти ривоят қилиниб, илмдан мурод ёзув деб айтилган. Араблар: «Ёзув икки тилнинг, чиройли ёзув икки фасоҳатнинг биридир», дейди. Жаъфар ибн Яҳё: «Ёзув ҳикмат дастурхонидир, у туфайли ҳикматлар ушоғи ажратилиб, сочилганлари тартибга солинади», деган. Ибн Муқаффаъ: «Тил ҳозир ва яқин билан ҳадланади, қалам шоҳиду ғойибларни ўз ифода ва баёни ила камраб олади. У олдин ўтган ва келажакда бўладиган ва шунга ўхшаш ҳозирда бўлиб турадиган нарсаларга ҳам тегишлидир», деган. Рум донишманди: «Ёзув руҳоний хандасадир, агар у жисмоний асбоб (қўл) воситасида намоён бўлса ҳам», деган. Араб донишманди: «Ёзув руҳдаги асл нарсадир, агар у тана ҳиссиёти туфайли намоён бўлса ҳам», деган.

* * *

Биринчи бўлиб ёзувда ким ёзгани хусусида ихтилоф қилинган. Каъбул Ахборнинг хабар беришича, Одам алайҳиссалом энг биринчи ёзувда ёзган кишидир. У зотнинг вафотидан уч юз йил олдин китобларни лойга ёзиб, пиширилган. Набийимиз Нух алайҳиссалом даврида ер юзини сув босгач, ёзув сақланиб қолди. Кейинчалик ҳар бир қавм ўз китобига эга бўлди.

Арабий ёзув Исмоил алайҳиссаломнинг пайғамбарлик давригача сақланиб, у зот уни топиб ўрганди. Ибн Қутайбанинг ҳикоя қилишича, биринчи бўлиб ёзувда ёзган киши Идрис алайҳиссаломдир. Араблар ёзувни юксак кадрлар, фойдали эканини билганларидан уни улуғ нарса деб ҳисоблардилар. Ҳатто Икристи розияллоху анху: «Бадр аҳлининг фидяси тўрт минг дирҳамга етган эди», деди. Ўша даврдаги арабларда хат-саводнинг кадри юксак, фойда ва таъсири юқори бўлгани учун хат-саводни билган кишидан уни ўргатишини фидя сифатида қабул қилинган, деган. Дарҳақиқат, Аллоҳ таоло ўзининг пайғамбари Набий алайҳиссаломга: «Ўқи, ваҳоланки, Роббинг карамли Зотдир. У қалам билан таълим берди», (Алак сураси, 5-оят)



деди. Аллоҳ таоло Ўзини карамли деб тавсифлагандек қалам билан ўргатди деб, унинг улуғ неъматлари ва улкан мўъжиза аломатларидан бири эканини билдирди. Хатто Ўз китобида қалам билан қасам ичиб, шундай дейди: «**Нун. Қалам билан ва улар** (фаришталар ва одамлар) **ёзадиган нарсалар билан қасам ичман**» (Қалам сураси, 1-оят). Қалам билан ёзиладиган нарса билан қасам ичгандек қалам билан ҳам қасам ичди.

* * *

Биринчи бўлиб арабий ёзувда ким ёзгани тўғрисида ихтилоф қилинган. Каъбул Ахбор арабий ёзувда дастлаб Одам алайҳиссалом ёзганини келтириб, тўфондан кейин бу ёзувни Исмоил алайҳиссалом топиб олган, дейди. Ибн Аббос розияллоҳу анҳунинг ҳикоя қилишича, арабий ёзувни биринчи бўлиб Исмоил алайҳиссалом ўз лафзи ва нутқида қўллаган. Урва ибн Зубайр розияллоҳу анҳунинг келтиришича, бу ёзувдан биринчи бўлиб қадимда яшаган Абжад, Ҳавваз, Ҳутти, Каламан, Саъфаз ва Қорашат деган қавмлар фойдаланган. Улар Мадян подшоҳлари бўлишган. Ибн Кутайба «Маориф» номли китобида арабий ёзувда биринчи бўлиб ёзган киши анбор аҳлидан Мурумир ибн Мурра, ёзув шу анбордан тарқалган, деб келтиради. Мадоинийнинг айтишича, араб ёзувида биринчи бўлиб Мурумир ибн Мура, Аслан ибн Сидра ва Омир ибн Жадра ёзган. Мурумир асосан ҳарфга шакл берган, Аслан фасл ва васлни, Омир турли белги ва ҳаракатларни қўйиб чиққан. Хат мана шу ҳолатда бўлгани учун илмни сақлашни истаган киши икки нарсадан бирига эътибор бериши керак:

Биринчиси, ҳарфларни қўйилган аслий шаклларига мослаб тўғрилаш. **Иккинчиси**, бир-бирига ўхшаган ҳарфларга нуқталар ва уларни ажратиб турадиган белгиларни қўйиш. Бу икки қоида устига ёзувни чиройли қилиш ва тартиб жиҳатидан гўзал ҳолатга келтириш ҳам қўшилиб, бу хат санъатида маҳорат ошганини билдиради. Ёзув тўғри бўлиши учун юқоридаги икки қоидадан бошқа нарса шарт эмас. Али ибн Убайда: «Хуснихат қўлнинг тили ва қалбнинг гўзаллигидир», деган. Абу Аббос Мубаррат: «Хунук хат одобнинг офатидир», деган. Абдул Ҳамид:

«Баён тилда, хат бармоқларда», дейди. Илм аҳлидан бири менга басралик шоирлардан бирининг шеърини айтиб берди:

*Биродаринг битган хатни хунук дея айблама,
Зехни ўтқирлиги учун бу айбини кечиргил.
Билгинки, хатни ёзишдан аслида фақат
Хат маржонларин тизиш мақсад қилинур.
Агар хат маънони очиб баён қилиб берса,
Унинг чиройи фақат шартин зиёда қилиш бўлур.*

Тушунарли ёзувнинг ҳарфларини тузатиш ва шакллариغا жило бериш муайян жумлага фасоҳатли сўзларни танлаш ва эъробларини тўғрилашга ўхшайди. Шунинг учун араблар: «Хуснихат икки фасоҳатнинг биридир», дейди. Моҳир нотик бўлишга кизиққан кишининг фасоҳат ва эъробга эътибор бермаслигини кечириб бўлмаганидек (агар сўзи тушунарли бўлиб, тушунтира олса ҳам), хуснихатда маҳорат касб этишни истаган кишининг ҳарфларни тўғрилаш ва шаклига жило беришни эътиборсиз қолдириши (агар хати тушунарли бўлса) узрли бўлмайди. Айрим ҳолларда улуғ фазилат ва шарафли хислатлардан бири – хуснихат туфайли киши машҳур ва таниқли кишига айланиши мумкин. Лекин уламолар бутун эътиборни фақат чиройли ёзишга қаратмайди. Чунки чиройли ёзиш аслида илмдан чалғитиб, ўзини унга бутунлай бағишлашга тўсқинлик қилади. Шунинг учун баъзан олимларнинг хати хунук бўлади. Фақат тақдир раво кўрган олимнинг хати чиройли бўлиши мумкин. Фазл ибн Саҳл: «Хати хунуклик кишининг бахтидир, чунки чиройли ёзишга кетадиган вақтини ёдлаш ва мулоҳаза қилишга сарфлайди», деди. Аслида хати хунуклик бахт эмас, балки илмдан чалғитувчининг бўлмаслиги бахтдир.

Кўпинча хуснихат эгаси илмни кўйиб, фақат чиройли ёзиш маҳоратини ошириш билан овора бўлиб қолади. Шу жиҳатдан қаралса, хати хунук олимни бахтли инсон деса хато бўлмайди. Агар хати хунукликни бахт деб қаралмаса ҳам. Агар ҳолат шундай бўлса, баъзан бир жумлани тушуниш ва тўғри тузилишини бузадиган сабаблар бўлганидек, ёзувда ҳам уни ўқиш ва билишдан тўсадиган сабаблар учраб туради. Хатни ўқиш ва унда ифода этилган маънони тушуниб олишга халақит берадиган саккизта сабаб бор:



Биринчиси, гап ўртасидан бирон-бир лафзни атай тушириб қолдириш. Бу билан жумланинг қолган қисми узук-юлук тус олиб, ўзини ва ундан чиқадиган маънони англаб бўлмайди. Бундай хато ё котиб, ё ўша жумла нотўғри тузилганидан юз беради. Ана шу вақтда гапда йўл қўйилган хатони англаб, ундан маъно чиқаришни фақат хуснихатда маҳорати ошиб, қаттиқ риёзат чеккан киши уддалайди. Хат-ёзувни ўқиётганда тушиб қолган ёки талафот етган қисмидан ҳошияларни ва соғ қолган қисмига қараб йўл қўйилган хатони тузатади. Айниқса, бундай хато кам бўлса. Чунки ҳар бир сўз ўзидан кейин қандай сўз келишини такозо этади. Маънони билиш шу маъно яширинган жумлани аниқлаб беради. Бу борада тажрибаси кам кишининг гапдан маъно чиқариб олиши қийин. Айниқса, жумлада йўл қўйилган хато кўп бўлса. Чунки маънони тушуниб олишда фикрлашга ва ёзувдаги чиқариб оладиган нарсага қарашга мажбур бўлади. Агар маънони ифодаладиган гапни тўлиқ билмаса, тушуна олма, маънони чиқариб олиш осон эмас.

Иккинчиси, жумла ўртасига бирон сўзларни қўшиб юбориш. Бу ҳолатда ноўрин қўлланган сўздан ўз ўрнида қўлланган тўғри сўзни ажратиб ололмай, уни тўлиқ тушуниш қийинлашади. Бундай хатолик кам учраса-да, лекин котиб ўз фикрини очик баён этишни хохламаган вақтда онда-сонда рўй беради ва унинг орасига тушунишга халақит берадиган сўзни қўшиб юборилади. Бу эса махсус истилоҳ ёрдамида билиб олинадиган рамзга айланади. Сўзнинг жумла орасига хато туфайли кириб қолиши баъзан у бир ёки икки сўзда учраб, бу соҳанинг маҳорат соҳибига ҳам, ундан бошқага ҳам тушунишни қийинлаштиради.

Учинчиси, гапда келган сўз орасидан бирон ҳарфни тушириб қолдириш. Бу эса сўзни тўғри тушуниб олишга халақит қилади. Баъзан бундай хато адашиш туфайли рўй берса-да, лекин жуда кам учрайди. Баъзан аниқ ёзиб қўймаслик туфайли учраб туради. Бу ўриндаги сўз аввалги қисмдаги сўзга ўхшайди.

Тўртинчиси, гапда келган сўз орасига ҳарфларни қўшиб юбориш. Шу туфайли ҳарфлардан қайси бири тўғри эканини билиш қийин. Бу котибнинг хатоси туфайли юз берса ҳам кам

учрайди, у тўғри ҳарфларни ажратиб олишга халақит бермайди. Баъзан бу каби ҳолатлар сўзни яшириш ва махсус истилоҳни деб қилинади. Котиб бу билан мақсадини яширишни кўзлайди ва бу ҳолат кўп учрайди. Айниқса, тарожим (таржимаи ҳол) каби асарларда кўп. Бу важҳдаги сўз иккинчи важҳдаги сўзга ўхшайди.

Бешинчиси, ажратилган ҳарфларни қўшиш ва қўшилган ҳарфларни ажратиш. Бу қийинчилик туғдиради. Чунки ҳарфларни қўшиш сўзга ишора қилади. Ҳарфларни қўшмасдан ёзиш сўзнинг бошқасига қўшилишига йўл бермайди. Бу ҳолат хато туфайли юз берса ҳам кам учрайди ва маъно чиқариб олиш осон бўлади. Бу ёзишни яхши билмаслик ёки тез ёзишдан келиб чиқса, бу соҳадан хабари йўқ киши маъно чиқаришда қийиналади. Шунинг учун Умар ибн Ҳаттоб розияллоху анху: «Қироатнинг ёмони тез ўқиш бўлганидек, ёзувнинг ёмони машқ (тез ёзилгани) дир», деган. Агар бу нарса мақсадни яшириш ва рамз учун қилинса, уни фақат махсус истилоҳлар ёрдамида билиб олиш мумкин.

Олтинчиси, ҳарфлар шаклини ўзгартириш ва бошқасига алмаштириш. Ҳатто котиб «ҳо» ни «бо» шаклида, «сод»ни «ро» шаклида ёзади. Бу тарожим (асарлари) рамзларида учраб, махсус истилоҳ ёки ақл-фаросати кучли кишигина маъно чиқаришга қодир бўлади.

Еттинчиси, ёзувда ҳарфларни ҳақиқий шаклида бера олмаслик ва уни шу шаклига жойлаштира олмаслик. Ҳатто ҳарфларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Масалан, қўшиб ёзиладиган «айн» ҳарфи «фо» га, ажратиб ёзиладиган «айн» «ҳо» га ўхшаб қолади. Бу хато ёзув хунуклиги ва қўли ёзувга яхши ўрганмаганликдан юз беради. Бундай жумладан маъно чиқариш кўп машқ ва чуқур мулоҳаза орқали ҳосил бўлади. Баъзан бундай ёзув ўқувчини бездириб, маъноларини англашда қийнайди. Шунинг учун: «Албатта ҳуснихат ҳақни янада очади», дейилган.

Саккизинчиси, ўхшаш ҳарфларни бир-биридан фарқловчи нуқта ва шакллари қолдириб кетиш. Бунинг иши осонроқ ва ҳоли энгилроқдир. Чунки маъно чиқариш ва ёзув илмини билган кишига нуқта ва шакллар аниқ бўлмаслиги ёзув ва унинг маъносини тушунишда қийинчилик туғдиради. Балки котиблар ўзаро



ёзишмаларида нукта ва белгиларни қўйишни хуш кўришмай, ҳатто нукта ва белгиларни қўйишни котибнинг камчилиги ёки мактуб жўнатиладиган кишининг фаҳм-фаросати ҳаминқадар деб ўйлашдан келиб чиқади. Котиблар нукта ва шаклларни қўйишни унчалик ёқтирмаслиги бошлиқларнинг ўзаро ёзишмаларида учрайди.

Қудома ибн Жаъфар ҳикоя қиладики, девон котибларидан бири иш бошқарувчидан ҳисоб беришни талаб қилди. Иш бошқарувчи унинг устидан Убайдуллоҳ ибн Сулаймонга шикоят қилиб, ёзган хатида даъвоси тўғрилиги ва шикояти аниқлигига ҳужжат келтирди. Убайдуллоҳ ибн Сулаймон унинг шикоятини «Ҳаза, хаза», яъни бу, бу, деб тасдиқлади. Иш бошқарувчи хатни ўқиб кўриб, ўзича Убайдуллоҳ бу сўзи билан даъвоси тўғри ва гапи ростлигини тасдиқлаб, шикоятини эътиборга олди, деб ўйлади ва унинг сўзига ишонди. Бир нарсани тўғри деб тасдиқлашда «шундоқ, шундоқ», дейилганидек. У хатни дарҳол девон котибига олиб борди ва хатни кўрсатиб: «Убайдуллоҳ сўзимни тасдиқлади ва мен айтган гапларни тўғри деб топди», деди. Котиб тушунмади ва уни девон котиблари олдига жўнатди. Улар ҳам Убайдуллоҳ нима демоқчилигини тушунишмади. Ниҳоят, мақсадини аниқлаш учун хатни ўзига қайтаришди. Убайдуллоҳ «хаза, хаза» деб иккинчи сўзга ташдид қўйиб, тагига мақсадини котиблар тушунмагани, ҳатто шаклни аниқ билдириш кераклигини катта камчилик ҳисоблаб, Аллоҳ ёрдам сўраладиган Зотдир, деб ёзиб қўйди.

Шунинг учун котиблар мактубларда ҳарфлар устига нукта ва ҳаракатларни қўйиб ёзишни унчалик хуш кўрмайдилар. Аммо ўзаро ёзишмалардан бошқа илмларда ҳарфлар устига нукта ва ҳаракатларни қўйиб ёзиш айб ҳисобланмайди, балки яхши деб маъқулланади. Ўрганишдан мақсад лафзларнинг сийға ва махраж ҳолатларини билишга эътибор берадиган наҳв, луғат, шеър ва ғариб соҳасига ўхшаш адабий китобларда буни яхши ҳисоблаганлар. Чунки уларни ўрганишда шакл ва ҳаракатларни қўйишга эҳтиёж катта. Бундан бошқа илмларда камроқ. Суфён Саврий деди: «Ёзувга қўйилган белгилар худди йўлни кўрсатувчи белгиларга ўхшайди». Улуғлардан бири: «Ёзувда ҳарфлар устига ҳаракат қўйиш тушунишни энгиллаштириб, сўзни нотўғри

ёзиб қўйишдан саклайди», дейди. Адиблардан бири: «Баъзан бир илмнинг фасллари аниқ бўлмаса, унинг маҳсули ҳам тушунарсиз бўлади», деган.

Агар илмий китобларда яхши деб қаралса ҳам, котиблар ўз мактубларида ҳаракат, нукта ва шакл қўйишни маъқул кўришмаганидек. Худди бу каби ҳолатлар бўлиши илмий китобларда айб деб қаралса ҳам, ўзаро ёзишмаларда хат машқини фазилат деб қаралган. Бунинг сабаб шуки, котиблар хат битиш санъатида ўзига ортиқча ишонганидан ишора билан кифояланиб, талвих (имо-ишора) билан чекланганлар. Шунинг учун баён қилиш шартларини тўлиқ келтиришни айб-нуқсон деб қараганлар. Ана шу ҳолатни деб ўзлари ишонган бу фазилатни деб сиёҳнинг қоралигини чиройли аломат, фазилат ва хосланиб туришга далил деб билганлар. Ҳикоя қилинишича, Убайдуллоҳ ибн Сулаймон киймига сариқлик текканини кўрганида сиёҳ билан устидан бўяб: «Сиёҳранг биз учун заъфарондан яхшироқ», дея шеър айтди:

Албатта заъфарон келинчаклар атридир,

Сиёҳдон ранги эса эркаклар атри эрур.

Хох лафзда, хох ёзувда бўлсин, ана шулар жумла ва унинг маъноларини тушунишда халакит берадиган сабабларни билиб олишга етарлидир. Аллоҳ тавфиқ Эгасидир.

Илм олувчи илмга осон эришиш учун маънони тушунишга халакит берадиган сабабларни билиб олиши керак. Шундан кейин у ўз нафсини бошқариб, илм ўрганиш вақтида уни жиловлай олади. Чунки нафсда хатога йўл қўйишга олиб борадиган нуфур (қочиш) бор, исрофга бошлайдиган кўпайтириш бор. Нафсни бошқариш жуда қийин. Бунинг уч йўли бор: мўътадил ва инсоф ҳолати, ҳаддан ошиш ва исроф ҳолати, тақсир (хатога йўл қўйиш) ва зиён ҳолати.

Мўътадил ва инсоф ҳолатида нафс қуввати икки қарама-қарши томондан фойдаланади: ёрдам берувчи итоат ва тиювчи шафқатдир. Нафс тоати хатодан тўсса, шафқати исрофдан қайтаради. Булар ҳолатлар ичида энг мактовлисидир. Чунки хато-



дап тўсувчи нарса ўсувчидир ва исрофни тўсувчи нарса давом этувчидир. Агар ўсиш давом этиб турса, нафсининг комил бўлиши қандай ҳам яхши! Донишмандлардан бири деди: «Сен мўътадил (ўртача бўлиш) дан ажралишдан саклан. Чунки ҳаддан ошувчи ҳаддан чиқишда нуқсонга йўл кўювчига ўхшайди».

Энди ҳаддан ошиш ва исроф ҳолатида нафс фақат тоат қуввати билан хосланиб, унда шафқат қуввати бўлмастидир. Тоатнинг хосланиши нафсни тўлиқ қувват сарфлашга мажбурлайди ва у нафсда заифликни келтириб чиқаради. Кейин бу заифлик бутунлай тарк этиш билан бепарволикка олиб боради. Шундай экан, бу зиёдалиқ нуқсонга ва фойда эса зарарга айланади. Донишмандлар: «Илм олувчи ва яхшилик қилувчи таом суювчига ўхшайди, агар уни меъъридан оширмаса, ўзини ҳалоқатдан саклайди, агар меъъридан оширса, ўзини бўктиради ва баъзан ўлимига сабаб бўлади. Шунга ўхшаш меъърида ичилган дори беморга шифо бўлади, меъърида ичилмаса, беморни бевақт ўлдирадиган захарга айланади», дейишган.

Нафсининг нуқсон етказиш ва зарар бериш ҳолати у ўзига раҳм қилиш қуввати билан чекланиб, тоат қувватини йўқотади. Раҳм-шафқат нафсни маъсиятга ундайди ва маъсият уни ижобатдан тўсади. Шундай экан, нафс илм олишни хоҳламайди, ўзига фойдали нарсани қабул қилмайди ва ўзига берилганини муҳофаза қилмайди. Кимки илм талаб қилмаса, фойдани қабул қилмаса ва ўзига берилганини сакламаса, мавжуд нарсани йўқотиб, йўқолганини топмайди. Ким мавжуд нарсани йўқотса, у мусибатга учраган хазиндир, ким йўқотган нарсани тополмаса, у зиёнга учраган ғамгиндир. Донишмандлардан бири деди: «Ожизлик сусткашлик, йўқотиш бепарволик билан биргадир».

Баъзан нафсда мана шу уч ҳолатга муштарак яна икки ҳолат бўлиб, икки қувватдан бирининг бопқасидан устун бўлиши билан боғлиқ. Нафсда тоат ва шафқат бўлиб, бири иккинчисидан кучлироқ. Агар тоат кучли бўлса, нафсда ҳаддан ошишга майл пайдо бўлади. Агар раҳм-шафқат кучли бўлса, нуқсонга яқин туради. Қачонки, киши ўз нафсининг тоат даражасини билса, раҳм-шафқат даражасидан аниқ хабардор бўлса, энг яхши ҳолатда бў-



лиши учун уни чиниктиради. Фараздак ўз сўзида таърифланган нафс ҳолатига шундай ишора қилади:

*Ҳар бир кишида икки нафс бор:
Киши итоат этадиган олижаноб нафс,
Яна бири итоат этмайдиган нафс.
Сенинг нафсинг шу икки нафсдан иборат,
Нафсинг сахийликни ёқтирар,
Қачонки кам бўлса ёрдамчиси бетарафлардан.*

Агар инсон ўз нафсини бошқаришга етарли эътибор бермаса ва риёзатиши диққатдан қочирса, қўполлик билан тутиш ва зулм билан қаҳр қилишни хоҳласа, нафс ғазабланиб қочади, қайсарлиги тутади ва итоатдан бўйин товлаб, маъсиятдан тийилмайди. Собиқ Баририй айтади:

*Қайсарни (бир нарсадан) ман қилсанг,
Унинг қайсарлиги ошади ашиқ.
Унинг нафси қайсарликда давом этар.
Агар унинг нафси бош тортса, сен унга
Мулойимлик билан мурожаат қил.
Чунки уни мулойимлик эгиб олар.*

Агар кишига нафси бўйсундириш оғир бўлса, бошқариш ва уни йўлга солиш қийинчилигида қалби чўчишда давом этса, уни ўз ҳолига қўйгандан кейин тарбияни қайтадан бошлайди. Чунки шундай қилинса, осон бўйсуниб, нафс итоатга қайтади. Дарҳақиқат, Расулуллоҳ алайҳиссаломдан ривоят қилинади: «Албатта қалб ўлади ва тирилади. Агар бир оз вақтдан кейин бўлса ҳам». Ибн Масъуд айтади: «Қалбда қизиқиш, олдинга ингилиш, бўшашиш ва ортга чекиниш мавжуд. Унга қизиқтирган томонидан бориб, бўшашиш томонидан ёндашманглар», дейди. Шоир айтади:

*Инсонни унс учунгина инсон дейилган,
Қалбни эса ўзгариб тургани учун.*

Илм олувчига лозим бўлган, хоҳлаган киши тўлиқ тавфиққа эришишига ёрдам берадиган ва эътибор бериш керак бўлган шарҳлар тўққизтадир:



Биринчиси, ишларнинг моҳиятига етказадиган ақл.

Иккинчиси, илмларнинг ноаниқ ва мубҳам ҳолатларини англатадиган фаросат.

Учинчиси, тасаввур қилиб, ёдлаганини ва ўрганганини тушуштирадиган зийраклик.

Тўртинчиси, илм олувчи давом этадиган ва малол олмайдиган қизиқиш.

Бешинчиси, илм олувчи кифоя озукага қафоат қилиши.

Олтинчиси, илм олувчида тўлиқ олиш мумкин бўлган ва илмни кўпайтирадиган бўш вақт.

Еттинчиси, илм олишдан чалғитадиган ғам-ташвиш ва касаллик каби тўсиқлар бўлмаслиги.

Саккизинчиси, кўп илм олишда юксак даражага етиб бориши учун узоқ умр ва узун муддат бўлиши.

Тўққизинчиси, илмини хотиржам ўргатадиган олимни топиш. Агар мана шу тўққиз шарт тўлиқ топилса, у энг бахтли ва энг омадди илм олувчидир. Искандар: «Илм олувчига тўрт нарсга керак. Вақт, жидду жаҳд, туғма қобилият ва қизиқиш. Буларнинг барчаси насихатгўй устоз билан тўлиқ бўлади», деди.



ИЛМ ОЛУВЧИЛАР ОДОБИ

Энди илм олувчи риоя этадиган одоблар ва олим кишига лозим бўлган бир қанча хислатларни айтиб ўтмоқчиман. Билгинки, илм олиш вақтида илм олувчида (устозга) хушомад ва унинг ҳузурда ўзини хор тутиш бўлиши керак. Агар шу икки хислатни ўзида шакллантирса, мақсадга эришади, агар тарк этса, илмдан бенасиб қолади. Чунки илм бераётган олимга хушомад яширин илмини юзага чиқаради ва ўзини хор тутиш эса унинг сабр-тоқат билан илм беришига сабаб бўлади. Яширин илмини юзага чиқариш туфайли ўзига фойда олса, сабр-тоқат билан илм беришдан илмига илм кўшилади. Муоз розияллоху анҳу ривоятида Расулуллох алайҳиссалом: «Хушомад мўминнинг хулқларидан эмас, лекин илм олишда хушомад жон», дедилар. Абдуллох ибн Аббос розияллоху анҳумо: «Илм олиш йўлида хорландим, сўнг матлуб (изланган олим) бўлиб азизликка эришдим», деди. Донишмандлардан бири: «Ким илм олиш хорлигига озгина сабр қилмаса, жоҳиллик хорлигида абадий қолади», деди. Форс донишмандларидан бири: «Ёшлигингда ўзинг яхши кўрган жойга ўтирсанг, улгайганингда яхши кўрмаган жойга ўтирасан», деди.

Яна илм олувчи олим илмининг фазлини билсин ва қилган яхшиликларига раҳмат айтсин. Чунки Оиша онамиз Расулуллох алайҳиссаломдан: «Ким олимни улуғласа, батаҳқиқ, Роббисини улуғлабди» деган ҳадисни ривоят қилган. Али ибн Абу Толиб розияллоху анҳу: «Илм аҳлининг фазлиши фақат фазл эгаларигина билади», деди. Шоирлардан бири деди:

Муаллим ҳам, табиб ҳам иккиси

Ҳурмат қилинмаса, насиҳат қилмас.

Табибни ҳурмат қилмасанг, касалингда сабр қил,

Муаллимга жаффо қилсанг, подонликка сабр қил.

Агар илм берувчи олим унча таниқли бўлмай, илм олувчининг мартабаси баланд бўлса ҳам, бу ҳолат уни ҳурмат қилишдан тўсмасин. Чунки олим кишилар на куч-қудрат, на моли билан эмас, эришган илмлари туфайли ҳурмат-эҳтиром қозонди-



лар. Адиблардан бири менга Абу Бакр ибн Дурайднинг мана бу шеърини айтиб берди:

*Олимни таҳқирлама, кийимлари жулдур деб,
Балки сен унга одоб назари билан қарагин.
Мушк аттор ва ёргучоқ тоида эзилгай,
Тезда у подшоҳнинг икки чаккаси
Ва тоғида хушбўйлик таратиб турар.*

Яна илм олувчи яхши феъл-агвор ва хуш хулкли олимларга эрганиб, барча ишларида улфатига айлашсин, хулқларидан ибрат олган ҳолда камол тошини ва унга зид ишларни қилишдан чегланиш учун уларга ўхшашга ҳаракат қилсин. Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Ёшларнингизнинг яхшилари ўзларини кексаларга ўхшатганлари, кексаларнингизнинг ёмонлари ўзларини ёшларга ўхшатганларидир», дедилар. Ибн Умар розияллоху анҳумо Набий алайҳиссаломнинг: «Ким ўзини бир қавмга ўхшатса, улардан», деганларини ривоят қилиб келтиради. Адиблардан бири менга Абу Бакр ибн Дурайднинг шеърини айтиб берди:

*Ақлли олим ҳеч кимнинг фарзанди эмас,
Илми уни ўз жинсидан беҳожат қилур.
Кимнинг ўғли бўлсанг ҳам, одобли бўлгил,
Киши зийраклиги билан фазилат топур.
Сен ўзидан бошқаси учун ҳурмат қилган киши
Айнан ўзи учун ҳурмат қилидиган кишидек бўлмас.*

Агар ўзига яқин олиб, яхши кўрса ҳам, илм олувчи илм берадиган кишига ҳазил-хузул қилиш ва олдин суҳбатдош бўлса ҳам, ҳузурда ўзини бемалол тутишдан эҳтиёт бўлсин. Бир донишманддан: «Энг хорланган инсон ким?» деб сўралди. У: «Жоҳил ўз ҳукмини ўтказган олим», деди. Расулуллоҳ алайҳиссалом билан асир тушган бир жория гаплашди. У зот унда кимлигини сўраганларида: «Сахий Хотамтойнинг қизиман», деди. Шунда у зот: «Хорликка учраган қавм азизи (бошлиғи) га раҳм қилинглар, фақир бўлиб қолган бойга раҳм қилинглар ва жоҳиллар ичида зот (эрмак) бўлган олимга раҳм қилинглар», дедилар.

Илм олувчи олган илми етарли бўлганини ва беҳожатлигини олимга билдирмасин. Чунки бу нарсада олимнинг қилган яхшилигини тап олмаслик ва унинг ҳақиқи унутиси мавжуд. Баъзан айрим илм олувчилар зеҳни ўткир ва хотираси яхшилигидан кибр-хаво қилиб, илм берган кишини ранжитади, ҳар хил айблар тақиб, унга малол келтирган ҳолда устидан кулишга ҳаракат қилади. Бундай киши ҳудди Абу Бадҳонинг машҳур масалидаги кишига ўхшайди:

*Мен унга ҳар кун и ўқ отишни ўргатдим,
Билаги кучга тўлган, у ўзимга отди ўқ.*

Ўзлари илм бериб, пешкадамликка олиб чиққанлар наздида жоҳил ва хор ҳисобланишлари олимлар йўлиққан мусибат ва ҳақлари поймол этилишидир. Солиҳ ибн Абдул Қуддус айтди:

*Жоҳилга таълим беришнинг бир машаққат,
У жоҳил ҳолида сендан ўзин олим ҳисоблар.
Қайси кун қурган иморатинг охирига етса,
Агар сен тиклаган бўлсанг, бошиқаси уни бузар.
Қачон ёмонлик қилган киши ундан тийилган,
Агар шу қилигини деб афсус-надомат қилмаса.*

Кўп доғишмандлар олим киши ҳақини ота ҳақидан устун кўйиб, ҳатто баъзи бирлари шундай деди:

*Эй ўтганлар билан фахрланувчи ақли йўқ киши,
Олийлик ва шарафни тарк этувчи подон киши,
Оталар дунёга келишимизга сабабдир бешак,
Чунки биз бало-уқубатга рўбарў қилиндик.
Ким илми йўқларга илм берса, отанинг яхшиси бил,
У руҳнинг отасидир, бир тоғчи нутфанинг эмас.*

Аmmo илм олувчи ҳар доим устоз ҳақини яхши билиши, ундан шубҳа қилмаслиги ва малол келтирмаслиги устозидан олаётган илмга кўр-кўрона тақлид қилишига сабаб бўлмаслигини керак. Баъзан айрим шоғирлар ўз устозига ортикча баҳо бериб, ҳатто сўзлари далил бўлишга ярамаса ҳам, уни далил қилиб оладилар, агар фикрлари ҳужжатга ярамаса ҳам, уни



хужжат деб биладилар. Бундай кайсарлик устозидан оладиган ҳукмга ўзини кўр-кўрона тошпириб кўйишидир. Бу эса олган илми старли бўлмаганини билдиради. Чунки у хужжатни кимдан олса, ўшанинг ҳукмига биноан йўл тутади. Бундай йўл тугиш олган илмида устозига ўзини тўлик тошпиришга олиб боради ва устозидан содир бўлган ишда хато қилишни юзага келтиради. Чунки у кимдан илм олса, унинг ижтиҳодига қараб ижтиҳод қилади. Агар бу сўз ёлғиз бўлса ҳам, ботил бўлиш ёки унинг уламолар сафидан чиқиши эҳтимолдан узок эмас. Чунки ўзи илм оладиган устозини бошқалар илм оладиган устозчалик кўрмайди. Шундай экан, хато айтган ҳукмига хужжат-далил талаб қилинса, уни келтира олмайдилар, унга ёрдам беришга кучлари етмайди. Натижада вақтлари зос кетиб, ўзлари даъво қилган нарсани исботлай олмай ожиз-потавон бўлиб қоладилар.

Кўпчилик тўплаган мажлисда баҳс-мунозара қиладиган бу тоифага мансуб бир кишига қарши рақиби саҳиҳ хужжат-далил келтирди. Унинг жавоби бор-йўғи шундай дейиш бўлди: «Бу далил тўғри эмас. Унинг тўғри эмаслигига сабаб шуки, устозим бундай деб айтмаган, устозим айтмаганида яхшилик йўқ». Хужжат-далил келтирувчи ҳайрон бўлиб, дарҳол баҳс-мунозарани тўхтатди. Чунки унинг устози обрў-эътиборга эга таниқли киши эди. Мажлисда мана шу жоҳил фикрлагандек фикрлайдиган тоифа ҳам бор эди. Сўнгра хужжат-далил келтирувчи менга юзланиб шундай деди: «Аллоҳга қасамки, жоҳиллиги билан менинг оғзимни очирмай кўйди. Бу жаҳолатга хали мубтало бўлмаган бошқа одамлар на кулишни, на йиғлашни билмасдилар. Аллоҳдан паноҳ сўрайдилар. Жоҳилликка гулу кетган ва акун камлигига далолат қиладиган мана шунақа олимни кўрганмисиз?».

Агар илм олувчини қайсарлик танбех берувчилар эътирозига дучор қилмаслиги ва гулу кетини кўр-кўрона тақлидга ундамаслиги учун устози ва илм ўрганаётган киши ҳақида мўътадил фикр ва ўргача эътиқодда бўлса, икки мазаммат, яъни қайсарлик ва кўр-кўрона тақлидлаш қутулади ва олим киши ҳам ҳар иккисидан саломат бўлади. Ноаниқ ва чигал нарса хусусида кўп савол берин қайсарлик эмас ва аслида тўғри бўлган нарсани қабул қилиш тақлид эмас.

Ривоятга кўра, Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Илм хазинадир. Унинг қалиги саволдир. Аллоҳ сизларга раҳм қилсин, сўранглар, албатта, илмда уч кишига ажр берилади: айтувчи, эшитувчи ва олувчи», дедилар. Яна Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Агар билмасалар сўрамайдиларми? Билимсизлик шифоси саволдир», деб марҳамат қилдилар. У зот сўранга буюриб, унга тарғиб қилдилар. Яна бир ҳолатда бошқаларни савол беришдан қайтариб, шундай дедилар: «Мен сизларни қийлу қол, кўп савол бериш ва молни исроф қилишдан қайтараман».

Яна: «Кўп сўрандан сақланинглар, чунки сизлардан олдингилар кўп савол бериш туфайли ҳалок бўлдилар», дедилар. Кейинги келтирилган ҳадислар олдингисига зид эмас. Чунки у зот билмаган нарсани билмоқчи бўлган кишини сўранга буюриб, эшитганига амал қилиш ниятида йўқ кишини сўрандан қайтардилар. Агар савол ўринли ва жоиз бўлса, шак-шубҳани кетказди. Ибн Аббос розияллоҳу анҳуга: «Бунча илмга қандай эришдингиз?», дейилганда у зот: «Сўровчи тил ва ақлли қалб билан», деган. Ибн Умардан Нофеъ келтирган ривоятга Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Чиройли савол илмнинг ярмидир», дедилар. Мубаррад Абу Сулаймон ал Гапавийдан шеър айтиб берди:

Фақиҳдан сўра, сен ҳам ўшандек бўласан,

Тадаббурсиз илмда яхшилик йўқдир.

Ишлар оғир бўлса, уларни кечиктир,

Ўзингга осон ва енгил ишни дозим тут.

Илм олувчи ўз талабини кондирадиган ва даре беришга лаёқатли машхур кишидан керакли илмни олсин. Аммо мартабаси улуғ олимлардан илм олганидан шухрат ва мақтов қозониш пайида бўлмасин. Агар бошқаларига караганда фойдали бўлса бошқа ган. Лекин икки манфаат баробар келса, машхур ва таълиқли кишидан илм олиш яхшироқдир. Чунки машхур кишига ўхшашга интилиш чиройлироқ, ундан илм олиш шухратлироқдир. Шоир айтди:

Гарчи илминг сенга машхурлик ато этмаса,

Билки, илмингни оладиганини топмайсан.



*Кўтариб юрган илминг сени (суноҳлардан) сақласа,
Илмингни олувчи ва терувчи олдинга келар.*

Агар оладиган илм яқинингда бўлса, узоқда турганини кўзлама. Агар сенга бир жихатдан енгил бўлса, илмни оғир бўлган томонидан излама. Агар сенга илмли деб мақталган бўлса ҳам, яхши билмаган кишидан илм олишни ўйлама. Яқиндан узоққа ўтиш машаққат ва қийинини деб осондан воз кечиш балодир. Синалгандан бонқасига кўчинда хатар бор. Али Абу Толиб розияллоху анху: «Ахмоқнинг оқибати зарардир, ўзбошимча иш тутган кишидаги хурсандчилик узоққа бормаиди», деган. Дошнимандлардан бири деди: «Тўғри йўл тутиш ўз билганича иш қилишдан осон ва бир нарсадан тийилиш такаллуфга ўрин қолдирмайди».

Баъзан нафс ўз яқинидаги кишини писанд этмаганидан узоқдаги кишининг хузурига илм олишга боришга буюради. Ўзига енгил нарсани ҳақир санаганидан қийин нарсани талаб қилади, синалган кишини писанд қилмай, синалмаган кишининг хузурига қатнайди. Натижада на мақсадига эришади ва на бирон фойда кўради. Араблар ўз масалларида: «Олим киши Каъбага ўхшайди, унга узоқдагилар келади, лекин яқиндагилар қизиқмайди», деган. Устозлардан бири менга Маҳс ибн Хотимнинг шеърини айтиб берди:

*Кўрсанг бир олимнинг қавмга меҳмон бўлганин,
Кўрурсан унинг энг ёмон жойга тушганин.
Саломатлик ва сиҳатни топган инсон кам бўлув,
Соғлик ва сиҳат узоқда бўлса ҳам, нафслар талтинув.
Мана азиз Маккага – Байтуллоҳнинг ҳажига
Йўл олишар узоқдан инсу жанлар баробар,
Лек яқин бўлганидан Макка аҳли унга қизиқмас.*

ОЛИМЛАР ХУЛҚИ

Илм берувчи олим кишиларга лойиқ ва лозим бўлган хулқлар тавозеъ ва ужб (**ички кибр-ҳаво, манманлик, ўз-ўзига мафгун бўлиш. – тарж.**) дан сақланиш керак. Чунки тавозеъ раҳм-шафқатни, ужб нафратни кўзгайди. Бир кишида ужб бўлиши ёмон, олимларда бўлиши янада ёмон. Чунки инсонлар олимлардан ибрат олиб, уларга эргашади. Кўпинча олим кишида илм фазилати кўзга ташлашиб турганидан унинг хулқиға ужб аралашади. Агар улар ҳақиқий назар солиб, билганиға амал қилсалар, албатта тавозеъ авло ва ужбдан сақланиш тўғри эканини кўрардилар. Чунки ужб фазилатдан маҳрум этадиган иллатдир. Айниқса, Расулulloҳ алайҳиссаломнинг: «Олов ўтинни еганидек, ужб яхшиликларни ейди», деган ҳадисларига биноан олимлар эришган илм фазилати уларға етган ужб билан баробар эмас. Абдуллоҳ ибн Умар розияллоху анҳумо ривоятида Расулulloҳ алайҳиссалом: «Озгина илм ибодатнинг кўнидан яхшироқдир», дедилар.

Агар Аллоҳ азза ва жаллага ибодат қилса, кишиға олган илми кифоя этади ва агар ўз раъй-фикри билан кибр-ҳавоға берилса, унга жохиллиги кифоя этади. Умар ибн Хаттоб розияллоху анҳу: «Илм олинглар, илм учуи сақнат ва хилмни ўрганинглар. Сизларға ҳам тавозеъ кўрсатиш учуи илм олаётган кишиға тавозеъли бўлинглар. Илм беришда кўпол ва кўрс бўлманглар. Илмға жохиллик билан эришиб бўлмайди», деди. Салафлардан бири айтади: «Ким олган илми туфайли кибр-ҳаво қилиб, ўзини балад тутса, Аллоҳ уни пасайтириб қўяди. Ким олган илми туфайли тавозеъли бўлса, Аллоҳ уни кўтариб қўяди». Олимларнинг ужбға берилиш сабаби шуки, ўзидан настда жохиллар кўнлигини кўрса ҳам, ўзидан юқоридаги олимларни кўрмаслигидир. Чунки илмнинг интиҳоси йўқ, агар интиҳоси бўлганида албатта олим киши ўзидан олимроқ киши борлигини кўрарди. Илмни тўлиғича эгаллаб олишнинг иложи йўқ». Аллоҳ таоло: «**Ўзимиз хоҳлаган кишиларни даражаларға кўтарамиз (яъни илмда), ҳар бир илм эгасидан юқорида илм.тироқ бор.**» (Осуф сураси, 76-оят) дейди. Яъни, илмда.



Таъвил аҳли айтади: «Яъни, ҳар бир илмни кишидан юқорида яна бир илмни бор. Ҳатто бу Аллоҳ таолога қадар давом эгади». Доғишмандлардан бирига: «Ким ҳамма илмларни билади?», дейилганда, «Ҳамма», деб жавоб берди. Шаъбий: «Ўзимга ўхшашини кўрмадим. Агар ўзимдан олимрок кишини учратишни хоҳласам, албатта уни учратардим», дер эди. Шаъбий розияллоҳу анҳу буни ўзини афзал кўриш маъносида айтмади, чунки шу маънода айтганида шаънига лойиқ сўз бўлмасди. Балки илмни тўлиғича эгаллаб бўлмас даражада улуглигини билдириш учун айтди.

Илмни киши олган илми туфайли ўзида пайдо бўлган уждан кутулиш учун нафсига қараш лозим. «Мансур-ул ҳикам» да: «Агар билсанг, ўзингдан настрада турган жохиллар кўнлигини ўйлама. Яхшисен, ўзингдан юқорида турган олимларга қара», дейилган. Менга Ибн Умайднинг шеъри ўқиб берилди:

Ким дунё ва охирати учун фойдали яхши ҳаёт истаса,

Одобда ўздан тенага, мол-дунёда настрада қарасин.

Одатда илм туфайли кибр-ҳавога берилиб, эришган ютуғи туфайли фахр-ифтихор қилувчининг илми озлиги ва ноқислигини кўрасан. Чунки у ўз қадрини билмайди ва илм олишни бошлаб, олган озгина илми туфайли ғурурланади ва кўп нарсага эришдим, деб ўйлайди. Аммо анча вақт илм билан машғул бўлса, тубига етиб бориш қийинлиги ва охиригача эгаллашдан ожизлигини хис эгади. Фақат ана шундай ҳулосага келган кишигина олган илмини деб кибр-ҳаво қилмайди. Шаъбий айтади: «Илм уч қаричдан иборат. Ким бир қаричига етса, бурни кўтарилиб, илмга етдим, деб ўйлайди. Ким иккинчи қаричига етса, нафси кичрайиб, унга етмаганини тушунади. Аммо учинчи қаричига ҳайҳот, ҳеч ким ҳеч қачон етолмайди».

Яна айни ўз ҳаётимда кўрган бир воқеани сизларга айтиб берсам. Савдо-соғик масалалари ҳақида бир китоб тасниф қилиб, иложим еганича шу мавзуга оид масалаларни тўплашга кўп вақтим кетиб, анча кийналдим. Ниҳоят, ёзган китобим сайқалланиб, охириги нуқтани кўйдим. Шу ишимдан бироз ғурурланиб, ичимда фикр илмини бошқалардан яхшироқ биламан,

деб ўйладим. Бир куши мажлисида ўтирсам, икки аъробий келиб, мендан саҳрода олди-сотти битими тузадиган тўртта масалани нчига олган савдо шартларини сўради. Тап олиб айтаманки, бирорга саволга жавоб бера олмадим. Хижолатдан бошимни эгиб, ерга қараб қолдим. Аъробийдан бири: «Ахир сен бу қавмининг олими бўлсанг, наҳотки биз сўраган оддий саволларга жавоб бера олмасанг», дейишди. «Ҳа, шундай», дедим. «Аттанг аттанг», деди иккови чикиб кета туриб. Мендан тайинли жавобни ололмай, илмда кўн шогирдларимдан ҳам орқада юрадиган бир кишининг олдига бориб, шу масалаларни сўрашганда у тўлик жавоб беради. Иккови жавобдан рози бўлиб, илмига таҳсин айтиб қайтиб кетишади. Шунда мен саросимага тушиб қийналдим. Бундан ўзимга етарли папд-насихат ва сабоқ олдим. Шу икки аъробий туфайли нафсим жилови бўшашиди, кибр қаноти пасайди. Яхши бажарган амали туфайли ужбни тарк этган киши яхши бажармаган амални деб тақаллуфни ташлаши шарт. Одамлар бу иккисидан қайтарилган ва Аллоҳ таолодан иккисини деб балоланишдан паноҳ сўрашади.

Буни Жоҳиз ўзининг «Китоб-ул баён» китобида очикрок келтириб, Аллоҳ таолодан паноҳ сўраб айтган сўзидир: «Эй Аллоҳим, Сендан амал фитнасидан паноҳ сўрагандек, сўз фитнасидан ҳам паноҳ сўраймиз. Яхши адо этилган амални деб уждан паноҳ сўрагандек, яхши адо этилмаган амални деб тақаллуфдан ҳам паноҳ сўраймиз. Дудуклик ва ҳасар (тил тутилиши) дан паноҳ сўрагандек, тил аччиқлиги ва вайсақилик ёмонлигидан ҳам Сендан паноҳ сўраймиз».

Биз ҳам у паноҳ сўрагандек Аллоҳ таолодан паноҳ сўраймиз. Яхши бажармаган ишни деб ўзини қийнаган кишининг мўлжали ва тўхтайдиган чегараси йўқ. Кимнинг тақаллуфи ҳалдан ошса, у адашиш ва адаштиришга мубтало бўлибди. Ривоятга кўра, Пайгамбаримиз алайҳиссалом: «Кимдан сўралса, билмай туриб фатво бера, адашибди ва адаштирибди», деб марҳамат қилдилар. Ҳошиямандлардан бири: «Билмаганингни биладиган кишидек сўзламаслигининг илм, тушунмаганингни тушунгандек сўзлашининг қалтафаҳмлиқдир», деди. Ибн Зайд қандай ҳам чиройли айтибди:



*Қачон илмим охирига етса, уни деб ҳаддан ошибман,
Гойиб кишидан менга унинг иши хабар етказар,
Киши яширган нарса ҳақида унинг иши хабар берур.*

Агар илмни тўлиғича эгаллаб бўлмас экан, ундан бир қисмини билмаслик уят ҳисобланмайди. Агар бир қисмини билмаслик уят бўлмаса, билмаганини «билмайман», дейиш ҳам ёмон деб қаралмайди. Ривоятга кўра, бир киши: «Ё Расулуллоҳ, қайси жойлар яхши-ю, қайси жойлар ёмон?», деб сўради. У зот: «Жаброилдан сўрамагунча билмайман», дедилар. Али ибн Абу Толиб розияллоху анху: «Биронтангиздан билмаган нарсаси ҳақида сўралса, «Аллоҳ билгувчидир», дейиши қалбга қандаям роҳат», деди. Дарҳақиқат, билмаганидан билгани камлигини билган киши олимдир. Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоху анхумо: «Агар олим «билмайман», деган сўзни тарк қилса, ҳалок бўлибди», дедилар. Олимлардан бири: «Ким «билмайман», деган сўзни тарк этса, ҳалок бўлибди», деди. Донишмандлардан бири: «Менинг ортиқча илмим йўқ, фақатгина билмаслигимни билишим бор, ҳолос», деди. Улуғлардан бири: «Ким «билмайман» деса, унга билдирилади ва билади. Ким билмаганини «биламан», деб даъво қилса, ўз ҳолига ташлаб қўйилади ва ҳалок бўлади», деди.

Агар фозил олимлар табақасида бўлса ҳам, такаллуф (соҳталиқ) дан кутулиш учун киши ўзида йўқ илмни ўрганишдан уялмаслиги керак. Ийсо алайҳиссалом: «Эй илм соҳиби! Билмаганингни ўрган, билганингни жоҳилларга ўргат», деганлар. Али ибн Абу Толиб розияллоху анху: «Беш нарсани мендан олинглار. Агар кема (узок сафар) га чиксангиз ҳам, мендан олган нарсани бошқа жойдан топа олмайсизлар. Огоҳ бўлингларки, биронтангиз Роббисини кўйиб, бошқасидан умид қилмасин. Фақат гуноҳидан кўркеин. Олим киши ўзида бўлмаган илмни ўрганишдан уялмасин. Агар кимдан билмагани ҳақида сўралса, «билмайман», десин. Сабрнинг имондаги мақоми бошнинг тападаги мақомига ўхшайди», деди. Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоху анхумо: «Агар илмдан қониқиш мумкин бўлганда, Мусо алайҳиссалом илмдан қоникардилар. У киши Хизр алайҳиссаломга: «Сизга ўргатилган яхшиликни менга ҳам ўргатишингиз учун сизга эргашсам майлими?» (Каҳф сураси, 66-оят) деган эдилар.



Халил ибн Аҳмаддан бунча илмга қандай эришганини сўралганда: «Қачон бир олимни учратиб қолсам, илмини олиб, унга ҳадя берар эдим», деди. Бузургмехр айтади: «Илмдан бирор нарсапи ҳақир санамаслигинг илмдир ва ҳамма илмларни фазилатли деб билишинг ҳам илмдир». Мансур розияллоҳу анҳу Шарк розияллоҳу анҳудан: «Бунча илмни қаердан олдинг?», деб сўраганда: «Оз бўлса ҳам фойда берадиган илмдан юз ўгирмадим, бировга нафи тегадиган илмимни қизганмадим», деди.

Албатта илм ҳали ўрганилмаганини ўрганишни ва ўрганганларини такрорлаб туришни тақозо этади: Илмга кизикқан киши қанча илм олган бўлса ҳам унга тўймайди. Авн ибн Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоҳу анҳудан ривоят қилади: «Икки очкўз сира тўймайди: илм олувчи ва дунё талаб қилувчи. Аммо илм олувчи Раҳмоннинг розилиги деб қурбни зиёда этади», деди ва сўнгра: «**Фақатгина Аллоҳдан бандалари ичида олимларгина кўрқади**», деган оятни ўқиди. (Фотир сураси, 28-оят) Аммо дунё талаб қилувчи тугёнга кетади, дея: «**Дарҳақиқат, инсон ҳадидан ошар (бунга) сабаб ўзини бой-беҳожат санашидир**», деган оятни ўқиди (Алак сураси, 6-7-оятлар).

Илм олувчи ўзидаги илм фазлици кам деб ўйласа, илми янада кўпаяди, қусурларини кўп деб билса, унинг охирига етиб боради. Олим киши ўзи олган илмга қаноатланмаслиги керак. Чунки олган илмига қаноатланиш зуҳд, яъни илмга кизикмасликни билдиради. Қизикмаслик тарк этиш, тарк этиш эса айни жаҳолатдир. Донишмандлардан бири: «Илм олиб, доим уни кўпайтириб боришни ўйла. Чунки илмнинг камии оз яхшиликка, кўпи кўп яхшиликка ўхшайди. Яхшилик фақат камлиги туфайли айблидир. Яхшиликнинг кўпи эса орзудаги нарсадир», деди. Улуғлардан бири: «Сен олган илмингни кам деб билишинг илм фазлидир, аклингдан устун бўлишинг аклинг камолидир», деди.

Илм олувчи қанча илм олган бўлса ҳам, уни ўзидан деб билмаслиги ва илм ҳақини адо этишни унутмаслиги керак. Бу эса ўз нафсини қусурли ҳисоблаб, камтарликни тарк этиб, илм ололмай қолишдан яхшироқдир. Чунки ким ўз нафсини яхши билмаса, бошқа ҳеч ким у билганчалик билмаслиги аниқ. Оиша



розияллоҳу анҳо:»Ё Расулуллоҳ! Инсон қачон Роббисини тапшиди», деганида, у зот: «Қачон ўзини таниса», деб жавоб берди. Халил ибн Аҳмад билган-билмаганларига қараб ишонларни тўрт қисмга ажратиб, ҳар қайсиси шулардан бирида бўлади, деб шундай деди: «Биринчиси, билади, билишини ҳам билади. У олимдир, ундан сўранглар. Иккинчиси, билади, лекин билишини билмайди, у унутувчидир, унга эслатинглар. Учинчиси, билмайди ва билмаслигини ўзи ҳам билади. У тўғри йўл сўровчидир, унга тўғри йўлни кўрсатинглар. Тўртинчиси, билмайди ва билмаслигини ҳам билмайди, у жохилдир, уни уйғотинглар». Абулқосим Омидий ўз шеърда айтади:

*Агар билмасанг, биладигандан сўрамасанг,
У ҳолда сен қаердан ҳам била олардинг?
Агар подон бўлсангу ўзинг шунга билмасанг,
Уни билишигда сенга ким ёрдам берар?
Ҳар бир ишда сумолисини келтирсанг,
Ердек бўл, сени биладиганлар босиб ўтсин.
Энг ажойибни, билмайсан ва билмаслигини ҳам билмайсан.*

БИЛГАНИГА АМАЛ ҚИЛИШ ОЛИМНИНГ ШИОРИ

Олим киши билганига амал қилиши, нафсини буюрилган ишга илоҳат эттиришни ўзига шиор қилиб олиши керак. Аллоҳ таоло: «**Таврот юклатилган (берилган) сўнгра уни кўтармаган (унга амал қилмаган) кимсаларнинг мисоли худди китобларни ортиб кетаётган эшакка ўхшайди**» (Жума сураси, 5-оят), деган кишилардан бўлиб қолмасин. Қатода розияллоҳу анҳо Аллоҳ таолонинг: «**Зотан у биз (вахий орқали) берган таълимимиз сабабли (чуқур) билим эгасидир**» (Юсуф сураси, 78-оят), деган сўзи ҳақида: «Яъни, у билган илмига амал қилувчидир», деган эди. Ривоят қилинишича, Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Кўп гап йигувчилар ва кўп гаширувчиларга вайл бўлсин», дедилар. У зот бу билан эшитганига амал қилмайдиганларни назарда тутган. Абдуллоҳ ибн Ваҳб Суфён розияллоҳу анҳудан келтирилган ривоятда Хиър алайҳиссалом Мусо алайҳиссаломга: «Эй Имрон



ўгли! Илми амал қилиш учун ўрган, агар гапириш учун ўргансанг, сенга ҳалокат ва пури бошқаларга бўлади», дедилар. Али ибн Абу Толиб: «Инсонлар илм олувчининг олган илмидан ўзига фойда кам, деб ўйлаганлари учун илм олишга кизикмадилар», деди. Абу Дардо: «Энг кўп кўркканим Аллоҳ таолонинг хузурида турганимда сен билар эдинг, унга қандай амал қилдинг, деб айтишидир», дер эди. Яна у киши: «Қурук гапдан кўра унга амал қилувчи, тўғри гапдан кўра, уни айтувчи, илмдан кўра уни олувчиси яхшироқдир», деди. «Мансур-ул хикам» да: «Ким олган илмига амал қилмаса, илмидан унга фойда етмабди», дейилган. Олимлардан бири: «Илмнинг меваси унга амал қилиш, амалнинг меваси унга ажр олишдир», деган. Солихлардан бири айтади: «Илм амални чакиради, агар амал жавоб берса, илм келади, аксинча бўлса, илм кетади». Донишмандлардан бири: «Илмнинг яхшиси фойдалиси бўлиб, сўзнинг яхшиси тўхтатиб қолинадиганидир», дейди. Адиблардан бири: «Илмларнинг самараси биллиб олганига амал қилишидир», дейди. Улуғлардан бири: «Илмнинг тўлиқлиги ундан фойдалана олиш, амалнинг тўлиқлиги уни кам деб ҳисоблашдир. Ким илмидан фойдаланишни билса, тўғри йўлдан адашмайди, ким амалини кам ҳисобласа, мақсадига етади», дейди. Абу Таммом Тоий шеър айтди:

*Амал қилмайдиган олимни мақтамаслар,
Худди шундай илмсиз амал қилувчини ҳам.
Шараф йўлларин эгри-бугри деб билдилар,
Улар наздида даҳшатли ожизлик доно ожизлигидир.*

Чунки олимнинг илмини олганлар унга амал қилмасалар, илм уларнинг зарарига ҳужжат бўлганидек, илми кишининг ўзига ундан-да қаттиқ ва зарарли ҳужжат бўлади. Шунинг учун илми киши ўз илмига шогирдларидан кўра кўпроқ амал қилиши керак. Чунки илмнинг мартабаси амал мартабасидан олдинда бўлганидек, илм мартабаси сўз мартабасидан ҳам олдиндир. Абу Атоҳия раҳимахуллох айтади:

*Ровийлар сен тўғрингда етказган ҳукмларига қулоқ сол,
Билсинки, улар зарарингга ҳужжат бўлур, ибрат ол.*



Илмли киши ўзи амал қилмайдиган гапни айтиш ва ўзи қилмайдиган ишга буюриш ва сирти бошқаю, ичи бошқа бўлишдан сакланиши керак. Шоирнинг мана бу:

*Ўзим амал қилмасам, сўзимга қилгил амал,
Сўзим сенга фойдали, нуқсоним қилмас халал,*

деб айтган байтини олим киши ўз нуқсонларига узр қилиб олмасин, ўзига зарар бўлади. Агар ундан бошкага зарар бўлмаса ҳам. Чунки нафсининг қайсарлик қилиб, итоат этмаслиги унинг хоҳиши бўлиб, мана шу қайсарлик унга ёмонликларни чиройли қилиб кўрсатади. Ким ўзи қилмайдиган ишни айтса, ҳийла қилибди, ким ўзи итоат этмайдиган ишга буюрса, алдабди, кимнинг ичи сиртига ўхшамаса, мунофиқлик қилибди. Ривоят қилинишича, Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Макр ва хиёнатнинг соҳиби дўзахдадир», деганлар. Чунки ўзи итоат этмайдиган ишга буюриш ва ўз нафсига ёкмаган нарсани рад этиш ярамас одатдир. Баъзан бу нарса бир ишга буюрилган киши қайсарлик қилиб уни тарк этиши ва буюрилмаган ишни қилишига сабаб бўлади. Ҳикоя қилинишича, бир аъробий Ибн Абу Зиъбнинг олдига келиб, ундап талоқ масаласини сўради. У аъробийга талоқ тушибди, деб фатво берди. Шунда аъробий: «Яхшилаб қаранг», деди. «Қарадим, ҳақиқатан ҳам унга талоқ тушибди», деди. Аъробий куйидаги шеърни айта-айта қайтиб кетди:

*Ибн Зиъб ҳузурига фикҳни хоҳлаб келдим.
Хотинимни талоқ қилди, қуриб кетгур, нажот топмадим.
Ибн Зиъбнинг фатвоси билан ҳалоламни қилгум талоқ,
Ваҳоланки, у уйда жуфтию аҳли ила апоқ-чапоқ.*

Аъробий ўз жоҳиллиги туфайли талоқ қилиши лозим бўлмаган одамнинг сўзига биноан талоқ тушмайди, деб ўйлаган эди. Энди буюрувчи ҳам, буюрилувчи ҳам амал қилиши вожиб бўлган сўзга нима дейсиз? Ўзи амал қилмаса, қандай қилиб унинг сўзи мақбул бўлсин? Йўқ, ундай эмас! Аҳмад ибн Юсуф айтади:

*Яхшиликка буюрур, ўзи фужурда бўлиб,
Гўё зулматга шўнғиётган йўлбошичидек.*

*Ё бир табибки, касал уни беҳол қилган,
Касалликни диволар, ўзида ҳам шу касал.
Эй одамларга ваъз айтувчи, ўзи эшитмас насиҳат,
Аввал кийимингни покла, қилмай насиҳат.*

Яна бир шоир айтади:

*Тилингни ўргатгин камгапликка,
Сўзингни сақлагин хушёрликка.
Одамларга насиҳат қилишдан сақлан,
Ўзинг насиҳатга муҳтож бўлганда.*

Аммо илм тақозосига кўра, амал қилиб, илмни қўйиб амалга, амални қўйиб илмга ўтиш ҳақда Зухрий шундай хикоя қилади: «Бу тўғрида бошқалар тақаллуфидан ҳалос этадиган ривоят нақл қилиниб, унда шундай дейилган: «Билмаган киши учун илм амалдан афзал, билган киши учун амал илмдан афзал». Аммо илм билан ибодат ўртасидаги фазлга келсак, агар обид бирор вожибни нуқсонли бажармаса ёки фарзни бажаришда камчиликка йўл қўймаса, Расулulloҳ алайҳиссаломдан: «Олим ва обид қайта тирилганда, обидга жаннатга кир, дейилади. Олимга эса, одамларни шафоат қилгунигча кутиб тур, дейилади», деган ҳадисдаги ҳолатга дохил бўлади.

* * *

Яхши эгаллаган илмларини ўргатишни қизғанмаслик ва етказишдан юз ўгирмаслик олимларнинг одобларидир. Чупки илмни қизғаниш пасткашлик ва зулмдир, ундан ман этиш ҳасад ва гуноҳдир. Ахир олимлар ўзи илмни қизғанишсиз, сахийлик ва сарф-харажатсиз олган бўлсаю, қандай қилиб илмини бошқалардан қизғансин ёки илмни сарфланса, кўлайишини, беркигилса, камайиб боришини билсаю, қандай қилиб бахиллик қилсин. Агар олдинги олимлар мана шунақа йўл тутгангаҳларида, илм унгача етиб келмасди ва олимлар ўтиб кетиши туфайли илм ҳам инкирозга учрарди. Ўзлари кундан-кун жоҳилга айланиб, ҳолат ўзгариши ва нуқсонга юз тутини билан разилга айланишарди. Аллоҳ таоло айтади: «**Эсламг**, (эй, Муҳаммад!) **Аллоҳ**



аҳли китоблардан, уни (Таврот ва Инжилни) одамларга, албатта, аниқ баён қиласиз, уни (ҳеч кимдан) сир тутмайсиз, деб аҳд олган эди...» (Оли Имрон сураси, 187-оят)

Ривоятга кўра, Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Илмни ўз олувчилардан маи қилманглар. Чунки динингиз фасоди ва ақл-идроқингиз (бошқа одамни) адаштириши апа шундадир». Сўнг у зот мана бу оятни ўқидилар: **«Биз нозил қилган оятлар ва ҳидоятдан иборат нарсаларни (Муҳаммаднинг барҳақ Пайғамбар эканини) одамларга Китоб (Таврот) да аниқ қилиб берганимиздан кейин (уни) яширганларни, шубҳасиз, Аллоҳ лаънатлагай ва уларни лаънатловчилар (фаришталар ва мўминлар) ҳам лаънатлагай»** (Бақара сураси, 159-оят). Ривоят қилинадик, Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Ким ўзи яхши билган илмни яширса, Аллоҳ таоло қиёмат кунни уни оловли юган билан юганлайди», дедилар. Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу важҳахудан ривоят қилинади: «Аллоҳ таоло токи илм аҳлидан илм бериш ваъдасини олмагунча жоҳиллардан илм олиш ваъдасини олмади». Донишмандлардан бири: «Сарфлаш билан камайдиган нарсани сарфлаш ҳикмат қоидаларидандир. Энди сарфлаш билан кўнайдиган нарсани сарфлаш эса, ҳикмат қоидалари бўлишга лойикроқдир», дейди. Олимлардан бири: «Илм олувчига илм олиш нафл ибодат бўлганидек, илмни етказиш олимга ҳудди шундай фарздир», деган. «Мансур-ул ҳикам» да: «Илмни яширган кишининг жоҳилдан фарқи йўқ», дейилган. Халид ибн Сафвон айтади: «Муаллимдан фойда олганимдан кўра, шогирдимга илм беришдан кўпроқ хурсанд бўламан». Илм беришда олимга икки фойда бор:

Биринчи фойда, Аллоҳ таолодан умид қилинадиган ажр-савоб. Расулуллоҳ алайҳиссалом илм ўргатишни садақа деганлар: «Биродарингизга тўғри йўлга йўллайдиган илмни ва тузатадиган фикрни садақа қилинглар». Ибн Масъуд розияллоҳу анҳу Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг: «Илм олинглар ва илм беринглар, чунки илм берувчи билан илм олувчининг ажри баробар», деганларини ривоят қилди. Уларнинг ажри ҳақида сўралганда: «Юз мағфират ва жаннатдаги юз даража», дедилар.

Иккинчи фойда, илмининг кўнайиб, ёд олинганини пиши-тиш. Халил ибн Аҳмад: «Илм беришининг илмининг учун дарс қилгин, илм олувчининг баҳс-мунозарасини ўзингда бўлмаган нарсадан огохлантириш деб қабул қилгин», деди. «Мансур-ул хикам» да Ибн Муътаз айтади: «Оловни оловдан олинадиган нарса ўчирмайди, лекин уни ўтин тополмаслигининг ўчиради». Худди шунга ўхшаш илм иктибос олиш билан йўқолмайди, балки ҳомил (етказувчи) ларнинг кетиши унинг йўқолишига сабаб бўлади. Олган илмининг кизганишдан сақлан. Олимлардан бири деди: «Илмининг ўргатиб, бошқалар илмини ол. Агар билмаганингни ўрганиб, билганингни ёд олган бўлсанг ҳам».

Билгинки, илм олувчилар икки тоифа бўлади: илмга чақирилувчи ва илмни излаб борувчи. Илмга чақирилувчининг зехни ўткир ва хотираси кучли эканини билган олим киши илм бериш учун уни олдига чақириб олади. Агар олимнинг бу таклифи шогирдни кизиктирса, катта ютуққа эришилади. Чунки олим киши уш таклиф қилиш билан ўзи илмга чуқур кириб борса, илм олувчи кизикиш ва закийлик туфайли илмини янада кўпайтиради. Илм излаб борувчини илмга даъват этадиган ҳолат икки хил, агар ундаётган истак ва чақираётган сабаб диний бўлса ва илм олувчида закийлик ва фаҳм-фаросат бўлса, олим киши уни самимий қабул қилиши ва илм беришда мутаваффир (тўлиқ қилиб берувчи) бўлиши лозим. Ўзидаги бор илмни сир тутмаслиги ва тўшлаган илмини ундан яширмаслиги лозим.

Агар талабаниннг зехни паст ва ўзи аҳмоқ бўлса, озгина илмни ҳам раво кўрмай, маҳрум қилинмаслиги ва кўп илмни юқлаб, уни қийнаб кўймаслик керак. Илм олувчининг зехни пастлигини ундан маҳрум этишга баҳона қилиб олмасин. Чунки кизикиш сабаб бўлишини, сабр таъсир қилишини билишни керак. Ривоятга кўра, Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Илм олувчидан илмни кизганмангларки, унга зулм қилган бўласизлар. Илмни кизикмаган кишига бермангларки, гуноҳкор бўласизлар», дедилар. Донишмандлардан бири деди: «Бирон кишини илмдан тўсманглар. Чунки илм ўз тарафига тортувчи эмас» (**яъни машаққатларни била туриб, илмга интилган кишининг йўлини тўсмаслик керак.** – тарж.).



Аmmo илм олишга чақирувчи сабаб диний бўлмаса, бу ҳолатда унга қарайди. Агар ўрганиш мувоҳ бўлса (**масалан, бир кишини илм излашга машҳур бўлиш ва риёсат чақирган бўлса. – тарж.**), бу тўғридаги сўз илм беришдаги олдишги сўзга яқиндир. Чунки илм олувчини илм кейинги ҳолатда динга боғлайди. Гарчи олдинги ҳолатда диний илм олишни ният қилмаган бўлса ҳам. Суфён Саврийдан ривоят қилинади: «Биз илмни Аллоҳ таолодан бошқаси учун ўргандик, лекин илм бошқаси учун бўлишдан бош тортди». Абдуллоҳ ибн Муборак деди: «Илмни дунё учун ўргандик, у бизни дунёни тарк этишга йўллади».

Агар илмга чақирувчи сабаб паҳий-таъқиқ этилган бўлса, (**масалан, бир киши илмни диний шубҳалар ва фикҳий хийлаларда фойдаланмоқчи бўлиб, яширин ёмонлик ва ботиний макр ила ўрганса. – тарж.**) аҳли салоҳ ундан қутилиш ва ҳимоя чорасини топа олмай қолади. Расулуллоҳ алайҳиссалом айтганларидек: «Умматимни икки киши ҳалок қилади: фожир олим ва ибодатли жоҳил». «Ё Расулуллоҳ, қайси инсон ёмонрок?», дейилганда у зот: «Олимлар, агар фасод иш қилсалар», дедилар.

Агар олим бир кишини фасод ҳолда кўрса, уни қайтариб, истагидан буриши керак, макрини ва ёмонлигини амалга оширишга ёрдам бермаслиги лозим. Анас ибн Молик ривоятида Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Илмни хоҳламаган кишига илм берувчи худди тўнғизга марварид, гавҳар ва тилла таккан кишига ўхшайди». Ийсо алайҳиссалом: «Жавҳарни тўнғизга бермашларки, илм марвариддан афзалдир. Илмга ҳақли бўлмаган киши тўнғиздан ёмондир», дедилар. Ҳикоя қилинишича, бир шоғирд олимдан баъзи илмларни ўрганмоқчилигини сўради. Олим унга сабоқ бермади. «Нега бундай қилдинг?», деб сўралганда: «Ҳар бир ернинг ўз экиши, ҳар бир бинонинг ўз пойдевори бор», деди. Улуғлардан бири: «Ҳар бир кийимнинг ўз кийувчиси, ҳар бир илмнинг олувчиси бор», деди. Адиблардан бири: «Тўнғиз оралаб юрган боғ учун ачин ва ёмон киши жамлаган илм учун йиғла», деди.

Олим ўз фаҳм-фаросати ила илм олувчининг тоқат даражаси ва закийлик ила илмни олишга унинг ҳақдорлигини билиши ёки ақли камлиги боис қувваи ҳофизаси заифлигига эътибор бериши

керак. Бу олим учун роҳат, илм олувчи учун фойдалидир. Собит Анас ибн Моликдан келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Аллоҳ таолонинг шундай бандалари борки, улар инсонларни фаросати билан танийдилар», дедилар. Умар ибн Хагтоб розияллоху анху: «Мен кўрмаган нарсамни билмасам кўрган нарсамни ҳам билмабман», деди. Абдуллоҳ ибн Зубайр айтади: «Ким кўзи билан кўрмаганини фикрлаб кўра олмаса, яхшилик билан яшай олмайди». Ибн Румий деди:

*Зийрак киши фикрининг аввалидаёқ
Гойиб нарса ортидаги ишининг охирига билар.
Иқтидор эгаси закий қалбли, заковатда тенги йўқ,
Одамлар ҳайрат ва изтиробда бўлсалар ҳам,
У назарин қаратмайди ва англамайди.*

Агар олим киши илм олувчиларга мана шу тариқа эътибор бериб, уларга кифоя этадиган илм миқдорини билса, илм беришда қийналмайди ва илм олувчи ҳам ноумид бўлмайди. Агар илм олувчиларга эътибор бермаса, унинг ҳоли ва ҳақдорлик даражасини билмаса, илм олувчилар ундан илм олишда қийналади. Чунки илм берувчи талабалари ичида илмга муҳтож зийраклари ва озгина илм ҳам оғирлик қиладиган зеҳни пастлари борлигини билади. Ана шуни инобатга олмаса, илмга чанқок талаба илмдан зерикади, зеҳни паст талаба вазифани удалай олмайди. Кимнинг талабалари зерикиш ва ожизлик тараддуудида қолса, уларни ўзига малол олади ва ўзи ҳам малоллик келтиради.

Абдуллоҳ ибн Ваҳб Суфён Ибн Абдуллоҳдан ривоят қиладди: «Ҳизр алайҳиссалом Мусо алайҳиссаломга: «Эй илм олувчи, сўзловчининг эшитувчига қараганда малол камрокдир. Эй Мусо, агар сўзласанг, олдиндагиларни зериктирма. Билгинки, қалбинг идишдир. Бу идишга нимани қуйганингга қара», дедилар. Доппиндлардан бири: «Олимларнинг яхшиси камайтирмайдиган ва зериктирмайдиган кишидир», деган. Олимлардан бири: «Эшитувчига кўпайган ва фаҳмлашга тоқати етмаган ҳар бир илм қалб кўрлигини оширади», деди. Қачонки танадаги қалбларнинг фаҳмлаши кучайса, қулоқлар эшитиши фойдали бўлади.



ОЛИМНИНГ СУЛТОН ҲУЗУРИДАГИ ОДОБИ

Баъзан нафс фазилати ва яхши табият туфайли айрим султонларда илмга қизиқиш пайдо бўлади. Ана шуни билган олим султон ҳузурига борганда ўзини бемалол тутиб, талтайиб кетишдан тийилсин. Балки султон ва унинг мартабасига қараб ҳақини тўғри адо этишни ўйласин. Чунки итоат этиш ва улуғланиш султон ҳақи бўлса, қабул қилиш ва ҳурмат кўрсатиш илм берувчининг ҳақидир. Мабодо султон илм олишни хоҳласа, чақирилгандан кейингина илм беришни бошлаши керак. Шунда ҳам султонга илми кифоя даражасидан оширмасин.

Баъзан айрим олимлар султон ҳузурига ўз илмини кўз-кўз этишга қизиқиб, ҳаддан ошади. Бу эса султонга малоя келиб, илмдан беэҳтибор сабаб бўлади. Чунки султон ҳар доим беҳаловат ва вақти зиқ кишидир. Илм билан шуғулланишга вақти ва сабр-тоқати етмайди. Асмаъий раҳимахуллоҳ айтади: «Ҳорун ар-Рашид менга: «Эй Абдулмалик, сен биздан кўра илмлисан, биз эса сендан ақллироқмиз. Кўичилик ичида бизга илм берма, холи қолган вақтимизда бирор нарсани эслатишга шошилма. Токи сенга савол бермагунимча, ўз ҳолимизга қўй. Тўлик жавоб бергач, унга қўшимча қилма. Бир нарсани сендан сўралсагина айтгин. Одоб беришда юмшоқ бўлиб, илм беришда ўртача йўлни танла. Жуда қисқа ва тўғри сўзлар билан етказишни ўйла».

Олим кишининг султонга илм бериши баҳс-музокара ва маърузага ёки унга ақл ўргатишга ўхшаб қолмасин. Чунки ўз вақтида илм олмагани учун айбдорлик ҳисси борки, султон буни кўтара олмайди. Агар султоннинг сўзи ёки амалида бирор хатолик ва адашиш юз берса, унга ошқора таъбих бермасин, хатосини тушунтириш ва айбини тузатишга берилиб кетмасин. Ҳикоя қилинишича, Абдулмалик ибн Марвон Шаъбийга: «Кам атоака (мукофот пулинг қанча?)», деди. У: «Алфайни (икки мингги)», деди. Абдулмалик ибн Марвон: «Хато айтдинг», деди. «Амирул мўминин эъроб (турлаш) га риоя қилмагач, мен ҳам эъроб билан айтишни хуш кўрмадим», деди у. **(Аслида халифа «Кам атоака» дейиши, у эса «алфони» дейиши керак эди. – тарж.)**

Яна олим киши султошга ёқиш ва ҳавои нафсига эргашиш туфайли дишига таъсир қилиш ва ҳаққа қарши боришда унга эргашишда сақлансин. Кўнинча ё рағбат, ё хавф туфайли олимлар ўз кадрини йўқотади ва ўзлари адашиб, бошқаларни ҳам адаштиради. Ҳасан Басрий раҳимахуллоҳ келтирган ривоятда Расулulloҳ алайҳиссалом: «Бу уммат ҳар доим Аллоҳнинг қўли ва химояси остида яхшиликда бўлади, модомики, корилари амирларига мойил бўлмаса, фозиллари фожирларини мактамаса, яхшилари ёмонлари билан баҳслашмаса. Агар шундай қилинса, улардан Аллоҳ таолонинг ёрдами кўтарилади. Шундан кейин улар устидан золим подшоҳлар ҳукм юритиб, қаттиқ азобга дучор этадилар, муҳтожлик ва фақирликка йўликади ва қалблари кўркувга тўлади».

Шубҳали касб-корларда нафси пок тутиш ва ҳожатмаандлик ташвишидан кутулиб, озгинасига қаноат этиш олим кишилар одобларидан биридир. Шубҳали касб-кордан ризқ топиш гуноҳ ва уни талаб қилувчининг машаққати хорликдир. Гуноҳдан кўра ажр-савоб унга лойиқ ва азизлик хорликдан кўра лойиқроқдир. Адаб аҳлидан бири менга қози Али ибн Абдулазиз раҳимахуллоҳнинг шеърини айтиб берди:

*Менга улар айтар нега четда юрасан деб,
Улар хорликдан сақланган кишини кўрдилар.
Одамларга ким яқин борса, хор бўлганин кўрдим,
Ким обрўйини сақласа, ҳурмат қилинар.
Илм ҳақини тўлиғича адо этмадим афсус,
Қачон тамаъ бошланса, ўзимга уни нарвон айладим.
Мен қилган ҳар бир тамаъ мени хорлаган каби
Мен учратган ҳар киши неъматга рози бўлмас.
Мана чашма дейилса, кўриб турибман, дейман,
Лек ҳур кишининг нафси ташналикка тоқат этар.
Нафсимни баъзи ёмон эмас нарсалардан тияман,
Нима учун, нега деган гашим сўзидан кўрқиб.
Илм хизматида бор гайратимни ишга солмадим,
Менга учраган кишига ҳолис хизмат қилиш учун.
Балки менга хизмат қилишларини истадим.
Шу илмни деб айтнинг бадбахт ё хор бўлайми?*



*Ундай бўлса жоҳилликни афзал билайми?
 Гар илм аҳли илмига риоя этса, илм ҳам уларни сақлар,
 Қалбларда илм удуғланса, илм ҳам уларни удуғлар.
 Лек илмни хорладилар, бас, илм хорланди, қаранг,
 Илм юзиши таъмалар булғаб, янада бўлур хунук.*

ИЛМ ЛАЗЗАТИ ҲАР ҚАНДАЙ ЛАЗЗАТДАН АФЗАЛ

Илм ҳар қандай лаззатдан эваз ва ҳар қандай шаҳватдан бе-
 хожат бўлишга қодир. Ким илмга тўғри ва холис ният билан
 ёндашса, ундаш бошқа бирон нарсага қизикмай кўяди. Улуғлар-
 дан бири: «Ким илм билан ёлғиз қолса, ёлғизликдап кўркмай-
 ди. Ким китоблар билан овунса, қалбига тасалли топади. Кимни
 Қуръон тиловати ўзига ошуфта этса, дўстлардан ажралиб ёлғиз
 қолиш уни чўчигмайди», деди. Олимлардан бири деди: «Илм-
 дек ҳамроҳ йўк, хилмдек ёрдамчи йўк».

Яна илм олувчиларга Аллоҳ таолонинг розилиги ва тўғри
 йўлга йўллаш савобини умид қилган ҳолда илм бериш олим ки-
 шилар одобидандир. Бундан ташқари, шу берган илмлари учун
 бирон эвазни тамаъ қилиб ризқ топишни ўйламасликлари керак.
 Аллоҳ таоло марҳамат қилади: **«Ўзингиздаги нарса (Таврот ва
 Инжил) ни тасдиқ этган ҳолда нозил қилган нарсам (Қуръ-
 он) га имон келтирингиз. Уни биринчи бўлиб инкор этувчи
 бўлмангиз. Оятларимни (ўзгартириш эвазига бериладиган)
 озгина баҳога сотмангиз ва Мендангина кўркингиз»** (Бақара
 сураси, 41-оят). Абул Олия: «Илм учун ҳақ олманглар, ҳақ ол-
 маслик ҳузурингиздаги олдинги китобда: «Эй одам боласи, ҳақ
 тўламай илм олгашингдек, ўзинг ҳам ҳақ олмай илмни ўргат»,
 деб қўйилган. Нақл қилинишича, Расулulloҳ алайҳиссалом:
 «Илм берувчининг ҳақ-ажри қушдузи рўза тутиб, кечани ибодат
 билан ўтказадиган киши оладиган ҳақ-ажрга ўхшайди. Мана шу
 ажрни деб, ажр-савобни излаш етарлидир».

Яна илм олувчиларга насихат қилиш, мулойим бўлиш, снгиш
 ва осон йўлни кўрсатиш, иложи етса ёрдам бериш ва кўллаб-қув-
 ваглаш олим кишилар одоби ҳисобланади. Албатта шундай қили-

ши улар оладиган ажр-савобнинг энг улуғидир, улар зикрининг парафлиси, улар илмининг машҳур бўлиши ва уларга маълум нарсанинг мустаҳкам бўлиб, ёдда қолувчироғидир. Бир ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳуға: «Эй Али, Аллоҳ таоло сен туфайли бир кишини тўғри йўлга солиши куёш пури етиб турган ҳамма нарсалардан яхшироқдир», деган эдилар.

Яна илм олувчига қўпол бўлмаслик, иззат-нафсига тегмаслик ва илм олиш йўлига кирган кишининг иштиёқини сўндириб қўймаслик ҳам олим кишиларнинг одобидир. Бундай одоб илм олувчиларни ўзига чорлаб, илм олишга қизиқтиради. Ривоят қилинишича, Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Илм беришда қўпол бўлмаглар. Албатта илм берувчи қўполлик қилувчидан яхшироқдир», деганлар. Ривоятга кўра Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Сизлар илм олаётган кишини ҳам, илм берадиган кишини ҳам хурмат қилинглар», дедилар.

Яна илм олмокчи бўлган кишининг раъйини қайтармаслик, иштиёқини сўндирмаслик ва ноумид қилмаслик ҳам олим кишилар одобидир. Бундай одобларга риоя қилмаслик олимларнинг камайиб, илмнинг йўқолишига олиб боради. Ривоятга кўра Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Сизларга ҳақиқий фақиҳ қимлигини хабар берайми?», дедилар. «Айтинг, ё Расулуллоҳ», дейишди. У зот: «Одамларни Аллоҳ таолонинг раҳмати ва меҳрибонлигидан ноумид қилмаган ва бошқа нарсага қизиқиб, Қуръонни унга алмаштирмаган кишидир. Огоҳ бўлишларки, илмсиз ҳолда адо этилган ибодатда ва тушунмасдан олинган илмда ва тадаббурсиз қироатда яхшилик йўқ», дедилар. Мана шу айтиб ўтиланганлар ўқувчига етарли бўлиб, Аллоҳ таоло муваффақ этувчидир.



УЧИНЧИ БОБ

ДИН ОДОБИ

Шуни билгишки, Аллоҳ таоло бандаларни ибодатга буюриб, фарзларини бажаришни шарт қилиб кўйди, пайғамбарларини юбориб, шариатини етказди. Аслида, бандалар зиммасига маъсулият юклатиб, Аллоҳ таолога ибодат қилишларига ҳеч қандай ҳожат ҳам, зарурат ҳам йўқ. Буидан мақсад уларга беҳисоб неъмат бериб, Ўз фазлини кўрсатганидек, яна Ўз фазли-марҳамати билан уларга манфаат ва фойда етказишдир. Неъматнинг ибодат билан бирлашиши энг улуғ бахтдир. Зеро, тоат-ибодатдан бошқа амалларнинг фойдаси шу дунёнинг ўзида интихосига етиб тугайди. Аммо тоат-ибодатнинг фойдаси дунёда ҳам, охиратда ҳам асқотади. Дунё ва охиратдаги фойдапи ўзида жамлаган парса энг улуғ неъмат ва энг кўп фазилат дейишга арзийди.

Яна Аллоҳ таоло бандаларига буюрган тоат-ибодатларни бир-бирига эрганадиган ва бир-бирини тинглайдиган ақл ва шариатдан олди. Демак, ақл шариат ман этмаган ишларни маъқулласа, шариат ақл ман этмаган ишларларга кулоқ солади. Чунки шариат ақл маъқул кўрмаган ишларга буюрмайди, ақл шариат маъқул кўрмаган ишларга эргашмайди. Шу боис таклифлар (**амр ва қайтариклар.** – тарж.) фақат ақли тўлиқ ва унда нуқсонни йўқ кишиларга юклатилган.

Қанчалик қарши бўлишмасин, Аллоҳ таоло Ўз динини юзага чиқариш учун мушрикларга расулини ҳидоят ва ҳақ дин билан юборди. Пайғамбар уларга Аллоҳ таолонинг рисолатини бекаму кўст етказди, шариатини баён қилиб, Улуғ Китобидаги ҳалол, ҳаром, мубоҳ, таъқиқ, мустаҳаб, макруҳ, амр ва қайтарик, итоат этувчиларга ваъда қилинган ажр-савоб ва осийларга тайин этилган азобларни тиловат қилиб берди. Аллоҳнинг ваъдаси тарғиб, ваиди эса тарҳиб-кўрkitишдир. Чунки рағбат итоатга чакирса, раҳбат маъсиятдан қайтаради. Итоатга буюриш ва маъсиятдан қайтариш таклиф дейилади. Шунинг учун таклиф доим рағбат ва раҳбат билан ёнма-ён юради. Аллоҳ таолонинг китобида зикр

этилган пайғамбарларнинг қиссалари ва олдинги қавмларнинг хабарлари рағбатни кучайтириб, раҳбатни оширади. Бу эса Аллоҳ таолонинг бизга кўрсатган лутфи, фазли ҳамда марҳаматидир. Неъматлари беҳисоб ва шукрини адо қилиб бўлмайдиган Зот – Аллоҳга ҳамд бўлсин.

Сўнг Аллоҳ таоло Пайғамбар алайҳиссаломга мужмал ишларни баён қилиш, поаниқ ишларни тафсир қилиш ва эҳтимолли ишларни аниқлаштириш (неъмат) ни берди. Бу эса мазкур ишлар фақат Аллоҳ таолога хослиги, расулнинг вазифаси эса фақат етказиш эканини аниқлатади. Аллоҳ таоло шундай дейди: **«Ва биз инсонларга ўзларига нозил қилинган нарсани баён қилиб беришинг учун сенга Зикрни нозил қилдик. Ва шояд улар фикр қилсалар»** (Наҳл сураси, 44-оят).

Сўнг Аллоҳ таоло уламоларга Китобнинг маъно ва усулларига таянган холда ўз ижтиҳодлари билан хулоса чиқариш (неъмат) ни берди. Бу билан улар бошқалардан ажралиб, ижтиҳодларига ажр-савоб оладилар.

Аллоҳ таоло бу ҳақда шундай деган: **«Аллоҳ сизлардан имон келтирган кимсаларни ва илм ато қилинган кимсаларни даражаларга кўтаради»** (Мужодаला сураси, 11-оят).

Аллоҳ таоло яна айтади: **«Ва унинг таъвилини Фақат Аллоҳ ва пухта илмлиларгина билади.** (Мужодаला сураси, 11-оят).

Демак, Китоб (Қуръон) асл манба, суннат (ҳадис) фаръ (тармок), уламолар хулоса чиқариши эса изох ва баёндир. Ривоятга кўра, Пайғамбар алайҳиссалом: «Қуръон шариат илмининг асоси, унинг матни ва далилидир», дедилар. Ҳикмат Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг баёни, кўпчилик умматнинг иттифоқи ва улардан оз кишиларнинг зарарига ҳужжатдир. Аллоҳ таолонинг бандаларига яна бир фазлу марҳамати шуки, уларни тоқат ва кучлари етадиган амалларга буюрди, ибодатлардаги кийинчиликларни кўтарди. Буларни тоат-ибодатларини жидду жаҳд ила бажаришлари ва маъсиятлардан қайтишлари учун қилинди. Аллоҳ таоло шундай дейди: **«Аллоҳ жонни фақат тоқати етадиган нарсагагина буюради».** (Бақара сураси, 286-оят).

Яна Аллоҳ таоло деди: **«Ва Аллоҳ сизларга динда ҳеч қандай кийинчилик қилиб қўймади».** (Ҳаж сураси, 78-оят).



Аллоҳ таоло Ўз таклифларини уч қисмга ажратди. **Биринчиси**, эътиқод қилиш, **иккинчиси**, бажариш ва **учинчиси**, тийишлидир. Таклифнинг бу тарздаги тақсими уни қабул қилишни осонлаштириш ва бажаришга ёрдам беришини таъминлайди. Бу Аллоҳ таолонинг ҳикмати ва лутфи карамидир. Шунингдек, эътиқод қилишга буюрган нарсаларни икки қисмга ажратди. **Биринчиси**, исбот қилиш, **иккинчиси**, инкор қилишдир. Исбот қилиш деганда Аллоҳ таолонинг бирлиги, сифатлари, пайгамбарларни юбориши ва Муҳаммад алайҳиссалом келтирган нарсаларни тасдиқлаш тушунилади. Инкор қилиш деганда Аллоҳ таолонинг хотини, боласи йўқлигини, бирон нарсага ҳожати тушмаслигини ҳамда ёмонлик ва камчиликлардан пок эканини эътироф этиш тушунилади. Аллоҳ таоло оқилнинг зиммасига дастлаб шу икки масъулиятни юклаган.

Яна бажаришлари керак бўлган ишларни уч қисмга ажратди. **Биринчиси**, намоз ва рўза каби баданга тегишли амаллар. **Иккинчиси**, закот ва каффорат каби молга тегишли амаллар. **Учинчиси**, ҳаж ва жиҳод сингари ҳам баданга, ҳам молга тегишли амаллар.

Бу буйруқларни бажариш осон ва енгил бўлиши учун Аллоҳ таоло Ўз фазли ва раҳмати билан уларни шундай тақсимлади. Таъқиқлаб, ман этилган ишларни уч қисмга ажратди. **Биринчиси**, жонларини ва баданлари саломатлигини сақлаш учун. Масалан, ноҳақ одам ўлдириш, харом ва ифлос нарсаларни ейиш, заҳар ва зарарли нарсаларни истеъмол қилиш ва ақлнинг айшиб, завол топишига олиб келадиган маст қилувчи ичимликларни ичишдан қайтарди. **Иккинчиси**, ўзаро бирлашиш ва ораларини ислоҳ қилиш учун. Масалан, ғазаб қилиш, урушиш, зулм, ихтилоф ва низоларга сабаб бўладиган исрофгарчилик ва ёвузликдан қайтарди. **Учинчиси**, насл-насабни сақлаш ва қариндошликни мустаҳкамлаш учун. Зинодан ва қариндошларга никоҳланиш кабилардан қайтарди.

Демак, таъқиқланган ишлар бизга мувоҳ қилинган неъматлар каби яна бир неъматдир, тийишлига буюриши бажаринига буюрингдек Аллоҳ таолонинг фазлидир. Ахир, оқил киши ўзига



неъмат килиб берилган ишни бажаришда локайд бўладими ёки таъқиқланган ишни қиладими, ахир ундан тийилиш ўзига фойдаку!? Ўзи шу неъматга мухтож бўлсаю, шариат бу неъматдан юз ўгиргапларга қаттиқ азобни ваъда қилган бўлса, шуни била туриб, ундан юз ўгирса, неъмат берган Зотга беҳурматлик бўлмайдами?!

Яна Аллоҳ таолонинг бандаларига лутфи ва фазли шундан иборатки, ҳар бир фарз ибодат турига кирган нафл ибодатларни тайин қилди, унга ажр-савобни белгилаб, бу нафлларни мандуб ҳисоблади. Шунингдек, бир яхшилик қилганлик савобини ўн баробар кўпайтириб қўйди, уни тарк этган кимсага эса азоб тайин этмади.

Аллоҳ таоло ҳикматининг улуғлиги шундаки, У зот ҳар бир ибодатни комил ибодат ва яна бирини жоиз ибодат деб иккига ажратиб қўйди. Бу Аллоҳ таолонинг бандаларига кўрсатган раҳм-шафқатидир. Чунки Аллоҳ таоло азалдан бандалари орасида буйрукни эшитган захоти сўзсиз адо этадигани, эриниб хоҳлаб-хоҳламай адо этадигани ҳамда етук ва мукамал тарзда адо қилишга сабри етмайдиганлари борлигини билишига асло шубҳа йўқ. Ибодатнинг бу икки ҳолатга бўлиниши фарзни чиройли тарзда бажарилишини таъминлаб, ажр-савобдан баҳраманд бўлишга ҳалал бермайди. Бу Аллоҳ таолонинг бизга ато этган неъматлари ва эътибори улуғлигига далолат қилади.

Аллоҳ таолонинг Пайғамбари алайҳиссаломни тасдиқлашдан кейинги биринчи фарз қилинган амал баданий ибодатлардир. Аллоҳ таоло баданий ибодатларни молиявий ибодатлардан устун қўйиб, биринчи фарз мақомига кўтариши бежиз эмас. Чунки инсонлар молларини қизганишса-да, аммо бадан билан боғлиқ нарсаларни қизганмайди. Бу баданий амаллар намоз ва рўзадир. Аллоҳ таолонинг намозни рўзадан олдинги ўринга қўйишига сабаб шуки, намозни адо этиш осон ва энгил амал бўлиб, Аллоҳ таолога хузуъ-итоаткорлик ва Унга муножотни ўзида мужассам этган ибодатдир. Хузуъ-итоаткорлик Аллоҳ таолодан кўрқиш бўлса, ёлвориш эса Унга рағбат қилишни билдиради. Бу ҳақда Пайғамбаримиз алайҳиссалом шундай дедилар: «Қачон бирортангиз намозга турса, Роббингизга муножот қилаётган бўлади. Шундай экан, нима би-

лаш муножот қилаётганингизга эътибор беринг!». Али розияллоху анху ҳақида ривоят қилинишича, намоз вақти кирганда у зотнинг ранглари бир сафар сарғайса, бошқа сафар қизариб кетар экан. Бунинг сабабини сўрашганда, у: «Менга сру осмонларга ва тоғларга кўтариш таклиф қилинган, улар эса бош тортиб, уни кўтаришдан қўрққан омонат келди. Мен уни кўтардим. Уни ёмон адо этаманми ёки яхши адо этаманми, билмайман».

Яна Аллоҳ таоло намоз учун зарур ва керакли шартларни белгилаб қўйди. Масалан, таҳоратсизлик ва нажосатни кетказиш банданинг Роббиси билан учрашувини ва фарзни адо қилишни поклик талабига кўра бажаришни таъминлайди. Сўнг Аллоҳ таоло намознинг ичида Ўзи нозил қилган Китобидан тиловат қилишни буюрди. Бу Куръондаги амр ва қайтариқни тушуниш ҳамда унинг мўъжизавий лафзлари ва маъноларини тадаббур қилишга ёрдам беради.

Яна Аллоҳ таоло намозни муайян вақт ва тартиб асосида адо этишни буюрди. Намоз вақтларининг бундай кетма-кет ва тартибли бўлиши Аллоҳ таолога итоаткорлик ва Унга бўлган тазарруънинг мухтазам равишда адо этилишини таъминлаб, Аллоҳ таолодан кўрқини ва Унга бўлган рағбатни янада оширади. Рағбат ва кўрқув мавжуд экан, бандаларнинг салоҳият ва диёнатига футур етмайди. Рағбат ва кўрқувнинг кучайиб боришига қараб, намоз мукаммал тарзда тўла-тўқис ёки жоиз бўлса-да, нуксон ва камчиликка йўл қўйилиши мумкин. Пайгамбаримиз алайҳиссаломдан ривоят қилинади: «Намоз ўлчовдир. Ким вафо қилса (тўғри ўлчаган), унга ҳам вафо қилинади. Ким ўлчовдан уриб қолса, Аллоҳ ўлчовдан уриб қолувчилар ҳақида «Мутоффибийн» да нима деганини яхши биласизлар». Ривоят қилинадики, Набий алайҳиссалом: «Ким намозига енгил қараса, Аллоҳ азза ва жаллага енгил қаровчирокдир», дедилар. Адибларнинг биридан шундай шеър келтирилди:

*Адо эт беш вақт намозни мукаммал ва тўлиқ,
Қанча одам кечгача этиб бормаслигини бил.
Янги кунни кечаги гуноҳларингни ўчириб,
Афсус-надоматлар, тавба билан қарши ол.*

*Гуноҳлар тун пардаси куёини тўсганидек,
Гўзал юзингни тўзитиб юборар.*

Яна Аллоҳ таоло рўзани фарз қилиб, уни мол закотидап олдинги ўринга ўтказди. Чунки рўза баданий ибодатлардан биридир. Рўзанинг фарз бўлишида фақирларга раҳм-шафқат, қоринни тўйғизиш ва оч қолиш олдини олиш каби ҳикматлар мавжуд. Чунки рўзадор рўза тутиш билан очликнинг накадар машаққат ва оғир эканини ҳис этади. Юсуф алайҳиссаломдан: «Ернинг хазиналари қўлингда туриб, нега оч юрасиз?», деб сўралди. Юсуф алайҳиссалом: «Қорним тўйса, очларни унутиб қўйишдан қўрқаман», деб жавоб берган экан.

Шунингдек, рўзада нафсга итоат эттириш, уни хорлаш, уни эгаллаб олган шахватни синдириш, озгина таом ва ичимликка ҳам сабр қилиш мумкинлигини эслатиб қўйиш каби ҳикматлар мавжуд. Бирор нарсага мухтож бўлиш ўша нарсага зор бўлиш демакдир. Аллоҳ таоло Исо алайҳиссалом ва у зотнинг оналарини илоҳ деб билганларга айнан шуни хужжат қилиб шундай дейди: **«Масих Ибн Марям ўзидан олдин ўтган пайгамбарлар каби бир пайгамбардан бошқа нарса эмас. Ва унинг онаси тўғри сўз аёлдир. Иккиси ҳам таом ер эдилар»** (Моида сураси, 75-оят). Мазкур оятда Исо алайҳиссалом ва оналарининг таомга мухтож бўлиши илоҳ мақомига кўтарила олмасликларига сабаб қилиб кўрсатилмоқда.

Ҳасан Басрий еб-ичишга бўлган эҳтиёжни тавсифлаб шундай дейди: «Мискин одам боласининг ажали белгиланган, орзулари беркирилган, иллатлари яширин, гўшт (тил) билан гапиради, ёғ (кўз) билан кўради, суяк (қулоқ) билан эшигади. У очлик асири ва тўқлик кулидир. Кўзга илинмас қапа ҳам унга озор беради, тер уни бадбўй қилади, қурғоқчилик уни ўлдиради. У ўзига на зарар, на фойда бериш, на ўлим, на ҳаёт ва на қайта тирилишга қодир». Аллоҳ таолонинг рўзани фарз қилиб, бизга кўрсатган меҳрибончилигини қаранг! Рўза туфайли олдин ғафлат ва лоқайдликка чўмган ақллар уйғонади! Олдин фойда ва манфаат нималигини билмаган нафслар рўза туфайли фойда олади!



Яна Аллоҳ таоло закот беришни фарз қилиб, уни ҳаж ибодатидан олдинги ўринга ўтказди. Чунки ҳаж ҳам молни инфоқ қилиш, ҳам машаққатли сафар демакдир. Шу боис нафс ҳаждан кўра закотга осон рози бўлади. Закотнинг фарз бўлишида фақирларга ҳамдардлик, мухтожларга ёрдам бериш, газабларини тийиш ва уларни ажратиб қўймасдан ўзаро алоқада бўлиш каби ҳикматлар мавжуд. Чунки орзу қиладиган одам киришимли ва умид қиладиган одам камтар бўлади. Агар орзу йўқолиб, умид пучга чикса ва эҳтиёж кўпайса, нафрат пайдо бўлади ва ҳасад кучаяди. Натижада бойлар билан фақирлар орасида тафовут юзага келиб, мухтожлар билан мухтож эмаслар орасида адоват пайдо бўлади. Ҳатто, бу борада мол тониш учун курашиш ва жонни хатарга қўйишгача борилади.

Шу билан бирга, закотни адо этишда нафсни яхши хулқ – сахийликка олатлангириш ва ёмон хулқлар – бахилликдан узоқлаштириш каби ҳикматлар мавжуд. Чунки сахийлик ҳақларни ўз ўрнида адо этишга чақирса, бахиллик унга тўсқинлик қилади. Ҳақларни ўз ўрнида адо этишга ундаган нарса мактовга лойиқдир. Бунга тўсқинлик қилувчи нарса эса таънага лойиқдир. Абу Ҳурайра розияллоҳу анхунинг ривоятда Пайғамбар алайҳиссалом шундай дедилар: «Бандага берилган энг ёмон нарса ўта бахиллик ва ўта кўрқоқликдир». Ўз ҳикматининг латофати билан бизга тадбир қилган, аксар неъматларини зехнимиздан яширган, махфий ва пинҳон неъматларга шукр қилиш ажрини зохирий неъматга шукр қилиш ажридан улуғ қилиб қўйган Зот айб-нуқсонлардан покдир, субҳаналлоҳ!

Яна Аллоҳ таоло ҳажни фарз қилдики, бу ибодат буюрилган фарзлар ичида охиригисидир. Чунки ҳажда ҳам баданий, ҳам молиявий ибодат мавжуд. Баданий ва молиявий фарзлардан кейин ҳажнинг фарз бўлиш сабаби шундаки, баданий ва молиявий фарзлардан кейинги ўринда келишида ўзига яраша енгиллик мавжуд. Шунингдек, яна бир ҳикмат шуки, ҳаж қиёматни эслатади. Чунки ҳажга борганда ҳар бир банди моли ва оиласидан ажралиб чиқади, яхшию ёмон бирдай Аллоҳнинг хузурида бўйин эгиб туради, итоат қилувчилар ва осийлар Аллоҳ-



нинг ғазабидан кўриб, раҳматидан умидвор ҳолда бир жойга тўпланадилар, осийлар ва гуноҳкорлар қилган ишларини эслаб афсус-надомат чекадилар, буларнинг ҳаммаси қиёматни ёдга туширади. Ҳажни адо этиб гуноҳу маъсиятдан тийилмаган оламнинг ўзи йўқ, десак хато бўлмайди. Шунинг учун Расулulloҳ алайҳиссалом шундай деганлар: «Ҳажжи мабрурнинг белгиси шуки, эгасининг ҳаждан кейинги ҳолати ҳаждан олдинги ҳолатидан яхшироқ бўлади». Бу гап тўғридир, чунки гуноҳлардан пушаймонлик яна гуноҳ қилишнинг олдини олади, тавба эса олдинги гуноҳларни ўчиради. Ҳаждан кейин гуноҳ ишлардан тийилиш тавбанинг ҳақиқий бўлганини билдиради, тавбанинг ҳақиқийлиги эса ҳажнинг қабул бўлишига далилдир.

Яна ўз юрти ва ватанида бўлиш роҳатидан кечиб, ҳаж сафарининг машаққатлариши тортиш, натижада бу қулайлик ва роҳатлардан айрилган мусофирларга меҳрибон бўлишга эътиборни қаратди. Сўнг Аллоҳ Ўз динини таркатган ва Ўз расулини юборган жой, яъни Ҳарамга боришни, сўнг ҳижрат макони, яъни Аллоҳ итоат этувчиларни азиз қилиб, Ўз пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломга нусрат ато этиб, катта золим ва мутакаббирларни Ўз расули олдида тиз чўқирган жой Мадинага боришни таълим берди. Чунки дунёдан узилиб қолган Мадинада заиф ҳолга келган Ислom дини фақат илоҳий мўъжиза ва Аллоҳ тарафидан етган улуғ нусрат туфайли Ер юзининг бутун шарқию ғарбига тарқалди. Шундай экан, Аллоҳнинг бундай вазифани зиммангизга юклаб, сизга кўрсатган инъомига ва шундай улуғ ибодатга буюриб, қилган яхшиликига эътибор қаратинг; Аллоҳ сизга шукр ва такво неъматларини берсин! Аллоҳнинг буйруқларини бажарсангиз ва зиммангизга юклаган вазифаларни қабул қилсангиз, Унга бўлган шукрингиз чиройли тарзда уйғонармикан, деган умидда сизга ростгўй ва мушфиқ насиҳатгўй сифатида бу гапларни айтиб, қалбингизга ва зехнингизга йўл топишга ҳаракат қилдим. Аслида Аллоҳ шукрни вожиб қиладиган неъматни бермайди. Чунки неъматлар шу даражада кўпки, бирининг шукрини адо қилмасдан иккинчиси етиб келаверади. Ҳасан ибн Али бу тўғрида шундай деган: «Аллоҳнинг неъматлари шукр қилиб адоғига етиб бўлмай-



диган даражада кўп. Лекин банда Аллоҳ кодир қилганича шукр қила олур. Одам фарзандининг гуноҳи кечириб бўлмайдиган даражада кўндир. Лекин Аллоҳ уларни кечириб юборади». Мансур ибн Исмоил Фақих Мисрийнинг шундай шеъри бор:

*Аллоҳга шукр қилиш уни вожиб этувчи неъматдир,
Агар шукр қилишинг ўзи Аллоҳнинг неъматини бўлса.
Ато этган яхшиликлар шукрини қандай адо қилай,
Аллоҳнинг неъматлари шукрини қила олмас экансан,
Буйруқ ва таклифда хато қилсанг, ҳолинг не кечар?*

Ахир бу буйруқ ва таклифларни адо этсанг, улардан жуда катта фойда борлигини ашлаб етардинг. Неъматларнинг кўплигини сен инкор қиласанми, уларнинг мунгазам ва кетма-кет келиши аксингги шошириб қўяди. Аллоҳ таоло шундай дейди: **«Аллоҳнинг неъматини билишади, сўнг уни инкор қилишади»** (Наҳл сураси, 83-оят). Мужоҳид бу оятни шундай тафсир қилади: «Аллоҳнинг тайёрлаб қўйган неъматларини била туриб, уларни инкор қилишади, яъни уларни ота-боболаримиздан мерос қилиб олганмиз ва ўз меҳнатимиз орқали эришганмиз, дейишади». Расулulloҳ алайҳиссаломдан шундай ривоят қилинади: «Аллоҳ таоло шундай дейди: «Эй одам фарзанди, сен Менга илсоф қилмадинг! Мен неъматларим билан кўнглингни олишни хоҳлайман, сен эса гуноҳларинг билан мени нафратлантирасан, яхшилигим сенга тушиб турибди, ёмонлигинг Менга кўтарилиб турибди. Қанчадан-қанча улуғ фаришталар Менга сенинг ёмон амалингни кўтариб чиқмоқда!». Солих салафлардан бири шундай деган: «Гуноҳимиз кўплигига қарамасдан Аллоҳнинг бизга берган неъматлари адоғига етиб бўлмас даражада кўнайди. Яхши амалларимизни ошкор қилади, ёмонларини яширади, бу иккисининг қай бирига шукр қилишни билмаймиз».

Неъматнинг неъмат эканини таниган киши уни қабул қилиши ва зиммасидаги бурчини бажариши лозим. Неъматни қабул қилиш уни адо қилиш ва Аллоҳга шу неъматни бергани учун шукр қилиш туфайли бўлади. Чунки Аллоҳнинг неъматларига муҳтожлигимиз зиммамизга юклатилган шукрни адо қилишга

караганда кўпроқдир. Агар шукр қилиш вожиб бўлган неъматлар ҳаққини адо этадиган бўлсак, Аллоҳ шукр қилиш вожиб бўлмаган неъматларни ҳам кўнайтириб беради ва натижада икки неъмат ҳосил бўлади. Кимда шу икки неъмат бўлса, дунё ва охиратдаги насибасига эришибди. Бу том маънодаги бахтдир. Агар шукри вожиб бўлган неъматлар ҳаққини адо қилишга енгил қарасак, Аллоҳ шукри вожиб бўлмаган неъматларни камайтиради. Натижада икки неъмат бир-биридан узоқланади. Кимда бу икки неъмат бўлмаса, у дунё ва охиратдаги насибасидан айрилибди. Унинг тириклигида насиба бор, на ўлимида роҳат бор. Бундай кимса бадбахт бўлишга лойиқдир. Соғлом ақл ва фаросат эгаси бадбахтликни саодатдан устун қўймайди. Аллоҳ таоло шундай дейди: **«Ким ёмонлик қилса, унинг жазосини олади»** (Нисо сураси, 123-оят). Аъмаш роҳматуллоҳи алайҳ Сулайм розияллоху анхудан қўйидаги ривоятни келтиради: «Абу Бакр Сиддиқ розияллоху анху шундай деди: «Ё Расулуллоҳ, бу оят қандайм оғир!» Расулуллоҳ алайҳиссалом шундай дедилар: «Эй Абу Бакр, албатта, дунёдаги мусибат ҳам жазо (мукофот) дир».

Муфассирлар **«...Уларни икки марта азоблаймиз...»** (Тавба сураси, 101-оят) оятининг таъвили хусусида турлича фикрда бўлишган. Баъзилари айтишича, бу икки азобнинг бири дунёда шарманда бўлиш, иккинчиси қабр азобидир. Абдурахмон ибн Язид шундай деган: «Икки азобнинг бири дунёда молу дунё ва фарзандларга етадиган мусибатлар, иккинчиси охиратдаги олов азобидир». Ҳаёт лаззатини тоғиб, дунёда тинч-хотиржам яшашлари гуноҳкорларга берилган неъмат эмас, балки истидрож, яъни охиратда азоблари янада кўпайиши учун берилган муҳлат ва жазодир. Ибн Лаҳиъа роҳматуллоҳи алайҳ Уқба ибн Муслим ибн Омирдан келтирилган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом шундай дедилар: «Агар Аллоҳ таолонинг гуноҳкор бандаларга хоҳлаган неъматларини бераётганини кўрсанг, (билгинки) бу улар учун истидрождир». Сўнг мана бу оятни тиловат қилдилар:

«Бас, улар элатма берилган (огоҳлантирилган) нарсани унутишгач, уларга барча эшикларни очиб қўйдик. Ҳатто улар берилган нарсалар билан шодланишганларида, биз тў-



сатдан уларни (азоб) билан ушладик. Шунда бехос улар ҳеч нарсасиз қолдилар». (Анъом сураси, 44-оят)

Шариат маъ этиб, ҳам ақл, ҳам шаръий жиҳатдан қайтарилган ҳаром ишлар икки қисмга бўлинади.

Биринчиси, кон тўкиш, ҳамр ичиш каби нафс ва шаҳват доим хоҳлаб, унга интилиб турувчи ишлар. Аллоҳ таоло майл ва рағбат кучлилигидан бу ишлардан икки турдаги зажр (қайтарик) билан уларга яқинлашишни ман қилиб қўйган. Биринчиси ҳадд бўлиб, шу дунёнинг ўзидаёқ жиноятчига жазо тариқасида қўлланади. Иккинчиси ваъид бўлиб, бу жазо қиёматга қолдирилади, бундан тақводорларгина эслатма оладилар.

Иккинчиси, ифлос нарсаларни сйиш, инсон ва ҳайвон чиқиндилари ва заҳар ичиш каби нафс хоҳламай ва рад қилган ҳаром ишлардир. Аллоҳ таоло булардан фақат ваъид билан қайтарган бўлса-да, аммо ҳаддин тайин қилмаган. Чунки нафс бу ишлардан табиатап нафратлашиб, уларни ишкор қилади. Сўнг бу икки турдаги ҳаром ишларни қилганларни қайтариш учун Аллоҳ таоло амри маъруф ва наҳй мункарни вожиб қилиб қўйди. Зеро, амри маъруф Аллоҳнинг буйруқларини жорий этиш бўлса, наҳй мункар қайтарикларидан сакланишдир. Чунки ёмон нафс буйруқларга итоат этишдан бўйин товлаш ва қайтарикларга берилиб кетишни ўзига жоиз кўради. Амру маъруф, наҳй мункар эса бу икки ҳолатни назорат қилиб, инсонларга кучли таъсир қилади. Шу боис Расулulloҳ алайҳиссалом шундай деганлар: «Қайси қавм мункар ишни ошқора қилса, Аллоҳ ҳалок қилувчи азобни ҳаммасига юборади».

Шундай экан, мункар ишни қилувчилар доим икки ҳолатда бўлади. Биринчиси, ёлғиз бир ўзи бошқалар билан келишмаган ҳолда мункар иш қилувчилар. Буларни бўйсундириш осон бўлгани учун имконият ва куч етсагина, бундай ишга гувоҳ бўлганлар ёки эшитганлар уларга амри маъруф, наҳй мункар қилишида ҳеч қапдай ихтилоф йўқ. Мункар ишлардан қайтариш ақл жиҳатидан вожибми ёки шаръий жиҳатдан вожибми, деган саволга ҳар хил жавоб берилган. Баъзи мутакаллимлар бу ақл жиҳатидан вожиб, дейишади. Чунки ақл жиҳатидан вожиб

бўлгандагина инсон ёмон ишлардан тийилиб, бошқаларни ҳам ундан қайтишга ундайди. Зеро, бирор ишдан қайтиш ва унга йўламасликда ақл жиҳатидап вожиб бўлишнинг таъсири кучлироқдир. Абдуллоҳ ибн Муборак роҳматуллоҳи алайҳ келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом айтдилар: «Дарҳақиқат, бир кавм кемага чиқиб, ҳар бири ўзи учун бир жойни эгаллади. Шунда бир киши (ўзи эгаллаган) жойни болта билан теша бошлади. Шунда (одамлар) унга: «Нима қилиясан?», дейишди. У: «Бу менинг жойим, бу ерда ўзим хоҳлаган ишни қиламан», деди. Бошқалар уни бу ишдан қайтармади. Натижада унга қўшилиб ҳаммалари ҳалок бўлишди».

Баъзилар мункар ишлардан қайтариш ақл жиҳатидап эмас, балки шаръап вожибдир, дейишган. Агар ақл мункар ишдан тийилиш ва бошқаларни ҳам ундан қайтаришни вожиб қилганида эди, бу иш Аллоҳ таолога ҳам вожиб бўлиб қоларди ва шариат аҳли зимманинг куфрга иқроп бўлишини ва уларни мункар ишдап қайтармасликни жоиз ҳисобламаган бўларди. Чунки ақл вожиб қилган нарсаларни шариат билан ботил қилиш жоиз эмас. Шариатнинг бу ишларни жоиз ҳисоблаши шуни кўрсатадики, ақл мункар ишдап қайтаришни вожиб этмайди. Агар мункар ишдан қайтармасликда қайтармаган кишига зарар етиш эҳтимоли бўлса, мункар ишдап қайтариш ҳар иккала тарафнинг фикрича ақлан вожиб бўлади. Агар мункар ишдан қайтаришда қайтарган кишига зарар етса ва агар қайтармаса, унга зарар етмаса, у ҳолда мункар ишдан қайтариш ҳам ақл, ҳам шаръий жиҳатдан вожиб эмас. Чунки ақл фойдаси йўқ зарарли ишларни қилишдап қайтаради. Шариатга келсак, қуйидаги ҳадис мавжуд: Абу Саид ал Худрий розияллоҳу анҳу Расулуллоҳ алайҳиссаломдан мана бу ҳадисни ривоят қилган: «Мункар ишни қўлинг билан қайтар. Бас, бундай қила олмасанг, тилинг билан қайтар, шуни ҳам қила олмасанг, қалбинг билан (қайтар), бу имоннинг энг заифидир».

Агар бирор киши зарарлигини била туриб, мункар ишдап қайтаришни хоҳласа, қарайди: агар мункар ишдан қайтариш Аллоҳнинг динини азиз қилиш ва ҳақ сўзни юзага чиқариш билан боғлиқ бўлмаса, талафот ва зарар кўриш эҳтимоли кўп



бўлса ва мункар иш қилаётган одамдан кўркса, унга мушкар ишдан қайтариш вожиб бўлмайди. Агар мункар ишдан қайтариш Аллохнинг динини азиз қилиш ва ҳақ сўзни юзага чиқариш билан боғлиқ бўлса ва шу билан мақсади амалга оинса, зарар ва талафот стишидан кўркса ҳам, хатто мағлубият ва ўлим хавфи бўлса ҳам, гарчи вожиб бўлмаса-да, ҳасан (мустваҳаб) дир. Шу маънода Расулulloх алайҳиссалом шундай ҳадисни айтганлар: «Золим султоннинг ҳузурда ҳақ гапни айтиш энг фазилатли амалларнинг биридир». Лекин мақсади амалга оинмасдан олдин ўлиб кетиш эҳтимоли бўлса, мункар ишдан қайтариш ақл жиҳатидан кабиҳ саналади. Шунингдек, мункар ишдан қайтариш унинг япада кўпайиши ва тарқалишига сабаб бўлса ҳам, ундан қайтариш ақл жиҳатидан кабиҳ ҳисобланади.

Мункар ишни қилувчиларнинг иккинчи ҳолати ўзаро келишган ва бирлашган ҳолда жамоат ва гуруҳ бўлиб, мункар ишни қилишдир. Бундай кимсаларни мункар ишдан қайтариш вожиб ёки вожиб эмаслиги хусусида олимлар фикри ҳар хил бўлган. Баъзи ҳадис ва осор соҳибларининг сўзига қараганда вожиб эмас, бундай вақтда инсон мункар ишдан қайтаришдан тийилмоғи, ўз уйининг хавфсизлигини ўйлаб, тарғибу ташвиқларга аралашмасдан жим турмоғи афзалроқ.

Маҳдийнинг чиқишини кутаётган бошқа бир тоифаларнинг айтишларича, токи у чиққунича мункар ишдан қайтариш ва унга қаршилиқ кўрсатиш вожиб эмас. Маҳдий чиққач, мункар ишдан қайтаришни ўз зиммасига олади, қолганлар эса унга ёрдам беради. Бошқа бир тоифанинг айтишича, (Асомм ҳам уларни маъқуллайди) бундай ҳолатда одил имомнинг рухсати бўлганда, мункар ишдан қайтариш жоиз, фақат унинг рухсати бўлсагина мункар ишдан қайтариш вожиб бўлади. Аксар мутақаллимлар фикрича, бундай ҳолатда модомики ўз тарафдорлари ва ёрдамчиларига эга бўлсагина мункар ишдан қайтариш ва уни даф қилиш лозим. Агар тарафдорлар бўлмаган ҳолатда жим туриш керак бўлади. Чунки бир ўзи бўлса, мақсади амалга оинмасдан ўлиб кетиш эҳтимоли йўқ эмас. Бу эса ақл жиҳатидан қараганда кабиҳ саналади. Шулар амри маъруф, наҳй мушкардан прода



қилинган амр ва қайгарикларнинг мазмун-моҳияти ҳамда амри маъруф ва наҳй мункар қилувчиларнинг ҳолатларидир.

Яна кишилар тоат-ибодатни бажариш ва гуноҳлардан тийинишда тўрт ҳолатда бўлади.

Биринчиси, тоат-ибодатни бажаришда ҳозиржавоб ва ҳар доим гуноҳлардан тийилиб юрадиганлар. Бу диндорликнинг қомил ҳолати ва такводорликнинг энг фазилятли сифатидир. Булар амал қилувчиларнинг мукофоти ва итоат қилувчиларнинг савобини олишга ҳаққидир. Муҳаммад ибн Абдулмалик аш-Мадоний роҳматуллоҳи алайҳ Нофеъдан, у Ибн Умар розияллоху анҳудан келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом шундай дедилар: «Гуноҳ унутилмайди, яхшилик эса эскирмайди, Дайён (Аллоҳ) ўлмайди. Бас, қандай хоҳласанг, шундай яна. Қандай амал қилсанг, шундай мукофотланасан». Баъзилар айтганига: «Ҳар ким эҳканини ўради ва қилган амалига яраша жазолапади». Яна айтишларича: «Бугунги эҳканинг эртани хирмонишдир».

Иккинчиси, тоат-ибодатлардан бўйин товлаб, гуноҳлардан тийилмайди. Бу бандаларнинг энг ёмон ҳолатидир. Булар тоат-ибодатларга бепарво қараб, гуноҳдан ўзини тиймаганларнинг азобиғалойикқидир. Бу ҳақда Ибн Шубрума шундай деган: «Қасалликдан кўрқиб, ширинликлардан ўзини тийган кишига ҳайроқман. Қандай қилиб ипсон жаҳаннам оловида кўрқиб, гуноҳлардан тийилмайди-я!». Бунини шоирлар шеър тарзида шундай келтирган:

Жисминини совуқ ва иссиқда қийнаб ҳалок қилурсан,

Дузахдан кўрқиб, гуноҳлардан тийилмоқ авлодир, билсанг.

Ибн Зубора шундай дейди: «Кўриб шуни билдикки, Аллоҳнинг тоатига сабр қилиш Ушшг азобиға сабр қилишдан енгилроқ экаш». Яна бир олим шундай деган: «Эй Аллоҳнинг бандалари, савоби тайин бўлган амални қилишга сабр қилинлар ва азобиға сабрингиз етмайдиган амални қилмасликка ҳам сабр қилинлар». Фузайл ибн Йезга: «Аллоҳ сиздан рози бўлсин». У зот: «Аллоҳ қандай меъдан рози бўлсин, ахир, мен Уни рози қилмадим-ку?!».

Учинчиси, тоат-ибодатларни бажарса ҳам, гуноҳлардан тийилмайди. Бу тоифа гуноҳкорлар тортадиган азобиға мустаҳик-



дир. Чушки тоат-ибодатларни бенуқсон адо этишса-да, шаҳвати-га енгилиб, гуноҳга кўл урадилар. Бу ҳақда Расулulloҳ алайҳис-саломдан шундай ҳадис бор: «Аллоҳ сизларнинг жонингизни олмасдан гуноҳлардан тийилинглар». Шунинг учун баъзи олим-лар: «Инсонларнинг энг афзали шаҳват динини бузмаган ва шуб-ҳа ишончини тарк қилмаган кишидир», дейишди. Ҳаммод ибн Зайд: «Зарар етишини ўйлаб таомлардан ўзини тийган одамга хайронман, шарманда бўлишини ўйлаб қандай гуноҳлардан тийилмайди», деди. Солиҳлардан бири деди: «Гуноҳкорлар қалби касал кишилардир». Фузайл ибн Иёздан: «Энг хайратланарли нарса нима?», деб сўрашди. У: «Аллоҳни таниб, сўнг Унга осий бўлган қалб», деб жавоб берди. Бир оқил шундай деган: «Осий тоатига ишониб, қатга гуноҳларни унутади». Бир киши Ибн Аб-бос розияллоҳу анҳудан сўради: «Қайси бири сизга суюклироқ, гуноҳи ва амали оз кишими ёки гуноҳи ва амали кўп кишими?». У зот: «Бу иккиси орасида адолат билан ҳеч қандай ҳукм чиқара олмайман», деб жавоб берди.

Баъзи зоҳидлардан сўрашди: «Тунги намоз ҳақида нима дея оласиз?». Зоҳид: «Кундузи Аллоҳдан кўрк ва тунда ухла», деди. Зоҳидлардан бири бир кишининг қавмига: «Сизларни уйку ҳалок қилди», деганини эшитиб шундай деди: «Йўқ, сизларни бедорлик (кундузи Аллоҳдан кўркмаслик) ҳалок қилди». Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан: «Тақво нима?», деб сўради. У зот улардан би-рига: «Тиконли ерда юрганмисан?» деб савол берди. У: «Ҳа», юр-ганман», деди. Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳу: «Қандай қилиб юр-гансан?», деб яна сўради. У: «Жуда авайлаб юрганман», деди. Абу Ҳурайра: «Гуноҳлардан ҳам шундай эҳтиёт бўл», деди. Абдуллоҳ ибн Муборак шундай деди: «Бирор киши менга гуноҳларни тарк қилишига қафолат бера оладими, мен унинг (охират азобидан) ҳалос бўлиш қафолатини зиммамга олсам. Аллоҳга итоат қилган қавм хотиржам бўлади ва гуноҳларнинг жабрини тортмайди».

Тўртинчиси, тоат-ибодатларни бажармаса ҳам, лекин гуноҳ-лардан ўзини тияди. Булар ўз дишига эътиборсизлик ва ишонч заифлиги туфайли азобга лойиқдир. Абу Идрис ал-Хавлоний

роҳматуллоҳи алайҳ Абу Зар Ғифорийдан келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Мусо алайҳиссалом саҳифаларининг ҳаммаси (яъни Таврот) ибратлардан иборат эди: Жаҳаннам олови борлигига ишониб сўнг кулаётган кишига ҳайронман, қадарга ишониб, ўзини қийнаётган кишига ҳайронман, дунёни ўз аҳли билан ўзгариб туришини кўриб, унга хотиржам бўлган кишига ҳайронман, ўлимга ишониб, хурсанд юрган кишига ҳайронман, эрганги ҳисоб-китобга ишониб, амал қилмаётган кишига ҳайронман», дедилар.

Яна Расулуллоҳ алайҳиссалом шундай деганлар: «Амал қилишни ўйланлар, агар унга қодир бўлмасангиз, гуноҳдан тийилишлар». Бунинг маъноси аниқ, яъни гуноҳлардан тийилиш тарк этиш бўлиб, бу осон. Тоат-ибодатни адо этиш эса бўйсуниб бўлиб, уни қилиш осон эмас. Шунинг учун Аллоҳ таоло бирор узр ёки узрсиз гуноҳ қилишни мувоҳ қилмаган, унга руҳсат бермаган. Чунки гуноҳ қилмаслик тарк этиш демакдир. Узрли киши ҳам буни қила олади. Лекин Аллоҳ таоло бирор узр сабабли амалларни тарк қилишни мувоҳ қилган. Чунки узрли киши амални бажара олмаслиги мумкин. Бақр ибн Абдуллоҳ шундай деган: «Бор кучкуватини Аллоҳнинг тоатига ишлаган кучли кишига ёки гуноҳни тарк қилган заиф кишига Аллоҳ таоло раҳм қилсин». Абдулаъно ибн Абдуллоҳ Шомий роҳматуллоҳи алайҳ шундай деган:

*Умр камайиб борар, гуноҳлар-чи кўпаяр,
Кимки гуноҳ қилса, шу гуноҳи ўзига урар.
Аъзолар гувоҳлик берса, қандай гуноҳ қилинар?
Сўралишини билганда оз бўлишин ўйлаб, ўлимдан қочар.*

Билгинки, тоат-ибодатларни адо этиш ва гуноҳлардан тийилишда иккита офат бор. Биринчиси, гуноҳни кўпайтирса, иккинчиси ажр-савобни камайтиради. Гуноҳни кўпайтирадиган киши қилган амали ва адо этган ибодатидан ужбланишдир. Чунки бундай ужбланиш кишини икки ёмон ҳолатга туширади:

Биринчиси, ўз амалидан ужбланган киши амалига ишониб, Аллоҳга миннат қилади. Ким Аллоҳга миннат қилса, Ундан етган наъмагларга куфр келтирибди. Ибн Аббос розияллоху анху шун-



дай ривоятни келтиради: «Аллоҳ таоло пайғамбарларидан бирига шундай вахий юборди: «Дунёда тақводор бўлишинг охиратдаги роҳатга шопилганингдир, Менга ўзингни бағишлашинг ўзингга иззатдир. Бу иккиси ўзинг учундир. Мен учун ниманг бор?»».

Иккинчиси, ўз амалидан ужбланган киши амалига ишонганидан алданиб қолади. Амалига ишонган киши эса гуноҳкор ҳисобланади. Аллоҳга гуноҳ қилган кимса эса осийдир. Муваррик Ижлий шундай деди: «Ужб билан қилинган тоат-ибодатдан тоат-ибодат қилмаган яхшироқдир». Салафлардан бири шундай деган: «Ўз гуноҳини айтиб, қулиб юрган киши Роббисига ишониб йиғлаб юрган кишидан яхшироқдир. Гуноҳига пушаймон бўлиб йиғлаган киши бепарволигини айтиб қулган кишидан яхшироқдир». Ажрни камайтирадигани эса қилган амалларига суяниш ва ишониб қолишдир. Чунки ишониб қолиш икки ёмон ишни келтириб чиқаради.

Биринчиси, қилган амалларига ишониб, кейин қилажак амалларда суеткашликка йўл қўяди. Ким суеткашликка йўл қўйиб, қилган амалларига ишониб қолса, савоби кўпаймайди ва шукрни адо қила олмайди.

Иккинчиси, ўз амалларига ишониб қолган киши хотиржам бўлади. Аллоҳдан хотиржам бўлган одам Ундан кўркмайди. Ким Аллоҳдан кўркмаса, унга буйруқлари арзимас, қайтариқлари осондек туюлади. Фузайл ибн Иёз айтади: «Аллоҳдан кўркин Уни танишга қараб маълум бўлади». Муваррик Ижлий шундай деган: «Тунда ухлаб тонгда пушаймон ҳолда уйғонишим тунни ибодат ила ўтказиб, тонгда мамнун ҳолда уйғонишимдан яхшироқдир». Доншмандлар шундай дейишган: «Ўзингда яхшилик бор деб ўйлашинг сенда яхшилик йўқлигининг аломатидир». Робия ал-Адавиядан сўрашди: «Қабул бўлади, деб ўйлаган бирор амал қилганмисан?». Робия: «Агар бундай амалим бўлса, у «амалим ўзимга қайтарилмасмикан», деган хавфсирашимдир, ҳолос», деди. Ибн Саммок шундай дейди: «Албатта, биз ўтган ишларда Аллоҳникимиз. Бизнинг қилган ишларимиз қанчалар хатарли! Албатта, келгуси ишларда ҳам Аллоҳникимиз. Келгуси ишларда оғоҳлигимиз қанчалар оз!».



Ҳикоя қилинишича, бир зоҳид бир жамоанинг олдига келиб, баланд овозда уларга: «Ой бойлар жамоаси, сизларга айтаман, яхшиликларни кўнайтиринг, чунки гуноҳларингиз кўдир. Эй фақирлар жамоаси, сизларга айтаман, гуноҳларни камайтиринглар, чунки яхшиликларингиз камдир», деди. Шундай экан, Аллоҳ сизга чиройли тавфиқ ато этсин, Роббингиз тоатида суетканлик қилиб ва адо этган амалингизга ишониб, соғлик ва бўш вақтингизни зое қилмаслик лозим. Ҳаракатни соғлигингизнинг ганимати ва амални эса бўш вақтингиз фурсати деб билинг. Зеро, вақт қайтиб келмайди ва ўтиб кетган нарса топилмайдди. Бўш вақтни беҳуда кетказишда адашиш ва пушаймонлик бор. Хилватда эса мойиллик ва афеусланиш бор. Умар ибн Хагтоб розияллоҳу анҳу шундай деган: «Роҳатланиш (ортиқча дам олиш) эркаклар учун гафлат, аёллар учун шаҳватпарастликдир». Бузургмехр шундай дебди: «Агар машғуллик фаоллик бўлса, бекорчилик бузғунчиликдир». Донимандлардан бири шундай деди: «Хилват (бекорчилик) дан саклан! Чунки у ақлни айнигади ва ечилган тугунларни қайтадан туғиб кўяди». Донимандлардан яна бири шундай деди: «Қунишги бефойда ўтказма, молининг бекорга сарфлама. Чунки умр бефойда ишларга сарфланишдан кўра қисқа ва мол эса кераксиз ишларга сарфланишдан кўра кам». Оқил киши вақтини фойда ва яхшилик йўқ ишларга сарфлашдан ҳамда молини савоб ва ажри йўқ ишларга инфоқ қилишдан ўзини саклайди. Бунга Исо алайҳиссаломнинг мана бу сўзлари яққол мисол бўла олади: «Яхшилик учта: гапириш, назар солиш ва жим туриш. Кимнинг сўзи зикрсиз бўлса, у лағв ва беҳуда гапларни айтади. Кимнинг назари эътибор ва ибратдан холи бўлса, у хаго қилибди. Кимнинг жим туриши тафаккурсиз бўлса, у эътиборсиз бўлибди».

Билгинки, инсон зиммасига ибодатлар юкланар экан, бу уч ҳолатда бўлади. **Биринчиси**, ибодатларни ҳеч қандай камайтирмай ва на унга қўшмасдан тўлиқ ва мукаммал адо этади. **Иккинчиси**, ибодатларни камайтирган ҳолда бажаради. **Учинчиси**, ибодатларни кўнайтирган ҳолда бажаради.

Биринчи ҳолат, инсон тоат-ибодатларни нафълардан биронтасини қўшмаган ҳолда тўлиқ бажаради. Бу энг мўътадил ҳолат-



дир. Чунки бундай қилишда гуноҳни келтириб чиқарадиган суеткашлик ҳам ва на ожизликни келтириб чиқарадиган кўпайтириш ҳам йўк. Саид ибн Абу Саид розияллоху анху Абу Ҳурайра розияллоху анхудан келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом айтдилар: «Юриш-туришда ва кечасию кундузи тўғри бўлинглар, яқинлашишлар ва осонлаштиринглар». Шоир шундай ёзади:

*Ишларнинг ўртачасин танла, чунки унда нажот бор,
Қийин ва оғирини танлаб, ўзингни қийнама бекор.*

Иккинчи ҳолат, яъни тоат-ибодатларни бажаришда суеткашлик қилиш тўрт ҳолатда бўлади. Биринчиси, ожиз қолдирувчи узр ёки ибодатни бажаришга ҳалақит берадиган касаллик сабабли суеткашликка йўл қўйиш. Бу суеткашлик ҳукмига кирмайди, балки тўлиқ бажарилган амал сифатида қабул қилинади. Чунки шариатга биноан ожизлик сабабли бажариш имкони бўлмаган ишлар соқит бўлади. Бу ҳақда Расулуллоҳ алайҳиссаломдан мана бу ҳадис ворид бўлган: «Касаллик туфайли қилиб турган амалидан тўхтаб қолган бандога Аллоҳ таоло амали савобини ёзиб турувчи бир фариштани вакил қилиб қўяди».

Иккинчиси, руҳсат берилганига алданиб ва кечирилишига умид қилган ҳолда суеткашликка йўл қўйиш. Бу ақлнинг алданиши ва нодонликка кўникишдир. Бундай киши ўзига гумонни захира, умидни қурол қилиб олади. Бундай киши яйдоқ ва бўш саҳрода озука тонаман деган ниятда ҳеч қандай озукасиз сафарга чиққан йўловчига ўхшайди. Ана шу гумон уни ҳалок қилади. Ахир у бундай қилмаслиги керак эди, Аллоҳ ҳам шунга буюрган. Ҳикоя қилинишича, кози Исроил ибн Муҳаммад шундай деди: «Бир мажнунни харобаларда учратдим. У менга: «Эй Исроил, Аллоҳдан шундай кўрққинки, бу кўркув сени ражо(умид)дан машғул қилсин. Чунки ражо сени хавфдан машғул қилиб қўяди (тўсиб қўяди). Аллоҳга қочгин, Аллоҳдан қочмагин». Муҳаммад ибн Восийга: «Йиғламайсизми?», дейишди. У: «Йиғлаш хотиржам кишилар сифатидир», деб жавоб берди.

Ҳикоя қилинишича, Абу Ҳозим Аъраж Сулаймон ибн Абдулмаликка Аллоҳнинг гуноҳқорларга айтган ваъдини эслат-

ди. Шунда Сулаймон: «Аллоҳнинг раҳмати қаерда?», деди. У: «Аллоҳнинг раҳмати яхшилик килувчиларга яқиндир», деб жавоб берди. Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоху анху шундай дейди: «Мен Расулуллоҳ алайҳиссаломдан кейин Али ибн Абу Толибнинг мешга ёзган мактубичалик бирон нарсадан манфаат ва ваъз-насихат олмадим. Унда шундай дейилган: «Аммо баъд! Албатта, ишон бой берган нарсани топишдан хурсанд бўлади ва тошган нарсасини йўқотишдан хафа бўлади. Дунёда топган нарсаниги деб қувонма, бой берганиниги деб хафа бўлма. Охирагги амал қилмай умид килувчилар ва узун орзу-хавасларга берилиб тавбаши кечиктирувчилардан бўлма. Бор гап шу, вассалом». Маҳмуд Варроқ шундай деган:

*Тақводор солиҳ банда ҳолидан хавотирдаман,
Гуноҳкор (нинг кечирлиши) га умид қиламан.
Бу меннинг солиҳ бандага бўлган қўрқинчимдир,
Тажовузкор золим ҳолидан қандай қўрқмайин.
Зеро, адашган кимса ўз йўлини топиб олар-ку,
Тақводорнинг қалби эса бот-бот адашар.*

Учинчи ҳолат, қолиб кетган ишларни келгусида охирига етказаман деб сусткашликка йўл қўйиш. Бундай киши узок яшашни орзу қилгани ҳамда олдин йўл қўйган камчиликларини кейин тузатаман, деб кейинга қолдиргани учун ўзини алдаб яхши ишларни кечиктиради ва ёмон ишларни қилиб, сусткашликда давом этади. Унинг бу каби орзуси тугамайди ва охири қўринмайди. Чунки орзу яна бошқа бир орзуни етаклаб келаверади. Расулуллоҳ алайҳиссаломдан шу маънода ҳадисни ривоят қилинган: «Ким эртага яшашни орзу қилса, у абадий яшашни орзу қилибди». Қасамки, бу ғоятда тўғри ган, чунки ҳар бир куннинг эртаси бор.

Агар орзу рўёбга чиқмаса ва камчиликларни тузатиш амалга ошмаса, орзу саробга, умид эса умидсизликка айланади. Амр ибн Шуайб отасидан, отаси бобосидан келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом айтдилар: «Бу уммат ислоҳининг асоси зуҳд ва ишонч туфайлидир, унинг фасоди бахиллик ва орзу туфайлидир». Ҳасан Басрий роҳматуллоҳи алайҳ шундай деган:



«Қайси банда орзу-хавасни кўпайтирса, амални ёмон адо этади». Бир киши басраллик зоҳидлардан бирига: «Бағдодда бирор ишингиз борми?», деб савол берди. Зоҳид унга: «Сен Бағдодга бориб кели унингча узун орзуга берилишни хохламайман», деб жавоб берди. Донишмандлардан бири деди: «Жохил орзусига, оқил амалига суяниб яшайди». Яна бир донишманд шундай деди: «Орзу саробга ўхшайди. Саробни кўрган киши алданади ва уни умид қилган ноумид бўлади». Муҳаммад ибн Яздон шундай дебди: «Маъмуinning олдинга кирдим. У пайтлар мен унинг вазири эдим. Тик ҳолда бир қоғозни кўлига олиб қараётганини кўрдим. Шунда у: «Эй Муҳаммад, буни ўқидингми?», деди. Мен: «У амирул мўъминин қўлида-ку», дедим. Маъмун уни менга узатди, карасам, унда шундай ёзилган эди:

*Сен шундай ҳовлидасан, унда амал қилишга етарли вақт бор,
Қара, орзу қилувчи орзусини кесувчи ўлим шай турар.
Нимани хоҳласанг қилиб, гуноҳга шошилсан,
Яна тавбага қабул бўлишидан ҳам умидинг йўқ эмас,
Ахир ўлим тўсатдан етар, бу оқил ва дононинг ишимми?!*

Бу шеърни ўқиб бўлгач, Маъмун: «Бу сен ўқиган энг хикматли шеърдир», деди. Абу Ҳозим Аъраж шундай деган: «Биз тавба қилмай туриб ўлишни хохламаймиз ва ўлишдан олдин тавба қилишни ҳам хохламаймиз». Донишмандлардан бири: «Вақтнинг кўпчилиги беспарволик ва лоқайдлик бошидир», деди.

Тўригичи ҳолат, тоат-ибодатларни тўлиқ ва мукамал адо этишни қийин ҳисоблаб, уни адо этишга эринган ва ҳаёлига келгани билан кифояланиб, қолганларига кам эътибор берган ҳолда суеткаштлиқка йўл қўйиш. Бу ҳолат уч қисмга бўлинади.

Биринчиси, фарзни тўлиқ ва мукамал адо этиб, ибодатни бе-кор қилмайдиган даражада хатога йўл қўйиб суеткашлиқ қилиш. Яъни, ибодат амалларидан фақат фарз ва вожибларини тўлиқ бажаришни етарли деб ўйлаб, унинг суннат ва мустаҳабларида хатога йўл қўйишдир. Бундай киши гуноҳкор ҳисобланади, лекин ваъид ва итобга лойиқ бўлмайди. Чунки вожиб ва фарзни бажариш туфайли азоб соқит бўлади, суннатни бажармаслик савобни



тўлик олишига тўскинлик қилади. Донишмандлардан бири шундай деди: «Ким динга бепарво бўлса, хор бўлади, ким ҳақиқатни енгинишга ҳаракат қилса, мағлуб бўлади». Бир шоир шундай деган:

*Тавба қилишни сақлаб бошқасини тарк этар у;
Сақлаши ва риоя қилишига энг ҳаққи парса омонат ва дини.*

Иккинчиси, фарз ибодатларни адо этинида хатога йўл қўяди, лекин олдин қолдирган ибодатларни бажармасликни айб ҳисобламайди, яъни баъзи ибодатларни тўлик бажаради, баъзиларини бажаришда суеткашлик қилади. Бундай кишининг ҳоли олдингисидан ёмонроқдир. Унга ваъид ва итоб лойиқдир.

Учинчиси, фарз ибодатларни тўлик ва мукаммал бажармайди, лекин айримларини бажаради. Яъни, бир-бирига боғлиқ бўлган ибодатларнинг бир қисмига аҳамият бермайдиган бундай киши ҳаммасини тарк қилган ҳисобланиб, шунинг учун қилган амали ипобатга олинмайди. Бу суеткашларнинг энг ёмон олати бўлиб, у тарк қилувчиларнинг ҳолати билан баробар, балки улардан ҳам ёмонроқдир. Чунки ҳеч қачон соқит бўлмайдиган фарз ибодатининг ҳақини тўлик адо этмаяпти. У ваъидга лойиқликда тарк қилувчилар билан тенг; фойдасиз ибодатни бажаришда улардан ёмонроқдир. Нағижанда дунё ва охирагда унинг барча амаллари зое кетиб, уларни деб зарар кўргувчилардан бирига айланади. У деярли ўз ҳолатини англамайди ва зарар кўраётганини билмайди, шар унинг молига арзимас талафот етса, буни дарров билган бўларди. Аҳли илмлардан бири менга шундай шеърни айтиб берди:

*Эй ўғлим, одамлар ичида одамсифат ҳайвонлар бор,
Молига мусибат етса, сезар, динига етса, асло сезмас.*

Учинчи ҳолат ўзинга буюрилган амални кўпайтириш бўлиб, уч қисмга бўлинади.

Биринчиси, одамларга риё ва хўжакўрсин учун зиёдалиқ (кўпайтириш). Хатто бу бекарор қалбларни ўзинга мойил қилиб, заиф ақллар унга алданади. Солиҳлардан бўлмаса ҳам, ўзини улардан деб мактанади. Ўзини яхшилар қаторига қўшади, холбуки, уларнинг яқинига ҳам бормайди. Расулulloҳ алайҳиссалом амалини



деб риё қилувчини шундай мисол билан тавсифлаганлар: «Ўзи-ники бўлмаган нарсалар билан зийнатланган одам иккита сохта кийим кийган кимсага ўхшайди». «Иккита сохта кийим кийган киши» дан мурод солихлар кийинмини кийган бўлса ҳам, аслида ўзи солихлардан бўлмаган кишидир. Чунки у риё қилиш туфайли ажру савобдан маҳрум бўлади, номи ҳам қоралапади. Чунки у Аллоҳнинг розилигини қасд қилмагани учун ажр-савобдан маҳрум бўлади. Риёси одамлардан махфий бўлмайди, шу боис у мактовга лойиқ эмас. Аллоҳ таоло шундай дейди: **«Бас, ким Роббисига йўлиқинни умид қилса, бас, солих амал қилсин ва Роббисининг ибодатига ҳеч кимни шерик қилмасин».** (Каҳф сураси, 110-оят). Барча аҳли таъвиллар **«...ва Роббисининг ибодатига ҳеч кимни шерик қилмасин»** оятини «амали билан ҳеч кимга риё қилмасин», деб тафсир қилишган.

Риёнинг ширк деб аталишига Аллоҳ учун қилиниши керак бўлган амални риёкор бошка учун қилиши сабаб бўлади. Ҳасан Басрий роҳматуллоҳи алайҳ Аллоҳ таолонинг: **«...Ва намозингни жаҳрий ҳам қилма ва уни махфий ҳам қилма...»** (Исро сураси, 110-оят) деган сўзи хусусида шундай деган: «Яъни, намозни риёкорлик ила жаҳрий қилма ва ҳаё қилган ҳолда уни махфий этма». Суфён ибн Уяйна роҳматуллоҳи алайҳ: **«Албатта, Аллоҳ адолат, яхшилик ва яқинларга эҳсон қилишга буюради ва фаҳш, мункар иш ва боғийликдан қайтаради»** (Шаҳл сураси, 90-оят) деган оятни шундай таъвил қилади: «Адолат» Аллоҳ таоло учун қилинган амалда ботин ҳам, зоҳир ҳам бир хил бўлишидир. «Яхшилик» ботин зоҳирдан яхшироқ бўлишидир. «Фаҳш ва мункар иш» эса зоҳир ботиндан яхшироқ бўлишидир». Яна бир дошшмаид шундай деди: «Адолат» «Ла илаҳа иллаллоҳ»нинг шаҳодатидир. «Яхшилик» Аллоҳнинг амр ва қайтарикларига сабр қилиш ва ботинида ҳам, зоҳирида ҳам Унга итоатли бўлишидир. «Яқинларга эҳсон қилиш» сизга раҳмдир. «Фаҳш» зинодир. «Мункар иш» ёмонликлардир. «Боғийлик» эса кибр ва зулмдир. Амалларни деб риё қилиш ҳам шулар жамласига киради. Чунки риё ёмонликлардан биридир».

Расулуллоҳ алайҳиссалом шундай дедилар: «Умматимга келишидан мен кўркадиган энг хатарли нарса ошкора риё ва махфий шаҳватдир». Яна бир ҳадисда шундай дейилган: «Қиёматда яхшилик, деб ўйлагани яхшилик бўлиб чиқмаган киши қаттик азобланади». Али ибн Абу Толиб розияллоху анҳу шундай дедган: «Ҳеч бир яхшиликни риё билан қилмагин ва ҳеч бир яхшиликни ҳаё қилиб тарк этмагин». Олимлардан бири деди: «Аллоҳнинг розилиги ирода қилинмаган ҳар бир яхшилик риёнинг ёмонидир ва унинг самараси жазонинг ёмонидир».

Кўпинча риё риёкорнинг масхара бўлишига сабаб бўлади. Ҳикоя қилинишича, Тохир ибн Ҳусайн роҳматуллоҳи алайҳ Абу Абдуллоҳ Марвазийдан: «Қанчадан бери Ироқдасан, эй Абу Абдуллоҳ?», деб сўради. У: «Йигирма йилдан бери Ироқдаман, ўттиз йилдан бери рўзалорман», деб жавоб берди. Шунда Тохир ибн Ҳусайн: «Мен сендан бир нарса ҳақида сўрадим, сен бўлсанг икки нарсага жавоб бердинг», деди. Асмабий роҳматуллоҳи алайҳ шундай ҳикоя қилади: «Бир аъробий жуда узок намоз ўқиди. Буни кўрганлар: «Қандаям чиройли намоз ўқидинг», дейишди. Аъробий эса: «Бунинг устига рўза ҳам тутганман», деди.

*Намозига қойил қилиб, рўзасидан шубҳаландим,
Бундай рўзадор намозхондан туюнгни олиб қочгин.*

Бундай риёнинг қанчалар ёмонлигига қара! Риёкор нақадар ақли паст кимса!». Баъзан риёкор кишилар ўз устидан қулишларига имкон беради. Бу ҳақда шундай ҳикоя бор. Бир зоҳид пешонасида тангадек сажда аломати бор кишини кўриб қолди. У султон эшиги олдида турарди. Зоҳид унга: «Пешонангда шундай дирҳаминг бўла туриб, бу ерда нима қилиб турибсан?», деди. У киши: «Чунки бу дирҳам тангага зарб қилинмаган-да!» деб жавоб берди. Бу ноқулай ҳолатдан чиқиб кетиш учун гап уловиши бошқа ёққа буриб айтилган жавобдир. Ашъас ибн Қайснинг айтган маъна бу сўзини одамлар мақташади. Ашъас бир куни намозни қисқа ўқиди. Шунда масжиддагилардан бири унга: «Намозни жуда енгил қилиб юбордингиз», деди. У зот: «Бу намозга риё аралашмаганидан», деб жавоб қайтарибди. Ашъас риёдан



воз кечиб, намозини сохтакорлик ва бировлар айблашидан саклади. Агар намозида риёга йўл кўйганида, мункар иш қилиб, маъоматга қоларди.

Абу Умома масжид олдидан ўтаётиб, бир кишининг йиғлаб намоз ўқиётганига кўзи тушди. Шунда унга: «Агар шу намозингни уйда ўқиганингда, яхшироқ бўларди», деди. Абу Умома унинг ишини маъқулламади, уни риёкорликда айбласа-да, бироқ у риё қилмаган бўлиши ҳам мумкин эди (лекин бу иш тўғри эмас). Энди риёкорлик асосий иллатга айланиб, шу туфайли танилиб, амаллари гуноҳдан иборат ва ёмонлиги шамолдан ҳам тез тарқаладиган кишининг ҳоли не кечади?! Шунинг учун Абдуллох ибн Муборак шундай деган: «Таквоининг энг афзали амални махфий қилишдир».

Баъзан фозил кишилар ўзларида риёга мойиллик борлигини сезиб қолсалар, фазилатлари уларни нафс ундаётган риёкорликка қарши қурашишга қорлайди. Бу улардаги фазилатнинг энг юқори чўққисидир. Бу борада Умар ибн Хаттоб ҳақида шундай ҳикоя бор. У бир куни минбарда туриб таҳорати синганини сезиб шундай деди: «Ой инсонлар, мен ҳозир икки ўт Аллохни деб сизлардан кўркмаслик билан сизларни деб Аллоҳдан кўркмаслик орасидаман. Менга Аллохни деб сизлардан кўркмаслик яхшироқдир. Ҳозир менинг таҳоратим кетди. Минбардан тушиб, таҳоратни яшгилаб келаман». Бу Умар розияллоху анҳу ўз нафсига қаҳр қилиб, уни хохишларидан қайтарди. Умар ибн Абдулазиз розияллоху анҳу Муҳаммад ибн Каъб Қуразийга: «Менга насиҳат қил», деди. Шунда Муҳаммад: «Мен ўзимни сенга насиҳат қилувчи деб ўйламайман. Чунки мен бой ва факирлар орасида ўтираман. Факирга суянаман, бойга жой бераман. Зеро, Аллоҳ таолога амалда итоат этиш фақат Унинг розилигини деб бўлиши керак. Ундан бошқаси учун эмас». Ҳикоя қилиншича, бир қавм сафарга чиқиб, йўлдан адашибди. Шунда бир роҳибга йўлиқиб, ундан: «Биз адашиб қолдик, қайси йўлдан бораёлик?», деб сўрашибди. Роҳиб: «Бу ёққа», деб осмонга ишора қилибди.

Иккинчиси, бировга эргашиб, ибодатни кўпайтириш. Бу яхшилар ва такводорлар билан ҳамсухбат бўлишнинг самараси-

дир. Шунинг учун Расулудлоҳ алайҳиссалом шундай деганлар: «Киши дўстининг динида бўлади. Шундай экан, ҳар бирингиз кимни дўст тугганига қарасин».

Агар киши яхшилар билан бирга ўтирса, уларнинг суҳбатидан узоқ вақт баҳраманд бўлса, уларга амалда эришишни, улардан орқада қолмасликни, уларсиз бирор яхшиликни қилмасликни хоҳлаб қолади ва доим уларга тегишлилигига ҳаракат қилади. Баъзан улардан кўра кўпроқ амал қилишга интилади ва саодагга эришиши ва амалларини кўнайтиришига сабаб бўлади. Арабларда шундай мақол бор: «Агар бирлик бўлмаганида, инсонлар ҳалок бўлишарди». Яъни, бир-бирини кўриб, яхши ишларда бир-бирларига эргашмаганларида, барча инсонлар ҳалокатга йўлиқарди. Шунинг учун донишмандлардан бири шундай деган: «Яхшиларнинг суҳбаги энг яхши танлов, ёмонларни дўст тугини энг ёмон танловдир». Бу ҳақ гап, чунки дўстлашишнинг бир-биридан ибрат олишга таъсири катта. Агар киши яхшиларга ёндашса, хулқи яхши бўлади, агар ёмонларга ёндашса, хулқи айнийдир. Шунинг учун бир шоир шундай деб шеър битибди:

*Бир киши солиҳ бўлса, унинг аҳли ҳам яхши,
Ёмонлиги унинг аҳлини ҳам айнитар аниқ.
Яхшилиги тугайли дунёда ҳурмат тонар,
Ўзгач эса, аҳли ва фарзандлари ёдидан чиқмас.*

Адаб аҳлидан бири менга Абу Бакр Хоразмийнинг мана бу шеърини айтиб берди:

*Ҳар қандай ҳолатда диндасани тарк этгин,
Қанча солиҳлар шериги ёмонлигидан айниган,
Ақли йўқ аҳмоқнинг касали ақлига жуда тез юқар,
Зеро, чўғ кулга тушгач, албатта, сўниб-ўчар.*

Учинчи қисм ўзидан келиб чиққан ҳолда савоб умидида ва Аллоҳга янада яқин бўлиш пиятида ибодатни кўнайтириш. Бу дин софлиги, ишонч-эътиқоднинг тўғри ва мустаҳкамлигига далолат қилувчи ҳақиқий рағбат, пок нафсининг натижаси ва хоҳиш-истагидир. Бу амал қилувчиларнинг энг афзал ҳолати ва



обидларнинг энг юқори мартабасидир. Айтишларича, яхшилик қилишда тўрт тоифа бор. Биринчиси, ўзидан келиб чиққан ҳолда яхшилик қиладиганлар, иккинчиси, бировга таклидан яхшилик қиладиганлар, учинчиси, яхшилик қилмасликни яхши деб билганлар, тўртинчиси, яхшилик қила олмагани учун яхшиликни тарк қилганлар. Биринчиси қарим, иккинчиси ҳаким, учинчиси тарбиясиз, насткаш, тўртинчиси бадбахтдир. Шунингдек, ибодатни кўпайтиришда икки ҳолат мавжуд.

Биринчи ҳолат, мақсадли ва узлуксиз қилиш. Бу энг афзал ҳолат ва энг олий мартабадир. Салафлар шу йўлдан бориб, кейинги уламолар ҳам шу йўлни тутганлар. Оиша розияллоху анҳода ривоят қилишади: «Расулуллоҳ алайҳиссалом айтдилар: «Эй инсонлар, тоқатингиз етганича амал қилишлар. Агар амал қилиш сизларга малол келмаса. Аллоҳ таолога савобини бериш малол бўлмайди. Амалларнинг энг яхшиси давом этиб турганидир». Араблар шундай дейишади: «Мақсад ва давомли бўлиш сени доим олдинга чорлайди». Чунки беражак савобига кимнинг фикри тўғри бўлса, Аллоҳга итоат қилганидан хурсанд бўлади. Абдуллоҳ ибн Муборак шундай деди: «Бир роҳибга: «Сизларнинг байрамингиз қачон бўлади?», дедим. У: «Аллоҳга гуноҳ қилмаган ҳар куним менга байрамдир», деб жавоб берди». Унинг айтган бу сўзига қаранг! Унинг тоат этишига муҳаббати ва шу йўлда бор қувватиши ишга солиши чиндан ҳам мақтовга лойик! Зоҳидлардан бири бир байрамга эски кийимини кийиб чиқди. «Нега шундай байрамда эски кийимда олдингиз, ахир ҳамма чиройли кийиниб олган-ку?», дейинди. Шунда зоҳид: «Аллоҳ учун зийнатланиш Унга итоат қилишга қараб бўлади».

Иккинчи ҳолат, кўп ибодат қилса ҳам, лекин доимий ва муттасил давом этмаслиги. Баъзан бу уни қилишга одатланмаган оғизлар ҳолатига ўхшаб кетади. Чунки амални бу тариқа кўпайтириш икки салбий ҳолатни юзага келтиради. Биринчиси, ибодатни адо этишга тўсқинлик қилади, бу қусурли бўлишдан бошқа нарса эмас, чунки бундай одам нуқсонли зиёдан ва фарзга тўсқинлик қиладиган нафлни ихтиёр этади. Иккинчиси, ибодатни мунтазам кўпайтириб бориш ҳамда фарз ва вожиблар-



да камчилик ва хатога йўл қўймасдан кўпроқ адо этишга монечлик қилади. Бунинг умри қисқа ва давом этиши оз.

Узоқ вақт оз-оздан давом этган амал Аллоҳ таолонинг хузурнда қисқа вақтда қилинган кўп амалдан яхшироқдир. Чунки қисқа вақтда кўп амал қиладиган киши баъзан амал қилса, баъзан амал қилмайди. Кўнинча амал қилмаган пайтида бепарво ёки унутувчига айланиб қолади. Узоқ вақт оз-оздан амал қиладиган киши тафаккурда бўлиб, ҳар доим хотираси ўзи билан бўлади. Абу Солиҳ роҳматуллоҳи алайҳ Абу Хурайра розияллоҳу анҳудан шундай ривоятни келтиради: «Расулуллоҳ алайҳиссалом Исломда учкун чиқиши ҳам бор эканига ишора қилдилар, у (тоат-ибодат) да ҳаддан ошишдир. Учкун чиқишининг ўз вақти бор, у (тоат-ибодатни) кўнайтиришдан кейинги ўз ҳолига ташлаб қўйишдир. Мапа шу кўнайтириш, юқорида неботланганидек, қусур ёки шикаст этишдан холи бўлмайди. Қусур ва шикастнинг ҳеч бирида яхшилик йўқ. Ким тўғри бўлиб, (инсонлар билан) яқин муносабатда бўлса, ўна кишини орзу (ҳавас) қилинлар ва ким бармоқлар билан ишора қилинадиган (даражада ёмон) бўлса, уни (мусулмонлар қаторида) ҳисобламанглар».

Билгишки, Аллоҳ илми сизга ҳоким ва ҳақни йўлбошчи қилсин, дунёга келиш хатарли қарамликдир, ундан ажралиш қуйдирувчи фожиадир. Дунё билан доимий қолиб бўлмайди, ундан ажралишдан бошқа чора йўқ. Ўзингизни дунёдан узоқ тутинг, шунда унга қул бўлиб қолмайсизлар, яқин борманглар, шунда унинг фожиаларидан омонда бўласизлар. Шундай ҳикमत бор: «Киши тугаб бораётган умридан қарз олади. Агар узун бўлса ҳам, умр оғдир, агар тўлиқ ва кўп бўлса ҳам, бўш вақт камдир». Менга Али ибн Муҳаммад роҳматуллоҳи алайҳнинг шеърини айтиб берди:

*Олтмиш ёшнинг олтидан биригина насиба эрур,
Ярми тун билан ўтар, ҳордиқ вақтлари бешдан биридир.
Ғам-таъвиш ҳам умрдан ўз ҳиссасин олмасдан қўймас,
Қасалик вақтлари кексалик дарахтин йиқар.
Шу тарзда бор умрнинг олтидан бир қисми қолар,
Агар ўзи ҳушёр ва зийраклик илмин олган бўлса.*



Демак, нафсни риёзат қилдириш уч ҳолатда бўлади. Хар бир ҳолатнинг ўзидан кейин келадигани осон бўлишига сабаб бўладиган шохобчалари бор. **Биринчиси ҳолат**, калбдан дунё мухаббатини чиқариш. Чунки дунё сизни охирагдан қалғитади. Кучишгани дунёга сарфламанг, чунки у сизни ўзидаги насибангиздан махрум этади. Дунёга суянишдан сақланиб, унга ишониб қолманг. Расулulloҳ алайҳиссаломдан бу ҳақда шундай ҳадис ворид бўлган: «Ким калбини дунё мухаббати билан сугорса ва унга суяниб қолса, у дунёга машаққатли машғулот, охири йўқ орзу ва чеки йўқ хирс билан ёнишиб қолади». Исо алайҳиссалом шундай деганлар: «Дунё иблиснинг экинзоридир, дунё ахли унинг дехқонларидир». Али ибн Абу Толиб шундай деган: «Дунё танаси юмшоқ, захри ўлдирувчи илонга ўхшайди. Дунё жилваларидан юз ўгир, чунки улар сен билан кўп қолмайди. Агар дунёдан ўтишингга ишонсанг, унинг ғам-ташвишидан воз кеч. Дунё учун амал қилишдан сақлан. Сен дунёда яшашни ёқтирасан. Қолбуки, дунё соҳиби хар қанча унга ишониб, хурсанд бўлмасин, ундан жудо бўлади ва хар қанча дунёга ошно бўлмасин, уни ташландик ҳолатда тарк этади».

Донишмандлардан бири шундай дейди: «Дунё чанқокни қондирмайди, эгасига вафо қилмайди, фитнадан холи бўлмайди, машаққатдан аримайди. Дунё юз ўгиришидан олдин сен ундан юз ўгир, сени алмаштирмасдан уни алмаштир. Чунки унинг неъматлари кўчиб юради, ҳолатлари ўзгариб туради, лаззатлари йўқолиб, таъқиқланган лаззатлардан ҳосил бўлган гуноҳлар қолади». Донишмандлардан бири шундай деган: «Дунёга уни тарк қилган зоҳиднинг назари билан қара, дунёга берилган ошиқнинг орзуси каби уни орзу қилма». Шоирлардан бири шундай деди:

*Дунё уйқудаги туш десам, асло хато бўлмас,
Лаззатли ҳаёт абадий ва мангу эмаслигин бил.
Кеча бир лаззатни топиб, уни йўқотган бўлсанг,
Худди туш кўргандек уни эсла олурсан.
Ўзи гофил бўлмай туриб, зафлатда юрганлар қанча,
Кўзлари очик бўла туриб, ухлаётганлар қанча?!*



Расулуллоҳ алайҳиссалом шундай деганлар: «Дунёнинг Аллоҳ наздида арзимас ва ҳақирлиги шундаки, гуноҳ фақат шу дунёда қилинади ва уни тарқ қилиш билан Аллоҳнинг розилигига эришилади». Суфён шундай ривоят келтиради: «Хизр алайҳиссалом Мусо алайҳиссаломга шундай деди: «Ўй Мусо, дунёдан юз ўғир ва уни орқанга итқит. Чунки у сенинг жойинг эмас, унда қолишнинг иложи йўқ. Дунё бандаларга фақат охирагга тайёргарлик кўришлари учунгина берилган». Исо алайҳиссалом шундай деганлар: «Дунё кўприкдир, унда ўтишлар, унинг устини обод қилманлар». Али розияллоҳу анҳу дунёни шундай тавсифлаган: «Дунёнинг аввали машаққат, охири фанийлик, ҳалолга ҳисоб бор, ҳаромга азоб бор. Ким унда соғлом бўлса, нажот топади, ким унда касал бўлса, надомат чекади, ким унга ишониб қолса, алданади, ким унга муҳтож бўлса, маҳзун бўлади, ким уни кувласа, унга ста олмайди, ким ундан воз кечса, унинг ўзи ёнига келади, ким унга боқса, уни кўр қилади, ким унга ибрат назари билан қараса, уни кўради». Донишмандлардан бири деди: «Дунё тез келиб, тез кочиб кетади, сабрсизлик билан келиб, шошилиш ажралади. Унинг яхшилиги оз, маишати қисқадир. Унинг юзланиши ёлғон, алдов, лаззатлари фаний, гуноҳлари боқийдир. Шу қисқа вақтни ғанимат бил, қулай имкониятдан фойдалан, ўзинга фойдали нарсаларни ол, бугун эртанги кунинг учун тайёргарлик кўр». Ваҳб ибн Мунаббих шундай деган: «Дунё ва охираат кундош аёлларга ўхшайди. Бирини рози қилсанг, униси норози бўлади». Абдулхамид шундай деган: «Дунё манзиллардан иборат. Бу манзилдан ўтиб кетадиганлар бор, унга тушиб қоладиганлар бор». Донишмандлардан бири шундай дейди: «Дунё ё осмондан тушган бало, ё заволга учрайдиган несъматдир». «Мансур-ул ҳикам» да шундай дейилган: «Дунёда ўзининг зарарига далил бор». Шоир шундай деди:

Агар оқил бўлсанг, ғанимат бил дунёни,

Чунки сен унда амр ва қайтариқ орасидасан.

Дунё кишига дини қолдирса, йўқотгани зарар қилмас.

Дунё қадри пашиа қанотича ва ё бир қус қанотичамас,

Дунё мўминга савоб, кофирга жазо бўлиши хоҳламас.



Расулulloҳ алайҳиссалом шундай дедилар: «Дунё икки кундир. Бири шодлик, бири маҳзунлик. Иккиси ҳам сиздан кетувчидир. Заволга учрайдиган амалларни тарк этиб, завол етмайдиган амалларни деб жонингизни кийнанглар». Исо алайҳиссалом шундай деганлар: «Дунё аҳли билан дунёси хусусида тортишманглар, акс ҳолда улар ҳам динингиз хусусида тортишади. У ҳолда дунё аҳлининг дунёсига ета олмайсиз ва динингизни ҳам сақлаб қола олмайсиз». Али ибн Абу Толиб розияллоху анху айтади: «Дунё ҳақида зоҳидлар гапини айтиб, унга кизикувчилар амалини қиладиганлардан бўлма. Агар дунё берилса, унга тўймайдиган, агар мап қилинса, каноат қилмайдиган, дунёда берилган неъматлар шукрини адо этишдан ожиз бўлишига қарамай, яна кўини хоҳлайдиган, бошқаларни қайтариб ўзи қайтмайдиган, ўзи қилмайдиган ишга буюрадиган, солихларни яхши кўриб, уларнинг амалини қилмайдиган ва гуноҳкорларни ёмон кўриб, ўзи улар каторида юрадиганлардан бўлма».

Ҳасан Басрий роҳматуллоҳи алайҳ шундай деган: «Дунёнинг турган-битгани ғамдир. Ундаги хурсандчиликлар худди шамолга ўхшайди». Донишмандлардан бири деди: «Дунё кўп ўзгарувчан, тез йўқоладиган, жуда маккор, ҳар доим ҳийла қилувчидир. Қалбингдан ҳавои нафс сабабларини (дунёни) чиқариб ташла, гўё амалларинг савобини кўриб тургандек узун орзуларингни камайтир». Яна бир донишманд шундай деган: «Дунё ё аламли мусибат, ё фожиали ўлимдир». Шоир шундай деди:

*Дунёни тарк эт, яхшилик қилса, ортида бир ёмонлиги бор,
У ўзи тугиб, ўзига яхшилик қилганни оқ қилмиш онадир.
Ҳар бир нафс уни хурсанд қилишни хоҳлаб уринар,
Умидлар нафсига қўлларни бошиқарар, орзулар алдар.
Дастлаб меваси ширин, аччиги кейинроқ билинар,
Унинг бағрида қулу ҳур бирдек ором олиб ётар.*

Агар нафсингни мана шу ҳолатга ўргатган бўлсанг, у ҳолда мана бу уч хислатга эга бўласан.

Биринчиси, дунёни яхши кўрувчига раҳм қилиш ва ундан эҳтиёт бўлиш билан кифояланишингдир. Раҳм қилувчининг ишончи йўқ, эҳтиёт бўлувчининг роҳати йўқ.



Иккинчиси, дунё кўнгилхушликларига алдашиб қолишдан сақланишишдир. Шунда дунёнинг балою офатларидан узоқда бўласан. Чунки дунё билан кўнгилхушлик қилувчи алданган, алданган эса хавф-хатардадир.

Учинчиси, дунёни деб яшаш машаққати ва уни деб кийна-лишдан хотиржам бўласан, кутуласан. Чунки ким бир нарсани яхши кўрса, уни излайди, ким бир нарсани изласа, уни деб машаққат чекади, машаққат чеккан агар кўлга киритса, чарчайди, агар кўлга кирита олмаса, маҳрумга айланади.

Расулulloҳ алайҳиссалом Каъбга шундай деди: «Ой Каъб, инсонлар икки тоифадир. Ўз нафсини сотиб олиб, уни озод қилувчи ва ўз нафсини сотиб, уни кул қилувчилар бор». Исо алайҳиссалом шундай деди: «Дунёни деб амал қиласизлар, аслида ҳеч қандай ташвишсиз дунёда сизларга ризк стиб гурибди. Охиратни деб амал қилмайсизлар, аслида охиратда (шу дунёдаги амал) туфайли ризкланасизлар». Донишмандлардан бири: «Дунёнинг бевафолиги ҳеч қачон у бир ҳолатда ўзгармай турмаслигидадир. Бирини тузатсанг, яна бирини бузасан, бирини хурсанд қилсанг, яна бирини хафа қиласан. Дунёга суяниш хатарли, ишониш алдовдир», деди. Ҳакимлардан бири деди: «Дунё берган совғасини сўзсиз қайтариб олади, замон эса ҳасадгўйлигидан қайси нарсанинг олдига борса, уни ўзгартириб юборади. Дунё яшаётган одам учун тугамас ҳожатдир».

Маздак дунёнинг энг афзал, деб билган нарсасига эришгач, уни тарк қилиб шундай деган экан: «Бу хурсандчилик бўларди, аслида у алдов бўлмаса, у неъмат бўларди, аслида у пуч бўлмаса, мулк бўларди, аслида у нобуд бўлмаса, бойлик бўларди, аслида у фоний бўлмаса, улуғлик бўларди, аслида у хорлик бўлмаса, аслида у мақтовга лойиқ бўларди, йўқолувчи бўлмаса, аслида у захира бўларди, сароб бўлмаса, аслида у юксалиш бўларди, ҳокисорлик бўлмаса, аслида у юксаклик бўларди, балою фитна бўлмаса, аслида у яхшилик бўларди, маҳзунлик бўлмаса, аммо у эртасига ишонч йўқ кундир».

Ҳакимлардан бири шундай деган: «Роғиб (дунёга кизикувчи) бўлса ҳам, зоҳид бўлса ҳам, ҳеч ким дунёга эғалик қила олма-



ган. Роғибни саклаб қолишни хоҳламади, зоҳидни ҳам тўхтатиб қолмади». Абул Атоҳия шундай деган:

*Дунё озор ва ташвиш ҳовлиси, фойийлик ва алдов бисёр,
Охирига етдим деганда, умр тугаб, мақсад ҳосил бўлмас.
Эй узоқ яшашни орзу қилган, билсанг, унда зарар бор,
Улғайган чоғда, билсанки, кексайгач, яшашда хайр йўқ.*

Расудуллоҳ алайҳиссалом шундай дедилар: «Аллоҳим, Сендан фойдаси йўқ илмдан, тўймайдиган нафсдан, кўркмайдиган қалбдан ва ёш тўкмайдиган кўздан папоҳ сўрайман. Сизлар фақат туғёнга кетказувчи бойликни, ё Аллоҳни унуттирувчи фақирликни, ё бузувчи касалликни ва мажолсиз қарилликни, ё кутилаётган киёмат аломатларининг энг ёмони Дажжолни, ё охирагни кутмоқдасизлар, ҳолос. Охираат жуда кўрқинчли ва аччиқдир». Ҳикоя қилинишча, Аллоҳ таоло Исо алайҳиссаломга ваҳий юборибди: «Менга қалбиндан хушуъни бер, баданингдан хузуъни бер, кўзингдан ёшларни бер. Чунки Мен яқинман». Исо алайҳиссалом шундай дедилар: «Аллоҳ таоло ерга шундай ваҳий қилди: «Ким Менга хизмат қилса, сен ҳам унга хизмат қил, ким сенга хизмат қилса, сен ҳам уни ишлатгин (кийнагин)». Донишмандлардан бири айтди: «Узуи орзунгдан қиска амалингга қўшиб бер. Чунки дунё булутнинг сояси ва уйкудаги тушдир. Ким уни таниб туриб, талаб қилса, йўлдан адашади ва тавфиқдан маҳрум бўлади». Донишмандлардан бири айтди: «Дунё сенга юзланса, унга ишониб қолма, бир куни барибир сени танилаб кетади, мол-давлатга ишошиб қолма, у барибир бир кун тугаб йўқолади. Яна бир донишманд: «Дунёда ўтган кунлар худди бўлмагандек, қолган кунлар эса худди ўтган кунлардек», деди. Бир зоҳиддан сўрашди: «Дунёни тарк қилдинг, нафсингни бунга қандай ўргатдинг?». Донишманд: «Дунёдан бир кун кетишимни билгач, ундаш ўз хоҳишим билан кетишни хоҳладим». Ҳурфа бинти Нўъмондан: «Нега йиғлаяпсан?», деб сўрашди. У: «Аҳлимнинг фаровон ва хурсандлигини кўрдим. Қайси ҳовли хурсандчиликка тўлса, албатта, изидан ҳам-қайгуга ҳам тўлади». Ибн Саммок айтди: «Кимни майл кўрсатгани учун дунё ўз ҳаловати билан



ўраб олган бўлса, ёмон кўргани учун охираг ҳам кишини азоби ва аччиқлиги билан ўраб олади». «Калила ва Димна» муаллифи шундай деган: «Дунёни излагаш киши денгиз сувини ичаётганга ўхшайди. Аммо ичган сари яна чанқоғи кучайиб боради». Умар ибн Абдулазиз шундай байтларни айтиб берди:

*Эй алданган инсон, кундузинг хато ва гафлатда ўтишин англа,
Тунинг уйқудан иборатлигин билиб, надомат чек.
Туш кўраётган киши ундаги лаззатдан хурсанд бўлганидек
Ўткинчи нарсаларга хурсанд орзу-ҳавасдан хурсандсан,
Оқибати ёқимсиз ишлар машғул этар, ҳайвонлар шундай яшар.*

Бир киши бировнинг шеригига шундай деб айтаётганини эшитиб қолди: «Аллоҳ сенга ёмонликни кўрсатмасин». Шунда у: «Сен шеригингга ўлим тиладинг. Чунки шеринг дунё аҳлидандир, унинг ёмонлик кўришидан бошқа чораси йўқ». Абу Атоҳия шундай дебди:

*Замон ўз аҳлига мулоийм кўринса-да, аслида қаттиқдир,
Унинг ташлаган қадамлари гўё тек тургандек кўринур.*

Нафс ривзати ҳолатларининг иккинчисига мувофиқ, дунёда берилган, орзу қилинган нарсалар ва сизга келган дунё ғаройиботлари вақтинчалиги ҳамда берилган нарса топширилиши ва омонат қайтариб берилишини нафсингизга уқтириш лозимлигини билишингиздир. Расулудлоҳ алайҳиссалом шундай дедилар: «Қиёмат куши одам фарзандининг оёғи уч нарса – ўтказган ёнлиги, кечирган умри ва молни каердан топгани ва каерга сарфлагани хақида сўралмагунича ердан жилмайди». Исо алайҳиссалом айтдилар: «Молда учта хислат бор». Одамлар: «Улар қайсилар, эй Рухуллоҳ?», деб сўрашди. Исо алайҳиссалом: «Молни харомдан топади», дедилар. Улар: «Агар ҳалолдан топса-чи?» деб сўрашди. Исо алайҳиссалом: «Молни ноўрип сарфлайди», дедилар. Улар яна: «Ўрнига ишлатса-чи?», деб сўрашди. Исо алайҳиссалом: «Мол уни Роббисига ибодат қилишдан тўсиб қўяди», деб жавоб бердилар.

Абу Ҳозим роҳматуллоҳи алайҳ Бишр ибн Марворининг олдига кириб, унга: «Биз бу кийин ҳолатдан қандай чиқиб кета-



миз, эй Абу Ҳозим?», деди. Абу Ҳозим: «Ўзингники бўлганини ўз ўрнига сарфла, ўзингники бўлмаганини ноҳақлик билан олма», деди. Шунда Бишр ибн Марвон: «Буни ким ҳам қила оларди, эй Абу Ҳозим?» деди. Абу Ҳозим: «Шунинг учун Жаҳаннам жинлар ва инсонларга тўлдирилади-да», деди. Яхудийлар Исо алайҳиссаломни фақирликда айблашганда шундай деб жавоб бердилар: «Сизлар бойлик туфайли ёмон ҳолга тушгансизлар». Бир қавм бир обиднинг уйига киришиб, ўтиришга ҳеч нарса топиша олмади. Шунда обид уларга: «Агар дунё абадий кўним-гоҳ бўлганида, албатта, биз унга бирор жихоз олган бўлардик», деди. Зоҳидларнинг бирига айтишди: «Васият қилмайсизми?». У: «Нимани васият қиламан, Аллоҳга қасамки, бизнинг ҳеч нарсамиз йўқ, бизнинг бировда, бировнинг бизда ҳам ҳеч нарсаси йўқ», деди. Бу жавобга эътибор беринг, бу роҳат ва тинчликка қаранг, қандай хотиржамлик! Шунинг учун ҳам фақирлик ҳисоб-китоби йўқ мулкдир, дейишади.

Исо алайҳиссаломдан: «Уйлапмайсизми?», деб сўрашди. У зот: «Биз боқий дунё – охиратда кўпайишни хоҳлаймиз», деб жавоб бердилар. Яна у зотга: «Аллоҳга дуо қилсангиз бўларди, сизга бир эшак берса», деб айтилди. У зот: «Эшакка хизмат қилганимдан кўра шу ҳолда юрганим афзалроқ», дедилар. Абу Ҳозим роҳматуллоҳи алайҳдан: «Мол-дунёнг қанча?», деб сўрашди. У: «Иккита молим бор: бири Аллоҳдан розилигим, иккинчиси одамлардан беҳожатлигим», деди. Яна у зотга: «Сиз мискинсиз?», дейишди. У зот: «Қанақасига мискин бўлай, ахир еру осмон, улар орасидаги ва тунроқ остидаги нарсалар Мавломники бўлса», деди.

Донишмандлардан бири деди: «Қанча-қанча хурсандчилик туфайли шодланиб юрганлар бор, аслида бу дард эканини билмайдилар ва қанча-қанча дарддан маҳрумлар бор, аслида бу шифо эканини билмайдилар». Адиблардан бири айтди: «Инсонлар ҳар хил ва ҳар бир жамоанинг тарқалиши бор». Донишмандлардан бири деди: «Такводорлик ишонч тўғрилиги, ишонч тўғрилиги эса диннинг нури туфайли бўлади. Кимнинг ишончи тўғри бўлса, бойликда такво қилади, кимнинг дини кучли бўлса, жазога ишо-





нади. Жошингиз саломатлиги ва кечаги кунингиз тинчлиги сизни алдаб кўймасин. Чунки умрнинг муддати оз ва жоннинг соғлиги абадий эмас». Шоирлардан бири шундай шеър айтди:

*Қанчадан-қанча дарахтлар гуркираб ўсар,
Ниҳolini экканлар аллақачон ўтиб кетгандир.
Замон ҳам худди шундай, фикр этсанг агар,
Унинг азаси тўйидан кўра яқинроқдир.*

Агар нафсингиз айтиб ўтилганларга рози бўлса, ундан уч хил ҳолат келиб чиқиши мумкин.

Биринчиси, нафсингизга насиҳат қилиш ва унга بازار солиш. Шунда у сизга бўйсунди ва суянади. Зеро, нафсини алдаган таҳқирланади, нафсидан юз ўгирган аҳмоқ ҳисобланади.

Иккинчиси, ўзингизники бўлмаган нарсадан сақланиш, уни эгаллаш ва талаб қилишга қарам бўлиб қолишдан сақланиш.

Учинчиси, ўзингизники бўлган нарсани ўз ўрнида ишла-тиш ва ўзига лойиқ жойга сарф қилиш имконинг бой бермас-лик. Шунда у қиёматда захира бўлиб, зарарингизга ишламайди. Бир ҳадисда шундай дейилган: «Бир киши Расулуллоҳ алай-ҳиссаломга: «Ё Расулуллоҳ, мен ўлимни ёмон кўраман», деди. Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Молинг борми?» деб сўрадилар. У киши: «Ҳа», деди. Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Молингни садақа қил, чунки мўминнинг калби молининг ёпида бўлади». Оиша розияллоҳу анҳо шундай ривоят қилади: «Бир кўйни сўйиб, уни садақа қилдик. Шунда мен: «Ё Расулуллоҳ, фақат кураги қолибди», дедим. Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Курагидан бошқа ҳаммаси қолибди (савоби тегибди)», дедилар». Ҳикоя қилини-шича, Абдуллоҳ ибн Убайдуллоҳ ибн Утба ибн Масъуд ховли-сини саксон мишг дирхамга сотди. Одамлар унга: «Шу пулдан ўғлингизга сақлаб, захира қилиб кўйинг» дейишди. У зот: «Мен бу пулларни Аллоҳ таолонинг хузурида ўзим учун захира қилиб кўяман ва Аллоҳни ўғлим учун захира қиламан», деди ва пул-ларни садақа қилиб юборди.

Саҳл ибн Абдуллоҳ кўп садақа қилганидан одамлар уни гап қила бошлашди, шунда у зот: «Ахир, инсон бир ховлидан иккин-



чисига кўчишни хоҳласа, биринчи ховлисида бирор нарсани қолдирадими?!» деган экан. Сулаймон ибн Абдулмалик Абу Ҳозимдан: «Биз нега ўлимни ёмон кўрамиз?», деб сўради. Абу Ҳозим: «Чунки сизлар охиратиңизни хароб этиб, дунёниңизни обод қилганисизлар, обод жойдан хароб жойга кўчишни хоҳламайсизлар», деди. Абдуллоҳ ибн Умарга шундай дейишди: «Зайд ибн Хорижа юз минг дирхамни олмади». Ибн Умар: «Лекин дирхамлар уни танлаб кетмади», деди. Ҳасан Басрий шундай деган: «Аллоҳ қайси бандага неъмат берса, у ўша неъматникидир, лекин Сулаймон ибн Довуд бундай эмас. Чунки Аллоҳ таоло бу ҳақда шундай деган: «Бу бизнинг сенга берган тухфамиздир. Бас, сарфла ёки сакла, унинг ҳисоб-китоби йўқдир». Абу Ҳозим айтади: «Агар бизга ато қилинган нарсалардан ёмонлик етмаганида, тўплаганларимиздан зарар кўрмасдик». Баъзи салафлар айтишди: «Борини сарфланг, сизга фойда бўлади. Ҳамма нарсани ҳам саклайверманг, сизга зарар бўлади». Иброҳим шундай деди: «Эшигиңизни қоқиб, охират учун нима берасизлар, деб сўраб келган қавм қандаям яхши!». Саид ибн Мусаййиб айтди: «Сила ибн Ушайм олдингга келганда ўрнимдан туриб кутиб олмасликдан ўзимни тугтиб тура оладим ва унга: «Эй Абу Саҳбо, менинг ҳақимга дуо қил», дедим. У: «Аллоҳ сени боқий нарсага қизиқтирсин, фойдасига қизиқтирмасин, сенга нафс хотиржам бўладиган ва динда фақат унгагина суяниладиган ишончини берсин».

Абдулмалик ибн Марвон ўлими яқинлашиб қолганда қўлига қандайдир кийимни ўраб олган бир ғассолни кўриб шундай деди: «Қанийди ғассол бўлиб қолсам, доим кунма-кун топган маошим билан яшардим». Унинг бу сўзи Абу Ҳозимга етиб боргач, шундай деди: «Уларни ўлим олдида биздаги нарсаларни орзу қилдирган ва бизни ўлим олдида улардаги нарсаларни орзу қилдирмаган Аллоҳга ҳамд бўлсин». Расулulloҳ алайҳиссалом шундай деди: «Одам фарзанди, молим, молим, дейди. Молингдан фақат еб тугатганинг, кийиб тўзғитганинг ва бериб тарқатганинг бор, ҳолос». Холид ибн Сафвон айтади: «Туни билан яшил денгиз ва қизил тиллоларни қўлга киритсам деб орзу қилиб чиқдим. Ваҳоланки, менга икки дона қулча, икки кўза сув ва иккита



жулдур кийимнинг ўзи етарли экан». Муварриқ ал-Ижлий айтди: «Эй одам, хар куни ризкинг берилиб туради, сеп эса, маҳзун бўласан. Умринг қисқармоқда, уни деб хафа бўлмайсан. Етарли нарсалар ёнингда туриб туёнга солувчи нарсаларни излайсан». Абу Ҳозим айтди: «Биз билан подшоҳлар орасида бир кун, у ҳам бўлса, бугун бор, холос. Кеча ўтиб кетди, унинг лаззатини энди кўрмайдилар. Биз ҳам, улар ҳам эртанги кун нима бўлишидан кўрқиб турамиз. Эртанги кун ҳам ҳадемай кириб келади».

Салафлардан бири айтди: «Ман қилинган нарса ўзингга кимматли бўлади. Чунки сенга берилган нарса узоқ вақт бирга қолмайди». Бир донишманд айтди: «Ким дунёдагисини тарк қилса, охирагдаги насибасини тўлиқ олади». Яна бир донишманд шундай деди: «Дунёга берилишни олдин тарк этиш боғланиб қолгандан кейин тарк этишдан енгилроқдир». Бошқа бир донишманд айтди: «Дунёни мажбур бўлиб изла, қилган ишларингни эслашинг ибрат юзасидан бўлсин ва охират учун амалинг олдиндан бўлсин (**Мажбур бўлмасанг дунёни талаб қилма, эслаганда ибрат оладиган ишларни қил ва охиратга олдиндан тайёр тур. – тарж.**)».

Донишмандлардан яна бири шундай деди: «Зоҳид боридан ҳам айрилмаслик учун йўқотилган нарсани изламайди». Яна бир донишманд айтди: «Ким охирага имон келтирган бўлса, дунёга ҳире қўймайди. Ким жазо бўлишига ишонса, яхшиликдан ёмонликни устуи қўймайди (**яхши ишни қўйиб, ёмонини қилмайди. – тарж.**)». Донишмандлардан яна бири шундай деган: «Ким нафсини ҳисоб-китоб қилса, фойда кўради, ким ундан ғафлатда бўлса, зарар кўради». Абул Атоҳия шундай деган:

*Дунё кимда бўлса, қўнайган сари азобга ҳам йўлиқар,
Ким дунёга иштилса, хорлаб, қарамаса, унга талтишар.
Кераксиз матоларни тарк қилгин-у ҳожатингга ярашани ол.*

Асмаъий роҳматуллоҳи алайҳ шундай хикоя қилади: «Бир куни Ҳорун ар-Рашид роҳматуллоҳи алайҳнинг олдига кирдим. У китоб ўқиб ўтирар ва кўз ёшлари яноқларидан оқиб турарди. Мени кўргач, шундай деди: «Менинг холимни кўрдингми?». Мен: «Кўрдим, эй амирул мўъминин», дедим. Ҳорун ар-Рашид: «Дунё



ишларини деб бундай йиғламайман», деди. Сўнг менга бир қоғозни берди, унда Абул Атоҳиянинг мана бу шеъри битилган экап:

*Яшаш жойи хароб бўлган кишидан ибрат олдингми?
Замон мағлуб қилиб, аскарлари ташлаб кетгандан ибрат олдингми?
Яқинлари тарк этиб, минбарлари бўи кишини кўрдингми?
Подшоҳлар ва удуғлар қани, сен ҳам ўтурсан албат,
Дунёни охиратдан устун қўйиб, фахр-ифтихор қилувчи,
Дунёдаг олмоқчи бўлган нарсангга эрши, ўлим дунё охиридир.*

Ҳорун ар-Рашид менга деди: «Аллоҳга қасамки, бу шеър менга атаб ёзилган, бошқага эмас». Шу воқеадан сўнг ҳеч қанча ўтмай у вафот этди».

Нафсингни риёзат қилдирадиган учинчи ҳолат унга бу дунёда қанча яшашингни англамоғини ва орзуга алданиб қолишдан уни қутқармоғингдир. Шундагина орзу қисқа муҳлатингни узайтирмайди ва ўлим ҳамда қайта тирилишни ёдингдан чиқишига йўл қўймайди.

Расулulloҳ алайҳиссалом хутбаларининг бирида шундай деганлар: «Эй инсонлар, албатта, кунлар ўтиб, умрлар туғаб боради, баданлар чирийди. Албатта, тун билан кун худди чопар сингари бир-бирини қувиб ўтади, ҳар бир узоқни яқинлаштиради ва ҳар бир янгини эскиртиради. Шу билан бирга, Аллоҳнинг бандаларини шахват (хоҳиш-истак) лардан тўсади ва боқий қолувчи солиҳ амалларга тарғиб қилади». Мисъар шундай деган: «Кунни қарши олиб, уни бефойда ўтказганлар қанча! Эртанги кунни кутиб, унга етиб бора олмаганлар қанча! Агар ажалнинг келиш аниқ вақтини билганингда, орзу билан алдовидан ғазабланар эдинг». Ансорлардан бир киши Расулulloҳ алайҳиссаломдан: «Инсонларнинг энг зийраги ким?», деб сўради. Расулulloҳ алайҳиссалом: «Ўлимни кўп эслайдигани ва унга тайёр турадиганидир. Бу зийрак кишилар дунёнинг шарафи ва охиратнинг кароматини олиб кетдилар». Исо алайҳиссалом айтдилар: «Ухлаганингиздек ўласизлар, уйғонганингиздек қайта тириласизлар». Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу шундай деган: «Эй инсонлар, бир нарсани айтсангиз, эшитадиган, сир сақласангиз биладиган Аллоҳдан қўрқинглар. Қочсангиз етиб оладиган, тек





турсангиз тутиб оладиган ўлимга шошилишлар». Абу Ало ибн Мусаййиб айтди: «Ўлимдан олдин ўлимдан-да каттиқроқ ҳеч нарса йўқ, ўлимдан кейин ўлимдан-да осонроқ ҳеч нарса йўқ».

Донишмандлардан бири айтди: «Олдиндагилар учун ўтмишда ибрат бор, охиргилар учун аввалгиларда огоҳлаштириш бор. Бахтли одам алдовга ишопмайди, тамага алданмайди». Солиҳлардан бири шундай деган: «Албатта, сенинг боқийлигинг фанийлик, фанийлигинг боқийликкадир. Шундай экан, боқий эмас фанийлигингдан фаний бўлмайдиган боқийлигинг учун амал қилиб қол». Олимлардан бири шундай деган: «Қандай қилиб ҳаёт яхши ва роҳат бўлсинки, ўлимнинг табиби йўқ бўлса?!». Донишмандлардан бири деди: «Хар ким ажали етгунча ва амал саҳифалари ёшилгунча яшайди. Шундай экан, ўзинг учун фойдали ишларни қилиб қол, бугунги кунингги кечагиси билан қиёсла, умринг тугаши, амал ва ҳаракатдан тўхташишдан олдин ёмонликлардан тийил, яхшиликларни кўпайтир». «Мансур-ул хикам» да шундай дейилган: «Ким офатларга йўлиқмаса, уларнинг ўзи унга йўлиқади». Абул Атоҳия шундай деган:

*Қабрларга не бўлди, замгин одамлар чақирса, жавоб бермас,
Усти ёпиқ «чуқурлар» устида қабртоши ва дўнгликлар бор.
Уларда болалар, чақалоқлар, йигитлар ва қариялар бор,
Уларда фироқи менга оғир ботган қанча суйганларим ётар.
Баъзи тошлар мен суйган кимсанинг қабрига қулаб тушган,
Ўзимга тасалли бердим, улар билан кўришимогим яқин деб.*

Расулуллоҳ алайҳиссалом бир кишига шундай насиҳат қилдилар: «Дунёдаги хоҳишингни камайтир, хур янайсан, гуноҳларни камайтир, сенга ўлим енгил бўлади ва қилган амалингни фарзандингда кўр, чунки томирдан ўтади (**яъни, ёмон ишларинг фарзандингга ҳам ўтади. – тарж.**))».

Рашид роҳматуллоҳи алайҳ Ибн Саммоқка: «Менга мўъжаз ва қисқа насиҳат қил», деди. У: «Сен ўладиган халифаларнинг энг биринчисисан», деди. Бир аъробий ёш боласи вафот этган кишига шундай деб таъзия билдирди: «Фарзандингни дунё машаққатларидан қутқарган ва ҳаётида бўлажак хатарлардан халос



этган Аллоҳга ҳамд бўлсин». Салафлардан бири айтди: «Ким охират учун амал қилса, охират ва дунёни топади, ким дунёни охиратдан устун қўйса, дунё ва охиратдан маҳрум бўлади».

Бир солиҳ киши шундай деган: «Ўлим нафасини ва амал қилиш имконини ғанимат бил, узр ва сабабларни рўқач қилишни тўхтат. Чунки мухлатинг оз, нафасинг интихоси яқин ва умринг қиска». Бир донишманд деди: «Агар огоҳлантирилган касалга даво топа олмаса, табибда айб йўқ». Яна бир донишманд шундай деган: «Жўзаб кетадиган одамнинг амалини қилгин. Чунки ўлим сени ҳеч касрга қоча олмайдиган бир кунга олиб кетади». Али ибн Абу Толиб Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг вафотларидан кейин шундай деган:

*Орзу-ҳавас жоҳилли алдар, ажали етган ўлар,
Ўлими яқин одам ҳийласидан қутула олмас.
Охири боқий нарсанинг аввали гоёиб бўлар,
Кишига қабрда фақат амали шерик бўлар.*

Абул Атоҳия шундай деган:

*Ўлимдан сақланиб бўлмас, парда ва қўриқчилар тўсса ҳам,
Ўлим пайқошига зирҳ ва қалқон тут, нишонга урар аниқ,
Нажот топмоқ истайсан, билмайсанки, кема саҳрода сузмас.*

Агар нафсинг айтиб ўтилган сифат ва ҳолатларга рози бўлса, унда учта ҳолат мавжуд.

Биринчиси, ҳалок қиладиган орзунини ортда қолдириш ва озор берадиган, иложи йўқ мушкул ишларни тарк қилишингдир. Чунки орзуга берилиш алдов, иложи йўқ ишларни қилиш эса зарардир.

Иккинчиси, охират амали учун уйғонишинг ва қолган умрингда яхши амалларни ғанимат билишингдир. Зеро, ким орзу-ҳавасга берилмай, умр мухлатини оз деб билса, унинг амали чиройли бўлади.

Учинчиси, кутулиш иложи йўқ қийинчиликларга учрашингга кўникишинг ҳамда счими йўқ муаммоларни осон қабул қилишингдир. Чунки ким ечими қийин бир ишни ўзи учун ойдинлаштирса, ўша иш келганда унга арзимасдек туюлади.

Расулulloҳ алайҳиссалом шундай деганлар: «Қалбингни фикрлаш билан огоҳлантир, баданингни уйқудан узоқлаштир ва Аллоҳдан кўр». Умар ибн Хаттоб розияллоху анху Абу Зарр розияллоху анхуга: «Менга насиҳат қил», деди. Абу Зарр розияллоху анху: «Етган ризқишга рози бўл, ўлимдан кўрк, дунёни рўзанг, ўлимни ифторинг деб бил», деб насиҳат қилди. Умар ибн Абдулазиз шундай деди: «Биздаги ишончдан бошқа ишончсиз шакка ўхшаган шаксиз ишончни кўрмадим. Агар тан олсак, аҳмок бўламиз, агар тан олмасак, ҳалок бўламиз». Ҳасан Басрий айтди: «Кундуз сенинг меҳмонинг, уни яхшилаб меҳмон қил. Агар сен уни яхши меҳмон қилсанг, жўнаётиб сени мактаб кетади, агар ёмон меҳмон қилсанг, жўпаётиб сени ёмонлаб кетади. Тушинг ҳам шу кабидир».

Ал-Жохиз «Ал-Баён» номли китобида шундай дейди: «Мен кўрган тошда шундай деб битилган экан: «Эй одам фарзанди, умринг камайиб бораётганини кўрганнигда, орзу-ҳавасга берилмай, амални кўпайтирардинг ва ҳирсу хийлаларингни камайтирардинг. Агар кадаминг тойган бўлса, аҳлинг ва мулозимларинг сени тарк қилганда, яқинларинг сендан ажралганида ва яхши кўрганларинг сендан айрилганида эртанги кунинг сенга надомат билан йўлиқади». Ўлими яқинлашганда Бишр ибн Мансур хурсанд бўлди. Шунда ундан: «Ўлим келса ҳам хурсанд бўласизми?», деб сўрашди. У: «Мен ҳар доим зикрида бўлганим Холиқ Зотнинг ҳузурига бораётганимни кўркадиган махлук ҳузурига қилиш билан тенглангирасизларми?!». Ўлим тўшагида ётган Абу Бакр Сиддик розияллоху анхуга: «Табибни чақирайликми?», дейишди. У зот: «Табиб мени кўрди», деди. «Табиб сизга нима деди?», деб сўрашди. У зот: «Табиб: «Албатта, Мен нимани хоҳласам, шуни қилувчи Зотман», деди», деб жавоб берди. Робий ибн Хусаймдан касал бўлиб қолганида: «Сизни табиб кўрсинми?», деб сўрашди. У зот: «Мен ҳам шуни хоҳлагандим, сўнг Од, Самуд, Асхоби Расс ва бошқа қавмларни эслаб билдимки, улар ҳам касал бўлишган ва табиблари ҳам бўлган, лекин барибир барчаси бу дунёдан ўтиб кетишган», деди. Анушервондан: «Дунё ҳаётида қачон роҳат бўлади?», деб сўрашди. У: «Инсоннинг ҳаётда қилмоқчи бўлган иши амалга ошса», деб жавоб берди. Донишмандлардан бири



деди: «Ким ўлимни эсласа, орзуни унутади». Адиблардан бири деди: «Ўлимдан қочма, у пат сингари юлиниб кетади». Донишмандлардан бири: «Орзу ажалнинг пардасидир», деди. Адиблардан бири Али розияллоху анхунинг шеърини айтиб берди:

*Агар ўлганимиздан кейин ҳеч нарса бўлмаса,
Ўлим барча тирикларга қандаям роҳат!
Лекин ўлсак, қайта тирилиб, сўраламиз.*

Шоирлардан бири шундай дебди:

*Дунё қўшим топиб, жўнайдиған қўналға,
Юради-ю қаерга кетаётганин ўзи ҳам билмас,
Нимани қилсангиз, ўша нарсани тўлиқ оласиз.*

Саид ибн Масъуд розияллоху анху шундай ривоят келтиради: «Абу Дардо розияллоху анху: «Ё Расулаллоҳ, менга васият қилинг», деди. У зот: «Ҳалол касб қил, яхши амал қил, Аллоҳ таолодан кунлик ризкингни сўраб, ўзингни ўлимга тайёрла», дедилар. Робиъ ибн Хайсам ўз акасига шундай деб мактуб ёзди: «Энг зарур нарсаларингни тайёрла, юкларингни ташла ва нафсингга насиҳат қил. Вассалюм».

Салафлардан бири деди: «Дунёга ундан ҳазар қилган киши эришади, сақланганга унинг ўзи келади». Муҳаммад ибн Восий бир кавмнинг олдидан ўтаётганда: «Бу қавм зоҳидлардир», дейишди. Шунда у: «Дунёдан юз ўтирганларга мақталган дунё қадри қанча бўларди?!», деди. Донишмандлардан бири деди: «Саодагманд киши кечаги кунига ибрат назари билан қараб ўзига ундан фойда кўрган кишидир. Бадбахт эса бошқа учун тўплаб, ўзидан қизғанган кишидир». Бир донишманд деди: «Васиятсиз юрма. Агар жисминг саломат, умринг мазмунли бўлса ҳам, билгинки, вақт хиёнаткордир ва барча мавжуд нарсалар бир кун йўқ бўлур». Шоирлардан бири деди:

*Ким ўлимни келувчи, қабрни маскан, қайта тирилишни ҳақ деса,
Жашнатда роҳат-у жаҳаннамда куйиши орасида турганин билса,
Тақводан бошқаси кўзга арзимас ва жирканч кўринар,
Дунёни ватан қилиб олган одам ўлим қачон олиб кетишин билмас.*

Жаъфар ибн Муҳаммад розияллоху анху Жобир ибн Абдуллох розияллоху анхудан шундай ривоят қилади: «Расулуллох ўз хутбаларидан бирида шундай деганлар: «Эй инсонлар, албатта, сизларнинг ниҳояшгиз (ўлишингиз) бор, ниҳоянгизга боринглар (унга тайёргарлик кўринглар), албатта, сизларнинг белгиларингиз (яхши-ёмон хулқларингиз) бор, белгиларингизга боринглар (хулқингизга ярашасини олинглар. – тарж.). Албатта, мўмин икки хавф орасидадир: Аллох қандай ҳукм чиқарганини билмай ўтказган кунлари ва Аллох қандай ҳукм чиқаришини билмай қолган кунлари. Бас, банда ўз фойдаси учун амал қилсин, дунёсида охираги учун амал қилсин ва ҳаётида ўлимидан олдин амал қилсин. Чунки дунё сизлар учун яратилган, сизлар эса охирага учун яратилгансизлар. Муҳаммаднинг жони кўлида бўлган Зотга қасамки, ўлимдан сўнг жаннат ва дўзахдан бошқа овуниш, хурсандчилик қиладиган жой ҳам, дунёдан кейин бирор ховли ҳам йўқ». Ҳасан Басрий айтди: «Кеча муҳлат, бугун амал, эрта эса орзудир». Абул Атоҳия буни шеър қилиб назмга тизди:

*Ўйлаб кўр, кунларингда тотиб кўришга арзирли лаззат борми?
Умринг бўйи яшаётган вақтдан ҳозирги соатда борсан, холос.
Нафсингни фақат керакли ва зарур нарсалар ила овут,
Аке ҳолда, у тоқатинг етмайдиган нарсаларни талаб қилар.*

Бир зоҳиддан сўрашди: «Нима учун ҳассага таяниб юрасиз, ахир қари ёки касал эмассиз-ку?». Зоҳид: «Мен бу дунёда мусофирлигимни, дунёнинг ўткинчилигини ва ҳассанинг сафар асбоби эканини ҳам биламан», деб жавоб берибди. Бу гапларни бир шоир шеър қилиб назмга солган:

*Ҳассани ўзимга етган заифлик ва қарилқидан эмас,
Балки мусофирлигимни эслатиб туради деб олиб юраман.*

Сўфийлардан бири айтди: «Дунё оз вақтдан иборат соатдир. Уни тоатга айлантир». Зулқарнайн шундай деган: «Дунёда жохил ҳолда эркин юрдик, унда ғофил ҳолда яшадик ва ундан мажбуран кетказилдик». Абдулҳамид айтди: «Киши қисқа умрнинг асиридир». Бир мавъизада шундай дейилган: «Ажабо! Азобдан кўрққан киши қандай қилиб гуноҳдан тийилмайди? Ажабо! Са-



вобни умид қилган киши қандай қилиб амал қилмайди?». Бир донишманд айтди: «Ёмон одам ўликдир, гарчи тирик бўлса ҳам. Яхши одам тирикдир, гарчи ўлган бўлса ҳам». Салафлардан бири деди: «Аллоҳ бурро тиллар ва доно дилларнинг хилоф ишларидан паноҳ сўралувчи Зотдир».

Яна бир донишманд айтди: «Кеча ва кундуз сенда амал қилади, сен ҳам уларда амал қилиб қол». Яна бири шундай деган: «Учиб кетаётгандек ўтаётган бу кунларда охиратнинг учун амал қилиб қолгин». Бошқа бир донишманд айтди: «Ўлим сенинг охирги чегарашдир. Дунёдан охиратнинг учун олиб қол». Яна бир донишманд айтади: «Эй Аллоҳнинг бандалари, сақланинглар, алҳазар. Аллоҳга қасамки, Аллоҳ айбларингизни худди кечирганга ўхшаб беркитди, сизларни ўз ҳолингизга қўйиб қўйганга ўхшаб, сизларга муҳлат берди». Яна бири деди: «Кунлар амалларингиз саҳифаларидир. Уларни чиройли амалларингиз билан тўлдиринг». «Мансур-ул ҳикам» да шундай дейилган: «Соч оқиниңг насиҳатини қабул қил, хали эрта бўлса ҳам». Яна шундай дейилган: «Куёш ҳар чиққанида кечаги кун билан насихат қилади». Муҳаммад ибн Банбир роҳматуллоҳи алайҳ айтди:

Кечаги кунинг «шаҳид» га айланганин кўр,

Бугунинг амалларинг ила «шаҳид» лик топар.

Кеча гуноҳ қилдингми, уни яхшилик ила ўчир.

Шунда мақтовга лойиқ инсонлар қаторидасан.

Яхшиликни эртага қўйма, эҳтимол эртага йўқсан.

Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳу Расулуллоҳ алайҳиссаломдан мана бу ҳадисни ривоят қилиб келтиради: «Талаб қилувчиси ухлаётган жаннатга ўхшаш бирор нарсани кўрмадим. Қочаётгани ухлаётган жаҳаннамга ўхшаш бирор нарсани кўрмадим» (**яъни, жаннат ўхшаши йўқ шундай нарсаки, уни талаб қилувчилар ғафлатда бўлади ва жаҳаннам ўхшаши йўқ шундай нарсаки, ундан қочадиганлар ҳам ғафлатда бўлади.** – тарж.).

Исо алайҳиссалом шундай деган: «Қиёматда хавф ва хафгарчиликка йўлиқмайдиган Аллоҳнинг бандалари шундай кишиларки, инсонлар дунёнинг зохирига қарасалар, улар ботинига қарашади, инсонлар дунёнинг узунлигига қарасалар, улар

қискалигига қарашади. Улар дунёда қалбларнинг ўлимига сабаб бўладиган нарсаларни ўлдиринишади, дунёда уларни бир кунмас-бир кун тарк қиладиган нарсалардан воз кечишади».

Умар ибн Хаттоб розияллоху анху шундай деган: «Инсонлар талаб қилишда иккига бўлишади. Бирини дунёни талаб қиладди. Уни ўз ҳолига қўйишлар. Чунки у гоҳида кидирган нарсасини топади ва толган нарсаси сабабли ҳалокатга учрайди. Иккинчиси охиратни талаб қиладди. У билан охиратни талаб қилишда беллашинг». Абу Дардо розияллоху анху Шомга келиб шундай деди: «Эй шомликлар, насихатгўй биродарингиз сўзини эшитинг». Инсонлар унинг олдига йиғилишди. У: «Сизларга нима бўлди, ўзингиз яшамайдиган уйларни қуриб, ўзингиз емайдиган нарсаларни йиғаяпсизлар? Сизлардан олдингилар ҳам иморатлар қуришган, орзу-ҳавасга берилган ва мол-дунё тўплашган. Озғиша ўтмай шу орзулари алдовга, йиққанлари заволга ва масканлари қабрга айланди». Абу Ҳозим айтди: «Дунё кўп қавмларни алдади. Натижада улар ноҳақ ишларни қилишди. Ўлим етиб келгач, шошиб қолишди ва молларини ўзлари ёқтирмаган кимсаларга ташлаб кетишди. Биз улардан кейин яралганмиз. Демак, улар қилган ёмонликларни кўриб, улардан тийилишимиз ва қила олмаган яхшиликларни қилишимиз лозим бўлади». Зоҳидлардан бири подшоҳнинг эшиги олдидан ўтиб кетаётган шундай деди: «Янги эшик, барҳақ ўлим, қийин жон бериш ва узун сафар».

Бир зоҳид одамлар атрофини ўраб олган бир кишининг олдидан ўтаётган: «Нима бўлди?», деб сўради. Улар: «Бу бир мискин экан, бир ўғри унинг чопошини ўғирлабди», дейишди. Шунда бир одам мискинга чопошини ҳада қилди. Зоҳид **«Албатта, саъийи ҳаракатларингиз турличадир»** (Лайл сураси, 4-оят) оятини ўқиб: «Аллоҳ рост сўзлади», деди. Бир донишманд айтди: «Қайта тирилиш ва ҳисоб кунига ишонган ва ажр-савобда тақво қилган киши ўз нафсига қандаям инсофли!». Яна бири шундай деди: «Орзу-ҳаваснинг кўнлиги туфайли қалблар қотади, ҳолис ният туфайли гуноҳлар камаяди». Яна бир донишманд: «Орзу-ҳавасдан саклан. Чунки у дунёю охиратда сенга ҳалал берадиган подошлар юкидир», деди. Бошқа бир донишманд деди: «Орзу-ҳавасингни қамайтир, чунки



умр қисқадир. Сийратингни яхшила, чунки яхшилик камдир». Абдуллоҳ ибн Муътаз роҳматуллоҳи алайҳ айтади:

*Ҳар лаҳза ажал сари бориб, қуларимиз қарвондек ўтар,
Орзуларга берилсак, ўлимни ҳам унутгаймиз.
Ёшликдаги гуноҳлар қандаям ёмон, энди нима қиламиз,
Сочимизга оқ тушиб, мункайиб қолган чоғда.
Тақво билан озиқлан, дунёдан кеч, чунки умр поёни яқин.*

Абдулмалик ибн Марвон мана бу икки байтни айтиб юрарди:

*Хотиржам ҳолда амал қилавер, чунки сен ўласан,
Ўзинг учун ишлаб, меҳнат қил, эй инсон!
Бўлар ишлар бўлиб ўтса ҳам бўлмагандек туюлар,
Мавжуд ишлар эса худди бўлиб ўтгандек бўлур.*

Сулаймон ибн Абдулмалик ойнага қараб: «Мен ёш подшоҳман», деди. Шунда жорияси унга: «Сен қапдаям яхши матоҳ бўлардинг, агар инсонлар боқий қола олмаётган бир пайтда боқий қолганингда биз сенда инсонлардаги фонийлик айбини кўрмас эдик, лекин сен ҳам фоний бўласан», деди.

Абдулазиз ибн Абдуссамад роҳматуллоҳи алайҳ Анас розияллоху анхудан шундай ривоят қилади: «Расулуллоҳ алайҳиссалом бурни кесик туяларига миниб олган ҳолда бизга шундай хутба ўқидилар: «Эй инсонлар, гўё ўлим бу дунёда биздан бошқаларга ёзилгандек, гўё ҳақ бу дунёда биздан бошқаларга вожиб бўлгандек, бизлардан олдинги ўлганлар гўё қайтиб келадигандек, уларнинг жасадлари тепасида яшаймиз ва қолдирган нарсаларидан еймиз» **(меросларидан еймиз. – тарж.)**. Гўё биз улардан кейин абадий қоладигандек, насиҳатларни унутдик, офатларни ўйламадик. Бировнинг айбини кидиришдан тийилиб, ўз айбини кидирган, топган молини гуноҳга сарфламаган, диндорларга ва мискинларга раҳм қилган ҳамда фақиҳ ва ҳакимларга қўшилган кишига тубо (жаннат) бўлсин. Нафсини тузатиб, хулқини чиройли қилган ва ботинини поклаган кишига тубо бўлсин. Илмига амал қилиб, молидан ортигини инфоқ қилган, ортиқча гап-сўздан тийилган, суннатга амал қилган ва суннатни билъағга алмашмаган одамга тубо бўлсин».

Расулуллоҳ алайҳиссалом шундай дедилар: «Қабрларни зиёрат қилишлар, уларни кўриб охиратни эслайсизлар. Ўликларни ювинглар, чунки бу оч жасад (хирсли нафс) лар муолажаси ва таъсирли насихатдир». Робий ибн Хайсам роҳмагуллоҳи алайҳ ховлисида бир қабр қовлаб калби қорайганини билгудек бўлса, шу қабр ичига кириб Аллоҳ хоҳлаганича у ерда ётганича: «**Роббим, мени (яна ҳаётга) қайтар. Шояд олдин тарк қилган солиҳ (амалларим) ни қилиб олсам**», (Мўминин сураси, 99-100-оятлар) деган оятини ўқирди. Сўнг ўз нафсига: «Тур, сени ҳаётга қайгардим, ҳаракатингни қил», дер эди ва яна Аллоҳ хоҳлаганича шу ҳолатда юрарди. Абу Муҳриз Туфовий шундай деган: «Олдинги умматларни эслатишда қабр сенга кифоя қилади». Зоҳидларнинг биридан: «Энг таъсирли насихат нима?», деб сўрашди. У: «Ўликларнинг маҳалласига назар солиш», деди. Абул Атоҳия буни шеър қилиб шундай деди:

*Жим ётган майитлар насихат берар сенга,
Ўтган замонлар таъзия изҳор этар сенга,
Чириган юзлар ва йўқ бўлган суратлар ҳақида гапирар.
Сенга ўлмай туриб тириклигингда қабрингни кўрсатар.
Эй менинг ўлимимни хоҳловчи инсон, ўлим тугамас,
Қанча ҳасадчилар ўтиб кетиб, ўрнига қанчаси келар.*

Бир қабр устига шундай деб ёзилган экан: «Бизга қаҳр қилганларга биз ҳам қаҳр қилдик, лекин мана, инсонларга ибратдан бошқа нарсага ярамадик». Бошқа бир қабр устига шундай деб ёзилган экан: «Ким мангу яшаб қолишни орзу қилган бўлса, алданган ҳолда биз келган жойга келади». «Мансур-ул ҳикам»да: «Ҳақни била туриб, уни адо қилмаганлар қанчалар кўп», дейилган. Донишмандлардан бири деди: «Ким ўлмаса, ўтмайди». Бир солиҳ шундай деган: «Ҳар бир майитнинг ҳолида бизга насихат, молида эса ибрат бор». Олимлардан бири шундай деди: «Ким бировнинг ўлимидан ўзига ибрат олмаса, унинг сўзидан ҳам ибрат олмайди». Бир донишманд айтди: «Кечаги кунингдан камайган бир соат умрингдан камайган бир бўлакдир». Абул Атоҳия буни шеърга солиб шундай деди:



*Замоннинг эртаси бор, эртасининг келишига қара,
Ҳаётдан олган ҳар бир лаззат жасадага ўлим етганидир.*

Искандар вафот этгач, донишмандлардан бири шундай деди: «Подшоҳ кеча бугунгидан кўра кўпроқ сўзларди, бугун эса кечадан кўра кўпроқ насиҳат қилаётир». Абул Атоҳия шу маънода шеър ёзган:

*Сени кўлмушимча маҳзунлик ва хафалик етди,
Сўнг қабрига тупроғини кўлимдан қоқдим.
Ҳаётингда менга кўп панд-насиҳатлар борки,
Бугун эса пайтингдан кўпроқ насиҳатгўйсан.*

Донишмандларнинг бири деди: «Агар гуноҳларнинг ҳиди бўлганида, одамлар шарманда бўлишар ва бир жойда бир-бирлари билан ўтира олмасди». Абул Атоҳия буни шеър қилиб шундай деган:

*Аллоҳ гуноҳларимизни ҳидсиз қилиб бизга раҳм қилди,
Пинҳон гуноҳлар ошкор этилса, шармандалиқ бўлар, холос.*

Булар ҳаммаси Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг мана бу ҳадисларидан олинган: «Агар бир-бирларингизга сирларингиз очилганида эди, бир-бирингизни дафн қилмасдингиз». Бир киши Абул Атоҳияга шундай деб мактуб ёзди:

*Эй Абу Исҳоқ, сенинг дўстлигингга ишонаман,
Қасамки, айбимни тузатишида йўл-йўригинг ила ёрдам бер.*

Абул Атоҳия унга шундай деб жавоб ёзди:

*Қўлингдан келганича Аллоҳга иттибат қил,
Сўраган Мавлога қўлиниг тоатини тортиқ қил.*

Донишмандлардан бири деди: «Кимни фарзандлари хурсанд қилса, унинг ўзи ёмонлашади». Шу маънода Абул Атоҳия бир шеър ёзибди:

*Ўғил улғайган сари отанинг фойиблиги ортиб борар,
Азиз фарзандининг қамоли унга ўлимидан хабар.*

Шу маънода бир ҳикоя келтирилади: «Зирр ибн Хубайш бир юз йигирма йил яшаб ўлими яқинлашгач, шундай деб шеър айтди:

*Агар кишининг фарзандларидан фарзанд тугилса,
Қарибликдан баданлари қалтираб касали хуруж қилса,
Билгинки, булар йигим-терими яқинлашган экиндир.*

Бир киши Солиҳ ибн Абдулқуддусга шундай деб мактуб ёзди: «Ўлим эшиқдир, ҳар бир инсон ундан кирувчидир. Бу эшиқдан кейин қандай ҳовли борлигини билишни хоҳлайман». Солиҳ ибн Абдулқуддус шундай деб жавоб ёзди: «Агар Аллоҳ рози бўладиган амалларни қила олсанг, унинг ортида Ади жаннатлари бор, агар Аллоҳ рози бўлмайдиган амалларни қилсанг, олов бордир. Булар инсонлар учун ҳозирланган жойдир. Ўзингга кара, шундан қайси бирини танлайсан».



ТЎРТИНЧИ БОБ

ДУНЁ ОДОБИ

Билгинки, Аллоҳ таоло Ўз қудратини олам ва борликда намोён этиб, Ўз ҳикматини етказувчи ҳамда тадбири ила мавжудотни яратиб, тақдир-ўлчови ила йўқдан бор қилувчи Зотдир. У одамзодни мухтож ва ожиз қилиб яратганининг ҳикмати борки, ана шу хусусият тақдир ва тадбир қилган ишлари ичида энг латифи ва ажойибидир. У бандаларига Ўзининг йўқдан бор қилувчи Холик зот ва беҳожатлиги туфайли ризк берувчи Раззоқ зотлигини билдирди. Бас, кўрқув ва умид ила унинг итоатига бўйсунамиз, ожиз ва ҳожатманд ҳолда ўз айб-нуқсонимизга иқрор бўламиз.

Аллоҳ таоло инсонни жамики жонзотлар ичида ҳожатманд қилиб яратганига ҳужжат-далил шуки, ҳайвонлар ичида ўз жинсига қўшилмай ёлғиз яшайдиганлари бор. Инсон зоти эса буцдай эмас. У табиатан ўзига ўхшашлар билан бирга янашга мажбур, ёрдам сўраб бир-бирини излаши фитратидаги мавжуд сифат ва жавҳаридаги ўзгармас хилқатдир. Шунинг учун Аллоҳ субҳона-ху ва таоло бир ояти каримада: **«Инсон ожиз қилиб яратилгандир»** (Нисо сураси, 28-оят), деди. Яъни у нимага мухтож бўлса, унга сабр қилиши ва пимадан ожиз бўлса, унга тоқат қилишидир.

Агар ўйлаб кўрилса, жамики жонзотлар ичида инсон ожиз ва мухтожроқ. Чунки ҳожатмандлик бир нарсага мухтожликка бир нарсага мухтожлик ундан ожизликка далолат қилади. Донишмандлардан бири: «Бир нарсага мухтож бўлмаслик мухтож бўлишдан яхшироқдир», деди. Аллоҳ таоло ҳожати кўнлик ва ожизлик машаққати бойлик туғёни ва куч-қудратда ҳаддидан ошишга йўл қўймагани учун инсонга ҳожатмандлик ва ожизликни пёсмаат ва лутф-марҳамат қилиб берди.

Чунки инсон табиатан бой-беҳожат бўлиб яратилганида ҳаддидан ошарди, агар қодир бўлса, упи тажовуз ва зулмқорлик эгалларди. Аллоҳ таоло бу хусусда Қуръони каримда шундай хабар беради: **«Албатта инсон туғёнга кетади, агар ўзини бой кўрса»** (Алақ сураси, 6-7-оятлар). Инсон зотининг бир нарсага ҳожатманд қилиб яратилганининг яна бир ҳикмати шундаки,

ожиз ва заифлигига ҳожатмандлик эиғ кучли гувох ва ёрқин далил бўлиши эътиборда тутилган. Менга адаб ахлидан бири Ибн Румийнинг мана бу байтларини айтиб берди:

*Мени нуқсли деб айблама зинҳор?
Айтгит, бу иллат кимда йўқ дейсан?
Айбу нуқсони йўқ кимса бормикан,
Етук ва комилик мақомига кўтарсанг?
Гувоҳлик бераман, ожиз бандаман аниқ,
Лекин кўпларга қиёслансам, мен каби эмас.
Бу халқ фази ва ақлда мусобақалашар.
Бас, қай бирида ўзингни афзал дейсан.
Аллоҳ Одам фарзандига етуклик берса.
Мангу қолдирарди, Ўзи хоҳлаган ишни қилур.*

Аллоҳ таоло инсонни ҳожатманд ва ожиз қилиб яратган экан, шу ҳожатини амалда кўрсатиш учун сабабларни ва ожизлигини кетказиш учун чора-тадбирларни ҳам яратди, бу сабаб ва чора-тадбирларга йўл кўрсатадиган ақл, зеҳн ва фаросат ато этди. Аллоҳ таоло Қуръони каримда: **«У шундай Зотки тақдир қилди ва тўғри йўлга бошлади»** (Аъло сураси, 3-оят), деди. Мужоҳид деди: «Баъданнинг ҳаёти ва умрини ўлчовли қилиб, уни яхшилик ва ёмонлик сари йўллади». Ибни Масъуд Аллоҳ таолонинг сўзидаги: **«Ва биз уни икки баландликка йўллаб кўйдик-ку»** ни (Балад сураси, 10-оят), яъни икки йўлга – яхши йўлга ва ёмон йўлга деб, тафсир қилди.

Демак, ақл ҳожатлар тушадиган нарсанинг сабабига далолат қилувчи бўлиб, ризқ-пасиба топишда бандалар ўз ақлирига ва ожизликда фаҳм-фаросатларига ишониб колмасликларини деб Аллоҳ таоло муваффақият ва идрокни Ўзи тақсим ва тақдир қилган ишга боғлаб кўйдик, шунда умид ва кўрқувда давом этиб, Аллоҳ таолонинг беҳожат ва қодир Зотлигини хис этиб турадилар. Баъзан бу Ярагувчиси ҳақида ёмон гумонда бўлган киши эътиборидан четда қолиб, ҳатто уни адаштиради. Шоир айтганидек:

*Қулларни ўз манзилига қўйган ва инсонларни арзимас
Ёки ҳавас қилса арзийдиган қилиб қўювчи Зот покдир.*



*Ақли бор оқилни тутган йўллари ҳолдан тойдирар,
Жоҳилни кенг ва мўл-кўл ризққа етишганин кўрасан.
Фалакнинг шу иши ақлни ҳайратга чулғар,
Билмлли ақл эгасини зиндиққа айлантирар.*

Агар ақлли киши назари тўғри эканига ишонса, албатта зиндиқлик эмас, сиддиқлик мақомига кўтарадиган манфаат ва фойдалар сабабини билган бўларди. Чунки манфаат ва фойда сабаблари ичда зохирию ҳам, зохир эмаслари ҳам ва бутунлай яширин-ғойиблари ҳам бор. Бу хикматнинг эгаси Аллоҳ таолодир. Шунинг учун Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Аллоҳ таоло ҳақида яхши гумонда бўлиш Унга ибодат қилишдир», дедилар.

Аллоҳ таоло охиратни жазо ва абадий уй қилганидек, инсондаги ҳожат сабаблари ва ожизлик чораларини масъулият ва амал уйи – шу дунёга хослаб қўйди. Шунинг учун инсон бу дунё ишига алоҳида эътибор бермоғи керак. Чунки у ўзига охирати учун бу дунёдан озиқа ҳозирлаш ва ҳожатига ярашани олишга мажбур. Ким ҳожатидан ошиғини олмаса, нафсини тийса, дейилганда, дунёга кизиккан киши маломат қилиниб, ҳожатидан ошиғини талаб қилувчи ёмонланиши тушунилади. Бунда рағбат ҳожат миқдоридан ўтиб кетган нарсага қаратилса, ортикчалик эса кифоя қадаридан кўпроғини билдиради, деб олдипроқ айтган сўзимизга зидлик йўқ.

Аллоҳ таоло Куръони каримда Пайғамбаримиз алайҳиссаломга шундай дейди: **«Қачон сиз дунё ишларидан фориғ бўлсангиз, Парвардигорингизга юзингизни буринг»** (Шарҳ сураси, 7-8-оятлар). Бу оятни тафсири қилган уламолар шундай лейишади: «Агар дунё ишларидан бўшасанг, Парвардигоринг ибодатига тургин». Аллоҳ таолонинг бу сўзи Пайғамбаримиз алайҳиссаломни дунёга тарғиб эмас, балки у зотни дунёдан кифоя даражасини олишга чақиради. Шунга кўра, Расулulloҳ алайҳиссалом деганлар: «Охирати учун дунёни ёки дунё учун охиратини тарк этган киши яхшиларингиз эмас. Балки яхшиларингиз унисидан ҳам, бунисидан ҳам олган кишидир». Ривоят қилишадикки, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Дунё қандаям яхши улов, унга мининглар, сизларни охиратга етказди», дедилар.



Бир киши Али ибн Аби Толиб каррамаллоху ваҷҳаху ҳузурда дунёни ёмонлади. Ҳазрати Али: «Дунёга ишонган кишига у сидқ ҳовлисидир, дунёнинг нималигига акли етган кишига у нажот ҳовлисидир ва мол-дунё йиғиб-тўплаган кишига у бойлик ҳовлисидир», деди. Мукотилдан ҳикоя қилишишича, Иброҳим Халилуллох: «Эй Роббим, қачонгача дунё талабида ҳаракат қилайин?» деганида унга: «Бундай дема. Чунки тирикчилик ҳаракатида бўлиш дунёни талаб қилиш эмас», дейилди. Суфён Саврий розияллоху анху айтди: «Тавротда: «Агар уйда донинг бўлса, ибодат қил, агар бўлмаса, уни изла», деб ёзилган. Эй одам фарзанди, қўлингни ҳаракат қилдир, у ризкинг қелишига сабаб бўлади». Бир допишманд деди: «Бировга мухтож бўлмаслик даражасида касб-кор қилиш дунёга хирс қўйиш эмас». Бир адиб деди: «Баданга қувват бўладиган даражада дунёни излаш очкўзлик эмас». Маҳмуд Варроқ айтади:

*Дунё ва унинг қунларини ёмон деб тарқ этма,
Гарчи сенга бир мусибат етган бўлса ҳам.
Дунёнинг шараф ва фазилатин билмоқчи эрсанг,
Шу иккиси деб охирадда даражанг ошар.*

Демак, айғиб ўтганимиздек дунё ишларини ўз холига ташлаб қўймаслик керак ва шу баробарида дунё ҳолини ўрганиш, унинг яхши ва ёмон жиҳатларини тадқиқ қилиб билиш лозим. Шундай қилинса, унинг яхшию ёмон бўлиш сабабларини ва ислоҳ бўлиш ҳамда айниш, обод ва хароб бўлиш омилларини билиб оламиз. Дунё аҳлидан хайраг шубҳалари кетиши ва уларга яхшилик сабаблари очилиши учун унинг ишларини қасд қилиб, қоида ва сабаблари ислоҳига киришадилар.

* * *

Билгинки, дунё салоҳи (яхшилиги) икки жиҳатдан эътиборлидир: биринчиси туфайли дунёнинг барча ишлари тартибга келтирилади. Иккинчиси туфайли дунё аҳлидан ҳар бирининг холи яхшиланади. Бу иккиси икки нарса бўлса ҳам, ислоҳи бир-бирига боғлиқ. Чунки дунё фасоди ва ишлари тартибсиз бўлишига қарамай, кимнинг холи яхши бўлса, унга дунё фасоди таъсир қил

майди ва обрў-эътиборини туширмайди. Чунки у дунёдан ўзига куч-қувваг ва ёрдам олиб, охирати учун хозирлик кўради. Дунё салоҳи ва ишлари тартибли бўлишига қарамай, ким ўз ҳолини тузатмаса, дунёнинг салоҳи унга татимайди ва дунёда яшашдан маъно топмайди. Чунки инсон ўз нафсига яқиндир, агар дунё унга яхши бўлсагина салоҳни кўради ва агар дунё ўзига ёмон бўлсагина фасодни кўради. Чунки унинг нафси хосроқдир ва холи сезувчироқдир. Шундай экан, унинг назари ўзига тааллуқли нарсага бурилиб, фикри ўзига тегишли нарсага қаратилади.

Билгинки, дунё ўзининг жамики аҳлини бахтли қилмайди ва на ҳамма аҳлидан тўлигича юз ўгирмайди. Чунки дунё ихтилоф ва тафовут сабабли бир-бирига яқин бўлишлари ҳамда бир-бирига ёрдам кўлини чўзиб, кўмаклашиш сабабли иттифок бўлишлари учун ҳаммаларидан тўлиқ юз ўгириши ҳалокат ва ҳаммаларини тўлиқ бахтли қилиши ҳам фасоддир. Қачонки дунё аҳлининг барчаси баробар ва тенг бўлсалар, бир-биридан ёрдам сўрамай қўяди, айтиб ўтилган ҳожат ва ожизликдан бир-бирини халос этишни ўйламайди. Ана шунда дунё аҳлининг (амаллари) зое кетиб, ожиз ҳолда ҳалокатга йўликади. Аммо бир-биридан фарқ қилиб, турли ҳолатда бўлишса, ёрдам бериш учун бир-бирини яқинлашадди ва бир-бирига эҳтиёж сезиб, алоқа ўрнатади. Чунки ҳожатни адо этувчи алоқа боғловчидир, муҳтож эса унга боғланувчидир. Аллоҳ таоло айтади: **«Улар (одамлар) мудом ихтилоф қилурлар, магар Парвардигорингиз раҳм қилган кишиларгина (ҳақ йўлда иттифок бўлиб яшарлар). Уларни шунинг учун яратгандир»** (Худ сураси, 118-оят). Ҳасан айтади: «(бу оятдаги ихтилоф сўзининг маъноси) ризқдаги ҳар хилликдир». Буниси бой ва буниси фақир. Шунинг учун уларни яратди. Яъни бой ва фақирликда бир-биридан фарқланиб туришлари учун. Аллоҳ таоло айтади: **«Аллоҳ айримларингиздан айримларингизни ризқда устун қилиб қўйди»** (Наҳл сураси, 71-оят). Лекин дунё яхши бўлса, унинг хурсанд қилиши кўпаяди ва ундан юз ўгириш осон бўлади. Чунки дунё (бир нарсани) берса, бахтли қилиб, омонат тарзида беради. Агар уни қайтариб олса, яхшилик ва раҳм-шафқат қилибди. Агар дунё бузилса, унинг ёрдами макр-ҳийла ва юз ўгириши



айёрликка айланади. Чунки дунё бир нарсани берса, ҳолдан тойдириб, қийнайди, агар қайтариб олса, уни тўлиғича олади. Шу билан бирга, дунё салоҳи омонатдорликлари ва дин-диёнатлари кучли бўлишига қараб ўз аҳлига яхшилик қилувчидир ва дунёнинг фасоди омонатдорлик камлиги ва дин-диёнат заифлигига қараб ўз аҳлини бузувчидир. Бу нарса ҳаётда ҳолат далили тақозо этганидек, тажриба ва урф ҳолида мавжуд. Дунё фасодидан ёмонроқ нарса бўлмаганидек, унинг яхшилигидан ҳам фойдалироқ нарса йўқ. Чунки бу нарса туфайли одамларнинг дин-диёнатлари кучайиб, омонатдорликлари ошади. Дин-диёнатлари заифлашиб, омонатдорликлари бой бериладиган нарсадан зарарлироқ нарса йўқ. Абу Бакр ибн Дурайддан бир шеър ўқидим:

*Одамлар ўз замонига ўхшайди бешак,
Худди бир нарсани иккига бўлганидек.
Даҳр аҳли ўзгариши ва ҳолида замонингга ўхшар,
Шунга ўхшаш мабодо замон айниса,
Фасоди кишиларга ҳам урмасдан қолмас.*

Энди бу сўзимизни шу жойда тўхтатиб, дунё қандай қилиб ислох топса, шуни баён қилайлик ва мана шу ҳолатда инсон ҳоли қандай ислох топса, унинг баёнига ўтайлик.

Билгинки, дунё ислох топадиган ишларнинг тартиб-қоидаларида унинг ҳоли тартибли бўлиши ва ишлари тузалиши учун олтига нарса мавжуд ва яна улар ўз навбатида бундан бошқа тармоқларга ҳам бўлинади. Улар **итоат этиладиган дин, қаттиққўл султон, ҳаммага бир хил адолат, умумий хавф-хатар йўқлиги, доимий мўл-қўлчилик ва чексиз орзу-умидлардир.**

Биринчи қоида, итоат этиладиган дин. Чунки дин нафсларни истак-хоҳишидан тўсиб, қалбларни унга мубтало бўлишдан саклайди. Ҳатто дин қалблар учун қаҳр қилувчи ва ақллар учун заҳр этувчига айланади. Инсон бир ўзи ёлғиз қолганида дин нафсни кузатувчи ва бало-мусибат етганида унга насихат қилувчига айланади. Бу ишларга диндан бошқаси билан эришилмайди ва одамлар ҳоли фақат шу ишлар туфайли ислох топади. Дин дунёнинг ислох топиб, тузалишида кучли қоида



хамда тартиб топиб, бузилмаслигида фойдалидир. Шунинг учун Аллоҳ таоло одамзодни яратганидан бери унинг фикрини шаръий таклиф ва диний эътиқодга қаради. Дин ҳукми ва кўрсатмасига итоат этилганда дунё аҳлининг қарашлари ҳам бир хил бўлиб, унинг амрига итоат этганларидан ҳавойи нафс уларга ҳукмини ўтказма олмайди. Уламолар розияллоҳу анҳум ақл билан шариаат хусусида баҳс-мунозара юритиб, иккови бирга келганми ёки ақл олдин келиб, кейин шариаат келганми, деб ихтилофга боришди. Бир тоифаси ақл ва шариаат бирга келган, бири бошқасидан олдин келмаган, деди. Бошқа тоифаси йўқ, ақл олдин бўлиб, кейин шариаат келган, деди. Чунки комил ақл орқали шариаатнинг тўғрилигига ҳужжат-далил келтирилади. Аллоҳ таоло: «**Инсон ўзини бекор ташлаб қўйилади деб ўйлайдими?!**» (Қисмат сураси, 36-оят)», деди.

Бу нарса фақатгина инсон ақли комилликка эришганидагина мавжуд бўлади (яъни ақл тўлишиб, муайян даражага етганида шариаат кераклигини англайди). Шундай экан, дин дунё ислоҳида кучли қондалардан биридир ва охираат ислоҳида эса унга тенг келадигани йўқ. Дунё ва охираат ислоҳи дин туфайли амалга ошади. Ақли расо киши динни маҳкам тутиши ва унга риоя этиши шарт. Донишмандлардан бири: «Одоб иккитадир: шариаат одоби ва сиёсат одоби. Шариаат одоби таклиф этилган фарз амалларни адо этиш бўлса, сиёсат одоби ер юзини ислоҳ ва обод қилишдир. Бу икки одоб айнан султон саломатлиги ва шаҳарлар ободлиги омили ҳисобланган одилликка қайтади. Чунки ким таклиф этилган фарз амалларни тарк этса, ўзига зулм қилибди ва ким ер юзини хароб қилса, ўзидан бошқага зулм қилибди». Саъд бин Хумайд айтади:

*Соғломлик ҳар доим фойдали бўлмас,
Токи дин ва ҳуқуқлар тузалмас экан.*

Иккинчи қоида, қаттиққўл султон бўлиши. Султон қаҳридан кўркиш оқибатида ҳавойи нафслар ўз нестанидан воз кечиб, бир-бирига яқинлашади ва унинг ҳайбати туфайли бир-биридан узоқлашган қалблар бирлашади, қаҳр ва сиёсат остида низолар барҳам топиб шу кўрқув мавжуд экан, душманга айланган нафс-



лар босилади. Чунки инсоний табиатда бахс-тортишув ва ўзига маъқул нарсани деб ракобатни яхши кўриш ва ўзига қарши гапирганларга қаҳр қилиш бор. Шундай экан, инсонларни бу табиатларидан фақат кучли тўсувчи ва буйруғини ўтказувчи қайтара олади. Бу ҳақда Мутанаббий фасохат тилида шундай деди:

Юксак шараф азиятдан қутула олмас,

Ҳатто атрофида қон тўкилмагунча.

Зулм нафслар истагидир, агар пок киши бўлса,

Сабаби у зулм қилмагани учундир.

Зулмдан қайтарувчи бу сабаб тўрт нарсадан холи эмас ё ман этувчи ақл, ё тўсувчи дин, ё қайтарувчи султон ва ноилож пайтдаги ожизликдан холи эмас. Агар бу сабаблар ҳақида ўйлаб кўрсанг, уларга боғланадиган бешинчи сабабни кўрмайсан. Султондан кўрқиш улар ичида энг кучлисидир. Чунки ақл ва дин заифлашиб қолади ёки ҳавон пафс голиб келиши туфайли иккиси мағлуб бўлиши мумкин. Шундай экан, султондан кўрқиш энг яхши тийиб кўювчи ва энг кучли қайтарувчидир. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Султон Аллоҳнинг ер юзидаги соясидир, ҳар бир мазлум унга суянади», дедилар. Яна ривоят қилишади: «Аллоҳ таоло Қуръон туфайли тийилмаганлардан аксарини султон туфайли тўхтатиб-жиловлаб туради. «Набий алайҳиссалом: «Аллоҳнинг осмонда ва ер юзида кўрикчилари бор. Осмондаги кўрикчилар фаришталар ва ер юзидаги кўрикчилар ризқларини бериб, одамлардан ҳимоя қиладиганлардир», дедилар. Яна бир ривоятда: «Қаттиққўл бошлиқ фитнадан яхшироқдир, ҳаммасида ҳам яхшилик йўқ ва баъзи ёмонларда яхшилик бор», дедилар.

Абдуллоҳ ибн Масъуд айтди: «Султон бузилади, лекин Аллоҳ у туфайли кўпларни ислоҳ қилади. Агар султон одил бўлса, ажр-саवоби ўзига ва сизларга шукр қилиш вожиб. Агар султон зулм қилса, гуноҳи ўзига ва сизларга сабр қилиш вожиб». Абу Хурайра розияллоху анҳу деди: «Расулulloҳ алайҳиссалом ҳузурларида ажамларни ёмонланди. У зот бу ишдан қайтариб: «Уларни ёмонламамлар. Чунки улар қурдирган шаҳарларда Аллоҳ таолонинг бандалари яшайди», дедилар. Балоғат уламолардан бири



деди: «Султон сиртида раҳбар имомдир, унинг сийратида манпуруъ дин бор. Агар у зулм қилса, ҳукмда унга бирон киши тенг кела олмайди ва агар адолат қилса, бирон киши зулм қилишга журъаг эта олмайди». Адиблардан бири деди: «Даъватлар ичида энг таъсирлиси солиҳ султон даъватидир, яхшиликлар ичида энг авлоси яхшиликка буюриб, ёмонликдан қайтаришдир» Булар дунё аҳволидаги султоннинг осор (белги, нишона) лари ва у туфайли тарғибланадиган ишлардир.

Билгинки, султонда динни химоя этиш ва уни хавойи нафслардан сақлаш, ундайларга бўлган ўзгаришлар олдини олиш, муртад бўлган, қайсарлик қилган ёки динда бир фасод ишни юзага келтирадиганларни тийиб қўйиш ҳуқуқлари бор. Агар қудратли султон ва тўлиқ риязатчи орқали динни сақланмаса, ўша жойда хою ҳаваслар кўпайиб, фикрлар айний бошлайди. Қайси диннинг султони бўлмаса, ўша жойда дин аҳкомлари ўзгаришга учраб, тарғиб-қоидалари йўқолиб боради. Динда эътибор қозонган кишилар бидъатга берилиб, унинг заифлашишига сабаб бўлади. Ўз навбатида ўз аҳли итоат қилишни фарз ва бир-бирларига ёрдам беришни вожиб ҳисоблайдиган бўлишлари учун калбларни бирлаштирадиган динда бўлмаган султон ҳам кўп турмайди ва кунлари ҳам сафоли бўлмайди. Нағижада султон қаҳр этувчи ва замона бузгунчисига айланади. Абдуллоҳ ибн Муътаз дейди:

Мулк дин туфайли тургайдир мудом,

Дин мулк туфайли бўлур барқарор.

Одамлар бу нарса ақл туфайли вожиб бўладими ёки шариат туфайли вожиб бўладими, деб ихтилофга боришди. Бир тоифа ақл туфайли вожиб, деди. Оқиллар ҳолидан маълумки, ўз ихтилофларида бир ҳақли раҳбардан кўркиш уларнинг фойдасига қаратилган. Бошқалар эса унинг шариат билан вожиб бўлишини маъқуллайди. Чунки бошлиқ тайинлашдаш мақсад ҳад-жазоларни белгилаш ва ҳақларни адо этиш каби шаръий ишларни амалга оширишдир. Агар ибодат мақсад қилинмаса, баъзан бу ишларга ҳожат бўлмайди. Ирода қилинмаган нарсадан беҳожат бўлиш авлодир.

Шунга биноан пайғамбарларни юбориш шартини хусусида ихтилофга борилди. Ким уни ақлга суяшиб, шарт деса, пайғамбарлар юборилишини шарт, деб маъқуллайди. Ким уни шариат туйғайли вожиб деса, пайғамбарлар юбориш шартлигини маъқулламайди. Чунки пайғамбарларни юборишдан мақсад одамларга шаръий манфаат ва фойдаларни етказишидир. Бу ишлардан мукаллаф бандаларга фойда йўқ, деб ўйлаш уларга пайғамбарларни юборишни вожиб этмайди.

Аммо бир замон ва бир шаҳарда икки ёки уч бошлиқни тайинлаш ижмоъга кўра жоиз эмас. Аммо турли шаҳарлар ва бир-биридан узоқ юртларда жоизлигига кам тоифалар ҳужжат-далил келтиради. Чунки бошлиқ фойдали ишларга тавсия этилган. Агар икки шаҳар ёки икки ноҳияда алоҳида бошлиқ тайинланса, ҳар бири ўз олдидаги ишни бажариб, ўзига боғлиқ ишни амалга оширади. Чунки бир замонда икки пайғамбарни юбориш жоиз бўлгач ва у пайғамбарликни бекор этишни келтириб чиқармагач, раҳбарларда бу нарсанинг бўлиши авлодир ва бу нарса раҳбарликни бекор қилишга олиб бормайди.

Жумхур уламолар бир замонда икки раҳбар бўлиши шаръан жоиз эмас, дейдилар. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Агар икки амирга байъат қилинса, улардан бирини тайинлашлар», дейдилар. Яна бир ривоятда: «Икковидан бирини қатл этинлар», дейилган. Пайғамбаримиз алайҳиссаломдан ривоят қилинади: «Агар Абу Бакрни бошлиқ қилиб олсангиз, уни Аллоҳ таоло динида қаттиқ, лекин жисмонан заиф ҳолда топасиз. Агар Умарни бошлиқ қилиб олсангиз, уни Аллоҳ азза ва жалла динида қаттиқ, яна жисмонан бақувват ҳолда топасиз. Агар Алини бошлиқ қилиб олсангиз, уни ҳидоят қилувчи ва йўл кўрсатувчи ҳолда топасиз». Бу ҳадиснинг зоҳиридан маълумки, бир вақтнинг ўзида уларни раҳбарликка тайинлаш дуруст эмас. Агар бу иш дуруст бўлса, унга ишора қилиниб, эътибор қаратилган бўларди. Умнат султониға лозим бўладиган ишлар етти нарсадан иборат:

Биринчиси, бирон ўзгариш кириб қолишдан динни ҳимоя қилиш ва унга амал қилишга лоқайд бўлмаслик.



Иккинчиси, уммат бирлигини саклаш ва дин душмани ёки хавойи нафс ва молни деб ноҳақлик қилганлардан уларни ҳимоя қилиш.

Учинчиси, фойдали мақсадда шаҳарларни обод қилиш, унинг йўл ва кўчаларини таъмирлаш ва тузатиш.

Тўртинчиси, молларни айирбошлашда диний кўрсатмаларга бипоан барқарор шархни белгилаш.

Бешинчиси, зулмга қарши курашда инсофли бўлиш ва уммат аҳли ўртасида тенглик яратиш ва мазлумларга ёрдам бериш.

Олтинчиси, ҳақли кимсаларга адолат билан ҳад-жазоларни белгилаш.

Еттинчиси, турли ишларда мутахассис ва омонатдор ноибларни танлаб олиш.

Айтиб ўтилган ишларни султон тайинлаган киши амалга оширса, у ўзининг қўл остидагиларга Аллоҳ таоло ҳақини адо этиши, тоат ва насиҳатларини вожиб қилиши ва ҳолис меҳр-муҳаббатларига сазовор бўлиши керак.

Агар султон бу ишларни ўз ўрнига қўймаса, ҳақ ва шартларни ўз вақтида адо этмаса, шуни деб жавобгарликка тортилиб, жазоланади. Сўнг у раъиятнинг маъсиятини ошкор қилиш истаги ва нафратидан ҳимоялашшга мажбур бўлади. Улар эса шиятларини амалга ошириш учун қулай фурсатни кутиб, ошкор этиш учун йўл қидирадилар. Аллоҳ таоло айтади: «**Айтинг; Оллоҳ сизларга устингиздан ё оёқларингиз остидан азоб юборишга ёки сизларни гуруҳ-гуруҳ қилиб аралаштириб-қориштириб** (яъни бир-бирига душман тўдаларга айлантдириб) **юбориш** (айримларингизга айримларингизнинг зарарини тоттириб қўйишга) **Қодир бўлган Зотдир**» (Анъом сураси, 65-оят). Аллоҳ таолонинг: «**Сизларга устингиздан ё оёқларингиз остидан азоб**», деган сўзида икки таъвил бор:

Биринчиси, устларидан етган азоб – ёмон бошлиқлардир, оёқлари остидан бўлган азоб – ёмон халқ. Бу Ибн Аббос розияллоху анхумонинг сўзидир.

Иккинчиси, устларидан етган азоб – тошбўроқ, оёқлари остидан эса – похуш воқеа. Бу Мужоҳид ва Саъид ибн Жубайрнинг



сўзидир. Аллоҳ таолонинг: «Сизларни гуруҳ-гуруҳ қилиб аралаштириб юборишга», деган сўзида икки хил таъвил бор.

Биринчиси, турли хоҳиш-истаклар. Бу Ибн Аббос розияллоху анхумо сўзидир.

Иккинчиси, фитна ва тартибсизликлар. Бу Мужоҳиднинг сўзидир.

Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Ҳар бир қабилла бошлиғи қиёмат куни қўллари бўйинларига боғлиқ ҳолда келадилар. Уни амали кутқаради ёки ҳалок этади», дедилар. Яна бир ривоятда Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Яхши бошлиқлар шундай кишиларки, уларни яхши кўрасизлар ва улар ҳам сизларни яхши кўрадилар. Ёмон бошлиқлар шундай кишиларки, уларни ёмон кўрасизлар ва улар ҳам сизларни ёмон кўради ва уларни лаънатлайсизлар, улар ҳам сизларни лаънатлайдилар», дедилар. Бу тўғридир. Бунга сабаб шуки, агар бошлиқ яхши бўлса, ўз қавмини яхши кўради ва қавм ҳам уни яхши кўради. Агар бошлиқ ёмон бўлса, у қавмини ёмон кўради, қавм ҳам уни ёмон кўради. Умар ибн Хаттоб розияллоху анху Саъд ибн Абу Ваққос розияллоху анхуга шундай дейди: «Аллоҳ таоло бир бандани яхши кўрса, халқига ҳам уни яхши кўрсатади. Одамлар наздида туган даражанга қараб Аллоҳ таоло ҳузурдаги мақомингни билиб ол. Аллоҳ ҳузурда сен учун аталган нарса наздинда Аллоҳ учун аталган парсадекдир». Бу биз айтиб ўтган маълумоти очиб беради.

Бунинг асли шуки, Аллоҳдан кўркиш бандаларни унга итоат эттиради. Бу тариқа итоат У Зотни яхши кўришга олиб боради. Шунинг учун қавмнинг меҳр-муҳаббати бошлиқнинг яхшилиги ва Аллоҳдан кўркишига аломатдир, аксинча, қавмнинг ёмон кўришлари эса, бошлиқнинг ёмонлиги ва ўзини-ўзи тафтиш қилмаслигига далилдир. Умар ибн Хаттоб розияллоху анху ноибларидан бирига: «Одамларни деб Аллоҳдан кўркишинг ва Аллоҳни деб одамлардан кўркмаслигингни васият қиламан», деди. Умар ибн Абдулазиз ўзи билан ўтирганлардан бирига деди: «Албатта мен бўйнимга олган ишларда Аллоҳ таолодан кўрмаман». Сўнг унга айтди: «Мен Аллоҳдан кўркишингдан кўркмайман, балки Аллоҳдан кўркмаслигингдан кўркаман». Бу аниқдир.





Чулки Аллоҳ таолодан кўркан киши ноҳақлик қилмайди. Умар ибн Хаттоб розияллоху анху Абу Марям Салулийга (Салулий Умар ибн Хаттобнинг акаси Зайд ибн Хаттобни ўлдирган киши эди) шундай деди: «Аллоҳга қасамки, ер қоши яхши кўрмагунича, мен сени яхши кўрмайман». У: «Бу нарса мени ҳақдан тўсадими?» деди. Ҳазрати Умар йўқ, деди. У: «Ҳечқиси йўқ, яхши кўрмасликдан ноумид бўлиш аёллар ишидир», деди.

Абдурахмон ибн Муҳаммад ривоят қилиб деди: «Талха ибн Убайдуллоҳ Абу Бакр кизи Умму Кулсумга юз мишг дирхам маҳр берди. У бу миқдорда маҳр берган дастлабки киши эди. Умар ибн Хаттоб розияллоху анху олдидан молни олиб ўтилаётганида нималигини сўради. Абу Бакрнинг кизи Умму Кулсумнинг маҳри, дейишди. Умар ибн Хаттоб уни байтулмола олиб боришни булорди. Буни Талхага хабар бериб, бу ҳақда Умар билан ўзини гаплашиб кўр, дейишди. У: «Бундай қила олмайман. Агар Умар ўзини бу ишда ҳақ деб билса, айтганим билан рози бўлмайди ва агар ўзини ноҳақ деб билса, албатта уни қайтариб беради», деди. Талха: «Тонг оғач, Умар молни қайтарди ва уни Умму Кулсумга олиб борилди», деди.

Ҳикоя қилинадик, Ҳорун ар-Рашид Абул Атоҳияни ҳибсга олганида у камокхона деворига шундай деб шеър битди:

*Аллоҳга қасамки, зулм таъна-маломатдир,
Ёмонлик қилгувчи золим ҳолида қолгай.
Қиёмат кунини Даййон олдига борамиз,
Аллоҳ ҳузурига хусуматчилар тўплангай,
Тонг-ла қиёмат кунинида учрашсак билурсан,
Молик Зот ҳузуринида ким золимлигини.*

Буни Ҳорун ар-Рашидга айтиб беришганда хўнг-хўнг йиғлади. Абул Атоҳияни олдига чақириб, унга мишг динор бериб, камокдан озод қилди.

Учинчи қоида, ҳаммага бир хил адолатли бўлиш. Бу ўзаро бирликка чақиради, итоат этишга ундайди, шу адолат туфайли шаҳарлар обод бўлиб, мол-мулк ва насл кўпаяди, султон тишч-хотиржам ҳукм юритади. Хурмузон ҳазрати Умарнинг бемалол

ухлаб дам олаётганини кўрганида: «Адолат қилдинг, хотиржам бўлдинг ва тинч ухладинг», деган экан.

Ер юзининг хароб бўлиши ва халкнинг айнишида жабр-зулмдан кўра бузувчи рок нарса йўқ. Чунки жабр-зулмда ҳад-чегара ва ниҳоя йўқ. Токи ҳалди-аълосига етиб бормаса, унинг ҳар бир қисми учун фасолдан бир улуш бор. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Охират учун йиғилган энг ёмон озиқа бандаларга адоват қилишдир», дедилар. Пайғамбаримиз алайҳиссалом айтдилар: «Уч нарса нажот берувчи ва уч нарса ҳалок этувчидир: нажот берувчилар ғазаб ва ризоликда одил бўлиш ҳамда махфий ва ошкор ҳолатда Аллоҳдан кўрқиш, бой ва факирликда одил бўлишдир. Аммо ҳалок этувчилар раҳбарнинг қизганчиқлиги, эргашиладиган ҳавойи хоҳиш ва кишининг ўзидан ужбланишидир».

Ҳикоя қилинадики, юртларида қонунлар камлигини кўриб, Искандар ҳинд донишмандларига: «Нима учун юртингизда қонунлар кам?», деб сўради. Улар: «Ўз нафсимиздан ҳақни талаб қилганимиз ва подшоҳларимиз бизга адолат қилганидан», дейишди. Яна Искандар: «Адолат ёки шижоатдан қай бири афзал?», деб сўрганида улар: «Агар адолатга амал қилинса, у шижоатдан афзалроқ», дейишди. Донишмандлардан бири: «Адолат ва инсоф туфайли бирдамлик ва дўстлик қарор тонади», деди. Балоғат олимларидан бири: «Адолат халқ учун қўйилган ва ҳақ учун барпо этилган Аллоҳнинг мезонидир. Бас, унинг мезонига қарши чиқма, қароридан юз ўғирма ва адолатли бўлишга икки хислағ орқали ёрдам сўра: кам тама қилиш ва кўп тақво қилиш. Агар адолат фақат шу туфайли тартиб топадиган дунё қондаларида бири бўлса ва дунёдаги силоҳлик фақат шу адолат туфайли амалга ошса, инсон ўзиндан бошламоғи ва ундан кейин бошқаларга адолат қилмоғи вожиб бўлади.

Аммо ўз нафсига адолатли бўлиш нафсни яхши ишларга ундаб, ёмон ишлардан тийиш туфайли бўлади. Сўнг яна икки ишдан ўрғачароғи -- ошириб юбориш ёки камайтиришда нафс ҳолидан вокиф бўлиш туфайли бўлади: чунки ошириб юбориш нафсга жабр, камайтириш унга зулмдир. Ким ўз нафсига зулм



қилса, ўзидан бошқага ҳам зулм қилади. Ким ўзига жабр қилса, ўзидан бошқага ҳам жабр етказди. Донишмандлар бири деди: «Ким ўз нафсига қарамаса, (амаллари) зое кетибди».

Аммо ўзидан бошқага адолатли бўлишга келсак, инсон ҳоли бу борада уч қисмга бўлинади.

Биринчи қисм, султон ўз раиятига ва бошлик ўз ходимларига қилганидек, ўзидан пастроқдаги кишига адолатли бўлишдир. Бу тарика адолат тўрт нарса билан амалга ошади. Енгил нарсага эргашиб, қийин нарсадан воз кечиш, куч билан эгаллик қилишни тарк қилиш, сийрагга ҳақни хоҳлаш билан бўлади. Чунки осон нарсага эрганиш давомлироқ, қийин нарсадан воз кечиш хатарсизроқдир. Биров устидан ҳукм юритишдан воз кечиш муҳаббатга боғловчи ва ҳақни хоҳлаш нусратга сабаб бўлувчидир. Бу ишлар идора қилувчи бошликни халос этмаса, унинг фикрида фасод кўпайиб, тадбирида ихтилоф намоён бўлади.

Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Қиёмат куни Аллоҳ ўз султонлигига шерик қилган бўлсаю, ҳукмда ноҳақликка йўл кўйган киши бошқалардан кўпроқ азоб тортади», дедилар. Донишмандлардан бири айтади: «Подшоҳлик куфр устида турса ҳам, лекин зулм устида узоқ турмайди». Адиблардан бири айтади: «Золимнинг кўшниси йўқ ва унинг ҳовли-жойи обод бўлмайди». Балонат олимларидан бири деди: «Жуда тез амалга оширувчи нарса зулм қилувчининг қулаши ва жуда тез етиб борувчи ўқ мазлумнинг дуосидир». Донишмандлардан бири деди: «Ўзининг иззаг-ҳурмати раияти итоатига боғлиқлигини била туриб, уларни бузмоқчи бўлган подшоҳдан ажабланаман». Ардашер ибн Бобак айтади: «Агар султон адолатдан юз ўгирса, раият ҳам унга итоат этишдан юз ўгиради». Айбдорларни жазоламай озод қилганида Анушервонга таъна қилинди. Бунга у: «Улар касаллар, бизлар эса табиблар. Агар афв қилиш билан даволамасак, уларни ким даволайди?», деб жавоб берди.

Иккинчи қисм, инсон ўзидан юқоридагиларга адолат қилиши. Раият ўз султони ва ходимлар ўз бошлиғига қилганидек. Бу уч нарса – ҳолис итоат, ёрдам бериш ва аҳдига вафо туфайли амалга ошади. Чунки ҳолис итоат тарқоқларни бирлаштиради,



ёрдам бериш заифликни кетказиб, аҳдига вафо бадгумон бўлишдан саклайди. Агар бу ишлар бир кишида бўлмаса, ҳимоясига олган киши унга ҳукмини ўтказди ва сакланиш учун бир кишига муҳтож бўлади. Бухтурий айтганидек:

*Қачон саховатли кишига муҳтожлик сезсанг,
У ёмон ҳуққларидан бири билан олдингга келур.*

Бунинг давом этишида умумий пизом ва шомил салоҳиятнинг бузилиши бор. Абривиз (**Хурмузнинг ўғли, Форснинг донишманд подшоҳларидан бири. – тарж**) айтади: «Агар ўзингдан юқоридагига итоат этсанг, ўзингдан пастдаги ҳам сенга итоат этади». Донишмандлардан бири деди: «Зулм неъматларни кеткизиш ва ноҳақлик адоватни юзага чиқаришга сабабдир». Донишмандлардан бири: «Аллоҳ таоло ўз ҳақини адо этадиган бандаларидан рози бўлади. Берган неъматига шукр қилиш, умматга насиҳат қилиш, савоб ишни чиройли адо этиш ва шариятга амал қилиш Аллоҳнинг ҳақидир», деди.

Учинчи қисм, инсон ўзи қаторидагиларга адолатли бўлиши. Бу уч нарса – кибр-ҳавони тарк этиш, беҳурматликдан четланиш ва озор етказишдан тийилишдир. Чунки кибр-ҳавони тарк этиш дўстлашиш, беҳурматликдан четланиш хайрихоҳлик ва озор етказишдан тийилиш эса инсофли бўлишдир. Агар бу ишлар ўзи қаторидагиларга ихлос билан қилинмаса, ўзаро узилиш содир бўлиб, бузиладилар ва бузадилар.

Умар ибн Абдулазиз ибн Аббос розияллоху анҳудан келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Сизларга энг ёмон одам кимлигини айтайми?», дедилар. «Айтинг, ё Расулуллоҳ», дейишди. У зот: «Ёлғиз бир ўзи таом еса, (иложи етиб) ёрдам бермаса ва қулини камчи билан урса», дедилар. Яна: «Бундан ҳам ёмонроғини айтайми?», дедилар. «Айтинг, ё Расулаллоҳ», дейишди. «Яхшилигидан умид йўқ ва ёмонлигидан тинчлик йўқ кимса», дедилар. Сўнг у зот: «Бундан ҳам ёмонроғини айтайми?», дедилар. «Айтинг, ё Расулаллоҳ», дедилар. У зот: «У одамларни ва одамлар ҳам уни ёмон кўрадиган киши», дедилар. Ривоятга кўра, Исо ибн Марям алайҳиссалом Бани Исроилга хутба қилиб айтди: «Эй Бани Исроил, жохиллар ҳузурда хик-



матни гапирманглар, ҳикматга зулм қилиб қўясизлар. Лекин ҳикматни унинг аҳлидан ман этманглар, уларга зулм қилиб қўясизлар, золим билан тенг келманглар, улар фазлингизни кеткизади. Эй Бани Исроил, бу ишлар учтадир, тўғрилиги аниқ бўлган иш, унга эргашинглар, яна бири эрилиги аниқ бўлган иш, ундан четланинглар ва яна бири сизлар ихтилофда бўладиган иш, уни Аллоҳ таолога топширинглар». Бу сўз ҳамма ҳолатларда одил бўлиш одобларини ўзида жамлайди. Донишмандлардан бири: «Ҳамма билан муроса қилмайдиган ақл ақли том (расолик) эмас», деди. Шоирлардан бири деди:

Модомики, тириксан, ҳамма билан муроса қил,

Чунки сен муроса қилиши ҳовлисидасан.

Ким билса, муроса қилади, ким билмаса,

Озгина ўтиб, надоматлар ила афсусланар.

Баъзан бу табакаларга бир қанча ишлар хосдир. Бу ишларда табакалар адолати меъёридан кам билан кўп орасида ўртача йўл тутиш орқали амалга ошади. Чунки одиллик ўртача йўл тутишдан олинган. Агар бир нарса ўртача ҳолатидан ўтиб кетса, у адолат ҳадидан ошганидир. Донишмандлардан бири деди: «Фазилатлар икки ноқис нарса ўртасидаги ҳолатдир. Яхши ишлар икки ёмон нарса ўртасидадир. Ҳикмат ёмонлик билан жаҳолат, шижоат кўрқоклик билан мардлик, иффат очкўзлик билан шаҳват заифлиги, тинчлик қаҳр билан ғазаб заифлиги, рашк ҳасад билан ёмон одағ, хушфёълик хулқсизлик билан кўполлик, тавозеъ кибр билан пасткашлик, саховат исроф билан зикналик, ҳилм ғазаб билан ғазабланмаслик, мухаббат гўзаллик билан ҳусни хулқ, ҳаё уятсизлик билан дудуклик ва викор таҳкирлаш билан бефаросатлик ўртасидадир.

Агар бир нарса мўътадилликдан чиқиб, номўъгадил ҳолатга ўтса, ўртача ҳолатдан ўртача бўлмаган ҳолатга ўтганидир. Баъзи балоғат олимлари айтади: «Ёмон султон пок ва бегуноҳ кишиларни кўрkitиб, пасткашлардан фойдаланади, ёмон шаҳар пасткашларни тўплаб, ёмонликларни мерос қолдиради. Ёмон бола ўтганларни қоралаб, шарафни кетказди. Ёмон кўшни би-

ровларга сирни ёйиб, ўртадаги пардани йиртади». Бу ишлар керагидан керакмасига ўтгани учун адлликдан адлсизлик ҳолатига чиққанини билдиради. Фасоднинг сабаби зиёда ва нуқсон ўрта-сидаги ўргачаликдан ўргача бўлмаган ҳолатга ўтишдан иборат. Шундай экан, ўргача бўлмаган нарсадан зарарлироқ нарса бўлмаганидек, ўргачаликдан кўра фойдалироқ нарса ҳам йўқ.

Тўртинчи қоида, умумий хавф-хатар йўқлигидир. Шу туфайли нафелар тинчлашиб, ташвишлар тарқайди, айбсиз кишилар хотиржам бўлиб, у туфайли заиф унс-яқинга айланади. Чунки кўрқувчига роҳат йўқ ва эҳтиёткорга хотиржамлик йўқ. Донишмандлардан бири: «Омонлик завкли яшашдир, адолат кучли ланкардир», деди. Чунки хавф-хатар одамларни баҳраманд бўлиш мақсаидан тўсиб, ўз ихтиёрига қўймайди, яшаш учун керакли нарсаларни юзага чиқариш йўллари ва жамоавий ташаббусга имкон қолдирмайди. Агар осойишталик одилликдан ва жабр-зулм адолатсизликдан пайдо бўлса, кўпинча жабр-зулм кишилар мақсаднинг одиллик – инсофдан чиқувчи бўлишидан юзага келади.

Баъзан одамлар мақсадида бўлмаган фавқулодда ҳодисалар туфайли юзага келиб, адолат мезонидан чиқмаган ҳисобланади. Шунинг учун дунё тартибидан одиллик ҳолатидан ошган парса туфайли юзага келган осойишталик одиллик каби қоида бўлишга етарли эмас. Агар гап шундай бўлса, хавф-хатар йўқлиги умумий бўлади. Хавф эса баъзан турланиб, баъзан ҳаммага баробар етиши керак. Унинг турланиши баъзан ўзига, баъзан ўз аҳлига ёки баъзан молига нисбатан бўлиши туфайлидир. Умумийлиги жамики ҳолатларни камраб олмағидир. Унинг ҳар бир тури учун кўрқувдан бир насиба ва хафаликдан бир улуш бор. Баъзан сабаблар ҳар хил бўлиши туфайли у турлича бўлиб, унинг жиҳати бир-биридан фарқли бўлиши билан ажралиб туради ва кўрқилган нарсалар рағбат-хоҳишнинг ҳар хил бўлишига қараб бўлади. Шунинг учун унинг турларидан ҳар бирининг ҳолатини кўркинч миқдори ва хафалик пасибасига қараб тавсифлаш жоиз эмас. Айниқса, бир нарсадан кўркилса, бутун диққат-эътибор шунга қаратилиб, ундан бошқасига аҳамият берилмайди. Чунки нуқсон ўзига хавф фақат шу нарсадан етади, деб ундан бошқаси-



да хавф-хатар йўқлигиши неъмат маъносида қадрламайди. Бас, у ўз касали билан овора бўлиб, ундан бошқасини ўйламаган ғофил кишига айланади. Эҳтимол ғофил қолган нарсаи мубтало бўлганидан каттароқдир.

Яралар тузалар, лек энг майдасига эътибор қилинар,

Агар катта нарсалар ўтиб кетса ҳам,

Яъни инсон бўлиб ўтган воқеаларни унутар,

Улар улуғ воқеалар бўлса ҳам,

Лек ўзига алоқадор жиҳатларга эътибор берар.

Ҳикоя қилинишича, бир киши олдида турган аъробийга: «Тиш оғриғи қандаям ёмон!», деди. Аъробий: «Ҳар бир дард дарддан оғирроқ», деди. Кимга амният (омонлик) умум бўлса, тўлиқ офиятга етишган одамга ўхшайди. У кўрқувни ҳис этмас экан, амният-омонлик туфайли неъмат қадрини билмайди ва мусибатга йўликмас экан, офият туфайли неъмат қадрини офият топган кишидек англамайди. Бир донишманд деди: «Неъмат қадрини унинг зиддига қиёслаш орқали билинади». Абу Тамом Тойй буни олиб шундай деган:

Агар ҳодисалар ёмонликлари сенга етса,

Унинг яхшиликлари қадридан хабар берар у.

Шундай экан, ақли расо киши ўзига касаллик ва хавф-хатар етганида бошқа пайтдаги офият, омонлик ва ўзига берилган неъмат кадри касали ва унинг хатаридан оғирроқ эканини эсламоғи яхшироқдир. Натижада у шикоят қилмай, шукур қилади ва сабрсизликни сабрга алмаштиради. Шундай қилса, хурсанд ва масрур бўлади. Ҳикоя қилинадикки, Якуб алайҳиссалом Юсуф алайҳиссалом билан учрашганида: «Мендан кейин сенга нима бўлди?», деди. Юсуф алайҳиссалом айтди: «Акаларимнинг қилган ишлари ҳақида сўраманг, Роббим менга қилган ишлар ҳақида сўранг». Шоир айтади:

Соғломликда касал қуларни унутма,

Мулоҳазани ташлагининг оқибати пушаймонлик.

Бешинчи қоида, доимий мўл-кўлчилик. Шу мўл-кўлчиликни деб нафслар таскин топади, бойлар билан фақирлар ни-золашмайди, одамлар орасида ҳасад камайиб, бир-бирини кўролмаслик барҳам топади. Ана шу вақтда нафслар қапоат ҳосил қилиб, ўзаро ёрдам ва алоқа кўнаяди. Бу нарса дунё ислоҳи ва унинг аҳволи тартибга тушишида энг кучли сабаблар қаторига қиради. Чунки мўл-кўлчилик бойиш омили бўлиб, ундан омонат ва саховат пайдо бўлади. Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу Абу Мусо Ашъарийга шундай деб мактуб ёзди: «Фақат ҳасабли ёки бой кишини қозилликка тайинла. Чунки ҳасабли киши оқибатдан кўрқади ва бой киши бошқанинг молига қарамайди». Салафлардан бири деди: «Мен дунё ва охираг яхшилигини тақво ва бойликда, дунё ва охираг ёмонлигини фужур ва камбағалликдан кўрдим». Шоирлардан бири деди:

*Диндан кейин бойликдан яхшироқ нарса кўрмадим,
Қуфрдан кейин фақирликдан ёмонроқ нарса кўрмадим.*

Бахиллар камайиши ва уларга ёрдам бериш ҳамда сахийлар ва қўли очиқлар кўпайиши бойликка қараб бўлади. Диббил айтганидек:

*Токи ноилож қолиб бермайдиган бўлсанг,
Сен бой эмассан ва замонада қучмайсан зафар.
Қайси бир идиши тўлдирганда тошмас,
Қайси бир бахил тўқчилик вақтида бермас.*

Агар бойлик айтиб ўтилган яхшилик сабабларини юзага келтирмаса, камбағаллик туфайли яхшилик зидди ҳисобланган фасод сабаблар пайдо бўлади. Худди тўқчилик ва борчилик салоҳияти барчага баробар бўлганидек, худди шундай йўқчилик ёмонлиги ҳам барчага баробар бўлади. Агар салоҳиятни омм қилувчи нарса мавжуд бўлсаю, у нарса йўқолса, фасод ҳам барчага баробар бўлади. Шундай экан, бу салоҳлик қондалари ва истикомат сабабларида бўлишга лойиқдир.

Мўл-кўлчилик икки сабабдан бўлади: касб-кордаги барака, иккинчиси, моддий фаровонлик. Касб-кордаги барака осойиш-



талиқ билан боғлиқ моддий фаровонлик туфайли вужудга келади. Моддий фаровонлик кўпинча адолат натижалари билан боғлиқ илоҳий сабаблардан келиб чиқади.

Олтинчи қоида, чексиз орзу-умидлардир. Бу орзу-умид умр етмайдиган имкониятларни қўлга киритишга ундаб, орзу-умид эгаларини ҳаётда илоҳи йўқ ишларга чорлайди. Агар орзу-умид бўлмаса, кейинги авлод олдинги авлод барно қилган имкониятлардан фойдаланиб, янада кучли авлодга айлана олмас эди. Агар орзу-умид бўлмаса, турли даврда яшаган дунё аҳли яшаш жойлари ва экин ерларини янгидан барно этишга мажбур бўлишарди. Бунинг илоҳи ва имкони йўқлиги аниқ.

Шунинг учун Аллоҳ таоло бандаларига орзу-умидларни ҳамроҳ қилиб яратиб қўйди. Шу туфайли дунёни обод қилиб, камини тўлдириб борилади, дунёнинг туллаб-яшнаши кейинги замонга ҳам етиб боради. Дунё аҳволи асрдан асрга ўтиши билан ислох топиб, замон ўтиши туфайли тартибли бўлиши учун иккинчи авлод олдингиси охирига етказа олмаган ишни охирига етказади ва учинчиси иккинчиси йўл қўйган хато ва камчиликларни тузатади. Агар орзу-умидлар камайса, бир кунлик эҳтиёждан парига ўтилмас ва ундан бошқасини ташвиш қилинмасди. Албатта дунё бир кишидан кейингисига хароба ҳолда ўгиб, ҳожага ярашасини ҳам топиш имкони бўлмасди. Шундан кейин дунё бир кишидан кейингисига ўз-ўзидан янада хароб ва бузуқ ҳолатда етиб борарди. Натижада ер юзида экин экилмас, куп-курук саҳрога айланиб, унда яшаш имкони йўқоларди. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Орзу-умид умматимга Аллоҳнинг раҳматидир, агар шулар бўлмаганида, бирон ниҳол экилмасди ва биронта она боласини эмизмай қўярди», дедилар. Шоир айтади:

*Нафслар ўлимдан қўрқиб турган бўлса ҳам
Орзу-ҳаваслар уларга бағшилар қувват.
Ҳаёт уларни кўнайтурса, замон олиб қўяр,
Нафс уларни ёйса, ўлим уларни маҳв этар.*

Аммо охират ишлари билан боғлиқ орзу-умид ҳолати унинг ҳолидан гофил бўлиш ва тайёргарлик камлигидаги энг кучли сабаб-

лардан биридир. Лабид ибн Рабиъа, аъробий бўлиши билан бирга, икки ишда орзу килувчининг ҳолатини чиройли баён қилиб деди:

*Нафсга ёлгон сўзла, агар унга гапирсанг,
Нафс сўзига кирсанг, орзулар билан айбдор этар.
Лек тақвода ҳеч қачон нафсга ёлгон сўзлама,
Уни яхшилик билан қўлга олгин,
Улуғлик Аллоҳникидир.*

Орзу-умид билан ҳою-хавас ўртасидаги фарқ орзу-умидларнинг сабабларга боғлаиши ва ҳою хаваснинг эса сабаблардан ажралишидир. Шундай экан, бу олти қоида туфайли дунё холи ислоҳ қилиниб, ундаги жамики ишлар тартибга тушади. Дунёдаги барча тартиб-қоидалар мукамал ва тўлиқ бўлса, салоҳияти ҳам мукамал ва тўлиқ бўлади. Аммо дунё ишлари кўнгилдагидек мукамал бўлиши ва барча салоҳияти тўлиғича омм бўлиши эҳтимолдан йирок ишдир. Чунки дунёга ўзгариш ва фонийлик ҳамда туган ва илқироз тақдир қилинган. Бир до-нишманд бир кишининг: «Аллоҳ дунёни ўзгартирди», деганини эшитиб: «Ундай бўлса, у тузалади, чунки дунё айлангириб турилади», деди. Бир шоир деди:

*Кунларнинг одатидир ишлари ёмонлиги,
Агар бири хурсанд бўлса, яна бири хафадир.
Кунларни фақатгина ёмон деб танийман,
Замон йўқ, бори ҳам қасос талаб қилади, деб билдим.*

Дунё бузилиши ва фасоди унинг тартиб-қоидаларига футур этиши билан боғлиқ ҳолда амалга ошади.



ФАСЛ

Аммо инсон ҳолининг яхши бўлиши уч нарсадан иборат. Булар инсон ишидаги қондалар ва холининг низомидир: тўғри йўлга юрувчи ва эгри йўлдан қайтувчи нафс, у туфайли қалблар боғланади ва ёмонликларни кетказувчи бўлган умумий ҳамжихатлик ҳамда нафс таскин толувчи ва ночор ҳолатни тузатишга кифоя қилувчи етарли модда.

Аввалги қоида итоатга келган нафедир. Чунки нафс итоатга келса, инсон унга ҳукмини ўтказа олади, аксинча, инсон осийлик қилса, нафс унга ҳукмини ўтказмайди, у нафсга ҳукмини ўтказа олмайди. Ким ўз нафсига ҳукмини ўтказа олмаса, бошқа нарсага ҳам ҳукми ўтмаслиги аниқроқ. Кимга нафси итоат этмаса, бошқанинг ҳам унга бўйсунушига умид йўқ. Бир доғишманд: «Ақлли киши нафси итоат қилмаётганини била туриб, ўзига бошқа бировнинг итоат этишини талаб қилмаслиги керак», деди. Бир шоир шундай дейди:

Сўрдо қалбини ўзинга мойил этишни хоҳлайсанми?

Қалбинг сенга осийлик қилганин била туриб.

Нафс итоати икки хил: бири насихат ва иккинчиси бўйсунуш. Аммо насихат ишларнинг асл моҳиятига аҳамият беришдир. Шундагина нафс тўғрилиқни тўғри деб уни ўзига яхши деб қабул қилади. Эгриликни эса эгри деб уни ўзига ёмон деб билади. Агар нафс ўзининг ҳавоий истакларидан тийилса, унинг тўғри йўлга юрганиши билдиради. Шунинг учун кимки фикрласа, ҳақиқатни кўради, дейилган. Аммо нафсга бўйсунуш буюрилса, тўғри йўлга юрмоғи, агар қайтарса, эгри йўлдан қайтмоғидир. Агар нафс ҳою ҳаваслар баҳс-горгишуvidан қутулса, бу нарса нафсининг қабули бўлади. Аллоҳ таоло айтади: «**Ҳою ҳавасга берилган кимсалар эса (ҳақ йўлдан) бутунлай оғиб кетишигизни истайдилар**» (Нисо сураси, 27-оят).

Нафсининг бир канча одоблари борки, бу одоблар унинг тўлиқ итоати ва унга етадиган фойдадан иборат. Мазкур китобда унга алоҳида бир бобни ажратдик ва тарғиб тақозосига кўра ҳозирча шу қадарини етарли деб билдик ва бу мавзуга яна қайтамиз.

Иккинчи қоида жамловчи бирлашишдир. Чунки инсон ма-шаккатга нишон ва неъмат туфайли хасадга мубтало этилган. Агар ўзаро бирлашиш ва ҳамжихатлик барҳам топса, хасадгўйлар ҳад-дидан ошиб, душманларнинг ҳавои нафси унга ўз ҳукмини ўтка-зади. Шу сабабли инсон бироп неъматга эриша олмасди ва хотир-жам ҳаёт кечирмасди. Агар ўзаро бирлик ва ҳамжихатлик юзага келса, у туфайли душманларига қарши қувватлашиб, хасадгўйлар-дан кутуларди. Нағижада топгани ўзига буюриб, хотиржам ҳаёт кечирарди. Агар замон ундан юз ўгириб, нотинч ҳолга тушса ҳам.

Ибни Журайж Ато раҳимаҳуллоҳдан, у Жобир розиялло-ху анҳудан келтирган ривоятда Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Мўмин бир-бирига яқин бўлишдир. Дўст-биродари йўқ ва би-ров билан дўстлашмаган кишида яхшилик йўқ. Одамлар ичида энг яхшиси одамларга кўпроқ фойдаси тегувчироғидир». Ри-воятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Аллоҳ таоло сиз-лардан уч нарасада рози бўлади ва уч нарасада рози бўлмайди. Ўзига ибодат қилиш, ширк келтирмаслик, (тавҳид) арқонидан маҳкам тутиш ва ихтилофга бормаслик, Аллоҳ ишларингизни топшириб қўйган кишига насиҳат қилишингиздан рози бўлади ва ҳар хил гап-сўзлар, кўп савол бериш ва молни зое кеткази-шингиздан рози бўлмайди». Буларнинг ҳаммаси Пайғамбари-миз алайҳиссалом томонидан ўзаро бирлашув ва жинсепашувни рўёбга чиқаришга ундовдир. Араблар кимки кам ва тарқоқ бўл-са, бировга тобе бўлади, деган. Қайс ибн Осим айтди:

*Қадаҳлар жамланса, бир кучли киши
Газабнок ҳолда синдириш учун отса,
Қадаҳлар бирлашиб, асло синамай.
Қадаҳларни ҳар томонга сочиб ташланса,
Заифлик ва синдирилиш тарқоқлар учундир.*

Агар айтиб ўтилганлардан бирлик ҳосил бўлса, жипслик ва ҳамжихатлик пайдо бўлиб, у бировга тобе бўлишга йўл қўймай-ди. Эндиги ҳолат шу бирлик сабабларини айтиб ўтишни тақозо этади. Бир-бири билан бирлашиш ва ҳамжихат бўлиш сабаблари асосан беш хил, яъни дин, насаб, қудачилик, ўзаро меҳр-му-ҳаббат ва яхшиликдир.



Аммо дин бирлашув сабаблари ичида биринчисидир. Чунки дин кишиларни бир-бирига ёрдам беришга чақириб, таркоқлар ва узоклашишдан қайтаради. Расулulloҳ алайҳиссалом саҳобаларга бир-бири билан яқин биродар бўлишни васият қилдилар. Суфён Зухрийдан, у Анас розияллоҳу анхудан ривоят қилган ҳадисда Пайғамбаримиз: «Бир-бирингиздан узоклашманглар ва бир-бирингиздан юз ўгириб кетманглар. Бир-бирингизга ҳасад қилманглар, эй Аллоҳнинг бандалари, дўст-биродар бўлинглар. Мусулмон киши ўз биродаридан уч кундан ортиқ аразлаб юриши ҳалол эмас», дедилар.

Шундай экан, дин бундай яқин бўлишни талаб этса, у жоҳилият сарқити ва залолат кек-адоватини эслатиб, огоҳлантириш маъносидадир. Расулulloҳ алайҳиссалом пайғамбар қилиб юборилганда араблар бир-бирига душман ва адоватда яшаб, ихтилоф ва низодан тўхташмасди. Ҳатто ота-бобоси бир авлод гуруҳларга ажраб, бўлиниш натижасида эски адоват ва хусуматдан боши чикмасди. Исломи дини келганда ансорлар ўзаро адоват ва хусуматда бўлишган.

Айниқса, Авс ва Ҳазраж қабилалари ислом келганидан кейин адоват ва хусуматдан тийилиб, бир-биридан ажралмас ака-ука ва биродарга айландилар. Динда буюрилганидек, бир-бирларини ёрдам бериб қўллайдиган бўлишди. Аллоҳ таоло айтади: **«Аллоҳнинг сизларга берган неъматини эсланг: бир-бирингизга душман бўлган пайтларингизда дилларингизни ошно қилиб қўйди-ю, сизлар унинг неъматини сабаб биродарларга айландингиз»** (Оли-Имрон сураси, 103-оят).

Яъни жоҳилият даврида адоватда яшаётганингизда ислом дини келиб, қалбларингизни бир-бирига боғлади. Аллоҳ таоло айтади: **«Албатта имон келтириб яхши амаллар қилган зотлар учун Раҳмон дўстликни (барқарор) қилур»** (Марям сураси, 96-оят). Яъни яхши кўришни. Диний бирликка зид равишда дин аҳли бир-бири билан ихтилофга борса, динда ҳам адоват юзага келади. Чунки инсон ўзига яхшилик қилиб, меҳр-муҳаббат кўрсатган кишидан динни деб бегоналашишига тўғри келади.

Бунга мисол Абу Убайда ибн Жарроҳдир. У юксак фазилаотаси ва исломнинг машҳур сиймоларидан биридир. У Аллоҳ таолога ва Расулига итоат йўлидан борди, аммо отаси залолат ва тугёнда қолди. Ота-бола бир-бирига ёт-бегонага айланди. Бадр куни у отасини қатл этиб, бошини Расулulloҳ алайҳиссалом ҳузурларига олиб келди. Отасига раҳми келмади ва бундаш уни раҳм-шафқат ҳам тўхтата олмади. Ҳолбуки, отасининг яхши кўрган ўғиллардан бири бўлишига қарамай, у ўз насл-насабидан динни афзал билди, Аллоҳ таолога итоат қилиш отага итоат қилишдан устулик килди. Бу ҳақда Аллоҳ таоло оят нозил қилди: **«Аллоҳга ва охират кунига имон келтирадиган қавмнинг Аллоҳ ва унинг пайғамбари чизган чизиқдан чиққан кимсалар билан – гарчи улар ўзларининг оталари ёки ўғиллари ёки ога-инилари ёки қариндош-уруғлари бўлсалар-да – дўстлашаётганларини топмасиз»** (Мужодада сураси, 22-оят).

Баъзан турли мазҳаб ва карашлар тақозосига кўра, дин аҳли ҳам ихтилофга боради. Худди динларни деб ихтилофга борувчилар ўртасида пайдо бўлганидек, мазҳабни ёки қараниларни деб ихтилофга борувчилар ўртасида душманлик ва тафовут юзага келади. Бунинг сабаби шуки, дин ва ягона келишувга кўра, бир-бири билан бирлашиш сабаблар ичида энг кучлиси бўлгани каби, диндаги ихтилофлар ҳам тафрика сабаблари ичида энг кучлиси деб қаралади. Агар бошқа-бошқа дин аҳли ва бир-бирига зид мазҳаблар ўзаро иттифок бўлишса, бирошта фирқа ва тоифанинг кўли баланд келиб, адади кўпайиб кетмасди. Шу боис улар ўртасидаги адоваг ва кек-хусумат тобора катталашиб боради. Чунки адоваг ихтилофига, бир-бирига тенглик оқибатида юзага келган ҳасад ва турли карашларнинг ўзаро рақобатлашуви кўшилади.

Аммо насаб бирлашиш сабаблари ичида иккинчисидир. Чунки қариндошлик муносабати ва қариндош-уруғчилик туйғуси бир-бирига ёрдам бериш ва ўзаро бирлашишга ундаб, ёрдам бермаслик ва узоқлашиб кетишдан қайтаради. Бунда бегоналар яқин қариндошига ҳукмини ўтказмаслиги ва зўравоплигидан сақланишга эътибор берилади. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: **«Агар қариндошлик мустаҳкам бўлса, бир-би-**



рига меҳрибон бўлади». Шунинг учун араблар ўз насабларини каттик ҳимоя қилиб, зўрлигини билдириш ниятидаги зўравонга қаршилиқ кўрсатиш ва ундан сақлашиш учун бирлашиб, бир-бирларига ёрдам берарди. Ҳагто насаб боғлаган ришга туфайли кучли душманга қарши туришга эришилиб, турли тазйиқларнинг олдини олинарди.

Аллоҳнинг пайғамбари Лут алайҳиссалом кийшалиб турганида қўллайдиган яқини йўқлигидан ўзини айбдор ва ночор ҳис этди. Қавмига юборилган элчиларга карата: «Қашн эди, сизлар туфайли қувватлансам ёки кучли суянчиғим бўлса», дедилар. Яъни ёрдам берадиган қариндошлари бўлишини истади. Абу Салама Абу Ҳурайрадан келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссалом: «Аллоҳ Лутга раҳм қилсин, ўзига кучли суянчикни хоҳлаган эди», дедилар. Яъни Аллоҳ азза ва жаллани. Пайғамбаримиз алайҳиссалом айтдилар: «Аллоҳ таоло ундан кейин бирон-бир пайғамбарни юборса, фақатгина ўз қавмидаги сарват (бақувват, бой) ичида юборди». Ваҳб деди: «Элчилар Лутнинг олдига қайтиб: «Сенинг суянчиғинг албатта кучли ва бақувват», дедилар тасалли бериб».

Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом бирон кишининг ўзини ёлғиз қолдирмас, дарҳол уни биронта қабилага қўшиб қўярдилар. Шундан кейин у шу қабилага аралашиб кетарди. Раййоший айтади: «Ёлғиз (муфраж) дегани бирон қабилага мансуб бўлмаган кишидир». Буларнинг ҳаммаси Пайғамбаримиз алайҳиссалом томонидаш бирлашишга ундаш ва бўлинишдан қайтаришдир. Шунинг учун Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Ким бир қавмга қўшилиб, уларнинг сопини кўнайгирса, у шулардандир». Пасаб унс-ульфат бўлишни юзага келтиришда шундай мақомга эга экан, унга монелик қилувчи тўсиқлар ва узоклаштирувчи бўлинишлар ҳам мавжуд.

Насаблар асосан уч қисмдан иборат: бири ота-оналар, иккинчиси фарзандлар ва учинчиси насабдошлар. Ҳар бир қисмининг яхшилиқ ва силаи раҳмда ўз ўрни ва тўсатдан пайдо бўладиган бир халакит берувчиси бор. Бас, бу тўсиқ ва халакит берувчи ота-онага итоат қилмасликни ва бир-биридан узоклашинини юзага келтиради.



Аммо ота-онага келсак, улар оталар ва оналар, боболар ва молардан иборат. Улар аҳволлари саломат бўлишига кўра икки хулқ билан сифатланадилар: бири табиати, иккинчиси одат-кўникма туфайли хосил бўлувчидир. Аммо табиатида мавжуд бўлувчига келсак, у эҳтиёткорлик ва хавф-хатардир. Бу хусусият ота табиатидан осонликча кетмайди. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Ҳар бир нарсанинг самараси бор, калбнинг самараси фарзанддир», дедилар. Яна ривоят қилинади: «Фарзанд бахил, жохил, кўркок ва хафа бўлишга сабабдир», деб фарзандга эҳтиёт бўлишдан юқорида айтилган сифат ва хулқлар пайдо бўлишини хабар бердилар. Баъзилар шу нарсани ёқтирмаганидан фарзанд кўришни истамайди. Чунки ўзидан бу ҳолатни кетказишга қодир эмас, бу туйғу инсон табиатидан осонликча кетмайди ва бу туйғуни табиий деб қараши керак. Яхё ибн Закариё алайҳиссаломга: «Сенга нима бўлди, фарзандингни ёмон кўрасан», дейилди. У: «Менга нима фойда, унга нима фойда? Агар ҳаёт бўлса, уни деб қийналаман, агар вафот этса, ҳам-қайгуга ботаман», деди. Исо алайҳиссаломдан уйланмайсизми, деб сўралганда: «Дорул бақолаги кўпайиш менга яхшироқдир», дедилар.

Аммо одат-кўникма туфайли юзага келадиган ҳолат ўзаро меҳр-муҳаббатдир. Чунки вақт ўтиб боргани сари ҳолатлар ўзгаришига қараб меҳр-муҳаббат ҳам ўзгаради. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Фарзанд жопдай шириндир», дедилар. Яъни болани яхши кўриш қалб ишидир. Агар ота фарзандини хушламаса, уни ёмон кўради деб ўйламаслик керак. Балки ўжарлик ёки бирон камчиликдан пайдо бўлган лоқайдлик унга сабаб бўлиши мумкин, ҳазар ва меҳрибонлик эса ота қалбини ҳеч қачон тарқ этмайди. Чунки бу туйғу ота қалбидан узилмайди ва ажралмайди. Муҳаммад ибн Али розияллоху анҳу айтади: «Аллоҳ таоло ўз ризосини оталар ризоси билан боғлаб, болаларнинг фитна бўлишидан огоҳлантирди, оталарга фарзанд тўғрисида насихат қилмади, аммо ўз ризосини фарзандлар ризоси билан боғламади ва оталарга итоат этиш лозимлигини буюрди. Фарзандлар ичида энг ёмони камчилик ва айблари отасига оқ бўлишга олиб келганидир, энг ёмон ота фарзандини тал-



тайтириб вояга етказганидир».

Фарзандни дунёга келтириб, унинг тарбиясини деб кийналин сабабли оналар болаларига ниҳоятда меҳрибон ва хаддан зиёд яхши кўрадилар. Шу боис оналар қалби фарзандга бениҳоя юмшоқ ва меҳри зиёда бўлади. Мана шу хизматларини деб мукофот ва ҳақларини адо этиш маъносида оналарга кўпроқ меҳр-мухаббат кўрсатиш буюрилди. Аллоҳ таоло яхшилик қилишда ота-онани тенг ва баробар кўришни ҳамда ҳар иккисига ҳам бир хил яхшилик қилишни қаттиқ тайинлади. Аллоҳ таоло айтади: **«Биз инсонни ота-онасига яхшилик қилишга буюрдик»** (Анкабут сураси, 8-оят). Ривоят қилинадики, бир киши Пайғамбаримиз алайҳиссалом олдиларига келиб: «Менинг онам бор, унинг уловиман, орқамга ўтказиб, кўтариб юраман, нима иш буюрса, юзимни ўғирмайман, топган молимдан бераман, унинг ҳақиши адо эта олдимми?», деди. Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Йўқ, ҳагто бир ух торгганчалик ҳақини ҳам адо этмадинг», дедилар. У нима учун, деб сўради. Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Чунки она хизматингни қилганида ўлимингни хоҳламасди, сен эса унга хизмат қилганда ўлимини хоҳлайсан», дедилар. Ҳасан Басрий: «Отанинг ҳақи улуғроқдир ва онага яхшилик қилиш лозимроқдир», деди. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Сизларни оналарингизга оқ бўлиш, кизларни тириклай кўмиш ва арзимас нарсани кизганиб, бермасликдан қайтараман», дедилар. Халид ибн Маъдон Миклоддан келтирган ривоятда Расулуллоҳ алайҳиссаломдан шундай деб эшитдим, деди: «Аллоҳ таоло оналарингизга, яна оналарингизга, яна оналарингизга ва ундан кейин оталарингизга яхшилик қилишга, ундан кейин қариндошларга ва ундан кейин бошқа яқинларга яхшилик қилишга буюрди».

Аммо фарзандлар фарзандлар ва фарзандларнинг болалардир. Араблар фарзанд боласини сафва-невара деб атайди. Улар аҳволлари тўғри бўлиш шарти билан икки хулқ билан хосланади: бири лозим хулқ ва иккинчиси ўзгарувчи хулқ. Аммо лозим хулқ оталар ҳақини адо этмаслик ва лоқайдликдан келиб чиқадиган такаббурликдир. Фарзандлардаги такаббурлик эса оталардаги меҳрибонлик муқобилида туради. Абу Тамом Тоий буни шеърида мулоҳаза қилиб деди:

*Тонгни оттирдим, замон менга фарзандни улуғлаш
Ва отанинг меҳрибонлиги билан йўлиққан ҳолда.*

Аммо кўчиб ўтувчи хулқ эркалик маъносиди бўлиб, бола ҳолининг дастлабки даврига тўғри келади. Болалардаги эркалик оталардаги муҳаббат муқобилида юзага келади. Чунки оталардаги муҳаббат хосроқдир, болалардаги эркалик ҳожатга яқинроқдир. Ривоятга кўра, Умар розияллоҳу анҳу: «Ё Расулуллоҳ, бизга нима бўлди, болаларимизга меҳрибонмиз, лекин улар бизга меҳрибон эмас?», деди. У зот: «Чунки биз уларни дунёга келтирдик, улар бизни дунёга келтирмади», дедилар.

Болаларни эркалаш баъзан улғайишлари билан икки ишдан бирига кўчиб ўтади: яхшилик ва ҳурмат-эҳтиром ёки жафо ва итоат қилмаслик. Агар бола тўғри вояга етса, ота яхши ва меҳрибон бўлса, эркалаш яхшилик ва ҳурмат-эътиборга айланади. Зухрий Омир ибн Шароҳилдан келтирилган ривоятда Пайғамбаримиз алайҳиссалом Жарир ибн Абдуллоҳга: «Ота ғазабланганда боланинг кўркиши ҳамда очлик ва кийинчиликда ўзидан отасини устун қўйиши фарзанддаги ҳақидир». Чунки берувчи силаи раҳм қилувчи эмас. Балки силаи раҳм қилувчи узилган қариндошлик рипатасини қайтадан боғлаган кишидир».

Агар бола эгри бўлиб, ота қўпол бўлса, эркалаш узилиш ва ўжарликка айланади. Шунинг учун Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Ўзига яхшилик қилишда боласига ёрдам берган кишига Аллоҳ раҳм қилсин», дедилар. Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳуға фарзанд кўрганини хабар берилганда: «Фарзанд бир райхонки, мен уни хидлайман. У яқинда менга яхшилик қилувчи фарзанд ёки зарарли душманга айланади», деди. «Мансур ул-ҳикам»да айтилди: «Итоатсиз фарзанд фарзанди бўла туриб, ундан айрилишдир». Бир донишманд деди: «Ўғлинг етти ёшгача райхонингдир, яна етти ёш кўшилгунча дастёринг ва яна етти ёш кўшилганда вазиринг, кейин эса лўстинг ёки душманингдир».

Аммо яқинлар ота-оналар ва фарзандлардан ташқари бирлашиш ёки қардошлик туфайли бир-бирига туташадиган кишилардир. Улар ёрдам беришга ундайдиган ҳамият ҳис-туйғуси билан кўзга ташланиб туради. Бу ғурур мартабасининг энг паст дара-



жасидир. Чунки гурур букилишдан ҳам, бўшашишдан ҳам тўсади. Ҳамият ҳис-туйғуси эса букилишдан қайтаради, лоқайдликни ёмон кўришда ҳамиятга ҳеч қандай насиба йўқ, фақатгина мағрурликка олиб борадиган сабаб бўладиган нарса билан қўшилсагина насиба бор. Қардошлик туйғуси нотаниш ва бегоналарга қарши ёрдам беришга ундайди. Бундай ҳамият яқинлар ва ўзидан пастдагилар ҳасадига дучор этувчи ва дўстнинг дўст билан ўзаро мусобака қилишига сабаб бўлади. Агар қон-қардошлик туйғуси ўзаро алоқа ва меҳр-муҳаббат кўрсатиш туфайли ҳимоя қилинса, унинг сабаблари пайдо бўлиб, насаб туйғуси меҳр-муҳаббат билан туташади. Бу бирлашиш сабаблари ичида энг ишончлисидир.

Бир қурайшликка сенга қайси бири яхшироқ, ака-укангми ё дўстнинг; дейилганида ака-укам яхшироқ, агар улар дўстим бўлсалар, деди. Маслама ибн Абдулмалик: «Яшаш уч нарсадан иборат: кенг уй-жой, кўп хизматчи, оилада тотувлик», деди. Бир доннишманд деди: «Узоқ одам меҳр-муҳаббат туфайли яқинга айланса, яқин одам адоват туфайли узоқланади». Агар яқинлар ўртасидаги ўзаро муносабат яқинлик бирлигига ишониш ва қариндошлик туйғусига суяниш туфайли ўз ҳолига ташлаб қўйилса, бу туйғу устидан ҳасад нафрати ва ўзаро рақобат пизоси устун келади. Натижада муносабат адоватга ва яқинлик узоқлашишга айланади. Ал-Киндий ўз рисоаларидан бирида: «Ота тарбиячи, фарзанд дард-алам, ака-ука тузоқ, амаки ғам, тоға бало ва қариндошлар чаёнدير», деди. Абдуллоҳ ибн Муътаз айтади:

Уларнинг эллари менинг этимдир, улар уни ёйдилар,

Кишининг бахтсизликларига сабаб фақат унинг яқинларидир.

Шунишг учун Аллоҳ таоло силаи раҳмга буюриб, силаи раҳм қилувчи кишини мактади. Аллоҳ таоло айтди: «**Улар Аллоҳ боғланишга буюрган нарсаларни** (яъни қариндош-уруғлар билан алоқани) **боғлайдилар. Парвардигорларидан кўрқадилар ва оғир ҳисоб-китобга дучор бўлишдан кўрқиб доим чиройли амаллар қилишга интиладилар**» (Раъд сураси, 21-оят). Муфассирлар: «Бу Аллоҳ таоло буюрган силаи раҳмдир ва уни узишда Роббиларидан ва уни деб ёмон ҳисоб-китоб бў-

лишдан кўрқадилар», деганлар. Абдурахмон ибн Авф ривоятида Расулulloҳ алайҳиссалом: «Аллоҳ азза ва жалла айтади: Мен Раҳмонман, у силаи раҳмдир, унинг исмини исмидан чиқардим. Ким уни боғласа, у билан боғланаман ва ким уни узса, мен ҳам ундан узиламан», дедилар. Ривоятга кўра, Расулulloҳ алайҳиссалом: «Силаи раҳм сон кўпайиши, мол-дунё беҳисоб бўлиши, оилада меҳр-муҳаббат ва келажакда савобга эришишга сабабдир», дедилар. Доғишмандлардан бири дедилар: «Қариндошларингиз ҳақини адо этинглар ва кўполлик қилиб, бегоналашманлар». Баъзи балоғат олимлари айтади: «Қариндошлик риштасини боғланлар, чунки силаи раҳмни деб усул (ота-бобо) ларингиз тўзиб-йўқолмайди ва фуруъ (авлод) ларингиз ранжитилмайди». Адиблардан бири деди: «Ким ўз оиласи билан иноқ бўлмаса, сен билан ҳам яхши эмас ва ким оиласини химоя қилмаса, сени ҳам химоя қилувчи эмас». Фусаҳолардан бири айтади: «Ким қариндошлик риштасини боғласа, силаи раҳм қилса, Аллоҳ таоло у билан боғланади ва унга раҳм қилади. Кимки бир кўшнисига ёрдам берса, Аллоҳ унга ёрдам беради ва уни химоя қилади». Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Яздий айтади:

Хорлик, ёмонлик ва пасткашликни деб

Қариндошлар орасига совуқчилик тушади.

Лекин мен кечираман ва гуноҳларини унутаман,

Бир кун менга яхшиликлари қайтишини деб.

Икки банда бир ҳукмда тенг бўлмас асло:

Бири боғловчи ва бири қариндошликни ўзувчидир.

Аммо қудачилик бирлашиш сабабларидан учипчиси дир. Чунки у ўзаро алоқани янгилаб, бошқадан муносабатга киришишни таъминлайди. Бу икки томоннинг хоҳиш-истаги ва ихтиёридан пайдо бўлиб, тажриба ва танлангдан ҳосил бўлади. Бас, қудачиликда бирлашиш сабаблари ва ўзаро ёрдам бериш асослари мавжуд. Аллоҳ таоло айтади: «**Унинг оятларидан (яна бири)»- У зот сизлар ҳамдам бўлишларингиз учун ўзларингиздан жуфтлар яратиши ва ўртгаларингизда ошнолик ва меҳр-муҳаббат пайдо қилишидир**» (Рум сураси, 21-оят).



Яъни «мавадда» деганда меҳр-муҳаббат, раҳмат деганда меҳр-шафқат назарда тутилган. Бу иккиси бирлашиш сабаблари ичида энг ишончлисидир. Бу хусусда яна бошқа таъвил ҳам бор. Ҳасан Басрий розияллоҳу анҳу айтади: «Мавадда никоҳдир, раҳмат фарзанддир». Аллоҳ таоло айтади: «**Аллоҳ сизлар учун ўзларингиздан жуфтлар яратиб, жуфтларингиздан сизлар учун болалар, набиралар пайдо бўлди**» (Наҳл сураси, 72-оят). Муфассирлар «ҳафада» хусусида ихтилофга боришди. Абдуллоҳ ибн Масъуд айтади: «Қиз тарафдан бўлган кишининг фарзандларидир». Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳумо айтади: «Улар бир кишининг болалари ва боласининг болаларидир». Яна бир ривоятда бир кишининг хотини бошқа кишидан дунёга келган болаларини ўзи билан олиб келишидир, дейилган ва хизматни чакқон ва илдам бажаргани учун уларни ҳафада деб номладилар. Дуои кунутда шундай сўз бор: «Илайка насъа ва наҳфиду, яъни сенга тоат этиш билан амал қилишга шошиламиз». Араблар ҳақто адоватли кишини ва душманни яқин дўстга айлантириш учун бегоналар билан куда бўлишган. Баъзан икки киши ўртасидаги қудачилик икки қабиланинг яқинлиги ва икки оиланинг борди-келдисига сабаб бўлади. Халид ибн Язид ибн Муовиядан ҳикоя қилинади: «Мен Бани Зубайр қавмини ёмон кўрардим, аммо бу уруғдан «Рамла» деган аёлга уйланиб, уларни яхши кўрадиман бўлиб қолдим». Шу ҳақда айтилади:

*Бани Аввоми қизини деб яхши кўраман,
 Қизини деб тоғалари Қалбни ҳам шундай.
 Агар аёллар мусулмон бўлса, биз ҳам мусулмон,
 Агар насроний бўлса, бизлар ҳам насроний,
 Кўз олдидарида кишилар сулб (уруғдош) деб ёзиб қўйилар.*

Шунинг учун аёлга мойиллик, бир-бирига мувофиқлик туфайли юзага келган меҳр-муҳаббат ва ўзига ром этиш сабабли киши ўз хотини динидадир, дейилган. Бас, шу оркали бир-бирига муҳолифлик ва бир-биридан узоқлашиш ўз-ўзидан барҳам топади. Агар қудачиликнинг бу каби муносабатига никоҳ сабаб бўлса, у беш сабабдан бири бўлиши лозим: мол, хусни-жамол,

дин, яқинлик ва тааффуф (шаҳватдан тийилиш) дир. Саид ибн Абу Саид Абу Хурайрадан келтирган ривоятда Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Тўрт нарсани деб аёлни никоҳлаб олинади: моли, ҳусни-жамоли, мартабаси ва дини. Сен диндорини танлагин, кўлинг яхшилик кўрмагур».

Агар никоҳ фақат молни деб бўлса ва у сабаблар ичида энг кучлисига айланса, бу ҳолда никоҳланувчи ўзига молни никоҳлаб олгандек таассурот қолдиради. Агар бирлашишга олиб борувчи сабаблардан биронтаси туфайли аёлга уйланса, никоҳ сақланиб туради ва ундан ажралмайди. Агар бу сабаблардан биронтаси мавжуд бўлмаса ва унга футур етказилса, никоҳ бузилиб, бирдамлик барҳам топади. Айниқса, мол-дунёни деб тамаъ ғолиб келса, меҳр-вафо камаяди. Чунки молга эришилгандан кейин вафони йўқотади, мол никоҳга васила қилинса, баъзан шу мол туфайли яқинлик ҳам йўқолади. Кимки бир нарсани деб яхши кўрса, шу нарса тугаган заҳоти сендан юз ўгиради, дейилган. Агар молга эришишни хоҳлаб, унга қодир бўлмаса, бу нарса қаттиқ хоҳиш-истакдан кейин ноумидлик нафратини юзага келтиради. Натижада тамаъ кучайгандан кейин ноумидлик адовати пайдо бўлиб, алоқа ажралишга ва яқинлик адоватга айланади. Кимки бир нарсани хоҳлаб сени яхши кўрса, агар уни сендан топмаса, дарҳол ёмон кўради, дейилган. Абдулҳамид айтади: «Кимки бойлигини кўплигида сени иззат-ҳурмат қилса, молнинг камайганида камситишга ўтади».

Агар аёлнинг ҳусни-жамолини деб никоҳланса, бундай никоҳ молни деб бўлганидан узоқроқ давом этади. Чунки ҳусн-жамол узоққа борадиган сифат ва мол кетувчи сифатдир. Шунинг учун хушсурағлик бахтнинг аввалидир, дейилган. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Аёлларнинг чиройлилари ва маҳрлари озида барака бор», деганлар. Агар бу ҳолат малолга олиб борувчи эркалашдан халос бўлса, яқинлик давом этиб, қариндошлик алоқаси мустаҳкам бўлади. Аммо ортиқча ҳусни-жамолни деб пайдо бўладиган эркаликни яхши дейилмаган. Кимни эркалаш хурсанд қилса, уни хорлик тутади, дейилган. Ё рағбат машаққати ва низолашиш балосидан кўрққани



учун ёмон кўрилган. Ҳикоя қилинишича, бир киши донишманд олдига бориб, уйланиш ҳақида маслаҳат сўради. Донишманд: «Агар уйлансанг, жуда чиройлисига уйланма. Чунки у кўркам ўтлоқдир», деб маслаҳат берди. У киши бу қандай бўлади, деди. У олдингилар айтганидек:

*Ҳеч қачон кўркам ўтлоққа рўбарў келма,
Агар рўбарў келсанг, унда ўтловчилар изи бор, – деди.*

Шунингдек, ақлли киши ёмонликдан каттиқ кўрқиб, фаросатли киши фитнадан сақлашиш учун хусн жамолни хуш кўрмайди. Донишмандлардан бири деди: «Аёлларга аралашилдан сақлан. Чунки аёлнинг нигоҳи ўк, сўзи заҳардир». Бир донишманд аёл билан гаплашаётган овчини кўриб: «Эй овчи, овланиб қолма», деди. Сулаймон ибн Довуд алайҳиссалом ўғлига: «Шернинг орқасидан юрсанг ҳам, аёл ортидан юрма», деди. Умар ибн Хаттоб розияллоху анху бир аёлнинг мана бу байтни айтаётганини эшитди:

*Аёллар райҳондир, сизлар учун экиб қўйилган.
Ҳаммангиз шу райҳонларни ҳидлашни хоҳлайсиз.*

Умар ибн Хаттоб деди:

*Аёллар шайтондир, биз учун экиб қўйилган,
Аллоҳдан шайтонлар ёмонлигидан паноҳ сўраймиз.*

Агар никохланиш дини деб бўлса, дин ҳар жиҳатдан битимлар ичида энг ишончлисидир, бирлашиш, ибтидо ва оқибат жиҳатидан бардавомлисидир. Чунки динини деб бир аёлга уйланишни нестеган киши дин йўлини туғиши аниқ. Кимки динга эргашса, унга бўйсунди, шу динга риоя қилиб яшайди ва адашишдан сақланади. Шунинг учун Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Диндорини олгин, қўлинг яхшилик кўрмагур!», дедилар. Бу ҳадисда икки хил таъвил бор: бири қўлинг яхшилик кўрмасин, агар диндорини олмасанг. Иккинчиси, бу муболаға учун айтилиб, бирон ёмонликни ирода қилинмайди. Одамларнинг Аллоҳ уни олсин, у қандаям шижоатли, деганига ўхшайди.

Агар никоҳдан яқин қариндош бўлиш кўзда тутилса, буниси икки сабабга кўра амалга ошади: ё кўпайиш, яъни бола-чака орт-

тириш ва икки томон бир-бирига ёрдам бериш туфайли кўллаб-кувватлаш, ё кучли душман билан яқин алоқа ўрнатиш. Бундай никоҳда адоватдан сақлашиш ва душманлар ғазабини кеткизиш мавжуд. Бу иккиси баъзан нуфузли ва бой кишилар орасида бўлиши мумкин. Биринчи сабабга боис бўлган нарса рағбатдир. Иккинчи сабабга боис бўлган нарса эса раҳбатдир. Бу иккиси икки тараф хоҳиш-иродасидан ташқари амалга ошган никоҳдир. Агар сабаб давом этса, яқинлик ҳам давом этади, рағбат ва раҳбат кетиши туфайли сабаб йўқолса, яқинлик ҳам барҳам топиш хавфи пайдо бўлади. Лекин яқинликка ундайдиган ва яқин бўлишга бирон сабаб кўшилса, бирдамлик зойил бўлмайди.

Агар нафсини шахватдан тийишга қаратилган бўлса, бу никоҳдан исталган ва кўзда тутилган ҳақиқий сабаб юзага келади. Бундан бошқа битимлар никоҳга билвосита алоқаси бўлиб, унга кўшимча сабаблардир. Ривоят қилинадик: «**Эй инсонлар, сизларни бир жондан (одамдан) яратган ва ундан жуфтини (Хаввони) вужудга келтирган Парвардигорингиздан кўрқингиз**» (Нисо сураси, 1-оят) ояти нозил бўлгач, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Эркак тупроқдан яратилди, диққат-эътибори тупроқдадир. Аёл эркакдан яратилди ва диққат-эътибори эркакдадир», дедилар. Ибн Бишр Уккоф ибн Рифоя Хилолийдан ривоят қилинишича, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Эй Уккоф, хотининг борми?», дедилар. У йўқ, деди. Пайғамбаримиз: «У холда сен шайтонлар биродарисан, агар насронийлар роҳиби бўлсанг, уларга кўшил. Агар биздан бўлсанг, уйланиб ол», дедилар. Пайғамбаримизнинг бу сўзлари ёмонликдан тийилишга ундаб, фарзандларни кўнайтиришга даъватдир. Шу маънога кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом ғазотдан қайтаётганларга: «Агар аёлларингизга яқинлик қилсангиз, бас, чиройли ниятда бўлинг», дедилар. Яъни фарзанд талабида бўлиш. Шундай вақтда нафси тийиш никоҳдаги ихтиёрни тўғрилаш ва унда бардавом бўлиш сабабларини излаш лозим. У икки турдан иборат: бир тури никоҳ шартларини қамраб олиш мумкин бўлади. Иккинчи турида сабаблар ҳар хиллиги ва шартлари ўзгариб туриши туфайли мумкин бўлмайди.



Аммо камраб олинган шартларда учта шарт бор.

Биринчиси, сақланишга олиб борувчи дин ҳамда каноат ва нафсини тийишга олиб борувчи иффат. Абу Ҳурайра розияллоху анху айтади: «Мўмин киши ўз аёлига лоқайд бўлмайди. Агар унга бир хулқи ёкмаса, бошқа хулқидан рози бўлади». Бир киши Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоху анхумо ўз қарамоғига олган етим кизнинг кўлини сўраб келди. Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоху анхумо беришга рози эмаслигини айтди. Келган киши нега рози эмасан, хонадонингда улғайган бўлса, деди. Абдуллоҳ ибн Аббос: «Меникида юриб, қиз обрў-эътиборли бўлди», деди. У киши тушунмадим, дегандек қизни менсимади. Абдуллоҳ ибн Аббос: «Уни сенга беришга рози эмасман», деди. Айрим уламоларнинг сўзи шу маънода айтилган: «Қимки хайри йўқ кимсанинг суҳбатига рози бўлса, хайри бор кимса унинг суҳбатига рози бўлмайди».

Иккинчиси, чиройли тақдирлашга ундовчи ақл ва тўғри тадбирга буюриш. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Ақл дўст тутувчи ва дўст тутилиувчи жойдадир», дедилар. Яна ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Меҳрибон ва сарфарзанд аёлга уйланишлар, аҳмоқларига уйлашмашлар. Чунки уларнинг суҳбати бало ва фарзандлари вафо қилмайди».

Учинчиси, никоҳланувчилар ор-номус қилмайди ан даражада бир-бирига тенг ва фарзанди бўлишларидир. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Бир томчи нутфангиз учун (яхшисини) танланглар ва уни фақатгина тенгини топиб кўйинглар», дедилар. Ривоят қилинадики, Аксам ибн Сайфий фарзандига: «Эй ўғлим, аёлларнинг хусни-жамоли сизларни насаб улуғлигидан адаштирмасин. Чунки покиза ва тоза никоҳ шараф учун йўлдир», деди. Абу Асвад Дуваллий болаларига: «Сизларга ёшлигингизда ҳам, катта бўлганингизда ҳам, ҳатто туғилмасингиздан олдин ҳам бир яхшилик қилдим», деди. Болалари хайрон бўлиб туғилмасимиздан олдин қандай яхшилик қилдингиз, дейишди. Отаси: «Уни деб сизларни ҳеч ким сўкмайдиган олапи ташладим», деди. Раййоший шу ҳақда шеър битган:

Сизларга қилган илк яхшилигим танловимдир,

Иффати зоҳир ва томирлари улуг аёлни.



Баъзан яхшилик узоклиги ва рушд камлиги учун сакланиш лозим бўлган лаззат сифатлари ва нафс ҳолатлари бу шартларга кўшилади. Чунки яширин хулқлар сураглар ва шаклларда аниқ намоён бўлувчидир. Бир ривоятда Пайғамбаримиз алайҳиссалом Зайд ибн Ҳорисага: «Эй Зайд, уйландингми?» дедилар. У уйланмаганини айтди. Шунда Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Агар уйланмоқчи бўлсанг, иффаглисини топиб уйлангин, аммо беш тоифа аёлга уйланма», дедилар. Зайд: «Ё Расулаллоҳ, улар қайсилар?» деб сўради. У зот: «Шаҳбара, лаҳбара, каҳбара, ҳайзара ва лафутага уйланма», дедилар. Зайд: «Ё Расулаллоҳ, улар қандай аёллар?» деди. Расулаллоҳ алайҳиссалом: «Шаҳбара – кўзи кўк, кўпол сўзли, лаҳбара – узун бўйли, орик, наҳбара – ақл ўргатувчи, ёни кафта аёл, ҳайзара – семиз, калта бўйли ва лафута – сендан бошқадан боласи бор аёл», дедилар. Бани сулаймлик бир шайх ўғлига: «Эй ўғлим, молига эга бўлиш учун эришинг ўлишини кутиб юрувчи, шаллақи ва бадковок аёллардан эҳтиёт бўл», деди. Баъзи араблар уйланишда ўғилларига: «Ҳашнана, маннана ва аннаналардан сакланишлар. Ҳаннана – олдинги эрини кўп қўмсайдиған, маннана – ўзидаги бор нарсани пеш қилиб, эрига кўп миннат қилувчи ва аннана – эрига ялқовлик туфайли касалликни баҳона қилиб кўп минғиллайдиған аёл», деб васият қилибди. Авфо ибн Дулҳум айтди: «Тўрт тоифа аёл бор: бири маъмаъ-парсани ўзига йиғувчи, яна бири мамнаъ-зарар келтиради-ю, лекин фойда келтирмайди, яна бири масдаъ-ажратиб ташлайди-ю, бирлаштирмайди, яна бири ғайс, яъни бироқ шаҳарга тушса, барака келтиради». Шоир айтади:

*Аёллар соҳиби ҳамма аёлни бир хил деб ўйлар,
Ваҳоланки, бир-биридан катта-катта фарқ этар.
Соғлари тушиб турадиған жаннатийлари бор,
Баъзилари ўт-олов, улар учун ёнилғилар бор.*

Абу Айкоъ ҳам Абу Зайддан бир шеърни ўкиди:

*Аёллар ёнма-ён ўсгувчи дарахтга ўхшар,
Мевалари аччиги бор, баъзилари тотли, ейилар.
Аёллар гарчи тилладан сув юритилса ҳам,
Уларда подонлик хатолари, ёмон тушушчалар бор.*



*Аёлларга қачонки бирон қилиқни ташла, дейилса,
Шу нарса вожиб ва қилиниши лозимдир.
Сенга ёмонликни ваъда берса, албатта адо этар,
Аммо яхшиликни ваъда берса, уни чўзиб юрар.*

Аммо бошқа бир турга келсак, бу турнинг шартларини айтиб ўтиш иложи йўқ. Чунки у баъзида ҳолатлар ўзгарса, ўзгаради, одамлар ва замонлар ўтиши билан бир ҳолатдан иккинчисига кўчади ва бу тур яқин бўлиш ҳолатини давом эттириш ва алоқа сабабларига ёрдам берувчи бўлганидан нафсга эргашини ва шаҳватга бўйсунинишдан беҳожат бўлинмайди. Чунки малул (иллатли, айбли) фикр ўз ҳолида қолмайди ва пайдо бўлган майли-истак давомли бўлмайди. Икки ҳолатдан бирига ўтиши лозим: ё зиёда ва камолга, ё нуқсон ва заволга. Ҳикоя қилинадики, бир киши Али ибн Абу Толиб қаррамаллоҳу ваҷҳаҳуга: «Мен сени ҳам, Муовияни ҳам яхши кўраман», деди. Али розияллоҳу анҳу: «Ҳозир сен бир кўзи гилайга ўхшайсан, ё тузаласан, ё кўр бўласан». Агар шундай бўлса, унга олиб борувчи сабабни баён этиш керак. Бу эса уч ҳолатдан ташқари эмас.

Биринчи ҳолат, никоҳ фарзанд кўриш учун бўлиши; бунга эрга тегмаган ёш ва бокира қизни таплаш яхшидир. Чунки унда бола туғиш имкони мавжуд. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Бокира қизларга уйланинглар. Чунки уларнинг сўзлари ширин, (белида) боласи кўп ва осонлик билан рози бўлувчидир», дедилар.»Антақу архаман», деган сўз боласи кўп, деган маънони беради. Муъоз ибн Жабал розияллоҳу анҳу: «Бокира қизларга уйланинглар, чунки улар яхши кўрса, қаттиқ яхши кўради ва хархашаси кам», деди. Бу уч ҳолат ичида энг яхшисидир. Чунки никоҳ айнан шунга қаратилиб, шариат уни қайд этади. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Туғадиган қора хотин чиройли туғмас хотиндан яхшироқдир», дедилар. Араблар шу ҳақда бир мақол тўқиган: «Тугмайдиган туғилмаган кабидир».

Бунга ўхшаш ҳолатларда мутлақо бегона ва насаби узок аёлларни никоҳга танланиши фарзанд наслини тоза ва хилқатини чиройли қилади, деб ҳисоблайдилар. Қариндош-уруғ ёки ўз яқинига никоҳланишдан қочинишларига тугилажак бола хилқатига зарар,



наслига футур етказди, деб билиш сабаб бўлади. Ривоятга кўра, Пайғамбаримиз алайҳиссалом: «Нимжон ва заиф бўлмаслик учун бегоналашинглар», дедилар. Умар ибн Хаттоб розияллоху анхундан келтирилган ривоятда: «Эй аданган болам, нимжон ва заиф бўлиб кетдинглар, бегоналарга уйланинглар», деди. Шоир деди:

*Ўзим ёқтирсам-да, амаким қизига уйланмадим,
Авлодим заиф ва нимжон бўлишидан қўрқдим.*

Олдинги донишмандлар хилқати ва хулқи тоза болалар оналари йигирма ва ўттиз ёш, оталари ўттиз ва элик ёш орасидагилардан дунёга келади, деб биладилар. Араблар: «Рашкчи аёлдан туғилган бола яхши бўлмайди. Аёллар ичида насли яхшироги фарук (эрини хоҳламайдиган аёл) дир», деган экан. Яна айтадилар: «Агар эркак аёлини мажбурласа ва аёли кўрқиб турса, сўнгра аёл эслатилса, ҳомиладор бўлади».

Иккинчи ҳолат, аёлларга уй юмушларини бажаради, деган мақсадда уйланишдир. Бундай никоҳ аёллар ёрдамига хосланса ҳам, улар ҳолатига лозим туғилган парса эмас. Чунки эркак хизматини айнап ўз хотини қилиши шарт эмас. Шунинг учун аёл райҳондир, кошки у яна кўли чакқон бўлса, дейилган. Айни шу мақсадда уйланилса, унинг динга таъсири йўқ ва эркак шаънига ҳақорат эмас. Бунга ўхшаган ҳолатда уй-рўзгор ишларидан хабардор ва эркаклар хизматини яхши биладиган каттарок ёшли ва ҳаётий тажрибаси бор аёлларни топиб уйланиш маъқул.

Учинчи ҳолат, никоҳдан жинсий лаззат ва роҳат олишни мақсад қилиш. Бу уч ҳолат ичида энг ёмони ва хатарлисидир. Чунки бундай никоҳда ҳайвоний хирс ва шаҳвагга куллик бор. Ҳорис ибн Назр Яздий: «Энг ёмон никоҳ шаҳватпараст никоҳидир», деди. Лекин васвасага тушганда ўзидаги шаҳват куввати ва уни кесиш мақсадида уйланилса, бунинг зарари йўқ. Аммо номаҳрамга карамаслик, нафси ёмонликка ундамаслик ва уни ўзига яқинлаштирмаслик ва шармандали ҳолга тушмаслик мақсадида уйланилса, бундай никоҳ мактовга лойиқ ва улуғланишга ҳақлидир. Бунга ўхшаган ҳолатда ҳур аёлларни чўрилар каби беҳурмат қилишдан сақланилса, бу ҳақиқий жўмардлик ва покдомонликка киради.



Шаҳватини кондириш учун уйланиш нафсларни шаҳват сари етаклаб, энг маъқул ишни танлаб олишнинг иложи бўлмайди. Ваҳоланки, бундай никоҳ аёл учун энг хатарлидир. Чунки шаҳватнинг ниҳояси ва чек-чегараси йўқ. Айни мақсадда уйланилса, шаҳват сўнгаздан кейин унга боғлиқ нарса ҳам завол тонади ва дастлаб яхши кўрилган шахвоний эҳтирос интиҳода ёқмай қолади. Шунинг учун араблар раҳми келганидан қизларни ёмон кўрар ва маломатчилар таҳқиридан ҳимоя қилиш учун уларни тириклай кўмишарди. Ана шу меҳр-муҳаббат ва раҳм-шафкат хисси туфайли қатл этиш гуноҳидан қочган киши қизлари ўлимини яхшироқ ва афзал деб ҳисоблаган. Укайл ибн Уллафа кизи Жарбоъга совчи қўйилганда айтди:

*Минг динор, маҳр қуллар ва қанча туялар берилса ҳам,
Ўзимга қабрни қуда қилганим яхшироқдир.*

Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Тоҳир деди:

*Қудачилик мақталса, қиз шаънига риоя этадиган,
Ҳар бир қизнинг отасига уч хил қудачилик бор:
Ҳурмат қиладиган кув, қизнинг чимилдиги,
Қизни олиб бориб кўмиладиган қабр
Ва булар ичида энг афзали қабрдир.*



ФАСЛ

Аммо унс-улфат бўлиш сабабларидан тўртинчиси меҳр-оқибат туфайли биродарланишдир. Бу кучли истак-хоҳишдан бўлса, самимийлик ва сидқидилликни, холис сидқидилликдан бўлса, вафодорлик ва ҳимояни пайдо қилади. Бу бирлашишнинг энг юқори мартабасидир. Шунинг учун Расулуллоҳ алайҳиссалом бир-бирларини ака-укалардек қўллаб, ёрдам беришлари учун саҳобаларини оға-ини қилиб қўйдилар. Ривоят қилинадики, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Садокатли биродарларни лозим тутинг. Чунки улар фаровонлик вақтида зийнат, мусибат вақтда исмат (ҳимоя) дир», дедилар. Абу Зубайр Саҳл ибн Саъддан Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг: «Киши ўз биродари билан кўндир. Сен ҳақиқи билганчалик ҳақингни билмайдиган кишини дўст тутинида яхшилик йўқдир», деганларини ривоят қилиб келтиради. Умар ибн Хагтоб розияллоҳу анҳу: «Биродарлар билан кўришиш ғам-андуҳларни кеткизади», деди. Холид ибн Сафвои деди: «Одамларнинг энг ожизи ўзига яқин дўстларни изламайдиган кишидир. Ундан ҳам ожизроғи топган дўстини йўқотган кишидир». Али каррамаллоҳу ваҳҳаҳу ўғли Ҳасанга: «Эй ўғлим! Дўсти йўқ киши ғарибдир», деди. Ибнул Муътаз деди: «Кимнинг дўстлари бўлса, демак, унга ёрдам берувчилар бор». Адиблардан бири: «Захираларнинг энг яхшиси вафодор биродардир», деди. Балоғат соҳибларидан бирлари деди: «Ёрдам берувчи дўст билак ва елка (ўрнида) дир». Шоирлардан бири деди:

*Одамларнинг дунёда ғам-ташвиши кўп,
Ёрдам берувчи дўстдан бошқа ғамим йўқ.
Икки танага тақсим бўлган руҳ каби бўлсак,
Тана бошқа- бошқаю, руҳ ўша яғонадир.*

Бир ривоятда: «Дўст садокатини деб дўст деб аталади. Душман эса сенга тажовузини деб душман дейилади», деб келтирилган. Арабчада дўст садокат сўзидан олиниб, содиқ деб аталади, душман адоват сўзидан олиниб, адувв дейилади. Халил хилол (бармоқларни бир-бирига киритиш ҳам хилол) сўзидан олинган.



Саълаб деди: «Муҳаббати калбга етиб, унда бўш жойни қолдирмагани учун дўстни халил деб айтилган». Риёший Башшорнинг сўзини шърға солиб деди:

*Жон томирида жондек бўлиб қолдинг мен учун,
Садоқатли дўст дерлар дўстни шу хислат учун.*

Одамлар наздида биродарлик икки ҳолатга қараб мумкин: бири зарураг ва бир-бирига мос келиш туфайли юзага келадиган биродарлик; иккинчиси, бир мақсад ва танлаш туфайли юзага келадиган биродарлик. Бир-бирига мос келиш асосига қурилган биродарлик ўзига боғлиқ сабаблар туфайли келиб чиққани учун уни энг ишончлисидеб қаралади. Бир мақсадни деб амал қилинадиган биродарликда у тобе бўладиган сабаблар инобатга олинади. Табиий ҳолда юзага келган биродарлик бир мақсад аралашганига қараганда мустаҳкамдир. Дастлаб бир-бирига мос тушиш сабабидан амалга ошадиган биродарликни кўриб ўтайлик. Шундан кейин иккинчи ҳолат, яъни бир мақсад ва танлаш оқибатида келиб чиқадиган биродарлик ҳақида сўз юритамиз.

Бир-бирига мос тушиш сабабидан юзага келадиган биродарликнинг ўзига хос бир қанча сабаблари борки, шулар хусусида тўхталиб, ундан кейин айтиб ўтилган ҳолатлар охиридаги еттита мартабани кўриб ўтамыз. Баъзан улар ҳақида батафсил тўхталиб ўтсам, баъзан айримларига эътибор бердим. Буларнинг ҳар бир мартабаси учун алоҳида ҳукмлар ва вожиб эгувчи сабаблар бор. Шоир шундай деди:

*Ҳар қандай хоҳиш-истакка бир сабаб бўлувчидир.
Шундан бошланиб, ҳатто ундан фарқ қилувчидир.*

Демак, биродар бўлишда энг биринчи сабаб ҳар икки томонда ҳам шу хислатга сабаб бўладиган ҳолатда бир-бирига мувофиқлик бўлиши керак. Бинобарин, ана шу мувофиқлик кучли бўлса, ундан амалга ошадиган яқинлик ҳам кучли бўлади. Агар бу нарса заифлашса, уни кучайтирадиган бошқа бирон сабаб бўлмаса, яқинликка ҳам футур етади. Бу нарса худди шундай амалга ошади. Чунки ўзаро яқинлик бир-бирига мувофиқ бў-



лишдан вужудга келса, мувофиқлик эса бир-бирига мутаносиб бўлишдан амалга ошади. Шундай экан, бир томондан мувофиқлик кетса, ҳамма томондан мутаносиблик ўз қадрини йўкотади. Мувофиқлик кетган вақтда ўз-ўзидан яқинлик ҳам барҳам топади. Демак, ҳар хил бўлса-да, мутаносиблик бирлашиш асоси ҳамда яқин бўлиш пойдеворидир. Яхё ибн Саид Амрадан, Амра Оиша розияллоху анҳодан келтирган ривоятда Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам шундай дедилар: «Рухлар беҳисобдир. Бир-бирларини таниганлари яқинлашиб, бир-бирларини танимаганлари узоқлашади». Бу аниқ гап. Улар ўзаро мувофиқлик туфайли бир-бирлари билан танишсалар, агар шу нарса бўлмаса, бир-бирларини танитайдилар. «Мансур-ул ҳикам» да шундай дейилган: «Бир-бирига зидлар бирлашмайди ва бир-бирига ўхшашлар ажралмайди». Донишмандлардан бири: «Биродарлар орасидаги ўзаро мувофиқликнинг гўзал бўлишига қараб муносабатлар давом этади». Яна бир донишманд деди:

*Дўсти бўла туриб сен нафсимдан ҳазар қилма,
Зеро, ҳар ким ўзига ўхшаганга интилгай.*

Бошқа бири деди:

*Биродар, десам, қариндошимми, дерлар.
Дедим: қариндошдир бир-бирига ўхшашлар.
Қариндошимдир менинг фикр, азму ҳимматда,
Гарчи насл-насабда бошқа-бошқа бўлсак ҳам.*

Шундан кейин мутаносиб бўлиш сабабидан бир-бирига ўхшаш икки томон ўртасида ўзаро муносабат бузилмайди. Бу дўстлашиш даражалари ичида иккинчисидир. Бу иккиси ўртасида мазкур муносабатга ҳар икки тарафнинг иттифок бўлиши сабаб бўлади. Чунки унинг бўлмаслиги икки томонни узоқлаштирувчидир. Шоир шундай деган:

*Сен одамларга мос келсанг, ширин (сўз) дурлар,
Мос келмасанг, улардан аччиқ (сўз) бўлар.
Ичида ҳеч кими йўқ қанча-қанча боғлар бор.
Ташландиқ ҳолда ётар, чунки унга борар йўл оғир.*



Яна мазкур алоқадан учинчи даража пайдо бўлади. Бу даража дўстлик бўлиб, унга мамнунлик сабаб бўлади. Яна дўстликдан тўртинчи даража вужудга келади ва у ўзаро муносабатлардаги сидқидиллик бўлиб, сабаби холис ниятли бўлишидир. Яна ўзаро муносабатларда сидқидил бўлишдан бешинчи даража пайдо бўлиб, у яқинликдир, унга ўзаро ишонч сабаб бўлади. Ана шу даража – бирланиш ҳолатлари ичида етукликка энг яқинидир. Бундан олдингилари унга олиб борадиган сабаблардир. Агар қўллаб-қувватлаш ҳам қўшилса, у садоқатдир. Яна яқинликдан олтинчи даража – муҳаббат пайдо бўлиб, унга маъқул бўлиш сабаб бўлади. Агар шу маъқул бўлиш нафсдаги фазилатларга қаратилса, еттинчи даража – улуғлаш юзага келади. Агар маъқул бўлиш суврат ва ҳаракатларга қаратилса, саккизинчи даража – ишқ пайдо бўлиб, унга тамаъ сабаб бўлади. Маъмун раҳимаҳуллоҳ шундай деган:

*Ишқнинг боши ҳазил-мазах, муҳаббат,
Ортиб борар, ошган сайин қаттиқ истак.
Севган ҳар ким севгани асиридир,
Агар у шохлик тахти устидадир.*

Бу санаб ўтилган даражалар ичида энг охиригисидир. Бу даражалардан ошган нарсага тақдир этилган даража ва на чеклаб қўйилган ҳолат йўқ. Чунки зотлари бошқа-бошқа бўлса-да, у нафелар бирлашиб кетишига олиб боради. Агар таналар айро-айро бўлса-да, руҳларнинг бирлашиб кетишини юзага келтиради. Бу чеклаб бўлмайдиган ва интихоси йўқ даражадир. Киндий шундай деди: «Дўст – бу сенинг ўзинг. Аммо у (зоҳирда) сендан бошқа бўлса ҳам». Бунга Абу Бакр розияллоху анҳудан накл этилган ривоят мисолдир. Абу Бакр Сиддиқ ер ажратиб, Талҳа ибн Абдуллоҳга хатлаб берди. Бунга одамларни, жумладан, Умар ибн Хаттоб розияллоху анҳунинг гувоҳ қилди. Ўшанда Талҳа ўзидаги ҳужжатни муҳр бостириш учун Умарнинг ҳузурига олиб борди. У муҳр босишни хохламади. Шунда Талҳа ғазаб билан Абу Бакр розияллоху анҳунинг ҳузурига бориб: «Аллоҳга касамки, менга айтинг-чи, сиз халифами ёки Умарми?», деди. Ҳазрати Абу Бакр: «Умар эмас, лекин у мендир», деди.

Аmmo бир максадни деб амалга ошадиган биродарликка чакирадиган сабаб ва ундайдиган бир боис бўлиши керак. Баъзан шунга даъват этувчи икки важҳ – рағбат ва мухтожлик бўлади. Рағбат инсонда биродар тутишга арзийдиган фазилатлар намoшн бўлиши ва уни дўст тутишга чорлайдиган гўзалликка эга бўлишидир. Ана шу ҳолат талаб этилган сифатлар уларни излашга мажбур бўлинмаган ҳолда мавжуд бўлиб турганидан ўзидан кейинги ҳолатдан кучлироқдир.

Мана шу ҳолатда шу сифатлари билан сохтакорликка алданиб қолишдан кўркиш керак. Зеро, яхшилик қиладиган кишининг ҳаммасини ҳам солиҳ деб бўлмайди. Хусни хулқ билан хулқланган ҳаммани ҳам аслида хусни хулқ эгаси деб бўлмас. Бир нарсада сохталикка йўл кўядиган киши унга мувофиқ эмас. Илло ақлда бир нарсани маъқул деб топиш ёки шариятда уни бажариш орқали тақво қилган ҳолда ўша ишда давом этар экан, табиатан унга мойил бўлган эмас, балки уни ўзига феъл-атвор сифатида қабул қилувчига айланади. Зеро, донишмандларнинг: «Табиий феъл-атворда нотабиий феъл-атвор бўлиши мумкин эмас», деган сўзлари ўтди. Сўнгра биз: фозил кишида ҳамма хулқлар табиатан мавжуд бўлиши узрлидир, деймиз. Шубҳасиз, инсондаги бирон фазилат табиатан мавжуд бўлса, айримлари одат туфайли юзага келувчидир. Бошқанинг феъл-атворига тақлид қилиш туфайли хулқланиш кўпроқ учрайди. Ҳатто одатга кўра, хулқланган нарса одатга хилоф қиладиган бўлса, табиий ҳолдагисидан кучлироққа айланади. Шунинг учун: «Одат иккинчи табиатдир», дейилган. Ибн Румий раҳимаҳуллоҳ деди:

*Билиб кўйки, одамлар лойдан яратилгандир,
Лойни ёмолаганлар тўғри гапти айтибди.
Ҳар одамлар хулқини тузатишга чора йўқ,
Қора лой сассигига тўлғай ҳамма ёқ.*

Аmmo мухтожлик инсон ўзини ёлғизлик хавотири ва яккалик хорлигидан қутказиш учун ўзаро дўстлашиш орқали бир-бирига яқин бўладиган ҳамда ёрдам бериб, кўлаб-қувватлайдиган кишини танлашга мажбур бўлишидир. Донишмандлар шундай деди:



«Кимнинг уч нарсага хоҳиши бўлмаса, олти нарса билан синалади: ким дўст тутишни хоҳламаса, адоват ҳамда ҳақирлик билан синалади. Ким соғлиққа эътибор бермаса, мусибатлар ва хорлик билан балоланади. Ким яхшиликни хоҳламаса, надомат ва зиён-зарар билан балоланади. Ҳаётимга касамки, ҳақиқий биродарлар энг ноёб захиралар ва энг афзал силоҳлардир. Чунки улар жонларга ҳамроҳ ва мусибат етган вақтда ҳамдарддир. Донишмандлар деди: «Баъзи дўстлар туғишганингдан яқиндир». Муовиядан: «Қайси бири сенга яхши?» (яъни дўстлигим ёки ака-укангими?), деб сўралди. У: «Мени одамларга суюкли қиладиган дўст яхшидир», деди. Ибнул Муътазз деди: «Яқин қариндош сенга адовати сабабли узокдир. Бегона киши сенга дўстлиги сабабли яқиндир». Шоир деди:

*Сени чиндан яхши кўрадиган киши дўстлиги
Адоватиши сир тутган қариндошдан яхшидир.*

Бошқа бир шоир деди:

*Баъзан яқинларинг сенга кўп хиёнат қилса,
Бегона бир киши берган ваъдасига вафо айлар.*

Демак, вафодор дўстни танламоқчи бўлса, яқин бўлишдан олдин уларни текшириб, феъл-атворлари ўрганилади. Чунки донишмандлар: «Синаб кўрсанг биласан», деган. Бироқ синаб кўрмасдан олдин шошилиб дўст бўлиш ва сохтакорликка алданиб, уларни яхши деб ҳукм чиқариш дуруст эмас. Чунки лаганбардорлик ақллар учун тузоқдир. Иккиюзламачилик фаросатли кишини ҳам алдаб қўяди. Бу иккиси сохтакорнинг тугма хусусиятидир. Тугма хусусиятининг ярмиси иккиюзламачилик ва лаганбардорликдан иборат кишидан яхшилик кутиб бўлмайди ва эъзуликни умид қилиб бўлмайди. Шунинг учун донишмандлар: «Кишини кимлигини сўзидан эмас, ўзини тутиши ва амалидан билиб ол. Яхши кўришини тилидан эмас, унинг кўзидан билиб ол», деган. Холид ибн Сафвои деди: «Мен биродарларимга самимий муомалада бўлдим. Чунки уларга нисбаган мунофиқлик қилмадим. Уларни ўрганишда ҳам хатога йўл қўймадим». Ҳам-мод Ажрад шундай деган:



*Модомики, дунёда бой-бадавлат экансан,
Дўсту ёрлар кўп бўлур, сен уларни танийсан.
Қанча-қанча меҳр-оқибатда сохталари бор,
Сен билан учрашар очиқ юзли ва шодон.
Қачонки сендан замон юз ўгирса, забун айласа,
Замон билан бирга сендан юз ўгириб кетишар.
Шундай экан, камбағали ёмон деб, бойни хун кўрган
Одамларга яқин бўлмақдан воз кечгин албат.
Бой бўлсанг-да ё камбағал, сенга баробар доим,
Бир хил бўлган кишиларни дўст айла албат.*

Лекин киши ўзи яқин муомалада бўлиб юрганларнинг сиймоси билан танилади, ўзига дўст тутганлар феъл-атворини ҳам унга мансуб этилган. Расулуллох соллаллоху алайҳи васаллам: «Киши ўзи яхши кўргани билан бўлади», деганлар. Али ибн Абу Толиб розияллоху анху деди: «Дўст бир-бирига муносиб бўлишдир». Абдуллох ибн Масъуд розияллоху анху деди: «Бирор нарсанинг яна бирига қилган далолати, ҳатто тутуннинг оловга қилган далолати ҳам дўстининг дўстга қилган далолатидек кучли бўлмайди». Донишмандлардан бири шундай деган: «Сен биродарингни олдинги дўстидан таниб олгин». Адиблардан бири деди: «Бир киши ҳақида ушнинг дўсти ҳақида гумон қилгандек гумонда бўлинади». Адий ибн Зайд деди:

*Кишининг ўзи ҳақида эмас, дўсти ҳақида сўра,
Зеро, ҳар қандай дўст ўз дўстига тақлид қилар.
Агар бирор қавм ичида бўлсанг, бас,
Сен уларнинг яхшилари ила дўст тутшин.
Улардан ярамасларини дўст тутма асло,
Уларга қўшилиб сен ҳам ҳалок бўлурсан.*

Шу нуқтаи назардан каралса, ор-номусни бой бермаслик ва келгуси ҳаётини ўйлаган киши ёмонлиги билан танилган бегоналардан сақланмоғи ва шубҳали кишилардан узоқроқ юрмоғи лозим. Шунинг учун: «Ишонч қозониш ва мақсадга мувофиқ ҳисоблаш, доимий синов ва имтиҳонда бўлиш узрли, балки иложи йўқ индир», дейилади. Зур Румма сирти чиройли, аммо ичи бузуқ киши ҳақида сувни зарбулмасал қилиб келтирган:



*Кўрмадингми, ёмон бўлар сувнинг таъми
Гарчи тиниқ бўлганда ҳам ранг-рўйи.*

Донишмандлардан бири юзи чиройлию хулқи ёмон кишига қараб: «Уй-ку чиройли экан. Аммо унинг ичида яшовчиси ярамас экан», дебди. Жажза ана шуни олиб, шундай деган:

*Ё Раб, ундаги тафовут нақадар аниқ:
Обод манзил ва хироба ақл.*

Ахли илмлардан бири менга шеър айтиб берди:

*Сирти чиройлиларга майл қилмагин асло,
Айрим гўзалликлар хабари ёмондан-ёмон.
Хар қандай сариқ нарсани рангига қараб динор дема,
Сариқ чаённи қара ҳалокатли ва хунук сариқдир.*

Юқорида донишмандларнинг: «Ким ишонидан олдин си-намас, якин бўлишдан олдин ишонч ҳосил қилмас, унинг дўстлигидан надомат келиб чиқади», деган сўзлари келтирилди. Балоғат сохибларидан бири деди: «Танлашдан олдин (алоқани) узиб кўйиш алданиб, дўстлашишдан яхшироқдир». Адиблардан бири деди: «Синалмаган дўстга ишонма. Куч-қудратинг етиши-ни билмасан; душманингга хужум қилма». Бир шоир деди:

*Синамасдан ҳеч кимни ҳаргиз мақтаб юрмагин,
Билмай туриб ҳеч кимни ёмонлаб ўтирмагин.
Синамаган одамни мақташинг хато бўлур,
Мақтовдан сўнг кишини ёмонлаш зўр ёлғондур.*

Демак, шу икки важҳга кўра, дўстлашишдан олдин дўстлар-ни яхшилаб ўрганиш ва танлашдан олдин хулқ-ағвори қандай-лигини билиш лозим. Зотан, бир-бирига муносиб бўлишнинг асли деб қаралган ўзаро мувофиқ тушгандан кейинги дўстла-шишда эътибор бериладиган хислатлар тўрттадир.

Биринчи хислат, тўғри ишларга йўллайдиган етук ақл. Чунки аҳмоқ билан дўстлашишдан фойда йўқ ва дўстлиги ҳам узокқа бормаслиги аниқ. Ривоят қилинишича, Пайгамбар алай-ҳиссалом: «Беодоблик тубанлик ва аҳмоқ билан дўстлашиш фа-локатдир», деганлар. Бир донишманд деди: «Оқил кишининг

душман бўлиб етказган зарари аҳмоқ билан дўстлашишдан етадиган зарардан камроқдир. Чунки фойдаси тегишга қодир бўла туриб, аҳмоқ зарар келтиради. Оқил эса зарарда ҳалдан ошмайди. Бинобарин, зарар етказишдан уни ақли тўхтатиб қолади. Жоҳил зарарининг ҳадди бениҳоядир. Ҳадли нарсанинг зарари ҳадсиз нарсаникидан озроқдир».

Мансур Мусаййиб ибн Зухайрдан: «Ақл озикаси нима?», деб сўраганида, «Оқиллар билан бирга ўтириш», деб жавоб берди. Балоғат соҳибларидан бири деди: «Нодонлар билан дўстлашиш нодонликдир. Ақл ва қувват эгалари билан тортишиш ҳалокатдир». Адиблардан бири деди: «Кимда ким сенга жоҳил ёки ожиз билан дўстлашишни маслаҳат берса, у жоҳил дўст ёки оқил душмандан бошқаси эмас. Чунки у сенга зарари етадиган ишни маслаҳат бермоқда ва сени камситадиган ишда ҳийла қилмоқда». Шоирлардан бири деди:

*Агар дўстлашишни истайдиган бўлсанг бас,
Ўзинг биродар тутган ҳар кимга ишонмагин.
Агар одамлар орасидан танламоқни истасанг,
Улар ичидан ақл ва ҳаё эгаларин танлагин.
Не учунким, ақлнинг тенги йўқдир доимо,
Фазилатлар мусобақа қиладиган бўлсалар.*

Иккинчи хислат, ўз эгасини солих амаллар қилиш устида ушлаб турадиган диндир. Чунки динни тарк қилган киши ўз-ўзига душман бўлиб, бошқаларни дўст тутишини ундан қандай умид қилиб бўлади?! Бир донишманд деди: «Биродарлар ичидан диёнатли, аслзода, ақлли ва одоблисини танла. Чунки қийналиб қолсанг, у сенга ёрдам беради, ҳалокатга йўлиқсанг, сени қўллайди. Ёлғиз пайтишда ҳамдард бўлиб, соғ вақтингда зийнат бўлади». Хассон ибн Собит раҳимахуллоҳ деди:

*Омад келса дўстлар кўп, лек мусибат вақтида оз,
Дўстман деб юрганлар дўстлиги алдаб қўймасин.
Ҳамма биродар ҳам ўз вафосин тилида айтар,
У тилда айтганидан амалда қайтиб кетар.
Сен ишонсанг, аслзода ва диёнатли дўстларга ишон,
Зеро, у ўзи айтган гапни деб лафзидан қайтиб кетмас.*



Бошка бир шоир деди:

*Кимнинг дўстлиги Аллоҳни деб бўлмаса,
Унинг дўсти ундан хавотирда юрмоғи аниқ.*

Учинчи хислат, чиройли хулқи ва ишлари барчага мақбул, яхши кўрганидаш яхшиликка буюриб, ёмон кўрганидан ундан қайтарадиган бўлишидир. Чунки ёмон билан дўстлашиш адоватни келтириб чиқаради ва хулқларни бузади. Адоват, мазаммат ва маломатга олиб борадиган дўстликда яхшилик йўқ. Чунки эргашган киши эргашаётган ҳамроҳига тобедир. Абдуллох ибн Муътазз деди: «Ёмон билан дўстлашиш бир-бирини ёқиб юборадиган норанж ларахтига ўхшайди». Бир донишманд деди: «Ёмонларга аралашишда хатар бор, ҳамроҳ бўлишига сабр қилиш худди денгиз сафарига чиққан кишига ўхшайдики, талафотдан баданини сақлаб қолса ҳам, аммо хавф-хатардан қалбини сақлаб қолаолмайди». Балоғат ахлидан бири деди: «Ёмонлар билан дўстлашиш яхшиларнинг бадгумон бўлишига сабаб бўлади». Балоғат олимларидан бири: «Яхшилар билан дўстлашиш энг яхши танловдир. Ёмонлар билан дўстлашиш энг ёмон танловдир», деди. Шоирлардан бири деди:

*Аҳмоқ билан бирга ўтириш ақлсизликдир,
Донишмандлар билан ўтириш ақллиликдир.
Терининг ямоғи ҳам теридан бўлганидек,
Сен билан шеринг ҳам бир хилдирсизлар.*

Тўртинчи хислат, дўстлашишни хоҳлаган икки кишида бир-бирига мойиллик ва истак-хоҳиш бўлишидир. Албатта, бу дўстлашиш ҳолатини мустаҳкамлайди ва ришталарини боғлайди. Чунки ҳамма талаб этилган нарсанинг талабгори ва ҳар қандай хоҳланган нарсанинг хоҳловчиси бўлавермайди. Ким хоҳлаганни хоҳлаб, қизикмайдиганга мойил бўлса, Бухтарий айтганидек, ўзини беҳуда чарчағиб, омадсизликка йўлиқибди:

*Ўзимда йўқ муҳаббатни сендан истадим,
Ўзини ҳоритган киши зафар топмайдиган толибдир.*

Аббос ибн Аҳнаф деди:

*Агар шафоатдан бошиқа нарса менга яқин қилмаса,
Бас, шафоат сабаблӣ бўладиган дўстликда яхшилик йўқ.
Қасамки, мен сени ёмон кўрганымдан итоб этмайман,
Тарк қилганим бу дўстликни бефойда деб билганим учундир.
Албатта, мен ўз хоҳишим билан сабр қила олмасам,
Ўзим хоҳламасдан мажбур бўлиб сабр қилишим керак.*

Қачонки, ана шу (тўри) хислатлар бир кишида тўлик бўлса, у билан дўстлашиш керак ва уни танлаган киши адашмайди. Мазкур хислатларнинг бир кишида кўпайиб бориши билан унга мойиллик ва ишонч ҳам ортиб боради. Шу хислатлардан бири афзал бўлишига қараб уни афзал келувчи хулққа мустаъмал этилади. Чунки турли табақа ва фаркли томондаги дўстлардан ҳар бирининг ўзига хос ҳолати бўлиб, шу туфайли ҳамкорлик қилишда ҳосланади, кўмак ва ёрдам беришда ёриқни тўсади. Ҳаммаларининг аҳволи бир хил бўлмайди. Чунки одамларда тафовут ва фарқ кўп, хусусиятлардаги ихтилофлари аниқдир. Донишмандлардан бири деди: «Кишилар ичадиган суви бир хил, аммо мевалари сархил дарахтга ўхшайди». Ана шу маънони олиб Мансур ибн Исмоил шундай деди:

*Бани Одам набототга ўхшайди,
Қаранг, ердаги наботот ҳар хил, анвойи:
Сандаг дарахти, кофур ва ўрмон ёнгоғи бор,
Энг яхши меваси гудрон бўлган дарахт бор.*

Ким ҳар тарафлама ўзига мос дўстни изласа, иложи йўқ ишни излабди. Агар ўзига мосини топганда ҳам баъзи ҳолатда бу дўстлик қондасига бир нарса халакият бериши мумкин. Чунки танлаган дўстларидан бири ноилож қолган вақтда ёрдам бера олмаслиги мумкин. Бу эса улар ягона хулқ устида яратилмаганини билдиради. Шунини унутмаслик керакки, хулқлар ҳар хил бўлишига қараб бирлашиш ва яқинлик юзага келади. Донишмандлардан бири: «Мажбурликдан яқин бўлган кишига яхши муомала қилмаган киши оқил эмас», деди. Маъмун деди: «Дўстлар уч тоифадан иборат: бир тоифаси ҳар доим мухтож бўлинадиган озукага ўхшайди. Яна бир тоифаси баъзида ичиладиган дорига ўхшайди.



Яна бир тоифаси дардга ўхшайдики, унга асло хожат тушмайди». Ҳаётимга қасамки, албатга одамларга берилган бу таъриф-тавсиф рост. Лекин дардга ўхшатирилганлари дўстлар қаторида эмас, балки улар эҳтиёт бўлинадиган душмандир. Бу кабилар ёмонликларини яшириш ҳамда сирлари фош бўлиб колмаслигини деб ўзларини дўст қилиб кўрсатадилар. Натижада улар ёрдам бериш ва (адоватни) сир тутиш туфайли дўстлар қаторида деб қаралса ҳам, лекин (сирлари) фош бўлиб, (адоватлари) ошқора этилган вақтда душманлар сафида бўлади. Донишмандлардан бири деди: «Сенга (рўбарў келганда) қулиб қараётган душман япроқлари яшил, таъми қатл этувчидир». «Мансур-ул ҳикам» да: «Душманнинг сенга яқин бўлаётганига алданиб қолма. Чунки у сувга ўхшайдики, агар уни оловда кўп қайнатилса, уни ўчириб бўлмай қолади», дейилган. Язийд ибнул Ҳакам Сақафий деди:

*Менга жилмаясан, гўёки сен самимийдек,
Кўзинг қалбингдаги адоватни ошқора айлар.
Тилинг болдек ширину, нафсинг захри заққумдек,
Ўвузлигинг тарқалмиш, яхшилигинг билинмас.
Қанийди сув ичгувчи сувдан қонгани каби
Ўзингни тиймоқлигинг бўлса бор яхшилигу ёмонлигинг.*

Агар дўстлар қаторидан дард кабиларини чиқарилса, икки тоифаси, яъни озуқа ёки даво кабилари қолади. Чунки озуқа нафсни тутиб турувчи ва унинг ҳаётидир, даво эса унинг муолажаси ва салоҳиятидир. У икковидан афзали озуқага ўхшаганларидир. Чунки унга ҳар доим эҳтиёж тушиб туради. Агар дўстлар шу тарика фаркланса, ҳар бирларига ҳолатидап келиб чиққан ҳолда эришган мақомлари, хислатлари ва сифатлари туфайли тутган ўринларига қараб муомала қилиш керак бўлади». Зеро, ким яхши муносабатда бўлса, унга нисбатан ишонч ҳам кучаяди. Шу ишончга қараб, унга суянилади ва ишонилади. Шоир шундай деган:

*Сен заиф халқа эмассан, албатта билгин,
Ишларнинг ютуғи кучли алоқаси халқаларга боғлиқ.
Бугун бизнинг сенга ҳожатимиз бор, ахир
Оғриқ кучайган учун чақирилар табиб.*

Дўст тутиш ва танлаш тўғрисида одамлар ҳар хил қарашга эга. Айрим кишилар кучли ҳимоя ва қувватга эга бўлиш, бир-бирининг ҳолидан хабар олиб, меҳр-муҳаббатни ошириш учун дўстларни кўпайтириш яхшироқ, дейди. Донишмандлардан бирига: «Ҳаёт нимадир?» дейилганида: «Омаднинг келиши, султоннинг иззаги ва дўстлар кўплиги», деб жавоб берди. Бир ривоятда: «Кишининг униши дўстлари кўплигидадир», дейилган. Искандар шундай деди: «Танлаб-танламай дўстларни кўпайтирувчи киши кераги йўқ тошларни кўтариб юрувчига ўхшайди, дўстларни танлаб камайтирувчи жавҳарни танлаб олган кишига ўхшайди». Амр ибн Ос деди: «Кимнинг дўстлари кўнайса, унинг қарздорлари кўпайибди». Яна айрим кишилар уларнинг кам бўлишини маъқуллашади. Чунки бу ҳолатда юк ва кулфатлар енгилроқ бўлади, келишмовчилик ва тортишувлар камроқ бўлади. Иброҳим ибн Аббос деди: «Дўстлар худди оловга ўхшайди. Унинг ози фойдали, кўпи эса ҳалюкатдир». Ибн Румий ушбу маънода яхши сўзлаб, иллатдан огоҳлантирди:

*Душиманинг дўстингдан фойдаланар,
Шундай экан, дўстларни кўпайтирма.
Касаллик кўп ҳолда таом ё шаробдан бўлур,
Шу учун дўстларга илтифот қилма.
Қанча кўп нарса борки, ёмон кўрилар,
Қанча оз нарса борки, тотли туюлар.
Шўр бўлса кўп сув ҳам чанқоқ босмагай,
Чучук сувнинг ози ҳам чанқоқ қондирар.*

Балоғат соҳибларидан бири деди: «Дўстларни танлаш ва маслаҳат берувчилардан фойдаланишда мақсаднинг аладни кўпайтириш эмас, балки керакисини кўпайтириш бўлсин. Жамни пайдо қилиш эмас, балки манфаатни пайдо қилиш бўлсин. Зеро, ёрдам бериш туфайли мурод ҳосил бўладиган бир киши сапोकни кўпайтирадиган минг кишидан яхшироқдир».

Агар бир-бирига мос келиш ва ўхшашлик дўстлашиш қондалари ҳамда меҳр-муҳаббат воситалари бўлса, етук ақл ва зуҳури фазл ўз эгасидан дўстлари кам бўлишини тақозо этади. Чунки у ўзи-



га ўхшабини хоҳлаб, ўзига муносибини излайди. Ақл ва фазилат эгалари ичида ўзига ўхшаганлари аҳмоқлик ва нуқсон эгаларига нисбатан олганда камроқдир. Чунки ҳар бир жинсда энг яхшилари уларнинг озларидир. Шунинг учун ақли ва фазилати етук инсонлар жуда ноёб. Аллоҳ таоло шундай деб марҳамат қилди: «**Албатта, сени ҳужралар ортидан чақираётганларнинг кўплари ақл ишлатмаслар**». (Хужурот сураси, 4-оят). Мана шу сабабга кўра, ақл ва фазл аҳлининг дўстлари кам, кўп бўлганидан жохил ва нодон кишиларнинг дўстлари кўп. Бу хусусда шоир шундай деган:

*Одамлар ичида ҳар кишининг ўзига ўхшаши бор,
Ранг-рўйи ўхшаганлари ақли энг озларидир.
Ҳамма одамлар ҳам ўзига ўхшаши дўст тутар,
Уларнинг ақли кўплари энг кам ўхшайдиганларидир.
Чунки ақли кўп одам йўлида юрар экан,
Сен унга ўхшагани асло тана олмайсан.
Ҳар қандай эси наст ва енгилтакши йўқотсанг,
Ҳар бир жойда унга ўхшагани топгувчидирсан.*

Агар иш айтиб ўтганимиздек бўлса, у ҳолда дўстлар каторидан жой олганлар тўрт қисмга бўлинади: улар ичида ҳам ёрдам бериб, ҳам ёрдам сўрайдигани, ўзи ёрдам бермайдигани ва ўзи ҳам ёрдам сўрамайдигани, ёрдам сўрайдигани, аммо ўзи ёрдам бермайдигани ва ёрдам берадию, аммо ўзи ёрдам сўрамайдиганлари бор. Аммо ҳам ёрдам бериб, ҳам ёрдам сўрайдигани инсоф қилувчи муовиз (ўрнига кўювчи) дир. У бир парсани берса, уни яна тўлиқ қайтариб олади. Шу боис у қарз бергувчига ўхшайдик, ҳожат тушиб борилса, сўраганини беради ва ўзига керак вақтда уни қайтариб олади. У ёрдам берганини деб раҳмат айтишга ва ёрдам сўраган вақтида узрга лойиқ. Демак, бу дўстлар ичида энг адолатлисидир.

Аммо ўзи ёрдам бермайдиган, ўзи ҳам ёрдам сўрамайдиган дўстни дўст деб бўлмайди, унинг бировга фойдаси ҳам, зарари ҳам тегмайди. Бас, у умид этиладиган дўст ҳам, кўрқиладиган душман ҳам эмас. Муғййра ибн Шуъба розияллоҳу анҳу деди: «Дўстларидан хабар олмаган кишини дўстлари ҳам ўз холига



ташлаб қўяди». Агар шундай бўлса, демак бундай дўст ҳусни сенга ёқса ҳам фойдаси йўқ суврат кабидир. Бинобарин, зарари тегмагани учун уши маломат қилишмаса ҳам, лекин фойдаси тегмагани учун унга ташаккур айтилмайди. Шоир шундай дейди:

*Кишининг ҳаётида энг ёмон кундир,
Эътибор бермаса, ё унга боқмаса ҳеч ким.*

Лекин замон айниши ва ахлининг ўзгариши туфайли фойда бермаса-да, зарари тегмаётганига ҳам ташаккур айтиш вожиб бўлади. Худди Муганаббий айтганидек:

*Биз шундай замондаликки, унда кўпларнинг
Ёмонликни тарк қилишлари эҳсон ва яхшиликдир.*

Аммо ёрдам сўраб, аммо ўзи ёрдам беришни ўйламайдиган дўст яхшиликни билмайдиган пасткаш ва хор тутилувчи тубандир. Бундай дўстдан умидни узиб, кўрқин керак. Уни яхшилик қилади, деб ўйламаслик керак ва ҳатто ёмонлиги етишидан эҳтиёт бўлиш керак. Ўзи ноилож вақтида оғирини бошқага ташлаб, беҳожат бўлганида ўзини четга оладиган киши таҳқирлаш жиҳатидан сенга кифоядир. Унга ўхшаганлар дўстлигида насиба ва севги-муҳаббатидеда улуш йўқ. Маъмур айтганидек, дўстлар ичида бу тоифа давоси эмас, дарди, озукаси эмас, захри бўлганлардир. Донишмандлардан бири деди: «Олийжаноб кишидаги ёмон ҳислат унинг яхшилиги сенга етмаганидир. Пасткаш кишидаги яхши ҳислат унинг ёмонлиги сенга тегмаганидир». Ибн Румий деди:

*Мевасини бармоқлардан ҳимоя қилиш учун
Тиконини санчиб олган хурмони биз оқлаймиз.
Аммо бизга бирор мевани бермай туриб
Тиконини санчган малъун бутани нима деймиз?*

Аммо ёрдам бериб, аммо ўзи ёрдам сўрамайдиган дўстлар олийжаноб табиатли ва иши раҳматга лойиқ деб каралади ва у кўп фазилаатларга эга бўлиб, мусибат вақтида ташвиш бўлмайди, ёрдам сўралса, дархол ёрдамга шайланади. Бу киши дўстлар ичида энг шарафлиси ва олийжанобидир. Замон қай бир кишига шунга



ўхшаш дўстни насиб этган бўлса (унинг ўхшаши бўлиши жуда камдир. Чунки у саховатпеша мўмин ва дурри ятимдир), дўст тутиш учун уни ягона деб қаралмоғи ва маҳкам тутилмоғи лозим. Шунингдек, энг пафис молни ва энг бебаҳо дурни қизганилгандек, уларни ҳам қизганиш керак бўлади. Чунки дўстларнинг манфаати умумий, молнинг манфаати эса хосдир. Манфаати умумий бўлган киши захира қилиб олинингга ҳақлироқдир. Фараздақ деди:

*Дўстинг кетса ўрнига бошқасини топмайсан,
Молнинг кетса ўрнига бошқа молни топилар.*

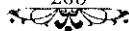
Бошқа бирови деди:

*Сен йўқотган ҳар нарсанинг эвази бор,
Дўстни йўқотсанг унга ҳеч бир эваз йўқдир.*

Агар кўп хулқлари маъқул тушиб, кўн хислатлари мақталса, ёкмайдиган бир ёки икки хулқини деб дўстинг юз ўгириш тўғри эмас. Чунки оз нарсани кечириш кийин эмас, кўн нарсани кечириш имкони йўқ. Киндий шундай деган: «Дўстинг тўрт хил табиатли бўлсаю ундан фақат битта хулқни қандай қилиб истайсан? Ҳолбуки, нафслар ичида энг хосроғи ҳисобланган, ихтиёр ва иродани тадбир этувчи инсон нафси у хоҳлаган ҳар бир нарсада етаклашга кўйиб бермайди, у яхши кўрган ҳар бир ишда унга итоат қилавермайди. Шундай экан, бошқанинг нафси билан қандоқ бўлсин? Дўстингдаги кўп хислатлар сенга маъқул бўлиши кифоя этади».

Абу Дардо розияллоху анху деди: «Дўстингга танбех бериш уни йўқотиб кўйишингдан яхшироқдир. Ҳамма иши маъқул бўладиган дўст борлигига ким кафолат беради?». Шоирлар шу маънони олишди, Абул Атоҳия деди:

*Эй биродар, одамлардан ким сенга кафил
Ҳамма иши сенга ёқадиган дўст бор, деб?
Сенга ёқадиган айрим ишлари билан қолавер,
Ҳар кимга ҳам ҳамма ишинг ёқавермас.*



Абу Таммом Тоий деди:

*Аҳмоқни ҳеч ким унинг ўз ақличалик аҳмоқ қилганмас,
Сенга ёқадиган дўстни бор деб, кафолат берувчи борми?*

Донишмандлардан бири деди: «Инсофни талаб қилиш инсоф камлигини билдиради». Балоғат соҳибларидаш бири деди: «Ўзинг сийратини мактаган, юриш-туришини маъқуллаган, яхшилигини билган ва оқил деб ташиган бир кишидаш кўп фазилатларини беркитиб турган биргина махфий нуксонни ёки кучли сабаблар кечиришинингни сўраб турган арзимас гуноҳини деб ҳаргиз воз кечмагин». Модомики ҳаёт экансан, айби йўк ва бегуноҳ комил одамни топа олмайсан. Шундай экан, розилик назари билан қарамай туриб, ҳою-ҳавас ҳукмига биноан муомала қилмай, олдин ўз нафсингга кара. Чунки ўз нафсингга қарашинг ва уни текшириб кўришинг талаб қилаётган нарсадан умидингни узиб кўяди ва гуноҳ қиладиган кимсага нисбаган сени шафқатли қилиб кўяди. Шоир шундай деган эди:

*Барча феъл- атвори маъқул келадиган ким ҳам бор?!
Камчиликлари сапоқли бўлиши шарафлашга кифоядир.*

Нобиға Зубёний деди:

*Сен ўзингга ёқмаган дўстни асраб қола билмассан,
Одамлар ичиди қайси бири етук ва комил?*

Бу мулоҳазаларимизни дўст холини текшириб кўриш ва ундаги мавжуд тўрт ҳислатни бирма-бир таҳлил этиш керак деган сўзимиз инкор этмайди. Чунки зарураш келтириб чиқарган нарсаш афв этилиш бор. Шундай экан, бу нарса дўстингда кўрган заифликни деб кўрқилинш ва ундан ўтган хатоликни деб бадгумон бўлишинингни лозим тутмайди. Агар унинг ўзгаргани ва олдингидек эмаслигига ишонч ҳосил қилмаган бўлсанг, бу нарса нафслар ҳолати ва фикрлар ўзгариб туришига йўйиб юборилсин. Чунки инсон нафслар ичидан энг хосроғи бўлган ўз нафсига эътибор беришдан ўзгаради. Бу ўзгариш унга (нафсга) душманлик ва ундан малолланишдан келиб чиқмайди. «Ман-



сур-ул ҳикам» да шундай дейилган: «Дўстингга каттиқ ишонсанг, у ҳақда гумонга бориш сени айнитмасин». Жаъфар ибн Муҳаммад ўз ўғлига деди: «Эй ўғлим, дўстларинг ичидан қайси бири сенга уч марта газаб қилса-ю, сен ҳақингда ёмон гап айтмаса, ўшани ўзингга дўст қилиб олгин». Ҳасан ибн Ваҳб деди: «Дўстларни афв этгин, агар бир айби бўлса, ундан кўз юмиш дўстлик ҳақидир». Али розияллоҳу анҳудан Аллоҳ таолонинг: **«Бас, сен гўзал шаклда юз ўғир»** (Хижр сураси, 85-оят), деган сўзи ҳақида: «Итоб қилмасдан рози бўлишдир», дегани ривоят қилинган. Ибн Румий деди:

*Бу – одамлар ва дунёда кўзга тушадиган ёки
Сувни булғайдиган гарддир, шаксиз.
Ўзинг қомил бўлмай туриб бу дунёда
Қомил инсон ахтармоғинг инсофсизликдир.*

Шоирлардан бири деди:

*Ўзаро алоқамиз замонлар оша боқийдир,
Лекин аразлашимиз баҳорнинг ёмғиридек:
Унинг ёғишидан қўрқасан, қандай бўлса ҳам,
Тездан тўхтаб қолганини кўрасан унинг.
Дўстнинг дўстдан арази бўлмаса агар,
Ғазабланган ҳолда учрашишдан Ҳудо асрасин.*

Азлий менга ушбу шеърни айтиб берди:

*Дўстнинг жафосини деб умидингни узмагин,
Йигит жафо қилар ўзи сахий, қўли очиқ бўлса ҳам.
Агар жафо қилса ҳам уни дўст деб бил ва сабр қил,
Ўзингни қарамли тутиб, унинг ҳақини адо эт.*

Аммо сабр-тоқати йўқ киши тез ўзгарувчи ва ётга айлашиб, дўст тутиш ҳагарли ва унга яқин бўлиш ўзини аллашдир. Чунки у ўз холагида қарорли эмас, ўзгармасдан қолмайди. Ибн Румий шундай деган:

*Сен бетоқат кишини итоб қилсанг, шубҳасиз
Сув устига сўзлар ёзган бўлиб қолурсан.*



*Ўйлаб кўр уни, итобдан кейин ақли кириб қолар,
Дўстлиги чин ва рост бўлмаса, такаллуфга айланур.*

Бу тоифадаги дўстлар ҳам икки хил бўлиб, улар орасида бетоқатлиги муваққатлари бор. Улар ўз дўстидан аҳд килинган нарсага қайтади, бетоқатликнинг салимроғи ва икки кишининг яқинроғи бўлиб, малоллик юз берганда ҳам гўзал хулқ ва дўстига қайтиш учун илтифот кўрсатади. Шоир назмга тизганларини зарбулмасал қилиб шундай деган:

*Сув анҳорга қайтиб борар, дедилар,
Ховузлар қуриб, излар кетгандан кейин.
Дедим: сувнинг қайтиб, ушиб-ўсгунча ўтлар
Ўлиб бўлар ундаги қурбақалар.*

Аммо тахмин қилиш билан дўст ҳақини ташлаб қўймайди ва шубҳа-гумонлар туфайли уни ҳурмат қилишдан воз кечмайди. Шоир шундай деди:

*Бир куши биродаринг аҳди ўзгариб қолса,
Тўери йўлдан озгишиб кетар бўлса гар.
Маломатга шошмагин, дўстлигингда давом эт,
Биродарликни сақловчи биродар доимийдур.
Агар ундан бирор хато ўтса-ўтмаса ҳам,
Олийжаноб киши хулқидан узоқлашмагин.*

Яна дўстлар ичида малоллиги тарк этиш ва рад этишдан иборатлари борки, дўстлик ва яхши кўришга қайтмайдиган ва уни асраб-авайлашни билмайдиган ва аҳдини эсга олмайдиганлари учраб туради. Ашжаъ ибн Амр Сулабий айтганидек:

*Тоқати йўқ ва бесабр ила дўст тутишини
Асалга қўшилган захар ва оғу деб билдим.
Аҳдага вафо қилиб, гар уни унутмасанг ҳам,
Чархпалак ўша аҳд билан ўйнашар билдим.*

Бу дўстлашган икки кишининг ҳол жиҳатидан энг ёмонидир. Чунки унинг яхши кўришига фикрнинг ўзгариш васвасалари ва шахват тўсиқлари таъсир қилиб, бир кўнгулсизликдан кейин



чиройли тарк этиш ва аралашишдан олдин ажралиш туфайли шеригидаги бир ҳолатни идрок этишдан бошқа нарса эмас. Аббос ибн Аҳнаф айтганидек:

*Нафсимни тузатиб, унга тасалли бердим,
Сени деб орзу-ҳавасларидан воз кечдим.
Нафсим бу тасаллидан тузалмади ҳеч,
Шунга қарамай нафсимга уларни юкладим.*

Бунга ўхшаш кишининг ҳоли Иброҳим ибн Ҳарма айтганидан бошқа эмас:

*Сенинг Салмо васлини тарк этишинг
Севгисида бахтсизлик бўлган бошқа бир аёлни деб.
Гўё омонатга олинган зийнатини деб ўз қулогини
Тешиган-у, тешиклар унинг ҳуснини бузган кишидек.
Қўшни хотин зийнатини қайтариб бергач,
Ўз қулоқларида чандиқ қолган кишидек.*

Агар синовдан ўтган кишининг хулқ-атвори тоза бўлиб, ҳоли қанақалиги маълум бўлса ва уни ўзига дўст қилиб олмоқчи бўлса, ана шу вақтда дўстлашиш ҳақларига риоя қилиши ва ҳурмат-эҳтиром кўрсатиши шарғ. Амр ибн Масъада: «Қулчилик биродарига қулчиликдир. Қулликдаги қулчилик эмас», деди. Донишмандлардан бири» «Ким сенга ўз дўстлигини инъом этса, демак, сени ўз нафсига шерик қилибди», деди.

Шундай қилиб, дўстлашиш ҳақларидан дастлабкиси ишонидир, ундан кейин ҳаром бўлмаган ишларда дўстига очик чехра билан қараб, самимиятини изҳор этиб, махфий ва ошқора ҳолатда насихат қила олишидир. Шундан кейин иложи бўлса, унинг оғирини енгил қилишидир. Мабодо дўстининг бошига бироқ мусибат ёки фалокат етса, унга ёрдам беришидир. Чунки дўсти ҳолини бир чеккада кузатиб туриш мунофиқлик ва қийналган вақтда уни ўз ҳолига ташлаб қўйиш тубанликдир. Бир ривоятда: «Эй Аллоҳнинг Расули! Дўстларнинг қайси бири яхшироқдир?», дедилар. У зот: «Агар ёрдам сўрасанг, ёрдам берадигани ва кўнгилингни кўтариб, ҳамлард бўладиганидир. Ундан

хам яхшироғи агар унутсанг, сенга эслатадиганидир», деб жавоб бердилар. Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу важҳаҳу деди: «Дўстлар ичида энг яхшиси кўнглингни сўраб турадиганидир. Сени ўзига тенг кўргани эса ундан ҳам яхшироқдир». Абу Хурайра розияллоҳу аҳу: «Эй Аллоҳим! Мен билан холис дўстлашмайдиган, фақат хоҳиш-истагимга мос келгани учунгина дўст бўладиган кишидан Сендан паноҳ сўрайман. Бу дунёдаги хурсандчилигимда менга ёрдам бериб, эртанги куним ҳақида қайғуриб, менга ҳамдард бўлишни ўйламайдиган кишидан Сендан паноҳ сўрайман», деди.

Балоғат соҳибларидап бири деди: «Хоиннинг ақд-битимлари счилган (заиф) ва аҳдлари кучсиздир». Балоғат соҳибларидан бири деди: «Дўстлик ҳақиқа лоқайд қараган киши сени дўст тутмабди. Яхши кўришингни писанд қилмаган киши сени яхши кўрмабди». Бир шоир деди:

*Беташвиши вақтингда ҳамма дўстлар илтифотлидир,
Лекин ҳақиқийлари мусибат вақти илтифот айлар.*

Солих ибн Абдул Қуддус деди: «Дўстларинг ичида энг ёмони омадинг келганига қараб дўст бўладиганидир. Қачонки сендан омад юз ўгирса, у ҳам ўз-ўзидан юз ўгиради». Ана шу маънони олиб шоир шундай деган:

*Дўстлар ичида энг ёмони билсанг гар,
Омад кулиб боққани ё юз ўгирганига қарар.
Бирор кишини ранжитсанг, сақлап адоватидан,
Тикан эккан кимса узум олмайди ундан.
Душман агар муроса қилса, унга алданма,
Бирор кун имкон топса, дарҳол ташланар сенга.*

Шунингдек, дўстланган кишини яхши кўришда ҳаддан ошмаслик керак. Чунки ҳаддан ошиш хатога йўл қўйишга сабаб бўлади. Ҳар иккиси ўртасида меҳр-муҳаббатнинг кўпайиб бориши тугаб қолишидан яхшироқдир. Ибн Сирин Абу Хурайрадан келтирган ривоятда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам шундай деганлар: «Яхши кўрган кишининг камроқ яхши кўр.



Эҳтимол бир кун келиб уни ёмон кўриб коларсан. Ёмон кўрган кишишгни камроқ ёмон кўр, эҳтимол бир кун келиб уни яхши кўриб коларсан». Умар ибн Хагтоб розияллоху анху деди: «Бировни яхши кўришинг ҳаддан ошиб кетмасин ва бировни ёмон кўришинг зиён-зараргача етиб бормасин». Абул Асвад Дуалий деди:

*Яхшилик маъдани бўлгин, озор беришидан тийил.
Сен албатта қилмишинг кўриб эшитгувчисан.
Яхши кўрсанг яхши кўр, ҳаддан ошиб кетмагин,
Чунки билмассан, қачон низога боришингни.
Ёмон кўрсанг, ёмон кўр воз кечмайдиган бўлиб,
Чунки билмассан ҳали унга қачон қайтишингни.*

Адий ибн Зайд деди:

*Ёмон кўрганинг уйи яқинлигидан бепарво бўлма,
Яхши кўрувчи кишинг зерикиб узоқланишидан ҳам.*

Дўстлашини ҳақларидан бири насиҳат қилишда жиддий бўлиши ва ҳар иккисига тааллуқли ҳақларга риоя этиш керак. Зотан бу ишда меъёрдан чиқилса ҳам, кўн насиҳат қилиниб, ҳаддан ошилса ҳам, буни ҳаддан ошиш ҳисобланмайди. Ҳар икки дўстнинг бор ва йўқ пайтдагисидан баробардир. Икковидан бирининг йўқлигида ҳозир бўлган пайтдаги ҳолатидан яхшироқ ва авлороқ эмас. Чунки бор пайтидан йўқ пайтидаги ҳолати устун келиши тубанликдир ва бор бўлишининг йўқ бўлишдан устун келиши карам ва ҳар иккисининг баробар бўлиши эҳтиёткорликдир. Шоирлардан бири деди:

*Зиммамда дўстларимни ҳолис бир қузатувчи бор,
Туну кунлар фано бўлар, у эса фано бўлмас.
Бор пайтим ва йўқ пайтим менга уларни эслатар,
Шуниг учун ёнимдагиси ҳам, ёнимда эмаси ҳам бир.
Яқинимда тўрган дўстимни мақташдан уяламан,
Агар мendan олисда бўлса, унга жафо қилишдан ҳам.*

Шунингдек, ўз дўсти ҳолидан хабар олиш ва борли-келдида ҳам на камайтирмай ва на зиёда қилмай ўртача йўл тутати. Чунки ундан

хабар олишни камайтириш узоклашинга, кўпайтириш малюлга сабаб бўлади. Найгамбар соллаллоху алайҳи васаллам Абу Хурайра розияллоху анхута: «Эй Абу Хурайра, (дўстингни) камрок кўрсанг, шунча муҳаббатинг зиёда бўлади», дедилар. Лабид деди:

*Хар кунн бориб кўришдан ўзингни тийгин,
Агар бу ишинг кўпайса, дўстинг зеркиб қолар.*

Бошқа бири деди:

*Дўстинингни камрок кўр, кўрмасликни ҳам чўзма,
Ташилаб ҳам кўйма уни, у ҳам сени ташилагай.
Дўст ўз дўстининг олдида кўп борса гар,
Дўсти унинг таширифидан малюлга келгай.
Хатто уни кўриб жуда шод бўлгандан сўнг
Уни кўришни истамай қолганини кўрасан.
Агар киши ўз нафсини тийшида сусткашлик қилса,
Обрў-эътибори йўқолгай ва бетисанд бўлар.*

Дўстига мана шунга кўра танбех берсин. Чунки кўп танбех бериш борди-келди узилиниши келтириб чиқаради. Бутунлай танбех бермай кўйиш ҳам ўз дўстишини ишига локайд карашга далилдир. Бир ривоятда: «Адоватлашиш сабаби бир-бирига эътибор камлигидир», дейилган. Аксинча, дўстига танбех бериш билан танбех бермасликда ўртача йўл тутиш керак. Яъни бир-бириши тарк этиш туфайли бир-бирига илтифот кўрсатади ва бир-бирига танбех бериш туфайли хар иккиси яхшиликка эришади. Илтифот кўрсатиш ва яхшиликка эришиш бирланган жойда нафрат юзага келмайди ва бир-бирига муҳаббат ошади. Донишмандлардан бири шундай деди: «Ёмон кўриб қолмасликлари учун дўстларингга танбехни кўпайтирма». Мансур Намарий деди:

*Дўстлигига шубҳа этсанг, кам танбех берсин,
Танбех бериш билан муҳаббатга эришиб бўлмас.*

Башиор ибн Бурд деди:

*Агар ҳамма ишларни деб дўстингни итреб этсанг,
Танбех берилмайдиган дўстини қайдан топасан?*



*Лойқасини ўйлаб бир-икки бор сув ичмасанг,
Ичадиган суви тоза одамни сен қайдан топасан?
Ёлғиз яша ёки дўстинг билан борди-келди қил,
Албатта, у баъзан гуноҳ қилса, баъзан уни қилмас.*

Яна дўстларинг қилган хатони кечириш, айб ва камчиликларини яшириш уларнинг ҳақи ҳисобланади. Чунки ким хатолардан холи ва нуқсонни йўқ кишини истаса, иложи йўқ нарсани истабди ва иложи йўқ ишни талаб этибди. Донишмандлар шундай деганлар: «Қайси олим хато қилмас ва қайси қилич тўғри кесгай ва қайси от кокилмай қолмас». Дедилар: «Кимки хатоси йўқ дўстни тонишга уринса ва доимо ўзидан мамнун бўлиб юрадиган дўстни изласа, ўзини қанча қийнамасин, борадиган жойидан олислаб кетадиган кишига ўхшайди». Холид ибн Сафвонга: «Дўстларинг ичидан қайси бири сен учун яхшироқ?», дейилди. У: «Хатоларимни кечириб, узр айтсам, уни қабул қиладиган ва орзу-максатимга етказадиганидир», деди. Шоирлардан бири деди:

*Дўстим ишончини текириб кўрганам сайин,
Текириши оқибатида афсус-надомат қилдим.*

Рабийъ менга Шофсый розияллоху анхунинг шеърини айтиб берди:

*Дўстларим ичидан итлоқлисини яхши кўраман,
Хатоларимдан кўз юмадиганини яхши кўраман.
Қилмоқчи бўлган ҳар бир ишимда менга қўшилиб,
Бор пайтим-у йўғимда элайдиганини яхши кўраман.
Шундайин дўст борми? Қани мен тона олсам уни?
Топсам-у, шерик этсам яхшиликларимга уни.
Дўстларимни синадим, гарчи улар кўп бўлса-да,
Улар ичида оз экан ишончимга муносиблари.*

Саълаб шеър айтиб берди:

*Агар сен бир ишни жуда хушёр қилмасанг,
Юз ўгириб кетганида ушлаб қола билмассан.
Агар сен дўстингни қилган хатоси билан
Тек қўймасанг, яқиндур ажралиб кетишларинг.*

Асмай аъробийлардан бирининг шундай деганини хикоя қилади: «Дўстларинг айб-қусуридан кўз юмсанг, сени дўст тутишда давом этишадди». Адиблардан бири ўз дўстига шундай деб васият қилибди: «Агар дўстлик ҳақиқага риоя этувчи дўстни топмасанг, сен ўзинг унга риоя этувчи бўл. Агар алоқани узмайдиган дўстни топмасанг, сен ўзинг уни узмагин». Иёдлик бир киши Язид ибн Муҳаллабга шундай деди:

*Дўстинг хато қилганида сен уни кечирмасанг,
Демак, эртага хатоимни ҳам кечирмайсан.
Ўз яқиниңгга яхшилиғиңг етмай турганда
Бошиқа киши сендан уни қандай умид қилсин?
Тоқатидан ортиғиға мажбурлаб дўстингга зулм этдинг,
Ахир кишининг феъл-атвори табиий бўлади-ку?!*

Разийнинг котиби Абу Масъуд деди: «Разийнинг мажлисида ўтирган эдик. Шунда бир киши ўз дўсти устидан шикоят қилиб қолди. Разий куйидаги шеърни айтиб берди:

*Гуноҳлари бўлса ҳам дўстингни кечир,
Айбларидан кўз юмгин, уларни айтма, яшир.
Эси настиңг бўхтопи-ю замонаниң
Бахтсизлиғу ғамларига қилгин сабр.
Эси настга жавоб бермай мурувват қил,
Зулм қилувчини эса Ҳаққа ҳавола қил.
Билки, ғазаб келганида ҳилмли бўлмоқ
Ғазаб билан уни қилгандан кўп яхшироқ.*

Хикоя қилишларича, Абдуллоҳ ибн Мутийънинг қизи эри Талха ибн Абдуррахмон ибн Авф Зухрий (ўз замонасида **Қурайшнинг энг саховатли кишиси бўлган. – тарж.**) га шундай дебди: «Дўстларингиздан насткашроқ кишиларни кўрмадим». «Бас қил! Нимага ундай дейсан?», деди у хотинини қойиб. Хотини: «Улар бой-бадавлат пайтингизда сиздан айрилмайди, камбағал пайтингизда сизни йўкламайди», деди. Эри: «Аллоҳга қасамки, дўстларим олийжаноблиги туфайли бой-бадавлат пайтимизда олдимиғизга келишиб, икром этишга ҳолимиз қолмаганида келмай



туришади», деди. Қарангки, ўз олийжаноблиги ва дўстлари бевурдлигини яхшиликка, ошкора хиёнатларини эса вафодорлик деб таъвил қилаёғир. Бу айни олийжаноблик ва соф фазилатдир. Фазилат эгалари ўз дўстларидаги айб-қусурларни ана шу тариқа таъвил қилишлари керак. Шоирлардан бири деди:

*Бирор дўстингдан хато ўтиб қолганда,
Сен унинг хатосига сабаб топгувчи бўл.
Энг яхши йиғит ёмон сўзларга қулоқ тутмас,
Хар қандай ёмон сўздан ҳудди қулоғи кардек.
Қалби тоза, ёмон ишларни қилгувчи эмас,
Яхшиликдан тийилмас, ёмон сўзларни демас.*

Бундай таъвилга икки нарса сабаб бўлади: фаросатли кишидек ўзини эшитмасликка олиш ва вафоли кишидек яқин бўлиш. Донишмандлардан бири деди: «Дунё ишларининг кўпини фақатгина билмасликка олиш туфайли амалга ошганини кўрдим». Аксам ибн Сайфий деди: «Ким (дўстларига) қаттиққўл бўлса, уларни ўзидан бездиради. Ким мулойим ва юмшоқ тутса, дўстлашади. Улуғлик камтарликдадир». Шабиб ибн Шайба деди: «Ақл-идрокли киши ўзини билмаганга соладиغان фаросат эгасидир». Тойй деди:

*Нодон одам қавми ичра улуг бўлмас,
Аммо улуг бўлар ўзини нодон тутган.*

Абул Атоҳия деди:

*Одамлар орасида дўстлигида нуқсонни йўғи
Ва садоқатлиси жуда камдан-кам топилар.
Нуқсонни бўлса-да, одамларга имконинг қадар,
Муомала қил, йўқса, бирон дўст топмайсан.
Агар узрларни қабул қилмайдиган бўлсанг,
Хатони афв этмайдиган бўлсанг, ёлғиз яшагин.
Бизлар бир ота-ю бир онадан яратилганмиз,
Бироқ мол борасида кундошларнинг болаларимиз.*

Бугзу адоватдан узоклаштириб, меҳр-муҳаббатига мойил қиладигашларни деб душманларнинг дўстга айланиши бу фасл-



пинг давомида баён этилади. Бу нарса яхшилик қилишнинг бир печа турларидан иборат бўлиб, ҳолатлар ҳар хил бўлишига қараб ўзгариб туради. Албатта, бу нарса фазилат аломатлари ва раҳбарлик қилиш шартлари жумласидандир. Чунки душмани ва ҳасадгўйи топилмайдиган бирон кимса йўқ. Неъматнинг кўпайиб боришига қараб душманлар ва ҳасадгўйлар ҳам кўпайиб боради. Бухтарий айтганидек:

*Агар ҳасадгўй сенга ҳасад қилмаганида эди,
Неъматнинг қадрини ҳаётда ҳаргиз билмасдинг.*

Неъмат мўл-кўл ва ҳасадгўйлари бўлса ҳам, душманларни дўстга айлаштиришга лоқайл қараса, улардан ақлсизнинг макру хийласи ва пасткашлари ғзаби туфайли ундаги неъмат азобга, бонлиқлик маломатга айланади. Ибн Мусаййаб Абу Хурайра розияллоҳу анҳудан келтирган ривоятда Расулуллоҳ соғлаллоҳу алайҳи васаллам: «Ақлнинг боши Аллоҳ таолога имон келтиришдан кейин одамлар меҳр-муҳаббатини қозонибдир», дедилар. Сулаймон ибн Довуд алайҳимассалом ўғлига деди: «Дўстнинг мишга бўлса ҳам кўп деб ўйлама, зотан, мишгаси ҳам оз. Душманинг битга бўлса ҳам оз деб ўйлама, зотан, битгаси ҳам кўп». Ибн Румий ана шу маънони олиб назм битган экан:

*Мумкин қадар дўстларни кўпайтир, негаки,
Ёрдам сўрасанг сирдош ва кўмакчи бўлар улар.
Мишга бўлса ҳам дўсту оғайнинг зарар қилмас,
Битгаси бўлса-да, душманинг кўплик қилар.*

Абдулмалик ибн Марвондан: «Сен подшоҳ бўлиб нима фойда топдинг?», деб сўраганларида: «Одамлар меҳрини топдим», деб жавоб берди. Дошманлардан бири: «Мардларни танлаш бахтнинг аломатидандир» деди. Баюғат соҳибларида бири деди: «Кимки ўз душманини яхши деб ҳисобласа, уларнинг сони кўпаяди. Кимки ўз дўстини ёмон деб ҳисобласа, уларнинг сони камаяди». Адиблардан бири деди: «Ичидаги адоватини сиртига чиқармай юрган оқилни кўйиб, ўзини дўст қилиб кўрсатадиган жоҳилни танлайдиган кишига ҳайронман. Ваҳоланки, ўзининг яхши ишлари ва неъматлари ёрдамида ўзинга адовати бор киши-



ни тузатиб олишга қурби етади». Абдуллоҳ ибн Зубайр араблар айтган барча гаплар маъносини ўзида жамлаган уч байтни ўқиди. У байтлар (шунг бири) Афвахшики бўлиб, унинг исми Са-лоат ибн Амрдир. У шундай деган:

*Одамларни ҳар вақт имтиҳон қилиб кўрдим,
Алдамчию хушомадгўйдан бошиқасини кўрмадим.
Ҳамма нарсанинг аччигини татиб кўрдим, аммо
Тиламчиликдан аччиқроқ таъмин тотмадим.
Кишилар адоватидан кўра қўрқинчлироқ
Ҳамда қаттиқроқ мусибатни кўрмадим.*

Қози Танухий деди:

*Душманни қарши ол ҳўмраймаган юз ила,
Ундан табассумлар томчилаб турсин.
Энг ақлли одам ўз душманин қарши олар
Адоват жисмию муҳаббат либоси билан.
Юшиқлик бахт эрур, сўзнинг яхшиси ростидир,
Ҳазил-мазахнинг кўни эса адоват калитидир.*

Рабийъ менга Шофеъий розияллоху анхунинг шеърини ўқиб берди:

*Ҳеч кимсага кек сақламай кечиб юборган эдим,
Ўз жонимга роҳат бердим, адоватлар гамидан.
Душманимни кўрганамда салом бераман,
Салом бериб ёмонлигин даф қилай деб ўзимдан.
Ёмон кўрган одамимга қулиб қарайман,
Гўё қалбим муҳаббатга тўлиб кетгандек.
Одамлар дард, уларга яқин юрмоқ уларнинг давоси,
Улардан узлатда юрмоқлик меҳр-муҳаббатни йўқотар.*

Агар душманларни дўстга айлантиришга буюрилиб, яқин бўлиш тавсия этилган бўлса-да, уларга мойил бўлиб, инпониб қолиш дуруст эмас. Аксинча, улардан эҳтиёт чорасини кўриб, макр-ҳийлаларидан сақланиш керак. Чунки душманлик табиатларда қаттиқ ўрнашиб қолса, ўзгармас табиат ва зойил бўлмай-диган хулқ-атворга айланади. Дўстлашишда дўстликни намоеъи



қилиш билан кифояланади ва бу билан унинг зарарларини ўзидан узоқлаштиради. Худди оловга ўхшабки, агар у зойил бўлмайдиган табиати ва ўзгармас жавҳари туфайли куйдирувчи бўлса-да, сув ёрдамида куйдириши четлатилиб, сувни қайнатилганда фойдаланилади. Шоир деди:

*Душмандан ожиз бўлсанг, у билан мураса қил,
Ҳазил-мутойиба қил, албатта у шунга ҳақли.
Зеро, олов ўзининг зидди бўлмиш сув сабабли
Табиати куйдириши бўлса-да, ўз мевасин берар.*

ФАСЛ

Яхшилик бирлашиш сабаблари ичида бешинчисидир. Чунки шу яхшилик туфайли қалбларда мулойимлик ва меҳр-оқибат пайдо бўлиб, хайрихоҳлик ва муҳаббат зиёда бўлади. Шунинг учун Аллоҳ таоло бандаларни яхшиликда ўзаро ҳамкорлик қилишга ундаб, уни тақво билан боғлаб шундай деди: «**Яхшилик ва тақво йўлида ҳамкорлик қилинг**» (Моида сураси, 2-оят). Чунки тақвода Аллоҳ таолонинг ризоси бўлса, яхшиликда одамлар розилиги бор. Ким Аллоҳ таолонинг ризоси билан одамлар розилиги ўртасини бирлаштира, улкан бахтга эришиб, (дунё ва охира) неъматини топибди. Аъмаш Хайсамадан, Хайсама Ибн Масъуддан келтирилган ривоятда Расулудлоҳ алайҳиссаломнинг: «Қалб хилқатида ўзига яхшилик қилганларни яхши кўриш ва ўзига ёмонлик қилганларни ёмон кўриш мавжуд», деганларини эшитган эдим», дейилган. Ҳикоя қилинишича, Аллоҳ таоло Довуд алайҳиссаломга шундай ваҳий юборибди: «Мени яхши кўришлари учун бандаларимга қилган яхшилигимни эслат. Чунки улар ўзларига яхшилик қилган кишидан бошқаларни яхши кўрмайдилар». Абул Ҳасан Ҳошимий менга шеър айтиб берди:

*Одамларнинг ҳаммаси Аллоҳнинг сояси остидаги фақирлар,
Улар ичида энг суюқлиси ўз аҳлига яхшилик қилувчидир.*

Яхшилик икки хил бўлади: мукофот (ҳадя) ва хайрли амал.

Аммо мукофот (ҳадя) ҳақли жойларга бироқ эвазсиз молини сарфлашдир. Бунга уни нафс олийжаноблиги ва хайр-саховати ундайди. Аммо нафсининг бахиллиги ва итоатсизлиги ундан қайтаради. Аллоҳ таоло деди: «**Ким ўз нафсининг бахиллигидан сакланса, ундок кишилар, ҳа, ўшалар ютувчилардир**» (Тағобун сураси, 16-оят).

Муҳаммад ибн Иброҳим Таймий Урва ибн Зубайрдан келтирган ривоятда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Сахий киши Аллоҳ азза ва жаллага яқиндир, Жаннатга яқиндир ва одамларга ҳам яқиндир, бироқ Дўзахдан узоқдир. Бахил киши Аллоҳ азза ва жалладан узоқдир, Жаннатдан узоқдир, одамлардан ҳам узоқдир, бироқ Дўзахга яқиндир», дедилар. У зот Адий ибн Хотимга дедилар: «Сахий бўлгани учун отангдан Аллоҳ таоло қаттиқ азобни кўтарди», дедилар. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам қизганчик деб эшитганларида Зубайрнинг салласидан тортиб: «Эй Зубайр! Мен Аллоҳнинг сенга ва сендан бошқаларга юборган элчисиман. У Зот: «Агар инфоқ қилсанг, инфоқ қиламан. Агар бахиллик қилсанг, бахиллик қиламан», дейди», дедилар. Абу Дардо: Расулulloҳ: «Қуёши ботмаган бирор кун йўқки, унда икки фаришта: «Эй Аллоҳ! Инфоқ қилувчига эвазини бергин ва мумсикка талафот етказгин», деб нидо қилмасалар», дедилар», деди. Бу ҳақда Куръонда шундай оят нозил бўлган: «**Аммо кимки (ато) берса ва такво қилса. Ва гўзал (сўз) ни тасдиқ қилса. Бас, Биз уни осонга муяссар қиламиз. Аммо кимки бахиллик ва истиғно қилса. Ва гўзал (сўз) ни ёлғонга чиқарса. Бас, Биз уни қийинга муяссар қиламиз**» (Лайл сураси, 5-10-оятлар).

Ибн Аббос розияллоҳу анҳумо деди: «Яъни ким ҳақли жойга берса ва қайтарилган ишда такво қилса, хусно (гўзал оқибат) ни тасдиқласа, яъни бергани эвазига (ажр-савоб) борлигини тасдиқласа». Мана шу оят тафсири хусусида Ибн Аббос розияллоҳу анҳумо шундай деган: «Одамларнинг бу дунёдаги улуғлари сахийлари ва охиратдагиси такводорларидир». «Мансур-ул ҳикам» да шундай дейилади: «Жувд (сахийлик) мавжуддан (олинган)». Бир масалда шундай дейилган: «Саховатсиз хожалик лашкари йўқ подшоҳлик кабидир». Донишмандлардан бири: «Сахийлик мол-

дунёнинг кўрикчисидир», деди. Адиблардан бири деди: «Кимнинг кўли очик бўлса, улуғ бўлади ва ким инъомиши кўнайтирса, улуғлиги зиёда бўлади». Фасоҳат сохибларидан бири деди: «Саховатли бўлиш кишини рақибларига суюкли қилиб, бахиллиги уни ўз фарзандларига ҳам ёмон кўрсатиб қўяди». Фасоҳат сохибларидан бири деди: «Молларнинг энг яхшиси (эхсон қилиш билан) овоз одамни асир қилиб оладигани ва амалларнинг энг яхшиси раҳмат айтишга арзийдиганидир». Солиҳ ибн Абдулқудус деди:

*Киши айбон одамларга бахиллиги ошкор айлар,
Саховати эса кўндан-кўн айбларини яширар.
Сен саховат либосин кий, чунки мен кўрайманки,
Ҳар қандай айб-нуқсоннинг саховатдан либоси бор.*

Сахийлик ҳадди муҳтож вақтда керакли нарсани бериш ва имконига қараб ҳақли деб ҳисоблаган кишидан уни кизганмасликдир. Бунинг тадбири осон эмас. Эҳтимол у сахий деб ном қозонишни ёқтириб, ҳаддини ишкор этадиган, инъом-тухфа тақдирини бахилликнинг бир тури деб, сахийликни бор нарсанигина беришдан иборат дейдиган кишидир. Бу эса фазилатлар ҳаддини билмасликка олиб борадиган тақаллуфдир. Агар сахийлик ўзидаги мавжуд нарсани бериш бўлса, албатта сарфлаш учун жой қолмасди ва исроф учун мавқе бўлмасди. Китоб (Қуръон карим) бу иккисини мазаммат қилиб, Суннат бу икки индан қайтарди. Агар сахийлик маҳлуд (чекланган) бўлса, демак, унинг ҳаддида тўхтаган киши карим деб аталади ва мактовга мустаҳик бўлади. Аммо бу ҳаддан камайтирган кишини бахил дейилиб, у мазамматга мустаҳикдир. Ашшоҳ таоло шундай деган: **«Аллоҳ Ўз фазлидан берган нарсага бахиллик қилганлар буни ўзларига яхшилик деб ҳисобламасинлар. Аксинча, бу уларга ёмонликдир. Қиёмат кунин бахиллик қилган нарсалари ила бўйинлари ўралур»** (Оли Имрон сураси, 180-оят).

Ривоятга кўра, Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Аллоҳ таоло Ўз иззати ила қасам ичиб, бахилни асло қўшни тутмаслигини айтди», дедилар. Яна Набий алайҳиссалом: «Сахий кишининг таоми даво ва бахилнинг таоми дарддир», дедилар.



Расулulloҳ соғлаллоҳу алайҳи васаллам бир кишининг «Бахил киши золимдан яхшироқдир», деганини эшитиб: «Аллоҳ бахилни ва золимни лаънатлади», дедилар. Донишмандлардан бири деди: «Бахиллик кашшоқлик кўйлагидир». Адиблардан бири: «Бахил одамнинг дўсти йўқ», деди. Балоғат соҳибларидан бири: «Бахил киши ўзидаги нсъматнинг кўрикчиси ва ворислари хазинабонидир», деди. Бир шоир шундай деди:

*Бахиллик ила молингни ушлаб тургувчи бўлсанг,
Сен унинг хазинабони ва кўрикчисидир.
Молингни бир кун раҳмат айтмайдиганга топширасан,
Қабрда ётганингда у молингни ейди бемалол.*

Шон-шуҳрат эгаларидан бири ўзи бахиллик бўла туриб, мактов эшитишни яхши кўришини билдириб қўйди. Шунда бир шоир унга деди:

*Яхши деб макташларини ўйлаб, умид қилурсан,
Аллоҳ буни бахилга насиб этмаган асло.
Озгина нарса бериб, кўп миннат қиладиган –
Очофат одам қандай қилиб улуглик даъво этсин?*

Мактовни ва молни яхши кўришни баён этдик. Чунки мактов инфок-эхсон қилишга ундаса, молни яхши кўриш эса ундан тўсади. Аммо ҳар иккиси (мактов ва мол) ни яхши кўриш зоҳир бўлса, мактовни яхши кўриш ёлғон бўлиб қолади. Шоирлардан бири деди:

*Ўртасида ақл ҳайрон бўлиб қолган икки ишни жамладинг:
Подшоҳлардаги мағрурлигу қуллардаги ахлоқни.
Яхшилик ва ҳайр амалсиз раҳмат эшитсам дейсан.
(Бу билан) ҳеч ким тутмаган бир йўлни тутдинг.
Ўйлайсанки, шаънингга бирон ҳақорат айтилмаган,
Кўраманки, ҳеч вақт сўқилмасдан қолмаясан.
Агар ҳурматингни оширадиган молга эришсанг ҳам,
Аҳмоқликдан бошқа нарсага эришмаган бўласан.*

Шуни яхши билиш кераки, бахилликдан ёмон хулқлар пайдо бўлади, агар у ёмон деб кўрилган тўртта хулққа сабаб бўлса: харислик, очкўзлик, бадгумонлик ва ҳақларни бермаслик.



Ҳарислик мол талабида қаттиқ мапаққат ҳамда исрофга йўл кўйишдир. Очкўзлик кифоя эътадиган миқдорни кам кўриб, хожатдан ортигини кўнайтиришдир. Ҳарислик билан очкўзлик ўртасидаги фарк ана шу. Ало ибн Жарир отасидан, у Солим ибн Масрукдан келтирган ривоятда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ким тирикчиликдан ўзига кифоя миқдорига қаноат қилмаса, модомики ҳаёт экаш, ўзиши беҳожат қиладиган нарсага эришмабди», дедилар. Донишмандлардан бири деди: «Очкўзлик пасткашлик турларидан биридир».

Бадғумошлик ишончли деб тан олинган кишига ишонмасликдир. Агар у Холик Зотга нисбатан бўлса, залолатга олиб борадиган шубҳа-гумонга айланади. Агар у махлуққа нисбатан бўлса, ишонч йўқлиги туфайли ўга хош ва алдамчига айланади. Чунки инсонда ўзидан бошқага нисбатан гумон ўз нафсида нимани кўрса, шунга қараб бўлади. Агар ўз нафсида яхшиликни кўрса, бошқаларни ҳам шундай деб ўйлайди. Агар унда ёмонликни кўрса, одамларда ҳам шуни бор, деб билади. Мақолда: «Қозонда бори чўмичга чиқади», дейилган. Юқорида «Эҳтиёткорлик бадғумонликдир», дея келтирилган донишмандлар сўзининг таъвили шуки, одамлар ҳақида ёмонлик эътиқод қилиш эмас, уларга камрок ишонишдир.

Аммо ҳақларни бермаслик бахилнинг нафси яхши кўрганидан жудо бўлиш туфайли яхши бўлиб қолмайди ва талабидаги нарсани тарқ қилишга бўйсунмайди. Бас, у ҳаққа бўйсунмайди ва инсофга келмайди. Агар бахил киши айтиб ўтилган ёмон хулқлар ва ярамас сифатлардан қутулмаса, унда умид қилинадиган бирор яхшилик ва на қутиладиган эзулик йўқ.

Аммо исроф ва соғуришда саховат ҳаддидан ошган киши исрофгар ва соғурувчи бўлиб, у ёмонланишга муносибдир. Аллоҳ таоло шундай деган: «**Ва исроф қилманглар. Албатта, У исроф қилгувчиларни севмас**»(Анъом сураси, 141-оят).

Ривоят қилинишича, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Тежаган киши кашшоқ бўлмайди», дегашлар. Маъмун раҳимахуллоҳ шундай деди: «Исрофда яхшилик йўқ ва яхшилик-



да исроф йўқ». Донишмандлардан бири деди: «Тежамкорлик кишининг дўсти, исроф унинг душманидир». Балоғат соҳибларидан бири деди: «Исроф бор жойда мол кўнаймас ва хунар бор жойда мол камаймас».

Билгилки, исроф билан совуришнинг маънолари баъзан бири-биридан фарк қилади. Исроф ҳақлар миқдорини билмасликдир, совуриш эса ҳақларнинг жойларини билмасликдир. Ҳар иккиси ҳам дуруст эмас. Совуришнинг ёмонлиги кўпроқдир. Чунки исрофгар кўп бериб юбориб, хаюга йўл қўйса, совурувчи билмаганидан адашади. Ҳақларнинг жойларини ва ўз молининг миқдорини билмаган ва уларни потўғри бажарган киши худди ўз ишида уларни билмаган ва ноҳақликка йўл қўйган кишидек йўл тутаяди. Шунингдек, бундай киши совуриш туфайли бир нарсани ўз ўрнидан бошқасига қўйгандекдир. Шундай қилиб, бундай киши шу амали туфайли ўз мавқидан узоклашади. Чунки мол ҳар доим талаб этилган жойга берилишдан кам бўлади. Муовия розияллоҳу анҳу шундай деган: «Ҳар бир исроф қарши-сида зое кеткизилган ҳақ бор». Донишмандлардан бири деди: «Лозим бўлмаган нарсани бериш билан лозим бўлган нарсани бермасликда йўл қўйилган хаю бирдир». Суфён Саврий розияллоҳу анҳу деди: «Халол мол исрофни кўтармайди». Ўз қўлидаги нарсани бериш билан саҳийлик тўлиқ бўлмайди, тонки нафси бошқалар қўлидаги нарсдан саҳий бўлмас экан. Агар шундай бўлмаса, у талабга юзланиб, тама қилишдан тийилмайди.

Ҳикоя қилинишича, Аллоҳ таоло Иброҳим Халилуллоҳга ваҳий юбориб шундай дебди: «Биласанми, сени нима учун халил (дўст) қилиб танладим?». У киши: «Йўқ, эй Роббим», дедилар. Аллоҳ таоло: «Беришни яхши кўриб, олишни ёмон кўришингни билгашим учун», дебди. Саҳл ибн Саъд Соъдий розияллоҳу анҳу ривоят қилиб деди: «Бир киши Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига келиб: «Эй Аллоҳнинг Расули! Аллоҳ ҳам, одамлар ҳам яхши кўрадиган бир амални менга буюринг», деди. У зот: «Дунёдан юз ўгирсанг, Аллоҳ сени яхши кўради. Одамлар қўлидаги нарсдан юз ўгирсанг, улар сени яхши кўради», дедилар. Айюб Сахтиёнӣ деди: «Токи кишида икки



хислат бўлмаса, бошкалардан афзал бўлмайди: одамлар молидан ўзини тийин ва улар (айби) ни кечириш». Суфёига деди: «Дунёдан юз ўгириши нима дегани?». «Одамлар(нинг кўлидаги нарса)дан юз ўгиришдир», деди. Кисро ўгли Хурмузга шундай деб мактуб ёзди: «Эй ўғлим! Берадиганинг кўни бўлса ҳам, уни оз ҳисобла ва оладиганинг оз бўлса ҳам, уни кўп ҳисобла. Чунки улуғлар бир нарсани бериш билан қувонса, пасткашлар кўпроқ олиш билан хурсанд бўлади. Бахил одамни ишончли, ёлғончи-ни хур ва эркин деб ўйлама. Чунки бахиллик бор жойда иффат, ёлғончилик бор жойда мурувват бўлмайди». Донишмандлардан бири деди: «Саховат икки хил бўлади. Энг яхшиси бошкалар кўлидаги нарсадан юз ўгиришингдир». Балозағ соҳибларидан бири деди: «Саховат ўз молиниги инъом қилишинг, ўзганинг молидан сақланишингдир». Солихлардан бири деди: «Сахийлик зоҳидлик самараси ва зоҳидлик сахийлик самарасидир». Шоирлардан бири деди:

*Агар шарафлининг нафси шарафли бўлмаса,
Агар даража эгаси бўлса ҳам у шарафсиздир.*

Бериш икки хил бўлади: биринчиси, бир нарсани сўралмасдан олдин бериш. Иккинчиси, бир нарсани сўралгандан кейин бериш. Сўралмасдан олдин берадиган киши саховат тарафидан қаралса, иккисидан табиийроғи ва яхшисидир. Али каррамаллоху важҳахудан инъом хақида сўраганларида: «Сўралмасдан олдин берилган нарса саховат, сўралганидан кейин берилса, ҳаё ва каррамли бўлишдир», деди. Донишмандлардан бири деди: «Энг катта ҳаё сўралмасдан олдин берилганидир». Шоирлардан бири деди:

*Молу дунёси йўқ йигит,
Мурувватдан холи эмас.
Сен сўрамай сенга бериб,
Хижолатдан сени қутқарар.*

Беришнинг бу турида тўққизта сабаб мавжуд:

Биринчи сабаб, баргараф этишга иложи етадиган этишмовчиликни ва ёрдам бериш кўлидан келадиган йўқчиликни кў-



рини. Бас, унинг диёнати агар буни ўзига қарз деб билса, савоб умидида ва агар қарамли бўлса, раҳмат эшитиш умидида уни ислох этиб, хожатини чиқаришдан бошқасига рози бўлмайди. Абул Атоҳия деди:

*Одамлар ўзи учун шилайдиган «асбоб»дан бошқа эмас,
Яхшилигу ёмонликнинг ҳаммасини қилгайдир у.*

Иккинчи сабаб, ўз молида хожатидан ортиқчасини ва қўлида кифоя этганидан зиёда нарсани кўришидир. Шу боис фурсатни ғанимат билиб, уни ўзи учун тайёрлаб қўйилган захира ва яна доимий ғанимат бўладиган жойга беради. Ҳасан Басрий раҳимаҳуллоҳ деди: «Молини бермай, ўзини улуғлашга мажбур қилган киши сенга инсоф қилмабди». Ҳинд бинти Хасса: «Сенинг учун энг улуғ инсон ким?», дейилганда «Хожатим тушган одам», деди у. Шоир деди:

*Эгасига мақтов келтирган мол зое кетмас,
Аммо бахилнинг моли зое кетгайдир аниқ.*

Учинчи сабаб, фаросати туфайли диққатни тортадиган таъриз (қочирим сўз) ва олийжаноблиги сабабли далолат қиладиган ишорани сезишидир. Шунинг учун бундай кишида олийжаноблик бепарво бўлишга ва ҳаёси тийилиб туришга йўл қўймайди. Ҳикоя қилинишича, бир киши ҳокимлардан бирига йўлда ҳамроҳ бўлибди. Йўлда ҳоким унга: «Аравага қўнган отинг бунча ҳам ориқ», дебди. «Унинг ҳоли ҳам бизникига ўхшайди», дебди киши. Очқоқлап-очик сўран билан етказа олмайдиган истагини таъриз (қочирим сўз) билан етказди. Шунинг учун Аксам ибн Сайфий: «Саховат гўзал фаросат ва тубанлик ёмон бепарволикдир», деган. Ҳикоя қилинишича, Убайдуллоҳ ибн Сулаймон Муътазид биллаҳнинг вазири бўлгач, унга Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Тоҳир мана бу шеърни ёзиб юборган экан:

*Замонамиз бизларга ёрдам беришни хоҳламади,
Бизлар яхши кўриб, ҳурмат қиладиган кишига ёрдам берди.*

Мен унга дедим:

*Уларга берадиган неъматингни тўқис қилиб бер!
Бизни қўяйвер, чунки зарур иш олдин қилиниши керак.*

Шунда Убайдуллоҳ: «Мақтов баробарида ўз холини англа-та олиш қандаям яхши», деб, унинг ҳожатини раво қилибди. Шоирлардан бири деди:

*Кимнинг нафси ўзига-ўзи эслатма бериб турмаса,
Ёрдам сўрайдиганлар талабини ўзига оғир олур.*

Тўртинчи сабаб, ўзига қилинган бир яхшилик риюяси ёки шу яхшиликка яраша жазо-мукофотни деб сахий бўлишдир. Ё фахр-ифтихор ва ё шукр маъносида ўз зиммасидаги ҳақни ўз хоҳишига кўра адо этишни маъқул кўради. Буни миннатдан қутулиш, ё эҳсон ва унинг қуллигидан халос бўлиш ниятида амалга оширади. Донишмандлардан бири: «Эҳсон асирликдир. Унга яраша жавоб бериш озодликдир», деди. Абул Атоҳия деди:

*Одамларнинг ёрдамлари менга бойлик эмасдир,
Менга қилинган яхшилик асирликдан оғирдир.*

Бешинчи сабаб, бир нарсани бериш орқали ўзига итоат этиш ва ўзини улуғлашни қарор топтиришни устун қўйишидир. Бунда киши ўзи яхши кўриб турган ва талабига қаттиқ киришган бош-ликликни мустаҳкамлашни мақсад этади. Бир шоир деган эди:

*Бошлиқликни севмоқ давоси йўқ дард эрур,
Қисматга розиларни сиз жуда кам топасиз.*

Шунинг учун одамларнинг бундай кишига ихтиёран ёки хайрихоҳлик ила итоат этиши оғир бўлади. Адиблардан бири: «Инсон яхшилик билан боғлаб олинади», деган эди. Балобат соҳибларидан бири деди: «Ким ўз молини сарфласа, ўз орзуларига эришади». Шоирлардан бири деди:

*Машаққат тортмасдан бошлиқ бўлмоқчимисан?
Дам олиб ётган бахил қандай ҳам хожа бўлсин?*



Олтинчи сабаб, бир нарсани бериш билан душманлар ҳамласиши даф этиш ва хусуматчилари нафратилан кутулишидир. Шу тарика хусуматдан кейин унга ёрдам берувчига ва адоватдан кейин дўст-биродарга айланадилар. Бу ор-номусни саклаш, ё шарафни химоя этиш учун бўлади. Абу Таммом Тоний шундай деган:

*Юзланувчи бир пайтда шарқ ва гарбга қарий олмас,
Шараф эса киши қўлидаги дирҳамлар эмас.
Ҳақлари адо этилган яхшилик каби кўрмадим
Қасмлардаги қарзларни, ҳолбуки, улар ганимат-ўлжалар.*

Алиблардан бири деди: «Ким кўпрок фойда етказса, дўстлари уни улуғлайди».

Еттинчи сабаб, олдин қилган яхшилигини кўнайтириши ва олдин берган неъматини саклашидир. Буни олдинги берганини унутиш ёки зое бўлмаслиги учун қилади. Чунки охири тўхтаб қолган яхшилик зое кетади ва эътиборсиз қолган эҳсон унутилади. Шоир шундай деди:

*Яхшилик қилиб бир кишига белги қўйдим-да, ташлаб қўйдим.
Нарсалар ичиде энг яхшиси яхшиликлар эгасидир.*

Мухаммад ибн Довуд Асбаҳоний деди:

*Менга шўбм этиб, ҳурмат қилишимни вожиб этдинг.
Бас, яна марҳамат қил, зотан бу иш мақтовга лойиқ.*

Саккизинчи сабаб, яхши кўриш туфайли молидан кўра маҳбубини афзал кўради. Шунинг учун маҳбуби нимани сўраса, уни қизғанмайди ва хоҳишини чекламайди. Буни ўз наздида энг роҳатли ва энг ёқимли лаззатни деб қилади. Чунки нафс ўз маҳбубига кўпрок интилиб, у томонга ошикувчидир. Шоир шундай деган:

*Олдингга атайлаб келмадим, аммо ошиқ кишининг
Оёғи унинг қалби хоҳлаган томонга олиб борадур.*

Бу хайр-эҳсон қисмларига кирмаса-да, саховат ҳадидан чикувчидир. Бешинчи ва олтинчи сабаблар ҳам шунга ўхшайди. Уларни хайр-эҳсон қилиш қисмларига киргани учун айтиб ўтдик.



Тўққизинчи сабаб, бу сабаб эмас, балки уни сабаб бўлганидан бошқаси учун қилишдир. Бу саховати ундаги хислат бўлиб, табиатан шунга мойил қилиб яратилган туғма хусусиятидир. Шунинг учун у ҳақдор билан маҳрум ўртасини ажратмайди, яхши билан ёмон ўртасини фарқламайди. Бир шоир айтганидек:

*Умид қилиб ё қўрқиб сенга эҳсон қилмайди у,
Аммо хайр-эҳсоннинг таълидан лаззатланар.*

Одамлар бунга ўхшаш хусусида саховатга мансуб, деб мақталадимиз ёки саховатдан чиқди, деб мазаммат қилинадими, дея ихтилофга боришди. Бир тоифа бу айни сахий кишининг одати ва қўли очик одамнинг карамидир. У саховати туфайли макталишга ва саховат эгаси дейилишга ҳақли кишидир, дейди. Абу Таммом деди:

*Хур киши обрўсининг кетмоғига кифоя сабаб,
Бесабаб хур кишидан эҳсон сўрамоқликдир.*

Ҳасан ибн Саҳл деди: «Мен ҳақдор кишига эҳсон қилсамгина қарздор кишига яхшилик қилгандек бўламан». Бир ривоятда: «Шараф ҳаддан оширинидадир», дейилди. Унга: «Ҳаддан оширишда яхшилик йўқ», дейилди. У: «Яхшилик қилишда ҳаддан ошириш йўқ», деди. Фазл ибн Саҳл деди: «Ўзидан юқоридаги Зотдан умид қилган кишининг ўзидан пастдаги кишини қандай қилиб маҳрум қилиши мени ажаблантиради». Башшор деди:

*Одамларнинг ҳаммасидан икки оғайнинг бор ҳолос,
Улардан сахийси бор ва қўли юмۇқ бахили бор.
Қўлингдан келганича очик қўл бўл, чунки
Мол қўнайиб камаяр, маломатчилар сени тўсар.*

Бошқалар дедилар: Бу мақталган саховатдан мазаммат қилинган исроф ва ноўрин сарфлашга ўтиб кетади. Чунки бирон сабабсиз бўлса, хайр-эҳсон бермаслик ҳам сабабсиз бўлади. Чунки мол ҳақдорларидан кўра кам ва вожиб бўлган ишларини адо этишдан ожиз. Шунинг учун ҳақли бўлмаган одамга берса, ҳақлисини бенасиб қолдириши мумкин. Ҳақли одамни маҳрум этиш



туфайли етадиган мазаммат ҳақли бўлмаган одамга бергани учун олган мактовидап кўпроқ бўлади. Ишлари фарқлансиз содир бўладиган ва бесабаб вужудга келадиган кишининг мазаммат килиниши сенга етарлидир. Аллох таоло шундай деган: **«Кўлингни бўйнингга боғлаб олма. Уни бир йўла ёзиб ҳам юборма. Яна маломат ва ҳасратда ўтириб қолмагин»**(Исро сураси, 29-оят).

Демак, бахиллик қилган ҳолда қўлши юмиб олишдан қайтарганидек, исроф қилган ҳолда қўлни очиб юборишдан ҳам қайтарди. Бу ҳар иккала амал баробар мазаммат килиниши ва ҳар иккисини тўғри дейишда маломат борлигига далолат қилади. Шоир шундай деган:

*Молу дунё бизга келарди ҳар ёқдан,
Уни аҳмоқларча исроф қилар эдик биз.
Аммо молу дунё биздан юз ўсирганда
Ортиқча молимиз йўғида кирди ақлимиз.*

Айтадиларки, агар бир нарсани бериш ва ундан маҳрум этишга сабаб бўлмаса, маҳрум этилган нарсанинг мазаммати ва хайр-эхсон ато этилган нарсанинг шукри оз бўлишига олиб келади. Аммо маҳрум қилинган нарсани саховат эгаси ҳақдордан кўра бошқаларга беришни афзал билди. Хайр-эхсон қилинган киши бунини тасодифан учратиб, шу тасодиф туфайли кўпроқ нарсани умид қилади ва у мазаммат килиниш ҳамда ношукрликка олиб келади. Иккисидап бирига олиб борган насада умид қилса бўладиган яхшилик йўқ. Аслида у сақланиладиган ёмонлик бўлишга муносиброқдир. Шу каби ҳаммани маҳрум қилиш ҳаммани рози этиш бўлади. Шунинг учун бўлишидан кўра бўлмагани маъқулроқ деб қаралган хайр-саховат очик-ойдин йўқотишдир. Агар бериш ва хайр-саховат сўраш ва талаб қилишдан келиб чиқса, унинг шартлари икки жихатдан эътиборлидир. Биричиси, сўровчи кишида ва иккинчиси сўралган кишидадир. Аммо сўровчи кишида эътиборга олинмаган нарсалар уч шартдан иборат:

Биринчи шарт, сўраш бир сабаб учун ва талаб мувжиб (вожиб этувчи) учун бўлишидир. Агар у зарурат учун бўлса, ундан ноқулайлик кўтарилиб, таъна соқит бўлади. Донишмандлардан бири шундай деган: «Зарураг суврат (бет) ни қотиради». Бир шоир деди:



*Огоҳ бўлингки, Аллоҳ заруратни ёмонлар,
Чунки У бойларни фақирлар устида масъул қилар.
Бадавлатлик қандай яхшидир, чунки у
От минмасдан ўзганларни кўрсатар.*

Кумайт деди:

*Найзаларнинг учларидан бошқа улов йўқ бўлса,
Муҳтож одам учун уларни минмоқдан ўзга фикр йўқ.*

Агар зарурат кўтарилса, ҳожат икки ишдан авлороқ бўлмаганига чақирса, гарчи бўлмаслиги жоиз бўлса ҳам, мусомахат (олижаноб, илтифотли) нафс ҳожатни қондиради, ўз соҳибига сўраш учун изн беради ва ҳолатни тўғри қиладиган нарсани эътиборга олади. Агар ўзига хорлик етиб, заифлик етса ҳам эҳтиёж соҳибига қандай бўлишини Бухтарийнинг мана бу сўзи тушунтиради:

*Баъзан ёмон ишлар яхши ишларга
Ўхшаши топилмас сабаб бўлғайдир.*

Мусомахат нафс ҳимояни талаб қилади, покликни сақлайди, ўз сабрига яраша мусибатга ва ўз тоқатига яраша машаққатга чидайди. Шунинг учун унинг бардоши боқий, ҳимояланиши бардавом бўлади. Натижада шоир айтганидек бўлади:

*Киши баъзан шак кийимлар кияр,
Унинг тагида эса оғир аҳволи ётар.
Ёноғи қизарган кишидек, асли
Унга сабаб ўпкадаги иши бўлар.*

Шунинг учун у ёмон талаблар ва тубан исгаклар билан булғанишни истамайди. Чунки ваҳший ҳайвонлар ҳам буни хоҳламайди ва ундан ҳазар қилади. Шоир деди:

*Оч қолса ҳам шер тегинмагайдир,
Итлар оғзи теккан ўлимтикларга.*

Шундай экан, мақоми ва даражаси улуғ, олижаноб нафс эгаси инсонга ўздан ваҳший ҳайвонларни фазилатда устун кўриши қандай тўғри бўлсин? Бир шоир шундай деган:



*Нима бўлса ҳам киши ўз ризқини олмасдан қолмас,
Фақирликда ҳам, бахтсизликда ҳам, фалокатда ҳам.*

Зоҳидлардан бирига: «Кўпинингдан сўрасанг, сенга ёрдам беради-ку», дедилар. У: «Аллоҳга касамки, дунёнинг эгаси бўлган Зотдан сўрамайман-у, қандай қилиб эгаси бўлмаган кишидан сўрайиш», деди. Шоирлардан бири бир кавмни тавсифлаб шундай деди:

*Агар муҳтож бўлсалар, савоб умидида жим турадилар,
Агар бой бўлсалар, тезда фақирликка қайтадилар.*

Энди бирон зарурат ва асоссиз ҳолда сўрайдиган киши очик-ойдин пасткаш ва аниқ разилдир. Бу тоифа ичида эътибор топиб ёки омади келиб, бадавлат бўлганини кам учратасан. Чунки маҳрумлик уни пасткашликка етаклаб, тубанлик энг попок емакка йўликтириб қўяди. Шунинг учун у юзидаги уятни сидириб, хорликни ҳамма таъмини тоғиб бўлган. Худди Абдуссомад ибн Муаззал Абу Таммом Тоййга айтганидек:

*Сен одамларга кўринганингда
Юзларинг таҳқирланган бўлур.
Маҳбубингдан висолин тилаб
Ёки инъом тилаб қўймассан.
Нафс билан тиламчилик хорлиги аро
Юзинг иссигини кеткизар сув қани?*

Агар у ор-номусни ёмон деб, хорликдан сақланишни ўйласа, сўрашдан воз кечиб, эҳтиёжига ярашасини топадиган бирор касб-хунар бошини тутарди ва ўзини (тиламчилик қилишдан) сақлашга ҳаракат қиларди. Шоир шундай дегап:

*Ўзингни хорлаш билан тирикчилик қилмагин,
Белгилаб қўйилган ризқинг албат сенга етар.
Билиб қўйгин, сен албатта уни олгувчидирсан,
Тақдир китобида ёзиб қўйилган барча нарсани.*

Иккинчи шарт, бир нарсани беришни кечиктиришга вақт йўқлиги ва уни орқага суришга муҳлат камлигидир. Шунинг

учун у кечиктиришда старли вақт ва (тангликда) давом этишга муҳлат кўрмайди. Ана шу ҳолатда у узрли кишига айланиб, музгар(ночор) лар сафига киради. Аммо вақт бемалол ва муҳлат старли бўлса, бундай вақтда сўрашга шошилиш пасткашлик ва ноумидликдир. Шоир шундай деган:

*Отажон, гардларга кўзимни юмганим яхши,
Ишончим комилки, барча қийинчилик ўтиб кетар.
Баъзида кенг дунёнинг одамларга танг бўлиши бор,
Баъзида тизлар орасидан чиқишга имкон бериши бор.*

Учинчи шарт, сўраладиган кишини танлаш, ё сўровчининг ҳурмати ёки сўралувчи кишининг карамидан талабни бажариши ва ҳожатни раво этишига умидвор бўлишдир. Чунки пасткашдан сўраса, на ҳурмат қилади ва на саховат кўрсатади. Демак, у ўз танловида маломатга қолиб, сўрашида маҳрумга айланувчидир. Балоғат соҳибларидан бири шундай деган экан: «Факир ҳақир-пасткаш одамга ҳожати тушган кишидир». Балоғат соҳибларидан бири деди: «Пасткашдан сўраган киши ундан пасткашроқ, бахилдан кўра берадиган нарсаси бекадрдир». Шоирлардан бири деди:

*Кимки пасткашдан ноёб нарсани оламан деб умид қилса,
Демак, у тиконли бутадан хурмо термоқчи бўлур.*

Сўровчида эътиборга олинадиган шартлар учтадир:

Биринчи шарт, сўровчини илтимос хорлигидан сақлаш учун кочирим билан кифояланиш ва уни очиқ-ошкора сўрашга мажбур қилмасликдир. Чунки сўровчи ўз ҳолидан билиниб, қочирим кифоя қилиб турган бўлади. Бир шоир деган экан:

*Гапираман зулмат пардаси ёпилган чоғда,
Қурбақа шикоят қилган пайтда гапирганидек.
Айтганим билан гапим бекор кетгувчидир,
Жим турсам ўламан, нима ҳам қилай.*

Баъзан сўралувчи киши ишорани тушунса ҳам, сўровчини айблаш мақсадида очиқ ибора билан айтишга мажбур қилади.



Токи у хижолат бўлиб уялганидан ўзини тийсин-у, унга бирор нарса бермасин. Абу Таммом айтганидек:

*Кимки ҳаёсини йўқотган бўлса, унинг юзи
Қоровули бўлса ҳам қоровули йўққа ўхшар.*

(яъни юздан ҳаёси йўқлиги билиниб туради. – тарж.)

Иккинчи шарт, сўровчини очик чехра ва хурсандлик, хушчакчаклик ва ўзига яқин олиш билан қарши олиш. Агар бир нарсани берса, ташаккурга сазовор бўлсин, агар бермаса, узрли ҳисоблансин. Донишмандлардан бири деди: «Ҳожатманд кишини очик чехра билан кутиб ол. Ана шунда ташаккуридан махрум бўлсанг ҳам, сени маъзур тутишидан махрум бўлмайсан». Ибн Ланкак деди: «Абу Бакр ибн Дурайд бир ишни деб вазирлардан бирининг олдига борди. У эса асабийланиб, унинг ишини битириб бермади. Шунда (Ибн Дурайд унга) деди:

*Тиланчидан сен ҳаргиз ранжима, чунки
Сўралувчи бўлиб туриши қисматинг яхшилигидир.
Умид билан келганини қуруқ қайтарма ҳаргиз,
Сендан умид қилиши азизлигинг боқийлигидир.
Саховатли одамни чехрасидан билиб оласан,
Насткаш одам қовоқ осганидан маълумдир.
Шуни билки, тезда хабарга айлангувчидирсан,
Шундай экан, сен яхши хабар бўлиб қолгин.*

Учинчи шарт, бир нарсани умид қилинса, шу умидни оклаш ва у ҳақдаги гумонни рўёбга чиқаришдир. Шундан кейин ўзининг ҳам, сўровчишиг ҳам ҳолатини эътиборга олишдир. Чунки бу иккиси тўрт ҳолатдан холи бўлмайди:

Биринчи ҳолат сўровчи киши бир нарсани олишга ҳақли, сўралувчи кишининг уни беришга имкони бўлишидир. Бу ўринда ижобат қилиш олийжаноблик юзасидан ҳақли ва мурувват юзасидан лозим. Бахилликка мубтало ва ёмон деб ҳисобланган кишидан бошқаси учун рад этиб, қайтаришга йўл қолмайди. У Абдуррахмон ибн Ҳассон айтган кишига ўхшаб қолади:

*Мақтовли амал деб билдим сизларнинг тўйишингиз- у
Ипак либосларни кийишингиз кифоялигин.
Қачондир сизлар ўтирган мажлисда агар
Мақтовли амаллар тилга олинса, сиз юзми ёпинг.*

Молу давлати сарвагини ва ҳусни ҳолини шукр айтиладиган ажр-савобга омонат қўйилишдан маҳрум қилиб, захира қилинадиган яхшиликдан тўсиб қўядиган кишилардан Аллоҳдан паноҳ сўраймиз. Бир бахилга: «Нима учун молингни сафламай ўзингда олиб турибсан?», дейишганида: «Мусибатли кунлар учун», деди. «Мусибатга учраб бўлибсан», дедилар унга. Шоирлардан бири деди:

*Молу давлатингни ҳадя этилганидан бошқаси сеники эмас,
Шундай экан, эгаси экансан, ўз хоҳишинг ила эҳсон қил.
Амалларим бор дейсан, агар уларни тафтиши қилинса,
Орзу-ҳавасларинг кўзларингни кўр қилиб қўйганин кўрдим.*

Бундай одам (бахиллик туфайли) ўз нафсини хакидан маҳрум қилиб, шукр этиш сабабларини ўзидан узоқлаштиради. Нагжада (ўз молида ҳам) ҳақи йўқлиги туфайли (молини сарф қилиб шукр ўрнига) мазамматга йўлиқиб, омонатга хиёнат қилган каби гуноҳкор бўлади. Абул Атоҳия деди:

*Бахил ўз молини гамлаб ётгани менга яхшилигидир,
Чунки унинг яхшилиги елкамга оғир юк бўларди.
Саховати миннатдорлик машаққатини елкамдан
Соқит қилган киши яхшилигини унутганим йўқ.*

Бунга ўхшаш ҳолатда рад жавобини бериш иложи бўлмаса, қарайди. Агар кейинга суриш (сўровчига) зарар етказишини билса, саховатини тезлаштириб, пайсалга солмайди. Унинг бу ижобати амал, сўзи эса ҳаракат бўлади. Донишмандлар шундай дедилар: «Ялинишга мажбур қилмаслик илтимос қилишувчи кишининг мурувватидандир». Муҳаммад ибн Ҳозим деди:

*Эҳсон сўрашингни кутиб ётганлар бордир,
Унинг эҳсонидан кўра сўраш улугроқ.*



*Агар яхшилик ўзи устаб олдингга келмаса,
Ундан воз кечини, ундан ўзни тиймоқ яхшироқ.*

Агар беришга вақт старли бўлса ва кечиктириш малол келтирмаса, фозиллар бу хусусда турлича фикрда бўлиб, айримлари сўз билан берилган ваъдани тезлатиш, ундан кейин эса амалга ошириш билан ваъдаси устидан чиқишни авло деб маъқуллайдилар. Токи сўровчи киши тезлаштирилган ваъда, ундан кейин устидан чиқиладиган ваъдани деб хурсанд бўлсин. Сўралувчи киши олийжаноблик сифатига мушарраф бўлиб, ваъдасига вафо қилиши билан эътиборга тушиб, деган йўлни тутдилар. Найғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ваъда бериш хайр-эҳсон (ўрнида) дир», дедилар. Фазл ибн Саҳл олдинга бир иш билан келган кишига: «Бугун сенга ваъда бераман ва эртага ваъдам устидан чиқиб, сени хурсанд қиламан. Токи, сен умидворлик ҳаловатини тотгин ва мен ваъдага вафодорлик либоси билан зийнатланай», деди.

Яҳё ибн Холид олдинга илтимос билан келган кишига (ҳожатини раво қилишни) ваъда берди. Шунда унга: «Сен (ҳозирок беришга) кодир бўла туриб, ваъда берасанми?», дедилар. У: «Агар ҳожатдан олдин амалга ошириши эгаси кутиб турадиган ваъда бўлмаса, унинг қувончини топмайди. Чунки ваъда бериш таъм, ваъдани адо этиш таомдир. Тўсатдан таомни учратиб қолган киши (аввал) хидини туйиб, (кейин) мазасини тотган кишидек бўлмайди. Токи яхшилик қилинган киши шу яхшилик мазасини тотини учун ваъдани бажаришни кечиктириб тур». Балоғат соҳибларидан бири деди: «Агар чиройли ваъда берсанг, тил ва эҳсон самарасини топиш учун амални ҳам чиройли бажар. Амалда қила олмайдиган ишингни тилга олма. Чунки сен бу билан ўзинг қўл ураётган гуноҳдан ёки ўзингдаги ожизликдан холи бўлиб қолмайсан».

Фозиллардан бири ваъда бермасдан олдин амалда саховатни тезлаштириш ҳамда куттирмай ва умидвор қилмасдан олдин ҳадяни бериш маъқул эканига далил келтирадилар. (Саховат кўрсатишдан олдин) ваъдани икки кишидан бири беради: ё бадавлат бўлишни кутиб турган факир ёки ўз нафсини саховат-



га ўргатаётган бахил. Ана шу икки ҳолатдан бошқасида ваъда беришнинг тўғри тарафи ҳам, тушунарли сифати ҳам йўқ. Шу билан бирга, кеча ва кундузнинг ўзгариши, вазиятнинг қийинчиликка айланиши ҳам бор. Бир шоир деди:

*Маширку мағрибга амру фармони ўтгувчи эй подшоҳ,
Мана шу лой ҳўллисида саҳифамга муҳр босиб яхшилик қил.
Билки, унинг қуриши мумкин ишни мумкин эмас қилиб қўяр.*

(Яъни «Минҳожул яқин»да шарқ ва ғарбни ўз ҳукмига итоат эттирган эй подшоҳ. Модомики, танамда жоним бор экан, мана шу қоғозимга муҳр босиб бериб менга яхшилик қил. Шунин билан қўйгинки, ўлим келиб танамнинг кўзлари юмилиши билан бўладиган иш бўлмайдиганга айланиб қолади, дейилган. – тарж.).

Дедилар: «Ваъдадан қайтишда сишиш ва ваъдани кутиб ўтиришда умидворлик аччиғи бор, яна ваъдага қайтишда ҳожатнинг сийқаси чиқини ва сўраш хорлигидан иборат яхшилигини булғайдиган ва шукрини лойқалайдиган нарса бор. Шоир деди:

*Ҳожатларни раво қилишни чўзиш албатта,
Уларни раво қилишда бир нуқсонни қўшади.
Агар бирор дўстнинг ҳожатига кафил бўлдингми,
Билки, уни тезлатиш унинг мукаммаллигидир.*

Иккинчи ҳолат хайр-эхсон сўровчининг ҳақли бўлмаслиги ва сўралган нарсани бериш имкони йўқлигидир. Бундай ҳолатда рад жавобини беришда кенглик ва бермасликда узр бор. Лекин рад жавобиши беришда мулойимлик ва юмшоқлик бўлиши керак. Токи ўзини таънадан сақлайдиган ва маломатни кеткизадиган узрни изхор этади. Зотан, ҳар қайси камбағал ҳам (ўзи инфок-эхсон сўраган кишининг имкони йўқлигини) биланвермайди ва ҳар қайси узрли киши (ҳақли одамни ҳақдор эмас деб ўйлаб) адолат қилавермайди. Абул Атоҳия одамларни тавсифлаб шундай деган:

*Эй Роббим, одамлар менга инсоф қилмадилар.
Инсоф қилсам-у, қандай қилиб улар зулм қиладилар?
Агар бирор нарсам бўлса, уни олиши пайида бўлишар,*



Агар ўзларидаги бор нарсани сўрасам, менга беришмас.
 Агар уларга хайр-эҳсоним етса, шукр ҳам қилишмас,
 Агар уларга саховат қилмасам, мени ёмонлашар.
 Агар менга мусибат етса, бундан роҳат олишар,
 Агар менга бирор неъмат етса, улар ҳасад қилишар.
 Қалбимни уларга мойил бўлишдан сақлайман,
 Кўзим ва қовоқларимни қарашидан юмиб оламан.
 Кунларимни енгил кун билан ўтказаман.
 Ўз умрим ва маҳзун кунларимни шу билан тугатаман.
 Ахир энг тоза ҳаёт оқибати хайрли бўлгани эмасми?
 Мен ҳузур ва хотиржамлик топган куним эмасми?

Учинчи ҳолат хайр-эҳсон сўровчининг ҳақли бўлиб, сўралувчининг беришга имкони бўлмаслигидир. Бунақа ҳолатда у айб-қусурни яширадиган ва мазамматни кеткизадиган снгилроқ ишдан имкони етганини зиммасига олади ёки ҳожатмандларга айтиладиган узрлар ва қийналаётганларга билдириладиган ҳамдардликдан бермаслигида узрли қилиб кўядиган ва ҳамдардлиги сабабли миннатдорликка сазовор қиладиган сўзларни айтади. Абу Наср Утбий раҳимахуллох шундай деган эди:

Менинг зикна эмаслигим Аллоҳга маълумдир,
 Бахиллик қилиб ўзимга баҳоналар изламасман ҳам.
 Лекин мен қабилар тоқати ҳеч кимга сир эмасдир,
 Кўтарган юки миқдорини деб чумоли ҳам маъзур.

Аввал иложи етганидан кейин иложи етмайдиган ҳолат пайдо бўлса, ажр-савоб ўтиб кетиши ва одати йўққа чиккани учун афсус-надомат қилади. Ҳатто жисми заифлашиб, хафалиги зиёда бўлади. Шоир айтганидек:

Бахтсиз бургут қабиман – қанотлари қирқилган,
 Ҳар гал қуш учганида надоматлар қиладиган,
 Атрофида қанот қоқиб учаетган қушларни кўриб,
 Ўзининг қанотидаги узун патлар эсига тушар.

Тўртинчи ҳолат хайр-эҳсон сўровчи шу хайр-эҳсонга ҳақли бўлмаса ҳам, сўралгувчининг хайр-саховатга имкони бўлишидир.

Бу ҳолатда қарайди: агар рад жавобини берса, обрў-эътибори тушиши ёки беҳузур этадиган хунук ҳақоратларга қолишдан хавфланса, хайр-саховат қилиши сахийлик юзасидан эмас, химояланиш юзасидан мандубдир. Зотан Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг: «Киши нима билан ўз обрў-шаънини химоя қилса, бас, шу нарса унинг учун садақадир», деганлари ривоят қилинган. Агар беобрў бўлиб қолишдан қўрқмаса ва ундан саклана олса, одамлар ичида шундай кишилар борки, умидни ноумид қилиш, илтимосни эса кўнгилни қолдириш билан қарши олмаслик учун ҳам, рад жавобини беришга ҳамда бахилликка олиб борадиган маҳрум қилишни енгил санашга одатланиб қолмаслик учун ҳам сўрашни (сўровчининг ахволидан) устун кўйиб, хайр-саховат қилишга буюрадилар. Асмай Касоийнинг шеърини айтиб берди:

*Сен китобда «йўқ!» ни топиб олгандексан,
У сени қайтариб туриб, руҳсат бермайди.
Агар эҳсон қилсанг, молинг билмассан,
Саховатинг сабаб кўпаядими ёки озаяр?
Агар қиш фасли келса, сен қуёшсан,
Агар ёз фасли келса, сен соя-салқин.*

Одамлар ичида шундайлари борки, улар (хайр-саховатдаги) сабабларни эътиборда тутиб, сўровчининг ахволини (сўрашидан) устун кўядилар, агар эҳсон қилиш ҳақли жойга бўлмаса, учраб қолганида ҳақларни адо этишга кучи етсиз, лозим ва шарт бўлганида, ожиз қолмаслиги учун ҳам (эҳсон) қилмасликка тарғиб қиладилар. Шоирлардан бири деди:

*Ноўриш жойларга хайру эҳсон қилмагин,
Ҳақсиз жойга бермаслик бахиллик эмас.
Саховат шуки, сенинг хайру эҳсонингга
Муносиб бўлганларга саховат қилсанг.*

Аmmo сўраган кишига бир нарсани беришни ваъда қилган киши ўз ваъдаси туфайли гаровга олиниб, вафо қилиши шу ваъдасига боғлиқ бўлиб қолади. Шунинг учун ваъда бергандан кейин сўровчи ҳақининг эътибори йўқ, рад жавобини беришда ўз нафси билан



маслаҳатлашувга йўл йўқ. Бермаслик мазаммати туфайли у бахиллик насткашлиги ва қодир одам учрайдиган нафрат ва ёлғончилар қоладиган айбга сазовор бўлади. Ваъда қилинганидан кейин найсалга солишнинг иложи йўқ. Чунки пайсалга солишда савобни кетказиш ва шукрни йўққа чиқариш бор. Араблар ўз мақолларида: «Пайсалга солиш иккита маҳрум қилишнинг ва умидсизлик икки омаднинг биридир», деганлар. Башир ибн Бурд деди:

*Бир қун тепамиздан бўлутинг соя солди,
Чақмоқ чақиб ёритди, томчилари кеч қолди.
На тарқалиб умидвор умидидан кечар,
На ёмғир ёғиб чақоқ тўйиб-тўйиб сув ичар.*

Энди ваъдаси устидан чиқадиган, аҳдига вафо қилиб, уни адо этадиган бўлса, берган нарсасини деб нафсига эргашмайди, қўли юқоридаги қўл (эхсон қилувчи) бўлиб турганига хурсанд бўлади. Зотан, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Юқоридаги қўл пастдаги қўлдан яхшироқдир», деганлар. Шоир деди:

*Олдинга бирор-бир сўрагувчи келганида билмасан:
Берган нарсанг туфайли мамун бўлган сенмисан ё у?
Бугун сен маҳрум қилиб турганинг ҳождатманд одам
Ажабмаски, бирор қун омади чошиб, бой-беҳожат бўлса.*

(Кишиларнинг) ризқлари (ҳақдор бўлмаганга) бермагани сабаб ундан бошқанинг қўлига кетиб қолмаётган ва (яна бошқа бировларни) поумид қилгани сабаб ундан юз ўгирмаётган ҳолда унинг қўли орқали ўтаётгани ва у тарафдан етиб бораётганига хурсанд бўлсин. Ҳикоя қилинишича, бир киши болалари кўнлигидан бир зоҳидга шикоят қилибди. Шунда у: «Қарагин, қайси боланинг ризқи Аллоҳ азза ва жалланинг зиммасида бўлмаса, ўшани менинг уйимга юбор», дебди. Ибн Сирин ўзининг олди-га уловда келадиган бир одам пиёда келганида: «Миниб юрган уловингни нима қилдинг?», деди. «Ёмишини топиб беришга қийналганимдан сотиб юбордим», деди у. «Уловнинг ризқини сенга қолдириб кетди деб ўйлайсанми?», деди Ибн Сирин. Ибн Румий раҳимахуллоҳ деди:



*Сенинг ўтлогингдан бошқа биз ўтлайдиган,
Аллоҳнинг ўтлоғи бор ва сувингдан бошқа суви ҳам бор.
Албатта Аллоҳнинг махлуқотларга кўрсатадиган
Ота-оналаршикидан ўтадиган меҳрибончилиги бор.*

Яна хайру саховатининг ҳаммаси Аллоҳ таоло учун бўлсин, Аллоҳ азза ва жалланинг ҳузуридаги ажр-савоб умидида уни кўпайтириш бўлсин, худди Абу Бақра Умар ибн Хаттоб розияллоху анҳудан ривоят қилган ҳолатга ўхшаб. Бир аъробий унинг олдига келиб дебди:

*Эй Умар, яхшилик қил, мукофотинг жаннат бўлгур,
Қизларимгаю уларнинг онасига кийим олиб бергин.
Бизни замон зарбаларидан ҳимоя этувчи бўл,
Аллоҳга қасамки, албатта сен шундай қила олурсан.*

Шунда Умар розияллоху анҳу деди: «Бордию агар қилмасам нима бўлади?». Аъробий деди: «Ундай бўлса, эй Абу Ҳафс, мен албатта кетаман». «Агар кетсанг нима бўлади?», деди Умар розияллоху анҳу. У деди:

*Бўладиган иш шуки, аҳволимдан сўралувчисан,
Хайру саховат қилмагани учун йиғланадиган кунда.
Уларнинг ўртасида турган сўралувчининг
Ўрни ё дўзахда бўлади, ё бўладир жаннат.*

Шунда Умар розияллоху анҳу йиғлади. Ҳатто соколлари ҳўл бўлиб деди: «Эй ғулом, мана бу кўйлагимни унга бер. Бу ўша кун учун, унинг шеъри учун эмас. Аммо Аллоҳга қасамки, шундан бошқа нарсам ҳам йўқ».

Агар хайр-эҳсон ана шу йўсинда қилинса, эваз ва миннатдорликни талаб қилишдан холи, миннат қилиш ва ёйишдан йирок бўлади. Бу нарса саховат қилувчига энг шарафли, қабул қилгувчи учун энг ёқимли бўлади.

Аммо хайр-саховат эгаси хайр-эҳсонини деб эвазни истаса, миннатдорлик ва мактовни талаб қилса, у ҳолда ўз хайр-эҳсонини туфайли сахийлик ҳукмидан чиққан бўлади. Чунки у шу ишни туфайли миннатдорлик ва мактовни истайдиган бўлса, риёкор



ва шуҳратпарастга айланади. Бу икки ишда саховатга зид келадиган мазаммат бор. Агар шуни деб эвазни талаб қилса, фойдани ўйлаган савдогар бўлади, миннатдорлик ва на мадҳга лойиқ бўлмайди. Ибн Аббос розияллоху анхумо Аллоҳ таолонинг: «**Ва кўп (иш) қилган бўлсанг ҳам, миннат қилма!**» (Муддассир сураси, 6-оят) деган сўзининг таъвилида шундай деди: «У шундай хайр-эҳсон қиладиган кишики, эвазига ундан ҳам афзалроғини хошлайди». Ҳасан Басрий розияллоху анху бу оят таъвили хусусида амалинг туфайли «**миннат қилма**», Роббингга «**Кўп ҳисоб қилган бўласан**», деган экап. Абул Атоҳия деди:

*Агар эвазига миннатдорликни умид қилсанг,
Қилган саховатинг эҳсон ҳам, ганимат ҳам эмас.
Камчилигини тўлдириб турган нарса киши давлатидир,
Ундан ошиғи бўлса, ўша давлат фақирликка айланар.*

Билгинки, олийжаноб кишидан азизлик ва мулойимлик билан сўралса, пасткаш одамдан ҳақорат ва қаҳр билан сўралади. Шунинг учун пасткаш одам кўрққанидан эҳсон қилади. Шоир айтганидек, кўполлик бўлмаса, жавоб бермайди:

*Мен сени бутунлигида мағзини бермайдиган,
Чақилганда уни берадиган ёнғоқ деб билдим.*

Хўрлаш сенинг саховатингга олиб борадиган йўл ва кўркиш хайру эҳсон қилишингга сўгазадиган чора бўлишиндан эҳтиёт бўл. Йўкса, бошингга аблаҳлар кўполлиги ва пасткашлар таҳқири тушади. Сенинг саховатинг шармандаликдан холи бўлиши учун қарам ва рағбат юзасидан бўлсин, пасткашлик ва кўрқув юзасидан бўлмасин. Аббос ибн Аҳнаф деди:

*Мен худди тилик сингари бўлиб қолдимки,
Ўзи ёниб битган ҳолда одамларга нур таратар.*

Яхшилик қилишнинг иккинчи тури марҳамат қилишдир. Бу каби яхшилик сўз ва амал жиҳатидан икки турга бўлинади: сўз жиҳати ширинсуханлик, очик юзлилиқ ва чиройли сўз билан кўнглини олишдир. Буни хусни хулық ва табиатидаги мулойим-

лик туфайли бажаради. Бу худди саховат сингари чекланган бўлмоғи керак. Чунки яхшиликда исрофга йўл кўйилса, мазаммагга қолган тилёғламалик бўлади. Агар яхшиликда ўрғача ва мўътадил йўл тутилса, мақтовга лойиқ яхшилик ва марҳамат қилишидир. Ибн Аббос розияллоху анхумо Аллоҳ таолонинг: **«Боқий қолувчи солиҳ амаллар Роббинг ҳузурнда савоб ва умид жиҳатидан яхшироқдир»** (Каҳф сураси, 46-оят), деган сўзининг таъвилида солиҳ амал ширин калом эканини айтганлар. Саид ибн Жубайр уни беш вақт намоздир, деб таъвил қилган. Саид Абу Ҳурайрадан ривоят қиладики, Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам дедилар: «Сизлар ўз молу давлатингиз билан одамларнинг ҳаммасига ҳаргиз яхшилик қила олмайсизлар. Бас, сизлар уларга очиқ юзли ва ҳусни хулкли бўлинглар». Ривоят қилинишича, Пайғамбар соллаллоху алайҳи васалламнинг хузурларида аъробийнинг мана бу сўзи шеър қилиб ўқилди:

*Кудурати борларга чиройли саломингни бергин,
Дилларини асир қиласан, йиртиқ териға ҳам ямоқ солинар.
Агар яширинча мақр қилсалар, олийжаноблик-ла афв этгин,
Агар сендан бир сўзни сир тутсалар, сен у ҳақда сўрама,
Чунки у сўздан сени хафа қиладигани сен эшитганингдир,
Сенинг ортингдан гапирганлари айтилмаган сўз кабидир.*

Шунда Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам дедилар: «Албатта баъзи шеърда ҳикмат бор. Албатта баъзи сўзларда сеҳр бор». Аттобийга дедилар: «Сен ҳаммани очиқ юз ва ўзингга яқин тутиш билан қарши оласан». У деди: «(Бу ишим) озгина машаққат ёрдамида бир қилмишни даф этиш ва озгина нарсени сарфлаб биродарларни кўпайтиришдир». «Мансур-ул ҳикам» да дейилди: «Ҳаёси кам одамнинг дўстлари ҳам кам». Шоирлардан бири деди:

*Эй ўғлим, албатта, хурсандчилик енгил нарса,
Очиқ чеҳралик ва мулоийм сўзликдир.*

Баъзилар дедилар:

*Кичининг мартабаси билинмайди модомики,
Одамларга аён бўлмас экан унинг амаллари.*



*Мендан очик чехрасини қизганидиган ҳар кишининг
Давлати менга жуда ҳам оз фойда берар.*

Аммо амалий жиҳати обрў-эътиборни ишга солиш, фалокат етганда жон ва мадад бериш билан ёрдам қўлини чўзишдир. Бу ишни одамларга яхшиликни исгаб, эзгуликни афзал кўришидан қилади. Бу ишларда исроф йўқ ва биринчи турга хилоф равишда ҳад-чегараси ҳам йўқ. Чунки у кўнайиб кетса, иккита манфаатни келтирадиган яхши амаллардандир. Биринчи манфаат яхшилик қилувчининг савобга эга бўлиши ва яхши ном орттириши, иккинчи манфаат шулар туфайли ёрдам берилган кишига энгиллик олиб келиши ва уни қўллаш билан бўладиганидир. Муҳаммад ибн Мунақидир Жобирдан келтирган ривоятда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Ҳар бир яхшилик садақадир». Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Қилинган яхшилик ёмон ҳалокатларга йўликишдан сақлайди». Бир ривоятда Пайғамбар алайҳиссалом дедилар: «Яхшилик ўз исмига ўхшайди. Қисмат кунда Жаннатга биринчи бўлиб кирадиган яхшилик ва яхшилик қилувчилардир». Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу ваҳҳаҳу деди: «Ношукурнинг ношукурлиги сени яхшилик қилишдан буриб юбормасин. Зеро, шукур қилувчи киши ношукур кишининг ношукурлигидан кўра кўпроқ шукур қилиши мумкин». Хутайъа деди:

*Кимки яхшилик қилса, мукофотсиз қолмайди,
Яхшилик зое кетмас Ҳақ билан халқ орасида.*

Риёний бу шеърни ўқиди:

*Яхшиликни саховати қаерда бўлса ҳам ганиматдир,
Ношукурга қилинган бўладими ёки шокиргами (барибир).
Унга шукур қилувчининг шукури учун савоб бордир,
Ношукурлик қилганинги жазоси Аллоҳ ҳузурнда.*

Яхшиликни олдиндан (сўралмасдан илгари) қилишга иложи етган киши вақт ўтиб кетмаслиги учун тезлатмоғи ва иложи етмай қолишини ўйлаб уни шошилтирмоғи лозим. Билиб қўйсинки, бу унга беришган қулай фурсат ва энг яхши имкониятдир. Яхшилик қилишга ҳар доим иложим етади, деган ишончда бўлиш

уни бепарво қилиб қўймасин. Зеро, қанча-қанча ўз куч-қудрати-га ишонганлар борки, куч-қудратиши бой бергач, афеус-надомат-да қолишган. Ўзининг маргаба-мавқесига қаттиқ ишониб, ундан айрилгач, уят-хижолатга қолганлар қанча. Шоир шундай деган:

*Қанча-қанча ўзимга ишониб уялиб қолсанларни эшитардим,
Хатто бошимга тушиб, мен ҳам ўзимга ишониб уялиб қолдим.*

Агар замон мусибатларини англаб етса ва унинг макр-ҳийла оқибатларидан сақланса, албатта ғаниматлари захирага айлапиб, йўқотишлари тикланган бўлар эди. Бир ривоятда Пайғамбар сол-лаллоху алайҳи васаллам: «Кимга яхшиликнинг бир эшиги очил-са, бас уни ўзига ғанимат деб билсин. Чунки унинг қачон ёни-лишини билмайди», дедилар. Яна у зотнинг шундай деганлари ривоят қилинади: «Ҳар бир нарсанинг меваси бор. Яхшиликнинг меваси хайр-эҳсонни тезлатишдир». Абуширвонга дедилар: «Сизнингча энг катта мусибат нима?». У: «Яхшилик қилишга қодир бўлсанг-у, уни қўлдан бой берсанг», деди. Абдул Ҳамид деди: «Кимки қулай имконни ўз вақтидан орқага сурса, қўлидан кетишига ишонаверсин». Шоирлардан бири деди:

*Омадинг келиб турганида уни ғанимат билгин,
Чунки ҳар қандай омадинг яна кетиши бордир.
Ўша вақтда яхшилик қилишга лоқайд қарама,
Зеро, ўша юз ўғирши қачон бўлишини билмайсан.
Туяларинг сўт берганда уларни соғиб қол, чунки
Онасидап айро бўталоқ кимники бўлишин билмайсан.*

Ривоят қилинишича, Бани Аббоснинг вазирларидан бири олди-га бирон амалга тайинлайди деб келган кишига муддаосини айт-май гапни чўзаверди. Буни кўриб у киши мана бу шеърни айтди:

*Узоқ сабр қилганим сени чақирмайдими
Ишим ва фойдамни янгидан бошлашга?
Илминг салтанат эгасининг икки хатар –
Ўлим ва шидан четлатилишида юришига чақирмайдими?
Агар менинг ҳақимни адо этишини ўйлаб
Издихоллардан бўшаб вақт топилгунича тарк қилсанг.*



*Менга ўхшаганга яхшилик қилиш ўтиб кетилганига
Афсус-надомат қилиб, таскин бериладиган бўласан.*

Хурмат-иззат соҳибларидан бири етарли хурмат-эҳтиром кўрсата олмаган бир волийга шундай деди:

*Сирот кўприги устида мени хурмат қилмоқчимисан?
Ёки ҳисоб вақтида менга қилмоқ бўлдингми яхшилик?
Бу дунёда нафис тегсин деб олдингга келдим, бас,
Менинг ҳождатим учун уйқудагилар гафлатидан тур.*

Абу Али Басийр ишлари кўплигини баҳона қилган вазирлардан бирига шундай деб ёзди:

*Бизнинг ҳар куни борди-келдиларимиз бор,
Ейшига ризқимиз, йўл харажатига ортиқча нарсамиз йўқ.
Агар бизга бандлигингни рўқач қилсанг, иубҳасиз
Умидларимиз бандлик чоғингда сенга боғланган бўлар.*

Билгинки, яхшиликнинг бир қанча шартлари бўлиб, у фақат шу шартлар билан тўлиқ ва мукамал бўлади. Шулардан бири кеккайиб, кибр-ҳавога берилмаслиги учун халққа билдирмаслиги ва талтайиб, ўзини упутиб қўймаслиги учун яхшилигини ҳаммага ошкор этмаслигидир. Донишмандлардан бири деди: «Агар яхшилик қилсанг, уни яширгин ва агар сенга яхшилик қилишса, уни ҳаммага билдир». Дийбил Хузойй шундай деган эди:

*Ўч олмоқчи бўлсалар ишларин ошкор қилардилар,
Агар яхшилик қилсалар, уни яшириб қилардилар.
Ўтирганлар уларни кўрсалар, ҳурмат учун тик турар,
Тик турганлар ҳайбатларидан кўрқиб ўтирардилар.*

Аmmo ҳар ҳолда яхшиликни яшириш унинг ошкора бўлиши учун кучли восита ва тарқалишининг юқори сабабларидандир. Чунки нафслар ҳар доим махфий нарсани ошкор этиш ва сирли нарсани билдиришга мойилдир. Саҳл ибн Ҳорун деди:

*Шундай дўст борки, бирор қил олдига сўраб келсанг,
Қўлида борини сенга берар ва узр ҳам сўраб қўяр.*



*У яхшиликни сир тутар. Аллоҳ эса уни ошкор этар.
Албатта, дўзаликни қанча яширсанг, зоҳир бўлаверар.*

Яхшилик қилиш шартларидан яна бири уни катта кўриш ўрнига арзимас деб ҳисоблаш ва кўн деб ҳисобламасдан кам деб билишдир. Токи, шу яхшилиги сабабли талтайиб, мутакаббир, калондимоғ ва кеккайган кишига айланиб қолмасин. Аббос ибн Абдулмутталиб розияллоҳу анҳу деди: «Уч хислат бўлмаса, яхшилик тўлиқ бўлмайди: тезлатиш, арзимас деб билиш ва яшириш. Зеро, яхшиликни тезлатсанг, ёқимли кишига айланасан. Агар уни арзимас деб ҳисобласанг, у янада улуғлашади. Агар уни яширсанг, мукаммалланади». Шоирлардан бири деди:

*Яхшиликни мен учун катта бўлиб боради,
Албатта, у сен учун арзимас ва ҳақирдир.
Гўё яхшилик қилмагандек эрдан чиқардинг уни,
Қолбуки, у одамлар учун маишур ва каттадир.*

Яхшилик қилиш шартларидан яна бири миннатдан сақланиш ва уни деб мағрурланмасликдир. Чунки шу икки иш яхшиликнинг ажру савобини ҳабата қилиб, шукрини кеткизади. Зотан, бир ривоятда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Яхшиликни миннат қилишдан сақланишлар. Чунки у шукрни кетказиб, ажр-савобни ўчиради», деб: **«Эй имон келтирганлар! Садақаларингизни миннат ва озор бериш билан бекорга кеткирманг»**, (Бақара сураси, 264-оят) оятини ўқидилар. Ибн Сирий бир кишининг бошқа бирига: «Сенга фалон, фалон (яхшиликлар)ни қилганман», деб айтаётганини эшитиб: «Жим бўл! Агар яхшиликни санайдиган бўлсанг, унда яхшилик йўқ», деди. Донишмандлардан бири деди: «Миннат қилинган яхшиликни кеткизади». Адиблардан бири деди: «Яхшиликни миннат қилиш булғайди ва ҳақорат насабдаги шарафни зос қилади». Балоғат соҳибларидан бири деди: «Кимки қилган яхшилигини миннат қилса, унинг шукрини соқит қилибди. Кимки қилган амали билан мағрурланса, ажрини кеткизибди». Фасоҳат соҳибларидан бири деди: «Қаттиқ миннат яхшилик заифлигидандир». Бир шоир деди:



*Миннат билан эҳсонингни йўққа чиқардинг,
Олийжаноб киши эҳсон қилса, миннат қилгувчи бўлмас.*

Абу Нувос деди:

*Менга эҳсон қилсанг, миннат қилмай адо этгин,
Яхшиликни миннат қилиши унинг лойқалигидандир.*

Шофеъий розияллоҳу анхунинг шеърлари Рабийъдан ўкиб берилди:

*Миннатчи одамлар қилган эҳсонни қабул қилмагин,
Нафсинг насибасини танла ва сабр қил, чунки у қалқон.
Одамларнинг миннати қалбларга тиг зарбидан оғир.*

Яхшилик қилиш шартларидан яна бири кўпига эҳтиёж бор-у, уни қилишга иложинг етмай турганида, агар жуда оз бўлса ҳам, ундан бироргасини ҳақир ҳисобламасликдир. Чунки ким ундан озини ҳақир ҳисоблаб, қилмаса, кўпига иложи етмайди-да, уни ҳам қилмайдиган бўлиб қолади. Агар оз бўлса ҳам яхшиликни қилиш уни бутунлай тарк этишдан афзал. Бир ривоятда Пайғамбар солаллоҳу алайҳи васаллам шундай дедилар: «Яхшиликни кичкина деб билиш уни қилишдан қайтармасин». Абдуллоҳ ибн Жаъфар деди: «Оз (нарсани эҳсон қилиш) дан уялмагин. Чунки бахиллик ундан озроқдир. Кўп (нарсани эҳсон қилиш) дан кўрқма. Чунки сен ундан кўпроқ (қадрли) сан». Бир шоир шундай деган эди:

*Иложинг етганича, агар оз бўлса ҳам, яхшилик қил,
Чунки сен яхшиликнинг ҳаммасини қила олмайсан.
Агар яхшиликдан озини тарк қилувчи бўлсанг,
Яхшиликнинг кўпини қачон қила олар эдинг?*

Аммо шундай яхшилик ҳам борки, уни қилувчи кишига бирон-бир кийинчилик бўлмайди, уни берувчига машаққат тугдирмайди. У (ўша яхшилик) бир мартаба бўлиб, пастдагилар унинг соясидан бахраманд бўладилар, издошлар ундан фойдаланадилар. Шоир шундай деган:

*Кишининг сояси ўзидан пастдагиларга фойдалидир,
Унинг учун ўзининг соясида бирон насиба йўқдир.*



Билгилки, сен хаммага яхшилик қила олмайсан ва хаммаларига эҳсон бера олмайсан. Шунинг учун сен улар орасидан фазилат эгаларини, диёнатли ва омонатдорларини танлаб яхшилик қил. Яхшилик қилишда меҳр-оқибатли ва ғамхўрларини кидир. Токи қилган яхшилигинг кўпайсиц, уларга берган эҳсонинг ривож топсин. Бир ривоятда Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам шундай дедилар: «Эҳсон кўнроқ шарафли ва диёнатли кишиларга қилинса, фойдали бўлади». Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам дедилар: «Аллоҳ бир бандасига яхшиликни хоҳласа, унинг савоб ва хайр-эҳсонларини диёнатли ва омонатли кишиларга етадиган кишиб кўяди». Ҳассон ибн Собит розияллоху анху деди:

*Қилинган эҳсонлар эҳсон бўлмайди,
Токи ўз ўрнига бориб тушмаса.
Агар сен яхшилик қилмоқчи бўлсанг,
Худо ё қариндош учун қил ёки қилма.*

«Мансур-ул хикам» да шундай дейилган: «Билмайдиган одамга қилинган яхшиликда яхшилик йўқ». Бир шоир шуни мисол келтириб деди:

*Қорини тўйдирсанг одамларни тепадиган,
Қорин оч қолса, ҳанграйдиган ёмон эшакка ўхшар.*

Донишмандлардан бири шундай деди: «Ниҳол ўтқазгувчи киши уларнинг миқдорига қараб мева теради». Шоирлардан бири шуни олиб деди:

*Қасамки, билган-билмаганга қилинган яхшилик,
Хўдди баъзи бир омонатларга ўхшаб кетар.
Инсон борки, унга берилган омонат зое кетар,
Инсон борки, унга берилган омонат зое кетмас.
Одамлар ўзига қилинган яхшиликка шўқр қилиш
Ва ношўқурлик борасида экинзорларга ўхшар,
Экинзор бор, баракотли ва экинлари серҳосил,
Экинзор бор, деҳқонга ҳосилини кам берган.*

Аммо яхшилик қилинган ва эҳсон берилган киши яхшилик асири ва эҳсон қулига айланади. Агар шу яхшиликни қайтара



оюса, унинг эвазини қайтариши лозим. Агар уни қайтара олмаса, (ўзига қилинган) яхшиликни (одамлар орасида ошкор) тарқатиш орқали унга жавоб қилади, мишдатдорлик орқали яхшилик қилувчига ҳам жавоб қайтаради. Ривоятга кўра, Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам дедилар: «Кимга бир яхшилик қилинса, уни халқ ичида айтиб юрсин. Чунки ким яхшиликни айтса, унинг шукрини қилибди. Агар яхшиликни айтмай бекитса, унга ношукурлик қилибди». Зухрий Урвадан келтирган ривоятда Оиша розияллоху анҳо: «Мен мана бу икки байтни зарбулмасал қилиб ўтирганимда олдимга Расулуллох соллаллоху алайҳи васаллам кириб келдилар:

*Заифингни қўллагин, заифлиги сени ҳайратга солмасин,
Бир кун унинг оқибати ўнгланиб заифлиги кетишини бор.
Сени мукофотлайди ёки мақтар, қилган ишинг учун
Ким сени мақтаса, демак, унинг мукофотин берибди.*

Шунда Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам дедилар: «Менга Аллох ҳалок қилгур яхудийнинг сўзини яна қайтаргин. Менга Жаброил Улуғ Раббимдан бир мактуб келтирди: «Қайси кишига биродари бир яхшилик қилса-ю, эвазига дуо қилиш ва мақташдан бошқасини топмаса, демак уни тақдирлабди». «Мансур-ул ҳикам» да дейилади: «Шукр қилиш неъматларни боғлаб қўяди». Абдул Ҳамид деди: «Ким эҳсон шукрини қилмаса, уни хайвонлардан ҳисобла». «Мансур-ул ҳикам» да: «Ҳар қандай неъматнинг баҳоси унинг шукридир», дейилган. Доинишмандлардан бири деди: «Куфрони неъмат қилиш мутакаббирлик белгилари ва (яхши томондан ёмон томонга) ўзгариш сабабларидандир». Фасоҳат соҳибларидан бири деди: «Олийжаноб киши кўп шукр қилгучи ёки шукр қилингувчи кишидир. Пасткаш киши кўп ношукур ёки ношукурлик қилинадиган кишидир». Балоғат соҳибларидан бири деди: «Шукр қилиш бор жойда неъматга завол етмас. Ношукурлик бор жойда неъмат боқий турмайди». Адиблардан бири деди:

*Аллоҳга шукр қилиш кўп сано айтиши тўфайли,
Раҳбарларга шукр қилиш ҳолис муносабат тўфайлидир.*





*Тенгдошга шукур қилиши чиройли эваз қайтариши биландир,
Насткашга шукур қилиши унга инъом-эхсон қилиши биландир.*

Шоирлардан бирлари деди:

*Мол-дунёси кўплиги ё мартабаси улуғлигини деб
Олийжанобга миннатдорлик изҳор этиши бўлмаганида.
«Эй инсонлару жинлар! Менга шукур қилингиз», дея Аллоҳ
Бандаларни Ўзига шукур этишига буюрмасди.*

Чунки ўзига эҳсон қилган кишининг яхшилигини деб миннатдорлик билдирган ва инъом этувчи саховатини одамларга гапириб юрган киши унинг хакини адо этиб, яхшилик талабини бажарибди. Унинг зиммасида қоладигани ана шу ишни давом эттиришдир. Токи, яна ҳам кўпроғига муносиб бўлсин, яна қайтиб эҳсон қилишга ҳақдор бўлсин.

Ҳикоя қилишларича. Ҳажжожнинг олдига хаворижлардан бир қавмни олиб келинди. Улар орасида ўзининг дўсти ҳам бор эди. Ҳажжож ўша дўстини колдириб, бошкаларини қатл этишга буйруқ берди. У дўстини афв этиб, хадялар бериб озод қилиб юборди. Ҳалиги киши Қатарий ибн Фужоанинг олдига қайтиб келди. У ҳам дўстларидан бири эди. (Қатарий) унга шундай деди: «Аллоҳнинг душмани Ҳажжож билан жанг қилишга қайт». У: «Ҳайхот! У ўзи бўшатиб юборгувчиси бу кўлга кишан солган, ўзи озод қилгувчиси бўлган бу бўйинни асир олган бўлиб-а!», дея бу шеърни айтиб берди:

*Ўзининг озод этувчиси деб билган шу кўл билан
Салтанати учун Ҳажжожга қарши уруш қилайми?
Агар шундай қилсам, демак мен насткашман аниқ,
Энг қабих ишига хиёлати гувоҳ бўлган кишиман.
У билан бир сафда ёнма-ён турганимда яхшилиги
Унинг учун ҳужжат бўлиб турганида мен нима дейман?
Менга зулм қилди, дейманми? Йўқ. Ундай бўлса мен
Дўстлиги зулм қилган киши бўлишга ҳақшироқман.
Одамлар менга қилинган битта яхшиликнинг
Мевалари аччиқ бўлганини айтиб юрадилар.*



«Мансур-ул ҳикам» да: «Яхшилик асирлик, унинг шукри озодликдир», дейилган. Қуйидаги сўзларни айтадиган кишидан ҳам шукр қилгувчирок ким бор:

*Қилмоқчи бўлган яхшиликнинг учун сенга раҳмат айтаман,
Уни қилмоқчи бўлишининг ўзи ҳам бир яхшилик.
Агар уни қилиш тақдир қилмаса, сени маломат қилмайман,
Зеро, ҳар бир нарсанинг белгиланган вақти-соати бор.*

Яхшилик қилиниши ва эҳсон этиб келишидан олдинроқ бўладиган шукр бир неча турдап иборат. Баъзан эҳсони этиб келиши ва яхшилик қилишида шукр қилинувчи шахсга қаттиқ ишонч туфайли бўлади. Миннатдорлик билдирган кишининг яхши гумонида бўлган кишининг ўзи ҳақидаги яхши гумонга хилоф иш қилиб, Агтобий айтган киши каби бўлиш фикри бўлмайди:

*Берган ваъдангни деб умидларим япроқ ёздилар,
Умидлар япроғида мен учун бирон самара йўқдир.*

Баъзида (яхшиликни) умид қилувчиининг ташаккури кучлилиги ва кутувчининг унга жавоби чиройлилигидан бўлади. Шунинг учун у ҳакни (адо этишни) тезлаштириш ва олдиндан шукр қилишдан бошқасига рози бўлмайди. Ўзининг яхшилиги учун кўпаядиган қон ва униб-ўсадиган экинзорни учратиш қолган кишининг ғаниматни кўлдан чиқариши ва фойдадан бебаҳра қолиши мумкин эмас. Бу энди (олдиндан ташаккур айтишнинг) иккинчи кўринишидир. Баъзан (олдиндан ташаккур билдириш) умид қилинаётган яхшилик гарови ва яхшилик қилиши сўралаётган кишининг тарғиби туфайли бўлиши мумкин. Ноумид қилинган вақтдаги маломат олдиндан қанча ташаккур билдириб қўйганига қараб бўлади. Донишманд адиблардан бири шундай дебди: «Ким ҳали қилмаган яхшиликнинг учун сенга раҳмат айтса, сен унга яхшилик қилишни тезлаштири. Йўқса, иш аксига олиб (ташаккур билдириш) мазамматга айланиб қолиши бор». Ибн Румий деди:

*Кек сақлаш кишидаги шукр эгизагидир, холос,
Туғма хусусиятлар бир-бирларига боғлиқ.
Қаерда ёмонлик қилган одамга кек-адоват кўрсанг,*

*Ўша ерда қарзи ҳасана берган учун ташаккурни кўрасан.
Агар ер экилган уругни ундириб чиқарса,
Демак, ўша ер сенга энг яхши ер ўлароқ кифоядир.*

Аммо эҳсон қилувчи ўз яхшилигини яшириб, инъоми учун унга ташаккур билдирмайдиган киши куфрони неъмат қилиб, ўзига етган яхшилиқни инкор этибди. Шубҳасиз, одамларнинг энг ёмони ва йўлларнинг энг расвоси (сўраган вақтда) хуш жавоб олиншига ва ёмон маҳрумликка сабаб бўладиганидир. Зеро, Абу Хурайра розияллоху анхунинг ривоятида Пайғамбар алайҳиссалом: «Одамларга шукр қилмаган киши Аллоҳга шукр қилмайди», дедилар. Адиблардан бири деди: «Ўзига инъом этган кишига ташаккур айтмаган киши яхшилиқдан маҳрум бўлишга муносибдир». Фасоҳат соҳибларидан бири деди: «(Неъмат) берувчининг неъматига куфронан неъмат қилган киши унинг зиёда бўлишидан маҳрумликка ҳақли бўлибди». Баложат соҳибларидан бири деди: «Ким (ўзига қилинган) яхшилиқни инкор этса, (яхшилиқ қилинишдан) кесиб қўйилишга ҳақли бўлибди». Адиблардан бири Али ибн Абу Толибнинг сўзларини шеърга солиб менга айтиб берди:

*Кимки неъматга шукр қилиши билан ёндашса,
Ўша неъматнинг йўқ бўлишидан қўрқмас.
Агар (одамлар) неъмат шукрини қилсалар эди,
Аллоҳ айтган сўз улардаги неъматни кўпайтирарди:
«Агар шукр қилсаларингиз сизга зиёда қилиб берурман».
Аммо уларнинг ношукрлиги неъматни йўқ қилди.
Куфронан неъмат қилиши унинг йўқ бўлишига
Шукр қилиши унинг бардавомлигига сабабдир.*

Бу (одамлар ўртасини) бирлаштирадиган ахилликдан иборат. Иккинчи қоида билан боғлиқ (биз айтиб ўтган дин, насаб, қудачилик, дўстлик ва яхшилиқ қилиш каби) ларнинг охиригисидир.

Аммо (кишининг бу дунёдаги аҳволини яхши қиладиган) **учинчи қоида** кифоя қиладиган даражадаги нарса (модда) дир. Чунки инсоний эҳтиёж лозим нарса бўлиб, ҳеч ким ундан беҳожат эмас. Аллоҳ таоло деди: «**Биз уларни таом емайдиган жасад**



килганимиз йўқ. Улар абадий қолгувчи ҳам эмаслар» (Анбиё сураси, 8-оят). Шунинг учун инсон ўзига керакли моддани топмаса, ҳаёти издан чиқиб, дини ҳам муस्ताким бўлмайди. Агар ўша моддадан бирор нарса ни топиш имкони бўлмаса, имконсиз бўлган ўша модда микдorigа қараб вужудига заифлик ва дунёсига халал егади. Чунки бошқа нарсанинг ёрдамида вужудга келадиган нарса ўз мукамаллигига қараб баркамол бўлади, унга халал етиш туфайли бузилади. Кейин ҳамма моддаларга муҳтожлиги зарурат экан, талаб бўлмаса ҳам керак бўлади, агар сабаб бўлмаса ҳам йўқолади (яъни озуқа моддаларга ҳаммада эҳтиёж мавжудлиги учун зарур бўлгач, уларни ҳаракат қилмасдан қўлга киритиш мумкин ва сабабсиз пайдо бўлмайдиган қилиб қўйилди).

Яхши кўриш сабаблари ҳар хил ва касб-кор йўллари бир-бирига ўхшамайди. Бу эса сабаблардаги хилма-хиллик (кишилар ўртасидаги) бирлик бўлишига олиб келиши ва у жиҳатлардаги тармоқланиш эса ризқ талаб қилувчиларига энгиллик бўлиши учун ҳам (шундайдир). Токи улар ягона сабаб устида тўпиланиб, тўда-тўда бўлиб қолмасинлар ёки улар бир жиҳатда бир-бирларига шерик бўлиб қаноатланмасдан қолмасинлар. Сўнгра одамларни шуларга ақллари ва табиатлари ила йўллаб қўйди. Токи, (бусиз) турли ризқ эшикларида ҳамжиҳат бўлишга ўзларича уриниб (унинг уддасидан чиқа олмасдан) ожиз қолмасинлар, ҳар хил касб-кор туфайли топилган озуқлари ўлчовини белгилашда ёрдамсиз қолиб, парокандаликка юз тутмасинлар. Булар ҳаммаси ишлар оқибатидан хабардор Аллоҳ субҳонаху ва таоло тарафидан бўлган бир ҳикмат туфайли юзага келди. Дарҳақиқат, Аллоҳ таоло Ўзининг азиз Китобида етказиш ва эслатиш маъносидан шундай хабар берди: **«У: «Бизнинг Роббимиз ҳар нарсага ўз яратилишини берган ҳамда уни хидоятга солган Зотдир», деди»** (Тоҳа сураси, 50-оят). Муфассирлар бу оят таъвили тўғрисида ихтилофга боришган. Қатода: «Ҳар бир нарсага салоҳиятли бўлиш имкониятини бериб, сўнгра ўшанга йўл кўрсатиб қўйди», дейди. Мужоҳид айтди: «Ҳар бир нарсага шаклу шамойил ато этиб, уни яшашга йўллаб қўйди». Ибн Аббос розияллоху анху деди: «Ҳар бир нарсага жуфттини ато этди. Сўнгра уни ўша жуфтнинг никоҳига йўллаб қўйди». Аллоҳ



таоло деди: «Улар бу дунё ҳаётининг зоҳирини билурлар» (Рум сураси, 7-оят). Яъни ўз тирикчиликларини: қачон экин экадилар-у, қачон кўчат ўтказадилар.

Аллоҳ таоло деди: «**Ҳолбуки, улар охиратдан ғофилдирлар**» (Рум сураси, 7-оят).

Аллоҳ таоло деди: «**Ва унинг (аҳли) ризқини тўрт кунда ўлчовли этиб тақдир қилди. Бу сўровчилар учундир**». (Фуссилат сураси, 10-оят). Икрима деди: «Ҳар бир шаҳарга ундан (риздан) бошқа бир шаҳарга бермаган нарсани ўлчовли этиб тақдир қилди. Токи бир шаҳардан бошқа бир шаҳарга тижорат воситасида бориб, бир-бирлари туфайли тирикчилик қилсинлар». Ҳасан Басрий ва Абдуррахмон ибн Зайд дедилар: «У (шаҳарлар) аҳлининг ризқларини (ўзларига берилаётган) ризқлариши зиёда қилишни сўровчилар учун ўлчовли этиб тақдир қилди».

Сўнгра Аллоҳ таоло одамларни ўз касблари ва ўз тирикчилик воситаларига йўллаб қўйиш баробарида уларга ҳукм чиқарувчи динни ва назорат қиладиган шариятни ҳам бердики, улар шу ўлчов асосида ўз озуқалариши топсинлар ва унинг тадбири туфайли ўз даромадлари воситаларини изласинлар. Токи, ўз иродалари билан ёлғиз қолиб ўзаро курашмасинлар, хою ҳавасларига мағлуб бўлиб узоқлашиб кетмасинлар.

Аллоҳ таоло деди: «**Агар ҳақ уларнинг хавойи нафсларига эрганса, албатта, осмонлару ер ва улардаги кимсалар фасодга учрар эди**». (Мўъмишун сураси, 71-оят). Муфассирлар дедилар: «Бундаги ҳақдан мурод Аллоҳ азза ва жалланинг Ўзи бўлиб, озуқаларни илҳом бериш орқали топиладиган қилиб қўймади. Аксинча, ақл-идрок билан етиладиган ва динни унинг устидан ҳукм чиқарадиган қилиб қўйдики, бахт-саодат тўқис бўлиб, икки дунёда ҳам манфаати етиши мақсад қилинган. Шундан кейин улуғ қудрат эгаси – Аллоҳ таоло бадалари ҳожатларини таъминлаш ва манфаатларига эришишларини икки жиҳат – озуқа ва касб-кор билан амалга ошишини белгилаб қўйди.

Аммо озуқа ўз-ўзидан кўпайиб турадиган турларни жамғариш туфайли пайдо бўлиб, у асосан икки турлидир: униб-ўсиб турувчи ўт-ўланлар ва насл қолдирувчи ҳайвонлар. Аллоҳ тао-



ло: «**Ва, албатта, беҳожат қилган ҳам Ўзи, бадавлат қилган ҳам Ўзи**» (Нажм сураси, 48-оят), деган. Абу Солиҳ деган зот: «У яратган бандаларини мол билан беҳожат этиб, уларга шахсий мулкни тақдир қилдики, у молу давлатнинг асосидир», деди.

Аммо касб-кор озука топишга йўллайдиган амаллар ва хожатга такаладиган тасарруф туфайли амалга ошади. Бу икки вазждан бўлади: бири тижоратдаги амал ва иккинчиси касб-кордаги тасарруф. Ана шу иккиси модданинг икки тури учун қисмдир. Бинобарин, касб-корларнинг бизга таниш жиҳатлари ва озуқаларнинг одатга айланган сабаблари тўрт жиҳатдан юзага келади: зироатдаги униб-ўсиш, ҳайвонларда насл қолдириш, тижоратдан келадиган фойда ва ҳунар ортидан топиладиган маош.

Ҳасан ибн Ражо шунинг ўхшашини Маъмурдан ривоят қилиб: «Мен унинг: «Одамларнинг ризқу рўзлари тўрт қисм, яъни зироат, синоат, тижорат ва аморат (раҳбарлик) дан иборат бўлиб, ким ана шулардан бирида бўлмаса, унинг яхшилиги йўқдир», деяётганини эшитдим», деди. Биз айтиб ўтганлардан озуқаларни топиш сабаблари аниқлаб олинса, улардан ҳар бирининг ҳолатини мухтасар сўз билан тавсифлаб берамиз.

Аммо озука топишнинг биринчи сабабларидан бири зироат ўтроқ қавм, шаҳар ва ўлкалар аҳолисининг бу озуқадан фойдаланиш манфаати умумий ва тармоклари кўп. Шунинг учун Аллоҳ таоло уни мисол тарзида келтириб шундай деган: «**Молларини Аллоҳнинг йўлида сарфлайдиганларнинг мисоли, худди бир донга донга ўхшайди. Ундан етти бошоқ ўсиб чиқади, ҳар бошоқда юзтадан дон бор. Ва Аллоҳ кимга хоҳласа, яна кўнайтириб берадир**» (Бақара сураси, 261-оят).

Ривоят қилишларича, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Молнинг энг яхшиси уйқудаги кўз (эгаси) учун (кечаю кундуз тўхтамасдан) оқиб турувчи чашмадир». Яна у зот дедилар: «Сизлар учун хурмо дарахти қандаям яхши. У шилдираб турган булоқдан сув ичади ва (экин ўсмайдиган) бўш ерга экилади». У зот дедилар: «Хурмо балчиқда томир ёзадиган ва очарчиликда ейиладиган мевадир». Салафлардан бирлари деди: «Молнинг энг яхшиси экин ўсмайдиган ердаги шилдираб турган

булоқдир. Сен ухлаганингда оқиб, йўқингингда мавжуд бўлиб туради. Вафот этсанг, ортингда қолади». Ҳишом ибн Урва Оина розияллоху анҳодаш келтирган ривоятда Расулulloх соллаллоху алайҳи васаллам: «Ризқни ер остидан изланглар», дедилар. Яъни зироатдан. Нақл қилишларича, Муътазид шундай деган экан: «Тушимда Али ибн Абу Толиб розияллоху анху: «Буни ол. У ердаги хазиналар қалитларидир», деб қўлимга белкурак тутқазаётганини кўрдим». Кисро Мувбалга деди: «Мана шу тожимнинг баҳоси қанча?». У бир оз сукут сақлаб деди: «Қанча туришини билмайман. Аммо баҳорда ёгадиган бир томчи ёмғирга тенг бўлиши мумкин. Чунки у баҳоси подшоҳнинг тожига ўхшаган нарсасдек халқнинг ризқу рўзига ярайди». Абдуллох ибн Абдул Маллик Ибн Шихоб Зухрийни учрағиб қолиб унга: «Мени машғул қиладиган нарсани кўрсатинг», деди. Шунда Ибн Шихоб ушбуни ўқиб берди:

*Ер остини ахтар, унга эғалик қилишни кўй,
Шоядки сен бирор қун ризқингни топиб олсанг.
Ердаги сувлар синғиб йўқ бўлиб кетганда ҳам
Мустаҳкам қоладиган мўл-кўл давлатни берса.*

Одамлар зироат ва дов-дарахтдан қайси бири афзал бўлиши тўғрисида ихтилофга борганларки, у ҳақда батафсил маълумот бериш китобимиз мавзусига кирмайди. Лекин зироатни афзал деган кишилар унинг масофаси яқинлиги ва ҳосили мўл-кўллиги учун (афзал деганлар). Дарахт томири бақувват ва пайдарпай мева бергани учун уни (афзал деганлар).

Аммо озуқа топининг иккинчи сабаби ҳайвонлар насли сахро аҳлининг ҳамда чодирлар тикиб яшайдиганлар озуқасидир. Чунки ўтроқ яшашга жойлари йўқлиги ва шаҳарлар аҳолисига кўшилмаганларидан ўзлари билан олиб юрадиган чорваларга, кўчиш ва сафар вақтида кўнайишдан тўхтамайди-ган молларга муҳтож бўладилар. Шунинг учун улар чорваларни боқиб, кўпайтириш билан машғул. Чунки бир жойга кўчиб ўтмоқчи бўлишса, бу чорвалар ўзи юради, яйлов ва далаларда боқилиб, ем-хашакнинг кераги йўқ.



Яна бу чорвалар ичида миниладиган ва сутини соғилиб олинадиганларини боқинг харажати камлиги ва кўп меҳнат талаб қилмаслиги билан қўл келади. Бу чорвалар сонини кўпайтириш фойдали, гўшти ва сутини тановул қилинади. (Бу ишлар) ўрталаридаги манфаатларни мувозанатга келтиришда Аллоҳ тарафидаш ўз халқига ато этган илҳоми ва фойдаларни ўз ўрталарида тақсимлашда бандаларига берган йўлланмаси ўлароқдир. Ривоят қилишичица, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Кўп туғадиган ёш байтал ва чанглатилган хурмо дарахтида барака бор», дедилар. Яна ривоятга кўра, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Унинг семизи ризқ-насиба, жуни фахрли либосдир», деб қўйни мактаганлар. Абу Забённинг бундай дегани ривоят қилинади: «Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу мендан: «Эй Абу Забён, қанча молинг бор?», деб сўради. Мен: «Икки минглик маошим бор», дедим. У: «Қурайшнинг болалари устингдан ҳукм юритиб, улар замонида маошлар қадрсиз бўлиб қолишидан олдин мана бу шудгор ер ва уй ҳайвонлардан олиб қолгин. Уй ҳайвонлари қут-барақадир», деди. Ҳикоя қилишларича, бир хотин Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг хузурларига келиб: «Эй Аллоҳнинг Расули! Мен кўнайтириш ва сутини соғиб олиш учун қўй боқаяман. У эса кўпаймаяпти», деди. Шунда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Уларнинг туси қанақа?». «Қора», деди хотин. «Уларни оқ тусли қўйлар билан аралаштир», дедилар. Бу Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Одам болаларининг никоҳлари ҳақида: «Бегоналашинглар, заиф болаларни дунёга келтирманглар», деганларига ўхшайди.

Аммо озуқа топишнинг учинчи сабаби – тижорат зироат ва ҳайвонот фаръидир. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ризқнинг ўндан тўққизи тижорат ва дехқончиликда, қолгани эса чорвалардадир», деганлар. Тижорат икки хил бўлади. (Бир шаҳардан бошқа шаҳарга) бориб юрмасдан ва узоқ юртларга сафар қилмасдан бир жойда ҳаракат қилиш орқали бўлиб, у бир жойда кутиб ўтириш ва эҳтикордир. Аммо бу тариқа ризқ-насибани топишни улуғ кишилар ўзига касб қилиб олишмаган. Иккичиси, мол

билан сафарга чиқиш ва уни шаҳарларга етказишдир. Мурувват эгаларига энг муносиб, даромадли ва маънафатли касб-кор шудир. Лекин бу йўлда хавф-хатар кўп ва таҳлика катта. Пайгамбар солаллоҳу алайҳи васалламдан шундай деганлари ривоят қилинган: «Албатта, мусофир киши ва унинг молига хавф-хатар бор. Илло Аллоҳ саклайдиган бўлса (ундай эмас)». Тавротда шундай дейилган: «Эй одам боласи! Сафар қилсанг, Мен сенга ризқ бераман».

Аммо озуқа топиш сабабларидан тўртинчиси синоат ўзидан олдинги уч сабабга боғланиб, уч қисмга бўлинади: тафаккур, амал ва тафаккур билан амал ўргасида муштарак синоат (**синоат – санъат, ҳунар, машгулот, касб-ҳунар, ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш соҳаси маъноларини беради. – тарж.**). Чунки одамлар шулар учун «асбоб»лардир. Бинобарин, одамлар ичидаги нафси энг шарафлиси синоатнинг энг шарафли тури учун яратилгандир. Шунингдек, унинг нафс ва фаолият жихатидан энг ёмони ва энг ёмон тури учун яратилгандир. Чунки табиат ўзига муносибига ундаб, ўзига ўхшайдиганига чорлайди. Ҳикоя қилишларича, Искандар ер юзининг узок жойларига сафар қилмоқчи бўлганида Арастуға: «Мен билан бирга юр», дейди. Арасту: «Жисмим заифлашиб, юришга мадорим қозмади. Шундай экан, мени безовта қилмасанг», дебди. Искандар: «Маслаҳат бер, ҳокимларимга қандай муомала қилай?», деди. Арасту деди: «Карагин, ким қулларига яхши муомала қилаётган бўлса, унга кўшинни топшир. Чорбоғига яхши қараётганларига хароҷ ишини бер». Шундай қилиб у (кишилар) табиатини эътиборга олиш орқали синовдан ўтказиш лозим бўлмайдиганини унга кўрсатиб берди. Синоатлар ичида энг шарафлиси фикр синоатидир ва энг ёмони амал синоатидир. Чунки амал фикрнинг самараси ва тадбиридир.

Аммо фикр синоати икки қисмга бўлинади:

Биринчиси, соғлом карашлардан келиб чиқадиган тадбирлар устидаги ишлар. Масалан, одамларга сиёсат қилиш, шаҳарларни идора қилиш каби. Дарҳақиқат, сиёсат масаласига алоҳида китоб бағишладик. Мазкур китоб мавзусига қирмайдиган сиёсатга тааллуқли кўпгина карашларни унда мухтасар ҳолда баён қилганмиз.



Иккинчиси, назарий фикрлардан пайдо бўладиган маълумотларга олиб борадиган нарсалардир. Мазкур китобимизнинг «Илм фазилати ҳақида» ги бобида бу хусусда етарли тушунча берадиган бир бобни келтирилган.

Аммо амал синоати икки қисмга бўлинади: синоатга оид амал ва ҳайвонга оид амал. Синоатга оид амал бу иккисидан мартабаси энг юқорисидир. Чунки уни ўрганишда ўзаро олди-берди ва уни тасаввур қилишда сабр-тоқатга муҳтож бўлинади. Шундай қилиб, у ана шу нисбат туфайли фикрий маълумотлар жумласидан бўлиб қолади. Яна бошқаси шуки, у оғир меҳнат синоати ва касб-ҳунар асбобидир. У шундай синоатки, тубан нафслар шунда қаюат ҳосил этади, ҳақир табиат эгалари шулар устида тўхтайдди. Чунончи, Аксам ибн Сайфий шундай дейди: «Тушиб ётган ҳар бир нарсани олувчиси бор». Муталаммис айтганидек:

*Икки хор — маҳалланинг эшағшо қозикдан болиқасин,
Ўзи тортадиган азобларга сабру бардоши етмас,
Буниси эски арқони билан хорликка боғлаб қўйилган,
Унисини боши ёриладию ҳеч қилнинг раҳми келмас.*

Аммо фикр билан амал ўртасида муштарак бўлган синоат ҳам икки қисмга бўлинади:

Биринчиси, худди хаттотлик каби фикр синоатининг устунроқ ва амалнинг унга тобе бўлишидир. **Иккинчиси**, қуриш каби амал синоатининг устунроқ ва фикр синоатининг унга тобелиги бу иккисидан мартабаси юқорироғи фикр синоатининг амал синоатидан устунроқ бўлиши ва амал синоатининг унга тобелигидир. Демак, ана шулар халқларнинг яшаш ҳоли бўлиб, Аллоҳ азза ва жалла ўз озуқаларини излаб топишда ана шуларни асос қилиб яратган, ўз ризқларини қилиришни ўзларига ҳавола қилиб қўйган. Шунингдек, ўзаро ҳамжихатликка сабаб бўлиши учун ризқ-насибаларни ҳосил этишда фаолият ва хатти-ҳаракатлар ўртасини фарқли қилиб қўйган. Ўзининг латиф ҳикмати ила бизлар учун яккаю ягона ва Ўз қудратини имтиҳонимиз учун намоён этган Зот покдир. Чунки озуқаларни топиш сабаблари

ва ризкни излаш йўллари ҳақида аниқ ва равшан айtilган, улар борасида инсон ҳолатлари уч индан бошқасида бўлмайди:

Аммо биринчи иш ўзига кифоя миқдордаги озукани топиш ва ҳожатидан ошиб кетмаган ёки унда камига йўл қўймаган ҳолда ўз эҳтиёжига ярашасини олишдир. Ана шуниси талабгорлар ичидан ахволи яхшиси ва тежамкорлар маргабаси ичида мўътадилдир. Ривоят қилинишича, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам шундай дедилар: «Аллоҳ таоло менга шундай сўзларни ваҳий қилдики, улар қулоғимдан кириб, калбимга муҳрланди. Ким ўз молидан ортиқчасини инфок-эҳсон қилса, бу иши ўзига яхшидир. Ким мумсиқлик қилиб бермаса, бу иши ўзига ёмондир. Аллоҳ яшаш учун зарур нарса (ни эҳсон қилмагани) учун маломат қилмас». Хумайд келтирган ривоятда Муовия ибн Ҳайда: «Ё Расулуллоҳ! Дунёдан менга канча нарса кифоя этади?», деди. У зот: «Очлигингга яраб, авратингни беркитадиган нарса. Бас, агар уй-жойинг бўлса, ана ўша сенга кифоядир. Агар эшагинг бўлса, бас, кандаям яхши. Яримта пон ва бир култум сув. Битта изордан ошини ҳақида сен сўраласан», дедилар.

Ибн Аббос ва Мужоҳид Аллоҳ таолонинг: «**Ахир, У сизлардан Пайгамбарлар чиқарди, сизларни подшоҳ қилди**» (Моида сураси, 20-оят), деган сўзи ҳақида: «Албатта, бир уй, битта хотин ва битта хизматкори бор киши подшоҳдир», дейдилар. Зайд ибн Аслам деди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Кимнинг уйи ва хизматкори бўлса, у подшоҳдир». Бу гап маънан тўғридир. Чунки хотин ва хизматкор сабабли амри фармони юриб туради. Ҳовлиси изнисиз (хузурига бошқаларнинг кириши) тўсиб қўйилганидир. Ўзига кифоя даражадагини излаб, ошиқчаси туфайли юзага келадиган гуноҳ ва туғёнга ўтиб кетишни хохламаган киши ризкнинг ҳаюлини топишга ҳаракат қилиши, уни излашда ўртача йўл тутини ва унга шубҳаси аралаштирмаслиги керак. Нофесъ Ибн Умар розияллоҳу анҳудан келтирилган ривоятда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ҳалол аниқ ва равшан, ҳаром ҳам аниқ ва равшандир. Шу иккови ўртасида шубҳали нарсалар бор. Бас, сен шубҳалисини қўйиб, шубҳасизига ўтгин. Зеро, сен Аллоҳ



учун воз кечган бирор нарсани йўқотишни ҳея қачон топмайсан», дедилар». Расулulloҳ аалйҳиссаломдан зуҳд ҳақида сўраганларида: «Зоҳидлик молни (исроф қилиш орқали) йўқ қилиш ва на ҳалолни (ўзига) ҳаром қилиш туфайли бўлмайди. Лекин зоҳидлик Аллоҳнинг кўлидагига ўз кўлингдагига ишонганигдан кўпроқ ишонмоғингдир. Мусибатнинг савоби наздингда неъмагининг боқий қолганидан оғирроқ бўлмоғидир», дедилар. Абдуллоҳ ибн Муборак ҳикоя қилиб, шундай деди: «Умар ибн Абдулазиз Жарроҳ ибн Абдуллоҳ Ҳакамийга мактуб юборди: «Агар Аллоҳ сенга ҳалол қилиб қўйганидан сен билан ҳаром ўртасига тўсиқ бўладиганини тарк этишга иложинг етса, шундай қилгин. Чунки ҳалолнинг ҳаммасини олган кишининг нафси ҳаромга ҳам мойил бўлиб қолади».

Таъвил аҳли Аллоҳ таолонинг: «**Албағта, унга торчилик ҳаёти бўлур**» (Тоҳа сураси, 124-оят), деган сўзи хусусида ихтилофга боришган. Бинобарин, Икрима: «Ҳаром касб» ни назарда тутмоқда, деса, Ибн Аббос: «У ўрнига ўрин бўлишига ишонмайдиган кишининг ҳаётидир», деган. Яҳё ибн Муоз деди: «Дирҳам чаёндир. Агар ундан ўзингни сақлай олишга ишонсанг, уни олгин. Йўқса, уни олма». Дедилар: «Тақвоси кам кишида хатолар кўп бўлади». Балогат соҳибларидан бири деди: «Молларнинг энг яхшиси ҳалолдан олиб, ҳалолга сарфлаганинг. Молларнинг энг ёмони ҳаромдан олиб, ҳаром ва гуноҳларга сарфлаганинг». Фақиҳ Авзоний кўпинча бу байтларни ўқиб мисол келтириб юрар эди:

*Молнинг ҳалоли ҳам, ҳароми ҳам тугайди бир кун,
Ундан кейин фақат гуноҳлари қолур ҳолос.
Токи еб-ичадиган таоми пок бўлмаса,
Ўзи топгани ҳам, аҳли топгани ҳам пок бўлмаса,
Ғапираётганда сўзлари ширин бўлмаса,
Тақводор Аллоҳдан тақво қилгувчи бўла олмас.
Визга буни Найғамбар ўз Раббисидан олиб айтган,
Бас, ўша Найғамбарга Унинг салоту саломи бўлсин.*

Ибн Муътамир Суламийдан шундай деганини келтиради: «Одамлар уч тоифа – бойлар, камбағаллар ва ўртаҳоллардан

иборат. Аллоҳ қаноат азизлиги билан беҳожат қилган камбағаллардан бошқалари ўлиқдир. Ўзгаришлардан кўркиш туфайли Аллоҳ саклаганларидан бошқа бойлар сархушдир. Яхшиларнинг кўпи камбағал ва бойларнинг, ёмонларнинг кўпи камбағал ва бойларнинг кўн бўлишига қараб бўлади.

Аммо иккинчи иш ўзига кифоя этадиган ризқи излашни камайтириш ва ўз озукасини топишга кизикмасликдир. Бу тариқа камайтириш уч жиҳатдан бўлиши мумкин. Баъзан дангасалик, баъзан таваккул, баъзан зухд ва қаноат. Агар у дангасалиқдан келиб чиқса, демак у бадавлат бўлиш шодлиги ва унинг роҳатидан маҳрум бўлибди. Шундай экан, у (бошқалар учун) охири йўқ юк ёки бадбахт бечора бўлиши мумкин. Ривоятга кўра, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Ҳасад қадар устидан голиб чиқаёзди. Камбағаллик куфрга яқинлашиб боради». Бузружмехр деди: «Агар тирикликдан ҳам афзал нарса бўлса, у саломатликдир. Агар соғлиқка ўхшаш нарса бўлса, у бойликдир. Агар ўлимдан афзал нарса бўлса, у беморликдир. Агар беморликка ўхшаш нарса бўлса, у камбағалликдир». «Мапсур-ул ҳикам» да шундай дейилган: «Қабр камбағал бўлишдан яхшироқдир». Мисрдаги Пил дарёсидан тошга ўйиб ёзилган ёзув топилди:

*Сабр ортида зафар ва бойлик бор, билгинки,
Фақирлик кўйлаги дангасалик матосидандир.*

Шоирлардан бири деди:

*Эй Аллоҳим, Сендан бойлик манманлигин,
Мусибатнинг ҳолдан тойдириб кўйишию
Камбағаллик хорлигидан паноҳ сўрайман.
Ҳар қандай ялтироқ нарсага чўзиладиган
Ва мени ундан қуруқ қайтарадиган умиддан ҳам.
Агар маъсиятлар мени ўз ори билан бўлгамаса эди,
Паришон бўлган ишларимга парво қилмасдим.*

Агар унинг (кифоя даражасидан) камайтириши таваккул учун бўлса, демак у ўзига бахона килиб олган ожизлик ва номи



ўзгартириб кўйилган қатъиятсизликдир. Чунки Аллоҳ таоло ноилож вақтда таваккал қилиш ва барча сабаблар йўқолганидан сўнг тақдирга тан беришга буюради. Маъмар Айюбдан, у Абу Қилобадан келтирган ривоятда шундай деди: «Пайғамбар алайҳиссаломнинг хузурларида бир кишининг шаънига яхши гаплар айтилди: «Ё Расулаллоҳ, у бизга кўшилиб ҳажга борди. Бир жойга тушсак, то у ердан йўлга тушгушимизча намоз ўқишдан тўхтамади. Қачон сафарга отлансак, то бир жойга етиб боргунимизга қадар Аллоҳ азза ва жаллани зикр қилишдан тўхтамади». Бунга жавобан у зот дедилар: «Унинг туясига емишни ва ўзига таомни ким тайёрлаб берди?». «Ҳаммамиз қарадик, ё Расулаллоҳ», дедилар. Шунда у зот: «Сизларнинг ҳаммангиз ундан яхши экансизлар», дедилар. Донишмандлардан бири деди: «Қатъиятни зое қилиш кишининг тавакқулидан эмас. Тавакқулдан ўз насибасини зое қилиш ҳам қатъият эмас».

Агар (кифоя даражадан) камайтирини зуҳд ва қаноатни деб бўлса, бу бойлик ва бадавлатлик ортидан пайло бўладиган маъсиятларни деб ўзига ҳисоб беришини билган, ҳой-ҳавас ва (гуноҳ қилишга) қодирлик офатларида кўрккан, шунинг учун бойликдан кўра камбағалликни афзал кўрган, хою ҳавасга мойил бўлишдан ўз нафсини тия олган кишининг ҳолатидир. Абу Дардо ривоятида Расулаллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Қуёшни чиққан бирор кун йўқки, икки томонидан туриб икки фаришга инсу жиндан бошқа ҳамма эшитадиган қилиб: «Ой одамлар! Роббингизга шонинглар! Албатта, озгина ва кифоя қилгулик нарса туғёнга олиб борадиган кўп нарсадан яхшидир», деб пидо қилмасалар». Зайд ибн Али ибн Хусайн отаси орқали бобоси розияллоҳу анҳум ажмаинлардан келтирилган ривоятда Расулаллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Сабр-токат билан Аллоҳдан енгилликни кутиб ўтириш ибодатдир. Кимки озгина ризкин деб Аллоҳ азза ва жалладан рози бўлса, Аллоҳ азза ва жалла ҳам озгина амалини деб ундан рози бўлади». Бир ривоятда Умар ибн Ҳаттоб розияллоҳу анҳу: «Камбағалликнинг фазилати шуки, сиз камбағал бўлиш учун Аллоҳга осийлик қиладиган ҳеч кимни кўрмайсиз», деди. Махмуд Варроқ бу сўзни олиб шундай деди:



*Хой, фақирликни айбловчи, тўхтамайсанми ахир?
Бойликнинг айби эътибор берсанг, фақирликдан кўп.
Агар сенинг қарашинг тўғри бўлса,
Фақирликнинг шарафи ва бойликдан афзаллиги шуки.
Сен бой бўлашин деб гуноҳга қўл урасану, аммо
Камбағал бўлиш учун Аллоҳга исён қилмайсан.*

Ибн Муқаффаъ деди:

*Бойликни деб Аллоҳга осий бўлган махлуқни учратшинг,
Фақирликни деб Унга осий махлуқни учратмаслигинг,
Фақирликнинг бойликдан яхши эканлиги ҳамда
Молнинг ози кўлидан яхшилиги сенга далил-исботдир.*

Ушбу ҳолат ўз нафсига насиҳат қилганида, нафси итоат этган, ростгўй бўлишга чакирганида, унга жавоб берган, ҳатто уни бошқариш осон бўлган ва бўйсунмаслиги енгиллашган, озига қаноат қилмаган кишининг кўпига ҳам қаноат этмаслигини нафси билган кишилар учунгина дуруст бўлади. Чунончи, Ҳасан Басрий Умар ибн Абдулазиз розияллоху анҳумога шундай деб мактуб жўнатди: «Эй биродар, ким Аллоҳнинг тақдирига рози бўлиб, беҳожат бўлса, қаноатга етишибди. Ким Ундаш юз ўгириб бошқасига юзланса, ўзини қийнаб кўйибди. Ким дунёнинг озига тўймаса, қанча кўн йигиб-тўпласа ҳам уни бойитмайди. Бас, дунёдан ўзингга ҳожатингга ярашсини олгин. нафсингни тийилишга мажбурла, ортиқча дунёни тўплашдан саклан. Чунки унинг ҳисоб-китоби оғир». Донишмандлардан бири деди: «Агар йигиб-тўплаганидан қаноатланмасанг, бой бўлишинг душвор».

Аммо кимнинг нафси насиҳатни қабул қилишдан бош тортса ва зуҳдига итоат этмай, ўжарлик қилса, уни мажбурлаш йўли ва итоат эттириш усули фақатгина риёзат ва ўргатишдир. Нафсни ўзи қочмайдиган оз нарсага тушириб, қачонки унда қарор топган, ундан ҳам озига қадар олиб тушишдир. Токи аста-секинлик билан кўзлаган мақсадга қадар олиб келинади. Риёзат ва одат туфайли исгалган ҳолатга етказилади. Олдинроқ допишмандларнинг: «Қийин иш ҳам ўргатиш билан осонлашади», деган сўзлари



келтирилди. Демак, ризқда ўзига зарур миқдорни излашга лоқайд қараш ҳақидаги иккинчи ишнинг ҳукми ана шудир.

Аммо учинчи амр кифоя нарсага қаноат қилмаслик, ортиқча ва яна ундан ҳам кўпини талаб қилишдир. Бунга тўрт сабаб бўлиши мумкин:

Биринчи сабаб: фақат ортиқча мол-давлат ва кўпроқ озуқадан бошқаси билан егиб бўлмайдиган хоҳишларга қарши туриш. Агар хоҳишлари устулик қилса, унга етказадиган миқдордаги молни топади. Бирок хоҳишларига ҳал-чеғара мавжуд эмас. Бу нарса талаб этиладиган зиёдалиқнинг ниҳояси йўқ эканини билдиради. Кимнинг талаби ҳал-чеғара билмаса, шунга қараб машаққат ва азоби ҳам кўнайиб боради. Шунинг учун хоҳишларни деб топишга лаззат уни деб доимий азоб тортиб, машаққат чекишини оқламайди. Бундан ташқари, ўз шаҳватлари билан мусобақаланиш ва қарамликни одат қилиб олишга дучор бўлиш, ҳатто шаҳватлари истаган нарсани талаб қилаверадиган, қаноат қилиб ундан тийилмайдиган ва ақл ёрдамида тўхтамайдиган ҳайвон сингари бўлиб қолишидан иборат ёмон ҳолатга тушиб қолиши ҳам бор. Али розияллоҳу анҳудан келтирилган ривоятда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Аллоҳ кимга яхшиликни хоҳласа, шаҳвати билан қалбини ўртасини тўсиб қўяди. Агар кимга ёмонликни ирода қилса, уни ўз нафсига ташлаб қўяди». Бир шоир шундай деган:

*Агар сен қорин ва фаржинга истаганин берсанг,
Сени мазамматнинг иттиҳосига етказар.*

Иккинчи сабаб яхши жойларга сарфлаш ва хайр-эҳсон йўлларида ишфок қилиб, муқарраб бўлиш, яхшилик ва мухтожларга ёрдам бериш ниятида кифоядан ортингини излаш ва уни хоҳлашдир. Агар хожатларига қарамликдан халос бўлиб, ризқ топишнинг шубҳали йўлларида сақланса, олишда ҳам, беришда ҳам вақтга қараб ва бақадри имкон меъёрга риоя этса, ана шу иши кечиримли, мақтовга лойиқ ва муносиброқдир. Чушқи мол-давлат яхши ишларга восита ва дин ишида ёрдамчи ҳамда биродарлар ўртасида илиқ муносабат ҳосил қилувчидир. Дунё аҳлидан

ким ана шуни йўқотса, унга рағбат ва хайқиш камаяди. Уларнинг ичларидан хайқиқилмайдиган ва рағбат қилинмайдиган кишиларни менсимай қўядилар. Абдуллоҳ ибн Бурайда отасидан келтирган ривоятда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Албатта, дунё аҳлидан мана шу молга қараб ҳисоб олинади». Мужоҳид деди: «Қуръонда келган яхшиликнинг ҳаммаси молдир: **«Албатта, у (инсон) яхшиликка ҳаддан ташқари ўчдир»** (Вал-одиёт сураси, 8-оят), яъни молга.

«Албатта, мен Роббимнинг зикридан кўра дунё ишқига берилиб кетдим!» (Сод сураси, 32-оят), яъни мол.

«Бас, уларда яхшилик борлигини билсангиз, улар ила васиқа ёзинг» (Нур сураси, 33-оят), яъни мол-дунё.

Пайғамбар Шуайб алайҳиссалом: «Албатта, мен сизларнинг яхшиликда эканингизни кўриб турибман», дедилар. Яъни молда. Шубҳасиз, Аллоҳ таоло мол-дунёни яхшилик йўлига сарфлансагина яхшилик деб атаган. Чунки яхшиликка олиб борадиган нарсанинг ўзи яхшидир. Таъвил аҳли Аллоҳ таолонинг: **«Ва улардан баъзилари: «Роббимиз, бизга бу дунёда ҳам яхшиликни, охиратда ҳам яхшиликни бергин ва бизни дўзах олови азобидан сақлагин», дейди»**, (Бақара сураси, 201-оят) деган сўзи ҳақида ихтилофга боришган.

Бишобарин, Суддий ва Абду Раҳмон ибн Зайд: «Яхшилик бу дунёда, охиратдагиси эса жаннатдир», дедилар. Ҳасан Басрий ва Суфётн Саврий: «Дунёдагиси илм ва ибодатдир. Охиратдагиси жаннатдир», деди. Ибн Аббос деди: «Дирҳамлар ва динорлар сб ҳам, ичиб ҳам бўлмайдиган Аллоҳнинг ердаги муҳрларидир. Қаерга олиб борсанг ҳам, улар туфайли хожатинг раво бўлади». Қайс ибн Саъд деди: «Аллоҳим, менга мактов ва шарафни насиб эт. Чунки саховатсиз мактов ва мол-дунёсиз шараф йўқдир». Абу Зинолда дедилар: «Нима учун дирҳамларни яхши кўрасан? Ахир, улар сени дунёга яқин қилиб қўяди-ку?». У шундай жавоб берди: «Улар мени дунёга яқин қилиб қўйса ҳам, ундан мени ҳимоя қилдилар». Донишмандлардан бири деди: «Ким ўз молини ислоҳ этган бўлса, иккита улуғ нарса – дин ва номусини сақлабди». «Мансур-ул ҳикам» да шундай дейилган: «Ким беҳожат бўлса,





Ўз аҳлига яхшилик қилибди». Бадавлат кишилардан бири олимлардан бирининг ёнидан ўтаётса бойга қараб қимирлаб қўйиб, хурматини бажо келтирибди. Буни кўриб турган кишилар унга: «Шундай кишининг нима кераги бор?», деганларида у: «Гўғри, шарт эмасди, аммо мол эгасини эхтиромга лойиқ кўрдим», деди. Бир киши Муҳаммад ибн Умайр ибн Уторид ва Аттоб ибн Варкодан ўнга хун талаб қилди. Шунда Муҳаммад: «Битта хун менинг зиммамда», деди. Аттоб эса: «Хунларнинг қолгани менинг зиммамда», деди. Шунда Муҳаммад: «Шараф қозонишда бойлик нақадар яхши ёрдамчидир», деди. Аҳнаф ибн Қайс деди:

*Агар мен мол-дунёси кўп бойлардан бўлсам,
Саховат кўрсатиб, яхшиликка сарфлардим.
Чунки шаън-шавкатга эришиб бўлмайди,
Агар кўндан-кўп мол-дунёси бўлмаса.*

Дейдиларки: «Дирхамлар малҳамларга ўхшайди. Чунки дирхамлар ҳар қандай жароҳатни даволайди ва шулар туфайли ҳар қандай битим яхшилик билан тугайди». Ибн Жалол деди:

*Мол-дунёга эришдим у шавкатига эришмадим,
Ахир шаън-шавкат кўп мол-дунёдан бошқа эмас.
Юқори мартабаларга кўтаришмоқ истасам
Молим камлиги номимни машҳур қилишдан тўсиб турар.*

«Мансур-ул хикам» да шундай дейилган: «Фақирлик мағлубликка ва бадавлатлик шод-хуррамликка сабабдир. Ночорлик разолатга сабаб бўлса, тиламчилик ҳаё ва уят кетишга сабабдир». Авс ибн Ҳажар деди:

*Мен юксалиш диёридаман, модомики унда юксалиш бор.
Агар у ердаги ҳол ўзгарса, кўчиб кетиш менга муносибдир.
Чунки озгина одамлардан бошқа ҳаммасини кўрдимки,
Кўчиб юришни кўп қиладиган вифосиз инсонлар экан.
Улар мол-дунёси борларнинг онасидан тузилган болаларни,
Қул бўлса ҳам қавмининг бошлиғи мўътабарни деб биладилар.
Улар мол-дунёси камлар учун бир ўғай онанинг болаларидек,
Ота-онаси тарафидан шарафли бўлса ҳам уни ёмон кўришар.*



Бишр Зарийр деди:

*Менинг ўз обрўйимни сақлайдиган молим йўқ ҳолда,
Ўрта кетиб кеч келаятганлигим гам ўлароқ кифоядир.
Дўстимни кўпинча хуш келибсиз, дея қарини оламан,
Бу нарса эса дўстга етарли эмас ва уни рози қилмас.*

Бошқа бир киши деди:

*Бадавлат пайтинда одамлар сени мақтаб, удуғлар,
Ҳар қандай давлатманд одамлар наздида удуғдир.
Зиёфат берадиган кечаси ёки нонушта вақти
Кишига зийнатли давлатдан бошқаси давлат эмас.*

Мухтож қилиб қўядиган даражадаги фақирлик макруҳ ва такаббурликка олиб борадиган даражадаги бойликни ёмон деб иттифоқ қилинишига қарамай, бойлик ва фақирликдан қайси бири афзаллиги тўғрисида ихтилоф қилганлар. Бишр-барин, бир тоифа фақирликдан бойликни афзал кўришган. Чунки бой киши ҳар нарсага қодир, фақир киши ожиз бўлади. Ана шу сабабга кўра, қодирлик ожизликдан афзал. Бу шарафни қаттиқ яхши кўрадиганлар йўлидир. Бошқа бир тоифа эса бойликдан фақирликни афзал билипади. Чунки фақир киши дунёдан маҳрум ва бой киши дунёга гарқдир. Дунёни тарк этиш у билан бирга бўлишдан яхши, унга берилмасликни қаттиқ яхши кўрадиганлар тутган йўлдир. Яна бошқа бир тоифа фақирлик ҳаддидан бойликнинг паст даражасига чиқиб, ҳар иккисининг фазилатига эришиш ва ҳар икки ҳолат мазамматидан ҳалос бўлиш мақсалида ўртача йўлни танладилар. Бу ўртачаликни афзал билиб, нишларнинг яхшиси ўргачасидир, деган сўзни ўзига шиор қилиб олашларнинг тутган йўлидир. Батаҳқиқ ҳар бир тоифанинг келтирган ҳужжат-далиллари юкорида айтиб ўтилдики, бу ўринда уларни яна такрорлашга ҳожат йўқ.

Учинчи сабаб, кифоясидан ортигини талаб қилиш ва мол-дунёсини фарзанди учун тўнлаб қўйиш ҳамда меросхўрларига қолдиришидир. Ҳатто ҳақли бўлса ҳам, молини ўзидан ҳам киз-



ганиб, сарфламасликдир. Бундай киши мол-дунёни тўплагани сабабли бадбахт ва унинг гуноҳи сабабли ҳисоб беради. Ақл эгасига аниқ бўлган бир қанча тарафлардан маломатга лойиқ: шулардан бири фарзандлари ва ворисларини фақат ўзим туфайли ризклантиради, дея Холик Зотга ёмон гумонда бўлишидир. Дедилар: «Ноумидлик ўз эгасини ҳалок қилади. Аллоҳ ҳақида яхши гумонда бўлиш қалбларнинг роҳатидир». Абдул Ҳамийд деди: «Замон сени кўчираётган ҳолда қандай қилиб ўз ҳолатингда қолмоқчисан?».

Шулардан яна бири дунё бевафолиги ва мусибатларига қарамай йиғилган мол-дунёсини ўз боласига насиб этади, деб ишонишидир. Бир ривоятда: «Замон ҳасадгўйдир. У қайси нарса устидан ўтса, албатта уни ўзгартириб юборади», дейилган. «Мансур-ул ҳикам» да: «Мол-дунё бесабрдыр», дейилган. Донишмандлардан бири деди: «Дунё сенга мангу қолса ҳам, сен унинг учун боқий қолмайсан».

Шулардан яна бири мол-дунёси фойдасидан маҳрум қилиниб, мўл-кўлчилик ҳолатидан жудо бўлишидир. Бир ривоятда: «Албатта, молинг сеники, ё меросхўрники, ё вабоникидир. Шундай экан, сен ана шу учовидан энг бадбахти бўлиб қолма», дейилган. Абдул Ҳамийд деди: «Ҳавойи орзу-ҳавасларингдан воз кеч ва ўз молингда ворис бўл».

Шулардан яна бири мол-дунёни тўплаш оқибатида ўзига етадиган бахтсизлик ва чеккан машаққатлари азобидир. Балки у маҳрум этилган елиб-югурувчи ва мазаммат қилинган захмат чекувчига айланиб қолганидир. Дедилар: «Шод-хуррам ҳолда юрган қанча-қанча кишилар борки, аслида шод-хуррамлиги ўзларига татимайди. Хасталик туфайли раҳм-нафқат кўрсатиладиган қанча-қанча кишилар борки, аслида шу хасталиги ўзларига даводир». Бир шоир деди:

*Кимнинг нафси ўзига кифоясидан ортизига мажбур этса,
Бас, унинг меҳнат-машаққати то ўлгунча тугамас.*

Шулардан яна бири тўплаган мол-дунёсини деб қилган гуноҳ ва маъсиятлари туфайли жазога тортилиб, ортидан келади-

ган журму исёнлар туфайли ҳисоб-китоб қилинишидир. Ҳикоя қилинишича, Ҳишом ибн Абдулмалик касал бўлиб қолганида болалари унинг атрофида йиғладилар. Шунда у болаларига деди: «Ҳишом сизга дунёни инъом қиляпти. Сизлар эса унга йиғи-сигини инъом қиляпсиз. У сизларга тоғашини тўлиқ қолдираяпти. Сизлар эса унга маъсиятларни қолдиряпсиз. Агар Аллоҳ мағфират қилмаса, Ҳишомнинг ҳолига вой». Ана шу маънони олиб, Маҳмуд Варроқ шундай ёзади:

*Ўлмай туриб, молиңдан фойдаланиб қолмасанг,
Ўлгандан кейин сенга ундан ҳеч нарса қолмас.
Сен уни деб бадбахт бўласан, сўнгра ўзингдан
Бошқаларга қолдирасан. Аллоҳ ундай молни узоқ қилсин!
Улар сенга ёлгон йиғилар билан йиғларлар,
Сен эса уларга тоғашингни инъом қиласан.
Қўлиңда бор-будингни уларга гаровга берасан.
Улар сени суноҳларингга гаров қилиб қолдирар.*

Ривоят қилинишича, Аббос ибн Абдулмуғталиб Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига келиб деди: «Ё Рабулulloҳ, мени бирор лавозимга тайинланг». «Эй Аббос! Эй Пайғамбарнинг амакиси! Сиз учун кифоя қиладиган оз нарса ҳалок утадиган кўп нарсадан яхшидир. Эй Аббос! Эй Пайғамбарнинг амакиси! Нажот берадиган нафс сиз уддасидан чиқа олмайдиган ҳоким бўлишдан яхшидир. Эй Аббос! Эй Пайғамбарнинг амакиси! Албатта, ҳокимликнинг аввали надомат, ўртаси маломат ва охири Қиёмат куни шармандалигидир», дедилар. Аббос деди: «Эй Аллоҳнинг Расули! Адолат қилган кишилар-чи?». Бунга у зот дедилар: «Қариндошларинг бўла туриб, қандай қилиб адолат қиласизлар?!». Бир киши Ҳасан Басрий раҳимаҳуллоҳга деди: «Мен ўлимдан кўрқаман ва уни ёмон кўраман». Ҳасан Басрий: «Сен мол-дунёни ўзингдан кейингиларга қолдирмоқдасан. Агар уни хайр-аҳсон йўлида сарфлаганигда ортидан боришинг сени хурсанд қиларди». «Мансур-ул ҳикам» да шундай дейилган: «Ўлган кишининг мол-дунёси кўплиги меросхўрларига таскин беради». Ибн Румий ана шу маънони олиб шундай ёзади:



Мол-дунёнгени ўз ворисига мерос қилиб қолдирдинг,
 Мол-дунёнг ўзингга нима қолдирганини билсам қаншиди!
 Сендан кейин одамлар шодланишар шунини деб,
 Улардан ажралганингдан кейин аҳволинг қандоқ бўларкин?!
 Йиғлаб зерикдилар, сени деб ҳеч ким йиғламас,
 Мерос ҳақидаги гап-сўзлар ҳам ҳал бўлди алақачон.
 Сендан юзин ўгириб, уларга юзланган дунё уларни
 Сендан чалғитиб қўйди, аслида қушлар ўзгарувчандир.

Тўртинчи сабаб мол-дунёни тўплаб, уни кўпайтириш ниятида бўлиш уни тўплашдан лаззатлашиб, жозибасига маҳлиё бўлишдан келиб чиқади. Мол-дунё борасида аҳволи ёмон ва ундан маҳрум этилган киши ана шудир. Бошқа маломатлар ҳам унга юзланган, ҳатто мол-дунё унинг учун зарарга ва ёмон нарсага айлангандир. Унга ўхшаган кишилар ҳақида Аллоҳ таоло шундай деган: **«Олтин ва кумушни хазинага босадиган, Аллоҳнинг йўлида сарфламайдиганларга аламли азобнинг башоратини беравер»** (Гавба сураси, 34-оят).

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Олтинга ҳалокаат бўлсин! Кумушга ҳалокаат бўлсин!». Бас, бу гап Пайғамбаримиз саҳобаларига оғир ботди ва: «Қайси молни сақлайлик?» дедилар. Шунда Умар розияллоҳу анҳу: «Сизлар нимага сақлашганизга мен билиб келмаман», деди ва Пайғамбаримиз олдиларига бориб: «Ё Расулаллоҳ, Сизнинг (олтин ва кумуш ҳақидаги сўзингиз) саҳобаларингизга оғир ботганидан: «Қайси молни сақлайлик?» дедилар», деди. У зот: «Зикр қилувчи тилни, шукр этувчи қалбни ва дин ишига ёрдам берадиган мўмина хотинни», дедилар.

Шаҳр ибн Ҳавшаб келтирган ривоятда Абу Умома деди: «Аҳли суффадан бир киши вафот этганида изори ичидан бир диноҳ чикди. Шунда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Бир тамга», деб қўйдилар. Кейинроқ яна бир киши вафот этганида изори ичидан икки диноҳ чикди. Бас у зот: «Икки тамга», деб қўйдилар». У зот замонларида беҳисоб мол ва қатга меросларни қолдириб вафот этган кишилар кўп бўлса-да, бу икки аҳли суффа ҳақида бундай дейишларига сабаб шу эдики, у ик-

кисидаги бу ҳолат боиқаларда мавжуд эмас эди. Чунки у икки-си ўзларини қаноатли қилиб кўрсатган ҳолда ортикча нарсани олиб юрганлари учун гуноҳ ва иқобга мустаҳик бўлишди. Бир шоир шундай деган эди:

*Мол-давлат эгаси бўлиб, хайр-эҳсон қилувчи бўлмасанг,
У ҳолда сен билан камбағаллар баробардирсиз.
Аммо моллар борасида бир кун борки, ўз эгасининг
Зиммасида жавобгарлик бор, камбағаллар бундан озод.*

Шофеъий розияллоху анхунинг Рабиъ ривоят қилган шеър-лариши ўкиб бераман:

*Албатта бойлик берилган-у, на мақтов ва на савоб
Берилмаган киши шубҳасиз бахтсиз инсон.
Бахту омад ҳар қандай йироқни яқин қилар,
Жидду жаҳд ҳар қандай ётиқ эшикни очиб берар.
Аллоҳнинг бандаларидан қайеу чекишга муносиб киши
Ҳиммати олий бўлиб, тирикчилиги танг бўлганидир.
Тақдирга ҳамда унинг борлигига далил-исботдир
Оқилнинг ночорлигину аҳмоқнинг яхши яшаши.
Бас, агар бахтли одам қуруқ новда терган экан,
Унинг қўлида яроқ ёзибди, деб эшитсанг, ишонгин.
Агар хор бўлган одам сув ичгани келган экан,
Сув қуриб қолибди деб эшитсанг, уни рост дегин.*

Мол-дунёни тўплаш ва кўпайтириш туфайли балоланган, мумсиқлик ва сақлаб юриш азобиға йўликқан, ҳатто тўғри йўлдан оғиб адашиб кетган ва ундап чикиб ҳалокатга юз тутган кишининг офати шуки, у мол-дунё муҳаббати ҳамда узун орзу-ҳавасларга мағлуб бўлади. Натижада мол-дунё муҳаббати уни янада мол-дунёни излашга ундайди. Узун орзу-ҳаваслар уни мол-дунёни қизғанишга мубтало этади. Очкўзлик ва қизганчиқлик ҳар қандай ёмонликнинг асоси ва ҳар қандай пасткашлиқнинг сабабидир. Чунки қизганчиқлик ҳақдорларга ҳақларини беришдан тўсади, силаи раҳмни узишга ва (ота-онага) оқ бўлишга олиб келади. Шунинг учун Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам: «Баъдага берилган энг ёмон нарса ўта қурумсоқлик ва бесабаб



қўрқоқликдир», деганлар. Донишмандлардан бири деди: «Бахил бадавлат киши қўрқоқ кучли кишига ўхшайди».

Очкўзлик нафси ўзинга тобе қилиб олгани боис ундаги яхши хислатларни кетказди ва ибодатдан чалғитиб қўйгани боис унинг олдини тўсиб туради, шубхали нарсалардан сақланмагани боис уларга аралашшига ундайди. Ана шу учала ҳолат разилликларни ўзида жамловчилар ва фазилатларни кетказувчилардир. Бундан ташқари, очкўз одам очкўзлиги туфайли ўз ризкидан органини кўпайтира олмайди. Фақат ўзини хорлаб, Холик зотни поризо қилгани қолади.

Ривоят қилинишича, Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам: «Қаттиқ ҳаракат қилувчи очкўз ҳам ва зуҳдга берилган қаноатли киши ҳам ўз ризқ-насибаларини тўлиқ оладилар. Бас, шундай экан, ортиқча уриниб-чираниш нимага керак?». Бир донишманд деди: «Очкўзлик динни ва олийжаобликни бузади. Аллохга қасамки, кимнинг юзида очкўзлик асарини кўрсам, албатта унда сохталиқ зоҳир эканини кўрдим». Бошқа бир киши деди: «Очкўз киши хорликнинг тутқуни ва асиридир». Балоғат сохибларидан бири деди: «Қатта бойликлар кураш билан кўлга криитилмайди». «Тақдир қилинган ризқ-насибаларга куч-қувват ва қаттиқ чираниш билан етиб бўлмайди». Шундай экан, ўз нафсини пасиб этган микдорга итоат эттир ва билгилки, сен қаттиқ хирс билан фақат ўз насибанидан бошқасини ололмайсан». Адиблардан бири деди: «Баъзи пасибалар борки, унга талаб этувчидан бошқаси эришади ва баъзи яхшиликлар борки, унга ўзига жалб этувчидан бошқаси етишади». Адаб аҳлидан бир киши менга Муҳаммад ибн Ҳозимнинг шеърини ўқиб берди:

Эй алдамчи таманинг хорлик кишинида турган асири,

Умидсизликдаги азизлик сенга орзу-истак хорлигидан яхшидир.

Агар замон голиб келса, уни кечир, сенга кулган вақтини олгин,

Баъзан ҳарис киши қашшоқлашиб, дангаса киши бой бўлар.

Очкўз кишининг ўз олдига қўйган мақсади йўқки, унга етиб борганида тўхтаса. Аммо аниқлаб қўйилган ниҳояси ҳам йўқки, унга етганида қаноатланса. Чунки у ҳарислик орқали ўз орзу-истагига етишганда ҳам ана шу эришгани уни янада ҳарис

ва орзумад бўлишга ундайди. Агар унга эришмаса, меҳнат-машаққати зое кетганини ҳиммат паслиги унга сабр қилишни оқиллик деб билади. Аввалги чеккан машаққати сабабли янада қатгарок ва кўпроқ нарсани орзу ва умид қиладиган бўлади.

Ривоят қилинишича, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Одам боласи қарийди. Аммо ундаги икки хислат ҳариселик ва орзу-ҳавас ҳеч қаримайди». Масиҳ алайҳиссаломга дедилар: «Нима учун қари кишилар ёшларга қараганда дунёга ҳарисерок?». У: «Чунки қариялар ёшлар тоғиб кўрмаган дунё паззатидан тоғиб кўришган», деб жавоб берди. Агар ҳарис одам ўз нафсига яхши муомала қилиб, уни қаноатга ўргатса ва ўз ақлидан насихат олганида, қазою қадарга рози бўлиш ва Аллоҳ тақсимига қаноат этиш энг улуг саодат ҳамда энг яхши ютуқлигини билган бўларди. Ривоятга кўра, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Ризқ талабида ўргача бўлинглар. Чунки ризқ қилиб берилган нарсани излашингиздан унинг сизларни излаши кучлироқдир. Қайси нарсадан маҳрум бўлсангиз, ҳарчанд унга интиланг, ҳаргиз унга эриша олмайсизлар».

Ривоят қилинишича, Жаброил алайҳиссалом Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига тушиб деди: «Аллоҳ таборака ва таоло сизга салом айтиб: «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм: **«Кўзларингизни уларни синаш учун айримларига баҳраманд қилиб берганимиз ҳаёти дунёнинг турли зийнатларига тикма. Роббингизнинг ризқи яхши ва боқийдир»** (Тоҳо сураси, 13-оят) ни ўқинг, деди». Бас, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам бир жарчига: «Ким Аллоҳнинг ҳулки билан ҳуққланмаса, унинг жони дунё учун ҳасрат чеккан ҳолатида интиҳо топади», дея жар солинишни амр қилдилар. Дедилар: «Китоблардан бирида шундай ёзилган: «Кўзларингизни ўзларингизга қайтаринг. Чунки унда (бошқаларнинг мол-дунёларига қараш билан) сизларни банд қилиб қўядиган машғуллик бор». Мужоҳид Аллоҳ таолонинг: **«Биз унга яхши ҳаёт кечиртирамиз»** (Наҳл сураси, 97-оят), деган сўзининг таъвилида «қаноат билан» деган. Аксам ибн Сайфий деди: «Ким очкўзликни қаноатга алмаштира-са, бойлик ва шаън-шавкатга ноил бўлибди». Салафлардан бири деди: «Баъзан қаттиқ заҳмат чекиб, жидду жаҳд қилувчи жоҳил



ноумидликка йўликади ва тўғри йўлдан кетувчи киши муваффақиятга эришадн». Бухтарий шу сўзни олиб деди:

*Мен ўз ризқидаги насибасини ё кўпайтирувчи ёки
камайтирувчи қудрат эгасини учратмадим.
Ризқи тор одам ҳарчанд уринмасин, маҳрум бўлиб қолаётгани,
Ризқи кенг киши ҳаракат қилмай кўп нарса топар, ажаб.
Ҳаракат қилмай истаётганидан маҳрумнинг мусибати
Ҳаракат қилиб, излаганидан маҳрумнинг мусибатидек эмас.*

Донишмандлардан бири деди: «Агар қашшоқ бўлса ҳам, ким қаноатли бўлса, бадавлатдир ва агар бадавлат бўлса ҳам, ким қаноатли бўлмаса, камбағалдир». Балоғат соҳибларидан бири деди: «Агар азизликни истасанг, уни тоат-ибодат билан талаб қил. Агар бойликни истасанг, уни қаноат билан талаб қил. Зеро, ким Аллоҳ азза ва жаллага итоат қилса, кучли қўлловчига эга бўлади ва кимки қаноатни маҳкам тутса, фақирликдан қутулади». Адиблардан бири деди: «Қаноат фақир киши учун азизликдир ва садақа бадавлат киши учун химоядир». Адиблардан бири деди:

*Кўряпманки, кимда қаноат бўлса
Алоат етар орзу-истакларига.
Ризқу рўз келадир машаққатсиз ҳам
Баъзан ризқсиз қолар заҳмат чекиб ҳам.*

Қаноат уч хил бўлиши мумкин:

Биринчиси, мол-дунёсидан кифоя даражасига қаноат қилиб, ўзини кўпроғидан тўсган бўлиши. Ана шуниси қаноат аҳлининг мартабалари ичида энг улуғдир. Шоир деди:

*Агар бой бўлиб яшасанг, бас тушиб қолма
Шундай аҳволгаки, сен унга рози эмас эдинг.*

Молик ибн Дийнор деди: «Одамлар ичида зоҳидроғи кифоясидан ортиғига қизикмаган кишидир». Донишмандлардан бири деди: «Ўзига кифоя эгадиган миқдорга рози бўлиш ифбатли бўлишга етадигандир». Адиблардан бири деди: «Баъзи (ризқидаги) тағлиқлар кенгликдан афзалроқ ва баъзи машаққатлар хотиржамликдан яхшироқдир».



Адаб аҳлидан бири менга мана бу шеърни ўқиб, Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу ваҷҳахушики эганини келтирди:

*Қаноат барча иззатни менга бермини,
Қаноатдан ҳам азизроқ бойлик борми?!
Сен ҳам уни ўзинг учун сармоя айла,
Ундан кейин савдо молни қилгин тақволи.
Қаноат қилган чоғинг бахилдан четланурсан,
Озгина сабр қилсанг, жаннатда роҳат қилурсан.*

Иккинчиси, қаноат уни кифоя даражасига қадар етказиши, шундан ошиғи ва зиёдасини олмаслигидир. Буниен қаноат қилгувчининг ўртача ҳолатидир. Бир ривоятда Найғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ризки билан ўртасида бир нарда бўлмаган баъда йўқ. Бас, агар қаноат ва тежамкорликка одапланса, ризкнинг ўзи уни излаб келади. Агар ким шу нардани йиртса, ўз ризкини кўпайтира олмайди», дедилар. Донишмандлардан бири деди: «Кифоясидан ортиғини талаб қилиш исрофдир». Балюғат соҳибларидан бири деди: «Белгилаб кўйилган (ризки) га рози бўлган киши қўлида борига қаноат қилади». Бухтарий деди:

*Дунёда кўп нарсани талаб қиласан, ваҳоланки,
Дунёнинг озгинаси ила ҳам ҳожагинг битар.*

Мен Иброҳим ибн Мудаббарнинг шеърини ўқиб бераман:

*Албатта қаноат ва нафси тиймоқлик
Ҳар қандай бойликдан беҳожаат қилар.
Агар орзу қилишдан ўзингни тив олсанг,
Шукр қил, зеро сен юксак мартабага етибсан.*

Учинчиси, қаноат уни ҳаёлига келган нарсада тўхташга олиб келишидир. Шунинг учун у қанча кўп бўлса ҳам, ўзига келган нарсани ёмон кўрмайди. Аммо қанча оз бўлса ҳам, имконсиз нарсани талаб қилмайди. Ана шу ҳолат қаноат аҳлининг мартабалари ичида энг пастроғидир. Чунки у рағбат ва раҳбат (кўркув) ўртасида муштаракдир. Аммо рағбатга келсак, у имкон топишганда, етарли даражадан ортиғини ёмон кўрмагани учундир. Аммо раҳбатга келсак, у имконсиз бўлса, молда (озика)



камайганидан имкони йўқ нарсани талаб қилмагани учундир. Зуннун раҳматуллоҳи алайҳи шу қабилар ҳақида деди: «Қаноати кўп кишининг ёвғон-шўрваси ширин бўлади». Ҳасан ибн Али оғаси орқали бобосидан ривоят қилади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Дунё ўзгариб туради. Бас, унда нимаики сенга аталган бўлса, унга иложинг етмаса, албатта ўзи келади. Нимаики аталмаган бўлса, уни куч-қувватинг билан ўзингдан даф этишга иложинг етмайди. Ўтиб кетган нарсадан умидини узган киши роҳат топади. Аллоҳ таолонинг берган ризқига рози бўлган киши мамнун бўлади». Абу Ҳозим Аъраж деди: «Мен дунёни икки нарса деб билдим. Бири меники бўлиб, вақтисоати келмаса, агар осмонлар ва ердаги куч-қувват билан талаб қилсам-да, ҳаргиз уни тезлага олмасман. Иккинчи бири мендан бошқаникидир. Бунга олдин ҳам эришмаганман ва бундан кейин ҳам эришмайман. Шунга билдимки, меники бўлган нарсани бошқа ололмаганидек, бошқаникини мен ҳам ололмайман. Шундай экан, ана шу иккисидан қайси бири учун ўз умримни берай ва ўз жонимни қийнай?». Абу Таммом Гоий деди:

*Замонни деб мени айблама, у мен учун тобе эмас,
Ва мен ҳам замоннинг қафиллигин олган эмасман.
Кимнинг азму қарорини мақсадлари яйлови агар
Ёлғончи орзулар боғи бўлса, донм оч қолиб яшар.
Агар қаноат султони ва унинг ҳукми халойиқ ичра
Ғолиб бўлганида эди оз нарсани ҳеч ким оз демас эди.
Ризқ учун қайгуриб ўйланма, чунки у ўз оёғи билан келар,
Агар сен унга чопар юбормаган тақдирда ҳам бил.*

Адаб аҳлидан бир киши менга Ибн Румийнинг шеърини ўқиб берди:

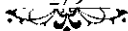
*Тақдирнинг қалами ҳамма нарсани ёзиб улгурган,
Демак баробардир ҳаракат қилмоғу қилмаслик.
Холмилага ўз пардаси ичида ризқи етиб турган ҳолда,
Сенинг ризқини деб елиб-юдурмоғинг эрур аҳмоқлик.*

Энг қарамли сўралгувчи ва энг афзал умид қилингувчи Зот – Аллоҳ таолодан бизларга берган ризқ борасида тавфиққа мушарраф



эгишини, бой-беҳожатлик туфайли келадиган (маъсиятлар) ҳамда ҳалокатга элтгучи шахватларга мубтало этмаслиги учун Ўзи ман эгиб кўйган нарсдан қалбларимизни буриб юборишини сўраймиз. Шарийк ибн Абу Намир Абу Жизьдан, у амаки ва боболаридан келтирган ривоятда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Менинг эш яхши умматим кибр-ҳавога мубтало бўладиган даражада (мол-дунёга) берилмаганлари ва тиланчилик киладиган даражада қаншоқ бўлиб қолмаганларидир». Абу Таммом Тоий деди:

*Мен учун шундай қуллар бўлдики агар ўша кун,
Уйқу дори ичган одам бошига тушса кўзин юммасди.
Ризқдан сенга nasib бўлмаган нарсани талаб қилма,
Худди эмизини хоҳламаган йиртқичга осилгандек.
Қайси бир кишига сабр эваз қилиб берилган бўлса,
Йўқотгани эвазига берилган нарсдан камлигин кўрар.*





БЕШИНЧИ БОБ

НАФС ОДОБИ

Билгинки, нафе табиатан ўз холига эркин қўйилиб, ихтиёри мутлақ ўзида бўлишни хоҳлайди. Нафсининг маҳмуд мақталгани ҳам адабланиш ва рози бўлигани ҳам ислоҳга муҳтождир. Чунки мақталган нафе учун муқобил ракиб мавжудки, ўзига тобёъ этувчи хою ҳавас ва голиб келувчи шаҳват унга ёрдам беради. Батаҳқиқ, ақлга суяниб ёки табиатан энг яхши парсага таваккул этиб, нафсга адаб беришга старли эйтибор қилинмаса, суяниш мужтаҳидлар назоратини инкор этиб, таваккул ноумид бўлувчилар надоматини келтириб чиқаради. Бас, адаб фойдаси йўқ ишга айланиб, подонлик қиёфасига кирувчидир. Чунки адаб тажриба орқали ўзлашади ёки одаб-қўшқма туфайли маъқул деб топилади.

Ҳар бир қавмининг ўз яшаш тарзи ва урф-одати мавжуд. Бунинг ҳаммаси ақл тавқифи (илҳом) ва инсоний табиат йўлини тутиш орқали эмас, балки тажриба, сабр-тоқат ва амал туфайли эгалланиб, таълим, малака, машқ ва шуғулланиш билан билиб олинади. Ана шунда ақл адаб устидан назорат ўрнатиб, закий таъбли киши адабга эргашади. Агар ақлга адаб керак бўлмаганида, Аллоҳ таоло юборган пайғамбарлар унга муҳтож бўлишмай, ўз ақллари билан кифояланардилар. Ривоят қилинишича, Набий соллаллоху алайҳи васаллам: «Мен гўзал хулқларни мукамал қилиш учун юборилдим», дедилар. Исо ибн Марямдан: «Сизга одобни ким ўргатди?», деб сўрашганда: «Менга ҳеч ким одоб ўргатгани йўқ, лекин подошн кўрсам, ўзимни ундан тортидим», деган экан.

Али ибн Абу Толиб розияллоху анҳу: «Аллоҳ таоло мақталган ва гўзал хулқларни Ўзи билан сизларнинг ўрганганда васила қилди. Шулардан бири билан хулқланиб, Аллоҳ таолога боғлашиш (розилигини топиш) кишига кифоя этади», деган. Донишманд Ардашер ибн Бобак: «Кўпчилик томонидан мақталиб, ҳамма жойда кўрк бағишловчи зийнат сифатида тан олинishi ва қанча вақт ўтганига қарамай, номи йўқолмай келиши адабнинг улуғ фазилат деб тан олинishiга далилдир», деди. Донишманд Махбул



шундай дейди: «Насаби улуғ бўлса ҳам, аммо одоби йўқ олимни хароба бинога ўхшатишган. Бино қанча бўй чўзиб борса, хавфхатари ҳам шунча кучаяди. Яна бундай олимни сувсиз дарёга ҳам менгзалганки, дарё қанча кенг ва чуқур бўлса, ўнқир-чўнқирни ҳам шунча кўркинчли бўлади. Яна бундай олимни унумдор бўлса ҳам, аммо ташлаб қўйилган қаровсиз ерга ўхшатишган. Қанча ўтса ҳам бундай ерни бегона ўтлар қоплаб, ҳашоратлар уясига айланади». Ибн Муқаффаъ: «Тапамизга қувват берадиган озикадан кўра аклимизга ақл кўнадиган одобга муҳтожмиз. Чунки ерга тушган уруғ сувдан маҳрум этилса, намлик старли бўлмаса, тупроқдан ниш уриб чиқмайди, кўркам тус олмайди», деган.

Асмаъий роҳимахуллоҳ шундай ҳикоя қилади: «Бир аъробий ўғлига: «Эй ўғлим, Аллоҳ таоло одобни ақлларга қувват берадиган устун ва аслзода бўлмаганларни безайдиган зийнат қилиб қўйди. Оқил кишининг феъл-атвори табиатан гўзал бўлса ҳам, барибир унга кўрк бағишлайдиган одоб керак. Қанча унумдор бўлишига қарамай, ҳосил бериши учун ер сувга муҳтож бўлганидек». Бир донишманд: «Одоб ақл суратидир. Ақлнинг ўзини хоҳлагандек қиз», деди. Яна бири: «Адабсиз ақл мевасиз дарахт, адаб борлиги учун мевали дарахтга ўхшайди», деган экан. Адабни икки асл мақомдан бири, дейилиши бежиз эмас. Балобат аҳлидан бири шундай деган: «Фазл (ҳурмат-эҳтиром) ақл ва одобда, насл-насабда эмас. Чунки одоби ёмон киши аслзодалигини бой берибди. Ақли кам киши ўз асли (келиб чикиши) дан адашибди». Адиблардан бири деди: «Олов ўтин туфайли аланга олгандек, қалбингни адаб олови билан алангалат. Адабни ўзинга ўлжа қилиб ол, уни эгаллаш иштиёқини бахт-омад деб бил, токи роғиб (рағбат қилувчилар) сендан умид қилиб турсин, роҳиб (тахдид қилувчилар) хайбатингдан кўрксин ва ҳамниша фойданг тегиши қутилиб, тўғрилиқ ва холиселигингга умид қилинсин». Олимлардан бири: «Адаб барча фазилатларга олиб боровчи йўл ва ҳар бир шариятга воситадир», деди. Фасоҳат аҳлидан бири: «Адаб насл-насабдаги айб-қусурларни бекитади», деган. Бу хусусда бир шоир шундай шеър битибди:



Аллоҳ яратган мавжудот ичра,
 Йўқдир ақлга ўхшаши сира.
 Инсон зоти ҳеч эришган эмас,
 Одобга тенг келар бирор ютуққа.
 Удуглик аслида тақводорликдир,
 Унга насл-насаб фахр тўйдирур.
 Илмда оқиллар учун зийнат бўлса,
 Енгилтаклик ҳилм аҳлининг офатидир.

Асмаъий роҳимахуллоҳ бир шеърда деди:

Бўлса ҳамки ақл мавтуд (туғма),
 Демасман беҳожат одобдан ҳам.
 Ақл ва адаб тунроққа сингган сувдек,
 Пайдо қилур ундан турфа чамани ҳам.
 Ақлдан бепасиб туғилган кимса,
 Мақомда ҳайвондан фарқи йўқ, бадном.

Тарбия икки томонлама бўлишиши тақозо этади. Биричиси, ёш вақтидан болага отаси берадиган тарбия. Иккинчиси, бола улғайиб, оқу қорани таниганда ўзига-ўзи оладиган тарбия. Ота берадиган тарбия болага ёш вақтидан одоб-ахлоқнинг асос ва меъёрларини ўргатишидир. Чунки ёш бола уларга кўпикма ҳосил қилиб, одатланган ҳолда вояга етади ва ёши улғайганида ўрганганлари асқотиб, тарбия олинганга қийналмайди. Зеро, бола ни-мани кўриб вояга етса, шу нарса унинг зеҳнида бир умрга муҳр-ланади. Агар ёш вақтида унинг тарбияси яхши бўлмаса, суяги қотгандан кейин адаб беришдан фойда кам. Ривоятга кўра, Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ҳеч бир ота фарзандига гўзал одоб ёки ёмонликдан тўсадиган тарбиядан афзалроқ хадяни бера олмайди», дедилар. Бир донишманд деди: «Ташвишлар кўпайиб, манғул бўлиб қолмасдан олдин болаларга одоб беришга шошилинғлар». Шоирлардан бири шундай деб шеър айтди:

Ёш новдани тўғриласанг, тўғри бўлур шубҳасиз,
 Қуриб қолган ёғочни эгмоқдан фойда йўқдур.
 Ёшликда болаларга одоб берсанг ганимат,
 Ёши ўтса уришма, барибир зое кетур.



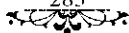
Бошқа бири деги:

*Отадан кўрган қилар фарзанд ҳам
Дарахт ўз шидизидан ўсар бегумон.*

Инсон улғайиб боргани сари олиши лозим бўлган адаб икки қисмдан иборат. Биринчиси, келишув ва шартлашув одоби, иккинчиси риёзат ва тузатиш одоби. Келишув ва шартлашув одоби ақл эгаларининг бир фикрга келиб, одоб бсрувчиларнинг бир овоздан маъқуллаб, рози бўлишларига тақлидан олинади. Уларнинг одобни истинбот этувчи келишувлари ва бир овоздан рози бўлишларига яхши деб маъқуллашни вожиб этувчи ҳужжат-далил мавжуд. Бунга муомала қоидалари ва кийиниш одоби бора-сида улар маъқуллаб, рози бўлганлари мисол бўлади.

Ҳозирги вақтда инсон ўзидан олдингилар маъқул деб топган муомала ва қоида ҳалдидан чиқмоқчи бўлса, одобдан узоқлашиб, мазамматга мустаҳиқ бўлиб қолади. Чунки кўникмага айланган урф-одатдан четланиш, келишув асосига кўра қабул қилинган қоидадан тан олмаслик, агар итоат этмасликка аниқ баҳона-сабаб бўлмаса, ақл тақозосига кўра, бундай йўл тутиши уни қоралашга муносиб деб топишни келтириб чиқаради. Ақлга эса ўша нарсанинг иттифок қилганларидан бошқача тарзда бўлиши ҳам жоиз бўлаверади. Бас, улар айнан ўзлари таълаган нарсани яхши деб маъқулласа, ундан бошқасини қабиҳ деб биладилар. Демак, бу нарса уни тарқ этувчисига мазаммат таважжух этиш жиҳатидан ақл тақозосига кўра вожиб бўлган нарсага мушорик ва ақлан бошқача бўлиши ҳам мумкинлик нуктаи назаридан зиддир.

Аммо риёзат ва тузатиш одобига келсак, ақлда унинг хилофида бўлиш дуруст-дуруст эмаслиги ҳақида оқил кишилар ихтилофга бормаган ҳолатга таянади. Бундай нарсаларнинг сабаби ақл билан изоҳланган, ҳақиқатда тўғрилиги далилга боғланган ва улардан қайси бирини қилишига нафс гувоҳ бўлади. Аллоҳ таоло нафсга тўғри йўлни топишга илҳом берганини шундай марҳамат қилади: «**Бас, унга фужурини ва тақвосини билдирди**» (Шаме сураси, 8-оят). Ибн Аббос розияллоҳу анхумо





бу оятни тафсирлаб: «Нафсга киладиган яхшиликни ҳам, тарк этадиган ёмонликни ҳам баён қилиб берди» деган. Кейинроқ ҳар биринишг сабабини ўз ўрнида келтириб ўтамизки, шундай қилинса, мақсадга мувофиқ ва яхшироқдир.

Рисъзат ва тузатиш одобининг дастлабки тамойили ҳар қачон ўз нафсини яхши деб ўйламасликдир. Мабодо уни яхши деб ўйласа, ўзининг ёмон сифатлари ва бемаъни феъл-атворларидан вокиф бўлмайди. Чунки нафс шаҳватларга буюрувчи ва ҳақдан кайтарувчидир. Аллоҳ таоло: «**Албагга нафс ёмонликка буюрувчидир**» (Юсуф сураси, 53-оят) деган. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Энг ёмон душман ўз нафсини; сўнг аҳлинг ва ундаи кейин эса қарамоғингдагилар», деганлар. Бир аъробий аёл бир кишининг ҳақиқа: «Аллоҳ таоло нафсингдан бошқа душманларингни мағлуб этиб, хор айласин», деб дуо қилган экан. Шоирлардан бири буни шундай деб назмга тизибди:

*Қалбим мени зиёнимга ундагай,
Қўнайтирар дарду алам, ғамимни.
Душманамдан қандай қилиб сақланай,
Тарк этмаса кеча-кундуз ичимни.*

Агар шундай бўлса, нафсни яхши деб ўйлаш уни ҳакам қилишга важ-баҳона ва воситадир. Нафсни ҳакам қилиш эса ҳукмронликни унга топширишни ва хулқ-атвор айнишини келтириб чиқаради. Агар инсон ўз нафсини яхши деб ўйлашни тўхтатиб, хошишини ортга суриб, маккорлик тамғаси билан тамға босиб, айбласа, ўзига итоат эттириб, гуноҳ-маъсиятдан тийилади. Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу деди: «Ким ўз нафсини бошқара олмаса, ҳақиқий ожиз ўшадир». Донишмандлардан бири деди: «Ким нафсига ҳукмини ўтказа олса, одамлар устидан ҳам ҳукмин ўтказа олади».

Аммо нафсни ёмон деб ўйланга келсак, бу хусусда турли фикрлар айтилган. Айримлар ёмон деб ўйлашда итоатини айблаш ва самимий маслаҳатини рад этиш маъноси бўлгани учун нафсни яхши эмас, деб ҳисоблаганлар. Нафсининг ҳалокатга олиб боровчи хийла-макри каторида яхшиликка олиб боровчи

яхшилиги ҳам бор. Нафси яхши деб ўйлаш ёмонликларидан хабари йўқлигини билдирса, ёмон деб ўйлаш яхшиликлари ҳақида тасаввур йўқлигини англатади. Ўз нафсининг яхшиликларини кўрмаслик ёмонликларини ҳам кўрмаслик билан бир хил. Чунки нафсдан на бирор ёмонликни кетказди, на унга бирор яхшиликни ато этади. Жохизнинг «Китобул баён» номли китобида шундай дейилган: «Киши ўз нафсини айбламда ҳам, уни яхши деб оқлашда ҳам мўътадил бўлмоғи керак. Чунки айбламда меъёрдан чиқилса, унга жабр қилиб, мазлумлар хорлигига дучор этади. Агар яхши деб ўйлашда ҳаддан ошилса, амиийи-нишончи кишилар бепарволигига топшириб қўйган бўлади. Бунинг ҳар бири учун ўзига хос машғулик бор. Ҳар бир машғулликда қанча машаққат бор. Ҳар бир машаққатда қанча билимсизлик бор. Ахнаф ибн Қайс деди: «Ким ўз нафсига зулм қилса, ундан бошқаларга ҳам зулм қилувчи, динини вайрон қилган киши ўз шарафини вайрон этувчи бўлади».

Бир тонфа нафси ёмон деб ўйлаш унинг ислоҳига йўл очиб, ғайратини янада оширади, деган фикрни билдиради. Чунки нафс табиатида ўзбошимчалик ва ҳаққа бўйсунмаслик одати бўлиб, бундан фақат унга қаҳр-ғазаб қилиш, яъни уни хафа қилиш билан қутулади. Шунингдек, нафсда мағрурлик ва кеккайиш одати ҳам борки, маломат қилинган вақтда бу нарса аниқроқ намоён бўлади. Чунки нафс нозланиб ўзини олиб кочадиган, хийла-макри билан алдайдиган маъшукадир. Агар нафси ёмон деб ўйланмаса, жафоси кўпайиб, гурури билан алдани осон. Шундай экан, нафсининг майсур-енгиллига қаноат қилиб, шубҳали хатти-ҳаракатига рози бўлади. Донишмандлардан бири: «Ким ўз нафсидан рози бўлса, одамлар газабига йўликади», деди. Бу ҳақда Кушожимнинг шундай шеъри бор:

*Нафсим газабидан қўрқиб ундан рози бўлмам,
Ўз нафсидан розилик газабини қўзғашдир.
Агар нафсдан рози бўлсам, одоби ортадиган
Амалларга бепарво ва сусткаш бўлиб қолур.
Буниг оқибатин ўйлаб, мени кўн-кўн айблар,
Бу ҳусусда унинг маломати эсуда кўндир.*



Абу Таммом Тоийнинг айтган мана бу сўзини мақталган:

Яхшилик ҳақида бадгумон бўлган киши

Ўгли ва шеърисга мафтун бўлган кишича эмас.

Яхшилик қилиш ҳақида ёмон гумонга боришни айб ва на ўз амалини кам деб ҳисоблашни маломат эмас, балки фазлга етказувчи ва зиёдаликка ундовчи деб биладилар. Модомики, ўз нафси нимани яширганини билиб, нимани сир тутишини тасаввур қилса, агар адашиш ва хато бўлса ҳам, ўзи яхши кўрган нарсада нафсга итоат этмаса, агар тўғри бўлса ҳам, нафс ёқтирмаган нарсадан қайтарилса, нафс измида бўлгандан кейин подшоҳи бўлиб, нафси ғолиб бўлгандан кейин ўзига бўйсундирибди. Абу Ҳозим Абу Ҳурайра розияллоху анхудан келтирган ривоятда Расулulloх алайҳиссалом: «Ўз нафсини енга олган киши ҳақиқатда кучли кишидир», дедилар. Авн ибн Абдуллох шундай деди: «Нафсини ўзига ёқмаган нарсани деб сенга итоат этмаса, яхши кўрганини қилмай, сен ҳам унга итоат этма, сени яхши билмайдиганлар мақтовига алданиб қолма». Балоғат ахлидан бири деди: «Ким ўз нафсини енга олса, юксак мақомга эришибди ва ўз шахватига сабр қила олса, муруватда етук бўлибди». Ҳар ким ўз нафси сир тутган нарсани билиб, махфий тутганидан хабар топгандан бошлаб унинг эгрилигини тузатиш, бузуклигини ислоҳ этиш ва тўғри йўлга солиш билан уни тияди. Ривоятга кўра, Оиша розияллоху анҳо: «Ё Расулulloх, инсон Роббисини қачон танийди?», деб сўраганида: «Агар нафсини таниса», дея жавоб бердилар.

Шундан кейин ўзи солиҳ ва тўғри деб ҳисоблаб, лоқайдлик туфайли вужудга келган эгрилик ва ўз ҳолига ташлаб қўйиш оқибатида пайдо бўлган оғишдан силоҳлик мукаммал бўлиши ва саодат давом этиши учун нафсига эътибор беради. Чунки меҳнат-машаққат эвазига тикланиб, кейин ҳолига ташлаб қўйилган ҳар қандай нарса зое кетувчи ва олдинига аҳамият берилиб, кейин қаровсиз қолдирилган нарса йўқолувчидир. Риёзат ва тузатиш одобининг турли ҳолатларига бағишланган алоҳида олти фаслни баён этамиз. Мазкур фасллар рия қилиш лозим бўлган хулқлар ва муолажа одобларини ўз ичига олади.

АВВАЛГИ ҚИСМ**БИРИНЧИ ФАСЛ****КИБР-ҲАВО ВА МАНМАНЛИКДАН****САҚЛАНИШ ТЎҒРИСИДА**

Кибр-ҳаво ва манманлик фазилатлардан маҳрум қилиб, разолатларни юзага чиқаради. Кимда кибр-ҳаво ва манманлик бўлса, насихатга қулоқ тутмайди ва одоб ўрганиши истамайди. Чулки кибр-ҳаво мартабадан ва манманлик эса фазилатдан келиб чиқади. Мутақаббир киши ўзини таълим олувчилар даражасидан юқоридаман, деб ўйлайди. Манманликка берилган киши ўз фазлини одоб ўрганувчилардагидан кўпроқ ҳисоблайди. Шунинг учун бу иккиси ҳақида кибр-ҳаво ва манманликни пайдо қиладиган ёмонлик ва иллатлар ҳақида сўз юритиш керак бўлади.

Аммо кибр-ҳаво нафратни пайдо қилади, яхши муносабатни бузиб, дўстлар қалбида адоват туйғусини уйғотади. Қаттиқ кораланганидан ҳам бу иллатнинг нақадар ёмонлигини билиб олса бўлади. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам амакилари Аббос розияллоҳу анҳуга: «Сизни Аллоҳга ширк келтириш ва кибрдап қайтараман. Албатта, бу иккиси Аллоҳдан тўсади», дедилар. Ардашер ибн Бобак деди: «Кибр аҳмоқликдан бошқа нарса эмас. Аҳмоқлик ўз эгасини қаерга олиб боришини билмай, кибрга етаклайди». Унинг айтган сўзи чиндан ҳам ҳақи ростдир. Ҳикоя қилинишича, Муторриф ибн Абдуллоҳ ибн Шиххир Мулахҳаб Ибн Абу Суфранинг кўйлагини ерга судраб, гердайиб кетаётганини кўрганда: «Эй Абу Абдуллоҳ, Аллоҳ ва Расулини ғазаблантирадиган бу қандай юриш?», деди. Мулахҳаб: «Мени яхши танимайсанми?», деди. У: «Нега танимас эканман: аввалинг ифлос нутфа эди, охириг ҳеч кимга керакмас мурдага айланасан, бу орада эса ичинг тўла пешоб ва ахлатдан бошқа нарса эмассан», деб жавоб берди. Ибн Авф буни шеърӣ назмга шундай тизди:

Калондимоглик қилиб, ўзича ҳаволанган

Кимса ҳолини кўриб, ажабландим қанчалар.



*Кечасина бор-йўғи арзимас, oddий ва заиф,
 Ҳақир сувдан яралиб, кибр этар шунчалар,
 Хушсурати заволга юз тутмасми эртага,
 Айланар-ку лаҳад ичра жирканч мурдага,
 Кеккайиб, кўкрак кериб юрса ҳам бузуи
 Кийимлари ичра нажас тутар уни эртага.*

Мулаҳҳаб бундай жавобдан панд ейдиган анойи эмас эди. Лекин у ўз ҳолини билмай қолиш залолатидан бир зиллат ва бетакаллуфлик хатоларидан бир хатодир. Аммо айни аҳмоқлик ва ўта кетган подонлик Нофесъ ибн Жубайр Ибн Мугъимдан келтирилган ҳикояда шундай келтирилган: «Одамларга дарс бераётган Лъло ибн Абдуррахмон Ҳирқийнинг халқасига Нофесъ ҳам қўшилиб, дарс тугагандан кейин: «Има учун бу ерда ўтирганимни биласизларми?», деди. «Дарс олиш учун», дейишди. У манманлик қилиб: «Йўқ, ундай эмас, балки сизлар билан бирга ўтириб, Аллоҳ таолога хокисорлигимни изҳор этмоқчи бўлидим», деди. Бунга ўхшаганлардан фазилатни умид қилиб бўладими? Ёки танбех фойда берадими? Ибн Муътаз айтган: «Акли қосир кишилар камолат эгалари хузурда ўз ҳоллари қандайлигини билишгач, кичикни улуғлаш ва ҳақирни кўтариш учун кибрдан фойдаланадилар. Кибр ҳеч нарса қила олмайди».

Аммо ужб-манманлик яхшиликларни яшириб, бир хилликни зоҳир қилади, ёмонликларни юзага чиқаради, кабиҳликларни ошкор этиб, фазилатлардан тўсади. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан шундай ривоят келтирилади: «Ужб-манманлик олов ўтинни сгандек яхшиликларни ёйди». Али ибн Абу Толиб карромаллоҳу ваҷҳаҳу: «Ужбланиш тўғрилиқ зидди бўлиб, ақллар офатидир», деди. Бузругмеҳр: «Эгасига ҳасад қилинмайдиган неъмағ такводир, эгасига раҳм қилинмайдиган бало уждир», деган экан. Донишмандлардан бири: «Киши ўзини баланд олиши ўз ақлининг ҳасадчиларидан биридир», деди. Кибр-ҳаво туфайли пайдо бўладиган нафратнинг ҳад-ниҳояси, калонди-моғлик бориб тугайдиган жохилликнинг охири йўқ. Бу шундай ишлатки, урфга айланган яхшиликларни кеткизади, ҳамма маълум ва аниқ фазилатлардан маҳрум қилади, эл орасида урфга ай-

ланган яхшиликларни маҳв этиб, доврук тутган фазилатлардан маҳрум этиш баробарида адоват кўзғаб, гина-кудуратни пайдо қилади. Бунинг канчалик ёмон иллатлигини билиб олиш учун сенга шунинг ўзи кифоядир. Умар ибн Ҳафс хикоя қилиб айтади: «Ироқдаги борган жойингиз қандай экан?», деб Ҳажжождан сўрашганда: «Яхши жой экан. Лекин канийди Аллоҳ менга тўртовини қатл қилишни пасиб этса-ю, шуларнинг қонини тўқини туфайли У зотга қурбат ҳосил қилсам», деди. «Улар кимлар?», деб сўрашди. Ҳажжож жавоб берди: «**Биринчиси, Муқотил ибн Мисмаъ.** Сижистонга волий этиб тайинлангач, одамлар олдига ёрдам сўраб келишганида мол-дунёсини кизганмай берди. Мансабидан олиниб, Басра масжидига кирганда одамлар унга тўнларини поёндоз қилиб тўшади. Ўшанда тўнлар устидан бирга юриб бораётган кишига: «Мана шундай шараф учун амал қилувчилар амал қилсин», деди. **Иккинчиси, Абдуллоҳ ибн Зайд ибн Зобён Таймий.** Басра аҳли бошига ташвиш тушганда у хутба қилиб, қисқа баён этиб бераётганда масжидда одамлар: «Ора-мизда сизга ўхшаганларни Аллоҳ кўпайтирсин», деб хайкиришди. У эса ҳаволаниб: «Аллоҳга ҳаддан зиёд ишни юкладингларда», деди. **Учинчиси, Маъбад ибн Зурора.** Қушларнинг бирида у йўлда ўтирса, нотаниш аёл ўтаётди: «Эй Аллоҳнинг қули, фалон жойга қандай борса бўлади?», деб сўрабди. У: «Эй зоти паст, мендек одам Аллоҳнинг қули бўладими?», дея жавоб қилибди. **Тўртинчиси, Абу Саммоқ Асадий.** У туясини йўқотиб қўйганда одамлар кидириб топишолмади. Шунда у: «Аллоҳга қасамки, агар туямни қайтариб бермаса, ҳеч қачон У (Аллоҳ) учун намоз ўқимайман», дебди. Одамлар туясини топиб: «Мана Аллоҳ туян-гизни қайтариб берди, энди намоз ўқинг», дейишса, у: «Менинг қасамим лафзида қатъий турувчининг қасами», деган экан.

Манманлик шунга ўхшаганларни қай даражада аҳмоқликка йўлиқтирганига эътибор бер. Шу манманликни деб ўтганларга ибрат ва қолганларга ўрпақ бўлиб қолдилар. Ўзини қатта олиб, ушба берилган мутақаббир киши ўз табиатидаги иллат нималлигини ва қандай синалаётганини билганида, албатта ҳоксорлик йўлини тутиб, димоғдорликни мулоқимликка, безовталиқни хоғир-



жамликка айлантирган бўлар эди. Ахнаф ибн Қайс деди: «Пешоб йўлидан икки марта ўтадиган банда қайси холига кибрланишига ҳайронман? Шоирлардан бири инсонни шундай тасвирлайди:

*Эй ўзига бино қўйиб, кибр изҳор қилувчи
Ўзингдан чиққан нарсага бир қараб қўйгин.
Сассиқ ҳиддан ҳамма бурун жийириб фуф дер,
Ўйлаб кўргин унинг ичида нима борлигин.
Ҳеч ким ўзидаги кибрни била олмас,
Одамзотда бошдан азизроқ аъзо борми?
Холбуки, шу бошида ҳам бешта чқинди бор:
Бурун оқар, қулоқ – бадбўй, кўз ёш тўқар, оғиздан сўлак оқар.
Эй тунроқдан яралиб, унга ем бўлувчи инсон,
Сен еб-ичиладиган нарсаган, бошиқа нима бор?*

Дунёда юксак обрў-эътибор ва баланд мартабали кишилар мутақаббирлик тўнини счиб, манманликдан узоқлашишга муносиб ва лойиқ деб каралади. Чунки улар ўз олий ҳимматлари туфайли ҳар қанча кўпин кам, ҳар қандай катгани кичик деб ҳисоблайдилар. Муҳаммад ибн Али айтади: «Олижаноб киши дунёдан ўзига бирон нарсага қадрли ва азиз деб билмаслиги лозим. Акс ҳолда ўшани деб ўзи хорланади». Ибн Саммоқ Мусо ибн Исога: «Улуғланишга лойиқ бўла туриб, камтар бўлиш сизга шарафингиздан ҳам катгароқ шараф», деган экан. Камтарлик ва шарафни бир маънодаги қарама-қарши икки ном деб, айтишлари ҳам бежизга эмас.

Мутақаббир бўлиш сабаблари. Бойлик, мансаб ва ўзи тенгилар билан аралашиб юрмаслик асосий сабаблардан биридир. Ҳикоя қилинишича, бир гуруҳнинг эргашиб келаётганини кўриб Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анху: «Ковушларингиз овозини мандан нари қилинглар. Чунки бу нодон кимсаларнинг қалби айнишига сабаб бўлади», деган экан. Ибн Масъуд розияллоҳу анху ортидан келаётган бир гуруҳга: «Қайтинглар! Бундай юриш эргашувчига зиллат, эргаштирувчига фитнадир», деган экан. Қайс ибн Абу Ҳозимнинг ривоят қилинишича, бир кишини ҳузурларига келтирилганда уни титроқ тутганини кўриб Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ўзингни бос, кўрқма! Мен оф-

тобда куритилган гўшт еб кун кечирган оддий бир хотишини ўғлиман», дедилар. Росулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам кибр илдизиши қуритиб, манманликка олиб келувчи воситаларни йўқотиш, нафс гурурини синдириш ва калондимомғлик устидан ғолиб бўлиш учун шундай дедилар. Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анхунинг айтган мана бу сўзи ҳам шунга якин. Бир куни ҳазрати Умар ҳаммани масжидга тўпланишини буюрди. Одамлар йнғилган, минбарга кўтарилиб, Аллоҳга ҳамд ва Расулulloҳга саловат айтгандан кейин шундай деди: «Эй инсонлар! Бани махзумлик тоғаларимнинг молларини боқиб юрганимда менга бир ховуч хурмо ва майиз берганлари ҳеч ёдимдан чиқмайди. Бугун эса ...». Шунда Абдурраҳмон ибн Авф: «Эй мўминлар амири, ўзингизни жуда настга уриб юбордингиз», деди. Ҳазрати Умар: «Эй Ибн Авф, ҳолингга вой бўлсин! Ўзим холи колганимда нафсим: «Мўминлар амири бўлсанг, сендан афзал ким ҳам бор?», деди. Мен нафсимга кимлигини тапнатиб қўймоқчи бўлдим».

Мунофиқликни ўзига одат ва касб қилиб олган, лаганбардорликни фирибгарлик ва найрапғозликка айлангирган хушомадўйларни улуғлаб, кўкларга кўтаришлари, атрофдагиларнинг ҳаддан ортик мақташлари ҳам кибр ва манманликка кагга сабаблардан биридир. Агар бу ишлари заиф ақл эгалари томонидан маъқул топилганини билишса, ҳисоб билиб, уларни алдаш ниятида гиж-гижлайверадилар ва бу ҳолатни устларидан кулиш учун восита қилиб оладилар. Ривоятга кўра, Набий соллalloҳу алайҳи васаллам бир киши бошқа бирини мақтаётганини эшитиб қолиб, унга: «Унинг белини уздинг. Агар мақтаганингни эшитиб қолса, нажот топмайди», дедилар. Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анху айтади: «Мақтов бу – «сўйиш» дир». Ибн Муқаффаъ: «Мақтовни қабул қилувчи ўзини мақтовчи маддоҳ кабидир», деган. Донишмандлардан бири айтади: «Ким ўзида йўқ нарсани деб мақталишни яхши кўрса, устидан кулишларига имкон берибди». Набий соллalloҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Бир-бирларингни мактаманлар. Чунки мақтов бу – «сўйиш» дир. Бирингиз ўз биродарини мақтамоқчи бўлса: «Шундай деб ўйлайман, ҳеч кимни Аллоҳ олдида оқламайман, десин», деганлар. Олдинги китобларда



Аллоҳнинг нозил қилганлари ичида шундай сўзлар келтирилган: «Яхшилиги бўлмаса ҳам яхшилиги бор дейишгани учун хурсанд бўлган кишидан ажабландим. У қандай қилиб ўзида йўқ нарсани деб хурсанд бўлади? Ёмонлиги бўла туриб, ёмонлиги бор дейишганда ғазабланган кимсадан ажабландим. У қандай қилиб ўзида бор нарсадан ғазабланади?». Шоирлардан бири айтади:

*Маддоҳ мактағида алданган эй жоҳил,
Ўз ҳақиқида билсанларингни ўйлаб,
Билмасани зинҳор-зинҳор устун келмасин.
У тўлиқ билмаса-да сўзлаб, сени олқишлар,
Сен эса шубҳаларинг натижасин яхши билсан.*

Бу оқил киши ўз нафси истагини рад этиб, мактовга инсониб қилинган уни тийини зарур бўлган муҳим вазифадир. Чунки нафс ҳар доим мактовни ёқтиришга ва олқиш эшитишга мойилдир. Шоир айтади:

*Пешқадам ҳам, нўноқ ҳам мактовни севар,
Инсон табиати мактовга ошиқ-беқарор.*

Агар ноўрин мактовларга алданиб, инсон ўз нафсига эрк берса ва бу талабини қондириш учун нафсига эргашса, шу туфайли чалғиб, мактовли фазилатлар ва инъом этилган яхшиликлардан бенасиб қолади. Оқибатда зоҳирининг мактовда айтилгани ёлғон, ботинида кабоҳат борлиги рост бўлиб чиқади. Бу иккисини бир-бирига қиёсланганда кўпроқ ростини инобатга олиш керак. Мактов бу ақлли киши асло рози бўлмайдиган, фахм-фаросат эгаси ҳаргиз алданмайдиган хийладир. Яхши билиш керакки, мактаётган киши мактови қабул қилинганини билса, ҳаддап ошириб юборадн, қабул қилинмаса, мағрурлик билан ўзини тортади. Шундай экан, асл ҳақиқатни ўзи яхшироқ билгани бопе мактовнинг таслиғи борасида унда яхши гумон эмас, балки мактовчини айблаш устунроқ бўлиши керак. Зеро, ҳаммаси тўғри бўлган мактов ҳам, барчаси чиндан айтилган олқиш ҳам кам учрайди. Шунинг учун фазилат аҳли ҳалдан ошишдан қўриқиб, тизилмаликдан қутулиш мақсадида олқиш ва мактовни



деб тилларига эрк беришни маъкул кўришмаган. Макхул роҳматуллоҳи алайҳи айтади: «Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: «Сизлар айбловчи, лаънагловчи, бир-бирингизни мактовчи ва беҳафсала бўлманглар». Асмаъий роҳматуллоҳи алайҳи ҳикоя қилади: «Абу Бакр розияллоҳу анҳуни макташса: «Эй Аллоҳим! Сен мени ўзимдан кўра яхшироқ биласан. Мен эса ўзимни улардан кўра яхшироқ биламан. Аллоҳим! Менга улар ўйлаганидан яхшироқ бўлишимни насиб эт. Улар билмайдиган гуноҳларимни кечир ва айтаётган мактовлари туфайли мени иқобга тутма», дер экан. Шоирлардан бири деди:

*Кишини қилган сўзал ишлари мактамаси,
Хар қанча фасоҳатли ва сўзамол бўлмасин,
Мактовчиси алжираган бўлиб чиқар.*

Кўпинча мактовни яхши кўриш мактовчиси ўзи бўлишига олиб келади. Бунинг биринчи сабаби одамлар унинг фазилатидан беҳабарлиги ёки ҳақларини поймол қилаётгани тўғрисидаги фикри бўлса, иккинчи сабаби ўзини мактаб, кўкларга кўтариш орқали айбини яшириб, уларни алдандир. Натижада одамлар унинг сўзига эрганиладиган ҳақиқат ва кулоқ тутиладиган ҳақ нарса деб қарайдиган бўлади. Учинчи сабаби ёқимли овоз ва роҳатбахш куй эшитмаган киши завқланиб, ўзича қўшиқ хиргойи қилаётгандек олқиш эшитиб, лаззатланиш, мактов ва мадх туфайли мамнунлик ҳосил қилишдир. Қандай бўлмасин, барибир бу очиқ-ойдин нодонлик ва шармандали айб-нуқсондан бошқа нарса эмас. Шеър аҳлининг бири айтади:

*Киши ўзини макташи ҳеч қачон шараф бўлмас,
Ёмонлайдиган ҳам, мактайдиган ҳам тақдирда бор.
Ўз-ўзига беришган баҳо ҳақиқат бўлмас тўғри,
Тўжжорлар ҳаммаси ҳам фойда кўравермас.
Сен умид қилганда йўқ пайтинг ҳамма тарафинг олмас.
Омонат олганлар барчаси омонатга вафо қилавермас.*

Оқил киши қалблар ихтиёр этган, яхшилик ва камчиликлар кўзгусига айланган чин ва ҳақиқий дўстларни ўзича яхши деб



ўйлаб юрса ҳам, аслида ёмон иллатларга самимий ва чин дилдан берган танбехларидан тўғри хулоса чиқариб олиши керак. Чунки улар тўғри мулоҳаза юритишдан ташқари соғлом фикрлари ила айб-қусурларни тузатиш учун берган танбехлари ўрнини мактовли амалларни маъқуллаш орқали тўлдирадилар. Анас ибн Молик розияллоху анху деди: «Расулуллох соллаллоху алайхи васаллам: «Мўмин мўминнинг ойнасидир. Агар унда бирор камчилик кўрса, тузатади», деганлар. Умар розияллоху анху: «Бизга ҳаюларимизни тухфа этган кишига Аллоҳнинг раҳмати бўлсин!», дер экан. Бир донишманддан: «Сизга айбларингиз айтилса, ёктирасизми?» деб сўрашганда: «Самимий насиҳат қилувчи тарафидан бўлса», деб жавоб қилган экан. Умар розияллоху анхудан келтирилган ривоят шунга яқин маънони ўзида жамлаган. Ҳазрати Умар Ибн Аббос розияллоху анхумодан: «Химе шаҳрига кимни волий қилишимизни маслаҳат берасан?», деб маслаҳат сўраганда: «Сиз муносиб топган ва муносиб деб билган кишини», деди. Умар розияллоху анху: «Ўша киши ўзинг эмасми?», деди. «Мен сиз тўғрингизда ёмон фикрга борсам, сиз мен ҳақимда шундай фикрда бўлсангиз, бу ҳолатда мендан қандай фойда кўрасиз?», деган экан у. «Мансур-ул ҳикам» да: «Ким ўз нафси айбини ошқор қилса, у нафсини оқлабди», дейилган.

Инсон кибр-ҳаво сабабларини йўқотиб, манманлик унсурларига барҳам бергач, кибр-хавоши камтарликка ва манманликни ҳоксорликка айлаштира олади. Бу улуғликнинг мустаҳкам риштаси, эгг асосий неъмат унсурини, калбларни муҳаббатга ошно қилиб, нафратдан тўсалиган энг муҳим восита ҳисобланади. Донишмандлардан бири деди: «Ким ўзини уч нарсадан халос этса, уч нарсага эришибди: «Исрофдан ўзини тийганлар азизликка, бахилликдан қутулганлар шарафга, кибридан воз кечганлар кароматга эришадилар». Мусъаб ибн Зубайр: «Тавозеъ шараф тузокларидир», деган. «Мансур-ул ҳикам» да шундай келтирилади: «Кимнинг тавозеъси давомли бўлса, шунга қараб дўсти ҳам кўпайиб боради».

Бир тоифа одамларга мансаб ва мартабалар таъсир қилиб, пайдо қилган феъл-атвор ва одатларини асл табиати бузуклик юзага чиқарса, бошқалардаги бегубор табиат ва мусаффолик гў-



зал фазилатларни вужудга келтиради. Чунки ҳолатлар ўзгаришининг яширин хулқларни ва махфий сирларни юзага келтирадиган лаззат ва завқи бор. Айниқса, улар босқичма-босқич ҳосил бўлмай бирданига, қутилмаганда эшик қоқиб келиб қоладиган бўлса. Ҳикмат аҳлидан бири айтади: «Одамларнинг гавҳари ҳолатлар ўзгарган вақтда ўзини намоён этади». Фазл ибн Саҳл: «Кимнинг мансаби обрў-эътиборидан юқори бўлса, у туфайли кибрланади. Агар мансаби ундан паст бўлса, тавозеъга эришади», деган экан. Балоғат аҳлидан бири деди: «Мансаб-мартаба борасида одамлар фикри икки хил, биринчиси, ўз фазилатлари, олижаноблиги ва инсонийлиги билан мансабдан устун туради. Иккинчиси, тубан ва пасткашлиги туфайли мансаб-мартабасидан фойдаланиб, обрў-эътибор қозонади. Ким мансаб-мартабадан юқори тура олса, у туфайли камтарлик ва хушмуомалалик хислати янада ошади. Ким мансаб-мартабаси туфайли улуғворликни касб қилса, у туфайли такаббурлик ва зулм тўнини кияди.

ИККИНЧИ ФАСЛ

ГЎЗАЛ ХУЛҚ ТЎҒРИСИДА

Ривоят қилинишича, Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Аллоҳ таоло сизларга Исломнинг дин бўлишини ихтиёр этди. Уни гўзал хулқ ва сахийлик билан икром қилинглар. У фақат шу иккиси туфайли мукамал бўлади», дедилар. Аҳнаф ибн Қайс айтади: «Сизларга энг ёмон дард нималигини айтиб берайми?», деди. Одамлар: «Ҳа, айтинг», дейишди. «Бадхулқ ва беҳаё тил», деб жавоб берди. Донишмандлардан бири: «Кимнинг хулқи ёмон бўлса, ризқи ҳам тор бўлади», деди. Бунинг сабаби аниқ. Балоғат аҳлидан бири: «Хулқи гўзал кишининг ўзи роҳатда, одамлар ҳам ундап омондадир. Бадхулқ кишининг ўзи ғам-гашвишга кўмилиб, одамлар ҳам ундан хавотирда яшайди», деган экан. Бир донишманд айтади: «Аҳлинг билан энг гўзал хулқинг ила муомала қил. Чунки улар орасида яшашнинг вақтинчалиқдир». Шоирлардан бири айтади:



*Агар бир қавмининг феъли бўлмас экан кенг,
Кенг дунё ҳам торлик қилур уларга.
Агар киши яратилмаган бўлса ақлли қилиб,
Ақл боғлиқ эмас ёшнинг улуглигига.*

Қачон гўзал хулқли бўлса, дўстлар кўнайиб, душманлар ка-
маяди. мушкули ишлар осон ҳал бўлиб, ғазабли қалблар мулойим
бўлиб қолади. Ривоят қилинадикки, Набий соллаллоҳу алайҳи
васаллам: «Гўзал хулқ ва яхши кўшниччилик юртларни обод қи-
либ, умрларни зиёда этади», дедилар. Донишмандлардан бири
айтади: «Ризқ хазиналари кенг феълликка боғлиқ». Бунинг са-
баби юқорида айтиб ўтганимиздек ёрдам берувчи дўстлар кўп-
лиги ва зиён етказувчи душманлар камлиги билан изоҳланади.
Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Сизларнинг
менга энг яхшиларингиз улфат тутиб, улфат тутиладиган, хулқи
гўзал, хушфеъл ва кўнгли очикларингиздир».

Гўзал хулқ юмшоқ феълли, мулойим табиатли, очик юзли,
нафратдан йироқ ва ширин сўзли бўлишдир. Росулulloҳ сол-
лаллоҳу алайҳи васаллам бу хислатларни баён қилиб: «Жаннат
аҳли заиф, юмшоқ, мулойим ва очик юзли кишилардир», деган-
лар. Биз тилга олиб ўтган бу хислатларнинг белгилаб қўйилган
ҳадлари ва ҳақли ўринлари мавжуд. Шоир айтганидек:

*Мусайфоман, синовчимга гоҳо лойқадирман,
Лойқасиз тиниқлик ҳам мустаҳсан эмас.*

Шоир «лойқа» деганда беодоблик ва баджаҳлликни назарда
тутмаган. Чунки бу иккиси шундай бир ёмонлик ва айбки, ҳеч ким
уни маъкуллаб, рози бўлмайди. Бу сўзи билан шоир ёрдам берувчи
маломатга қоладиган ва мувофик келувчи кораланадиган ҳолат-
ларда киши ўзини четга олиб туришини назарда тутган. Агар гў-
зал хулқларнинг белгили ҳадлари ва ҳақли ўринлари бўлса, шуни
деб ҳаддан ошиш лаганбардорликка ва унинг ҳақли ўрнидан оғиш
мунофиқликка айланади. Лаганбардорлик хорлик, мунофиқлик
эса насақчиликдир. Кимга бу икки сифат тамғаси босилса, унда
самимий дўстлик ва на мақталадиган аломат-белги мавжуд эмас.
Ҳаким Жобир ибн Абдуллоҳ розияллоҳу анхудан келтирган ри-



воятда Росулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам: «Энг ёмон инсон анавиларга бир юзи ва бошқаларга яна бир юзи билан борадиган иккиюзламачидир», дегашлар. Макхул Абу Хурайра розияллоҳу анҳудан келтирган ривоятда Росулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам: «Аллоҳ таолонинг хузурида иккиюзламачининг кадри ҳам, эътибори ҳам йўқ», дея марҳамат қилганлар. Саид ибн Урва айтади: «Кўриниши хунук ва махбари ожизлигига қарамай, ярим юзли ва ярим тилли бўлишим менга икки юзли, икки тилли ҳамда ҳар хил сўзли бўлишдан кўра яхшироқдир». Шоир деди:

*Мунофиқликни ўз аҳлига қўйиб қўйгин-да,
Ўзинг учун аниқ бир йўл ахтариб топгин.
Ё душман, ё дўст бўлишга иштигин доим.*

Иброҳим Ибн Муҳаммад деди:

*Қанча- қанча дўстларнинг севгиси тил учида,
Йўқ пайтингда уялмай хошлик ҳам қилишгай.
Кўришсам, устимдан истеҳзоли қулишгай,
Кетган заҳотим орқамдан менга ўқлар ёғилар.
Иккиюзламачи ҳам бор пайтинг мамнун этар,
Йўқ чоғингда нақ заққумнинг ўзи бўлгай.*

Кўпинча гўзал хулқ ва ҳоксорлик кутилмаган сабаблар ва тасодифий ишлар туфайли баджаҳллик ва уятсизликка ўзгаради. Ана шулар туфайли юмпoқлик баджаҳлликка, ҳоксорлик қўполликка ва очиқ юзлилик қовоғи солиқликка айланади. Бунинг сабаблари кўп.

Биринчиси, мансаб-мартабага қўтарилиш. Бу хулқларда ўзгарини ва таниш-билишлардан ўзини тортишни келтириб чиқаради. Бу ё паст табиат, ё қалби торлик туфайли юзага келади. «Ким мансаб-мартабаси билан фахрланса, ундан кетганда хорликка учрайди», дейилган. Яна: «Мансабидан кетиш хорлиги мансабдорлик кибри устидан кулади», дейилган.

Иккинчиси, мансабдан олиниш. Бунинг оқибатида хулқ ёмонлашиб, қалб сиқилади. Бу ё каттиқ куйиниш, ё бесабрликдан келиб чиқади. Хумайд Товилнинг келтиришича, Аммор



ибн Ёсир волийликдан олинганда бу унга оғир ботди ва: «Мен волийликнинг эмизиши мазали ва айрилиғи аччиқлигини билдим», деган экан.

Учинчиси, бой-бадавлат бўлиш. Бойлик туфайли пасткаш кишининг феъли айниб, кибр-ҳавога берилади, димоғи кўтарилиб, босар-гусарини билмай қолади. Шунинг учун: «Ким бой-бадавлат бўлса, кеккайиб қолади», дейишган.

Риёший шеър айтади:

*Даргазаб киши ҳисоблайди ўзича,
Дин ҳам, одоб ҳам бермаган нарсани
Мол-дунёдан топдим деб ўйлар ўзича.
Мендан улуғ киши ким деб сўраса биров,
Одамларнинг улуғи қумуш тангаси боридир.*

Шоирлардан бири айтади:

*Дунё сенга бойлик ато этса гар,
Давлатмандга айланиб қолсанг.
Авваллари бошинг сира ҳам
Чиқмас бўлса муҳтожликдан ҳеч.
Бойини фақирлик кийиминг ечиб,
Остидаги яширин пасткашликларинг.
Халойиққа ошкор этиб қўяр баногоҳ.*

Бойлик бузган нарсани унинг зидди фақирлик тuzатади. Қутайба ибн Муслим Ҳажжожга Шом аҳли айниб кетди, деб хат ёзганда, ризқларидан маҳрум қилиб кўйишни буюради. У шундай қилди. Ҳоли оғирлашган Шом аҳли Қутайба ҳузурда тўшланиб, қилмишлари учун кечирим сўрашга мажбур бўлишди. Волий бу ҳақда Ҳажжожга мактуб жўнатганида агар ақл-хушларини йиғиб олишган бўлса, олдинги ҳолига қайтар, деган жавобни олди.

Билгинки, фақирлик Аллоҳнинг катта лашкари бўлиб, шу туфайли ҳар қандай ўзбошимча ва манаман деган зўрлар ҳам хорланади. Ривоят қилинишича, Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Агар Аллоҳ таоло Одам боласини уч ҳолат билан хорлаб қўймаганда у ҳеч қачон бирон нарсага итоат этмас эди: фақирлик, касаллик ва ўлим», дедилар. Фақирлик туфайли хулқ яхши томонга



ўзгаради. Бу камбағалликка кўникиш хорлигидан ўзиши баланд тутиши, ё бойликни бой берганига афсус-надомат туфайли келиб чиқади. Шунинг учун Набий соллаллоху алайҳи васаллам: «Факирлик куфрга яқин туради. Ҳасад тақдирдан ғолиб келаёзди», деганлар. Абу Таммом Тоий шундай шеър айтади:

*Одам боласининг энг ажойиб ҳоли – феъл-атвори,
Моҳияти ҳақида ўйласанг, фикр адашиб кетар.
Озгина нарса билан қолгани уни хурсанд этар,
Ўзига захира бўладиган нарсидан безовта бўлар.*

Кўнинча бу ҳолатдан орзу-истаклар туфайли ўзига тасалли беради. Бир ривоятда орзу-хоҳиш амалга ошиши жуда кам, дейилган. Лекин орзу-хоҳиш ғам-ташвишдан овунчоқ ёки умид қилиш туфайли шодланишга эваз бўлиши мумкин. Абул Атоҳия айтади:

*Ғам-ташвишига тушиб қолган чоғинг,
Келтир орзу-хоҳишларни ҳаракатга.
Чунки орзу-хоҳишлар бир елтигич эрур.*

Бошқа бир шоир деди:

*Орзу-хоҳишга берилсанг, кечани шод ўтказурсан,
Албатта орзу-хоҳиш ҳеч нарсаси йўқлар сармоясидир.*

Шулардан бири акдни лол этиб, қалбни маингул қиладиган ғам-ташвишлардир. Сенинг уларга тоқатинг етмай, сабр қила олмайсан. «Ғам-андух заҳар кабидир», деб бежиз айтилмаган. Адиблардан бири: «Ғам-андух ғамгин киши қалбида йиғилган дарддир», деди. Шоирлардан бири деди:

*Йиғини ғам-ташвиш қилишинг боғланишидир,
Ҳаёт ғам-ташвишидан холи бўлмас ҳаргиз.
Бир иш амалга ошган пайт айб кўзга ташланар,
Агар тўлиқ бўлди дейилса, заволни кутасан.
Агар бир неъмат ичра бўлсанг уни асраб-авайла
Гуноҳу маъсиятлар неъматларни кетказар.
Аллоҳга шукр айтиб, уларни ҳимоя эт.
Чунки Аллоҳ жазоини тез берувчи Зотдир.
Дунё ҳузур-ҳаловатин лаззат деб билма асло,*



*Ахир, асал есанг ҳам фақат захри билан ейсан-ку,
Қанча тақдир мусибати яширин ҳолда келур,
То бошига тушмаса, одамлар уни сезишмас.*

Улардан яна бири танада ўзгариш қилганидек, феъл-атворда ҳам ўзгарини қиладиган касалликлар. Бу касалликлар феъл-атворларни ўртача бўлишга йўл қўймайди ва улар билан эҳтимолга қодир бўлмайди. Мутанаббийъ айтади:

*Янаш учун энг зарури соғлик ва ёшлиқдир,
Кимдан юз бурса агар, янаш ҳам юз бурар.
Кекса киши уф деса ҳаётдан безганимас,
Лекин қувват йўқлиги зерикни пайдо қилар.
Қачон хотин ҳаётда ўз тенгини топмаса,
Эркак бўлиб ўлишни истаб қолар беғумон.
Дунё тўхфа қилганин қайтариб олар албат,
Қошки, унинг саховати бахиллик бўлиб қолса.*

Яна улардан бири ёши улғайиб, кексайиш ҳам тана аъзоларида билинганидек, нафе хулқларига таъсир қилмай иложи йўқ. Тана олдин кўтарган оғирликларни кўтаришга қуввати етмай қолганидек, нафсининг ҳам олдин сабр қилган ишга қарши чиқини, келинчмовчилик оғриғи ва шунга ўхшаш ҳолатларга сабртоқати етмайди. Мансур Намарий айтади:

*Ёшлигим қадрига етмадим олдин афсус,
Ўтгандан кейин дунё унга тобеълигин билдим.
Эй нафе! Ёшлиқни бой бериш аччиқлигин тотмадинг,
Бой бериш аламин деб гам-қайғу чекмадинг ҳам.
Худди ундан безор бўлган мисоли ўзинг,
Бас, сен узрли эмасан, ташла шунга назаринг.
Ёшлиқ кунлари бунча қисқа деб қайғурмагин,
У қолдирган хотиралар бунча тотли ва ширин.
Оқ сочларга кўрар кўз, агар тикилса бирпас,
Ундан қочиш ва тийилиш қузатилар.
Ёшлиқни бой бериш деб нушаймонлик туюрдинг,
Агар сенга умр тугаши тасалли бермаса гар.*

Мана шу етти сабаб ҳаммада топиладиган ёмон хулқни пайдо қилади. Ёмон хулқни пайдо қиладиган хос сабаблар ҳам борки, нафе ёқтирмайдиган кек-адоватни унга мисол келтириш мумкин. Бу душманга нисбатан адоват пайдо қилиб, фақат унинг ўзигагина ёмон муносабатда бўлишга олиб боради. Агар хулқнинг ёмонлиги бирор сабаб натижасида пайдо бўлса, тузалиши ўшанинг кетишига боғлиқ бўлади. Сўнг зидди туфайли.

УЧИНЧИ ФАСЛ

ҲАЁ ТЎҒРИСИДА

Билгинки, яхшилик ва ёмонлик иккиси яширин маъно бўлиб, уларни белги-аломатларидан билиб олинади. Араб масалларида бирида: «Унинг мажҳул томони ҳақида кўзгу хабар беради», дейилган. Шоир Салм ибн Амр айтади:

*Сўраманг кишидан табиати ҳақида,
Бордир хабарчи – сувоҳ унинг юзида.*

Яхшилик аломати – юмшоқлик, вазминлик ва ҳаёдир. Ёмонлик аломати – қўполлик ва беҳаёликдир. Яхшиликда хайр бўлишининг ўзи ҳаёнинг яхшилик экани, қўполлик ва беҳаёлик ёмонлик эканининг ўзи нақадар ёмон иллатлигига кифоядир. Ҳассон ибн Атийя Абу Умома розияллоҳу анҳудан келтирган ривоятда Росулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам: «Ҳаё ва сукут иймоннинг икки шохчасидир. Беҳаёлик ва сергаплик нифокнинг икки шохчасидир», деган экан. Бошқа бир ҳадисда: «Менинг наздимда энг ёмонларингиз сергап ва оғзини тўлдириб манмапсираб, ўйламай гапирадиганлардир», дея ривоят қилган. Абу Салама Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилган ҳадисда Росулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам шундай марҳамат қиладилар: «Ҳаё иймондандир. Иймон жаннатдандир. Беҳаёлик тошбағирликдандир. Тошбағирлик дўзахдандир». Донишмандлардан бири айтади: «Ким ҳаё кийимини кийса, одамлар унинг айбини кўрмайди». Балоғат ахлидан бири шундай дебди: «Ўт-ўлан ҳаёти сувга боғлиқ бўлганидек, юзнинг ҳаёти ҳаёсига боғлиқ». Ба-



лоғат ахлидан бўлган бир олим киши: «Во ажаб! Уялмай қилган ишларинг кўплигидан хижолат чекмайсан-у қандай қилиб кўркмасдан қилиб юрган ишларинг узоқ давом этганидан кўркасан». Шоирлардан Солиҳ ибн Абдул Қуддус айтади:

*Юзинг суви оз бўлса, ҳаёси ҳам оз бўлар,
Суви оз бўлган юзда асло яхшилик йўқдир.
Сен ҳаёнгни сақлагин, ўзингда албат
Яхшининг ишига ҳаё эрур далолат.*

Кимнинг ҳаёси бўлмаса, уни ёмонликдан тўсовчи ва таъкик ишлардан қайтарувчи бўлмайди. Бундай кимса хоҳлаган ишини қилиб, ўзига маъқул йўлдан юриб кетаверади. Бу ҳақда Шуъба Мансурдан, у Рибъийдан, у Абу Масъуд Бадрийдан келтирилган ривоятда Расулulloҳ алайҳиссалом: «Эй одам боласи! Агар ҳаёнг бўлмаса, хоҳлаганингни қилавер!», деган инсонларга етиб келган хабар аввалги пайғамбарлик хабарларидандир», деганлар. Бунинг маънолари ва хитоб қоидаларини тушунмайдиган айримлар ўйлагандек, ҳаёсизларни гуноҳга ундаб, даъват этиш маъносида эмас. Шу маънода шоирнинг сўзи бор:

*Ўткинчи умр оқибатидан кўркмасанг,
Яна сен уялмасанг, ҳаё қилмасанг,
Хоҳлаганинг қилавер. Аллоҳга қасам,
Қачон ҳаё кетса, на яшаш, на дунёда хайр бор.
Ҳаёси бўлса агар, киши яхшилик билан яшар
Пўсти бўлса новда ҳам қуриб қолмасдан ўсар.*

Илм ахли мазкур хабар маъноси ҳақида турли фикрларни айтишган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Шошнӣ раҳматуллоҳи алайҳ «Усул ул-фикх» китобида шундай деган: «Бу ҳадиснинг маъноси шуки, ҳаё қилмаган кишини уни тарк этиш хоҳлаган ишини қилишга ва бирор тўсовчи уни тўса олмаслигига ундайди. Кишида ҳаё бўлиши керак. Чунки шу ҳаё уни ёмонликлардан қайтариб туради». Имом Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳнинг асҳобларидан бири Абу Бакр Розийдан ҳикоя қилган кишидан бу ҳадис ҳақида шундай деганини эшитдим: «Сен қилмоқчи бўлган ишларингни

олдин бир ўйлаб кўр, агар яхши ва гўзал бўлиб, оқибати хижолатли тугамаса, қайси бирини хоҳласанг; шуни бемалол қилавер». Бу фикрга кўра ҳаёни амаллар устидап ҳакам қилинмоқда. Иккиси ҳам ажойиб фикр. Биринчи қавлга кўра, ривоят матнига яқинроқ шарҳ. Чунки мазкур ҳадис Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан мактов эмас, балки ёмонлаш маъносида ворид бўлган. Иккинчи қавлга кўра: «Қулоқларинг эшитишни ёқтирган амалларни қилиб, эшитишни ёқтирмаган амаллардан четлан», деган маънодаги ҳадиси шариф борлигидир. Юқорида келтирилган ҳадисни ўз зоҳирий маъносига йўйиш ҳам мумкин. Мазкур ҳадис тўғрисида биринчи таъвил аниқроқ. Чунки Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг барча ҳадислари ўхшаш маъноларда бўлмай, аксинча, бир-бирига зид келмаган ҳолда ўзида кўп маъноларни ифода этадиган ҳикмат ва фасохат бобида эшг юксак мартабада туради.

ҲАЁНИНГ ТУРЛАРИ

Билгинки, инсондаги ҳаё уч турлидир. Биринчиси, Аллоҳ таолодан ҳаё қилиш, иккинчиси, одамлардан ҳаё қилиш ва учинчиси, ўзидап-ўзи ҳаё қилиш. Аллоҳ таолодан ҳаё қилиш Унинг амрларига бўйсуниб, қайтариқларидан қайтиш билан амалга ошади. Ибн Масъуд розияллоҳу анҳу ривоят келтирган ҳадисда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Аллоҳ таолодан ҳақиқий ҳаё қилинглар», дедилар. Саҳобалар: «Аллоҳ азза ва жалладан қандай қилиб ҳақиқий ҳаё қиламиз?», дейишди. У зот: «Қим бош ва унинг ичида, қорин ва унинг ичида нима борлигини ўйлаб кўрса ва дунё ҳаёти зийнатини тарк этса ҳамда ўлимни ва чириб-гўзишни зикр этса, чиндан ҳам Аллоҳдан ҳақиқий ҳаё қилибди», дедилар. Бу ҳадиси шариф жуда етук васиятлар сирасига қиради.

Китоб муаллифи Абулҳасан Мовардий айтади: «Бир кеча Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламни тушимда кўриб, у зотга: «Эй Аллоҳнинг Расули! Менга васият қилин», дедим. У зот: «Аллоҳ таолодан ҳақиқий ҳаё қил», дедилар. Кейин: «Одамлар ўзгариб кетди», дедилар. Мен: «Қаандай қилиб, эй Аллоҳнинг Расули», дедим. «Ёш гўдакка қараганимда юзида тишиқлик ва ҳаёни кўрар эдим, бугун қараганимда, ўша нарсаи кўрмайман», де-





дилар. Шундан сўнг ўзим тасаввур қилгандек ваъз-насихатларни сўзладилар. Хурсанд бўлганимдан ҳаяжонланиб, уларни эсимда сақлаб қололмадим. Эслаб қолишни жуда-жуذا хоҳлаган эдим, қанийди, эслаб қолганимда?! У зот Аллоҳдан ҳаё қилишдан олдин бирор сўз айтганлари йўқ. Олиб кўйилган тиниклик ва ҳаёни одамлар ўзгарганига сабаб қилиб, гўдак болани алоҳида тилга олдилар. Чунки гўдакнинг хатти-ҳаракати табиий ва самимий бўлиб, унга сохталик аралашмайди. Ўз умматини тўғри йўлга бошлаб, огоҳлантиришни тўхтамаган, узрларига ўрин қолдирмай, одоб беришни мунтазам давом эттирган ва тарбиясига ғамхўрлик қилган, ҳар бир замон ва аср учун ўз қайтарикларидан улуш ва буйруқларидан насиба тайин этган Пайғамбаримизга Аллоҳнинг саловат ва саломи бўлсин. Аллоҳ таоло уларни тадбик этишга ва Ўз тавфиқи билан доимий амал қилиб боришга муяссар айласин».

Ривоят қилинишича, Алқама ибн Улоса Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан: «Ой Аллоҳнинг Расули, менга насихат қилинг», дея сўраганда у зот: «Қавмингдаги виқорли ва хайбатли кишидан ҳаё қилганингдек Аллоҳ таолодан ҳаё қил», дедилар. Ҳаёнинг бу тури иймон қуввати ва тўғри эътиқоддан юзага келади. Шу боисдан Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Беҳаёлик куфрдир», деганлар. Яъни, Аллоҳдан ҳаё қилмасликда Унинг амрларига итоат этмаслик мавжудлиги учун уни куфрга ўхшатиш мумкин. Бошқа ҳадисларида: «Ҳаё иймон шизоидир. Бир нарсанинг тартибига фугур етса, ундаги нарсалар ҳар томонга сочилиб, тарқалиб кетади», деганлар. Одамлардан ҳаё қилиш озор бермаслик ва ёмонликни ошқора этмаслик тўғрисида амалга ошади. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилинади: «Одамларга озор етказмаслик Аллоҳга тақво қилишдир». Ривоят қилинишича, Ҳузайфа ибн Ямон розияллоҳу анҳу жума намозига бораётганида не кўз билан кўрсиники, одамлар жумани адо этиб, қайтиб келишаётган экан. Шунда дарров ўзини четга олиб: «Одамлардан уялмаган кишида яхшилик бўлмайди», деган экан. Башшор ибн Бурд айтади:

Кўпчилик яхши кўрса ҳам, ҳаё қилиб қалбни бураман,

Эртага дўшманлар гап-сўзин эслаб, нафси ифрат ила тияман.

Бу каби ҳаёнинг тури баъзан мурувват комиллиги ва мақтовии яхши кўришдан келиб чиқади. Шунинг учун Росулуллох соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ким ҳаё кийимини счиб таппаса, унинг ғийбаги йўқдир», деганлар. Яъни ундаги нафсоний хоҳиш устунлиги ва ор-номус йўклиги учун шундай дейилган. Аллоҳ билувчирок. Ҳасан Басрий Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан келтирган ривоятда Росулуллох соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Юриш, кириш, чикиш, ўтириш жойи, улфати ва суҳбатдоши кишининг муруввагидандир», деганлар. Шоирлардан бирининг шундай сағрлари бор:

*Кўп ҳолда хунук ишни қилишдан фақат ҳаё тўсар,
Агар йиғит сурбет бўлса, истаганини қилаверар.*

Бошқа бири айтади:

*Обрўни сақламасанг, Яратгандан қўрқмасанг,
Халойиқдан уялмасанг, хоҳлаганинг қилавер.*

Аммо ўзидан-ўзи ҳаё қилиш иффаг ва сақланиш туфайли пайдо бўлади. Доишмандлардан бири айтади: «Бошқалардан ҳаё қилганиндан кўра ўзингдан кўпроқ ҳаё қил». Адиблардан бири: «Ким бир ишни ошкора қилишдан уялиб, уни пинҳона бажарса, унинг ўз наздида қалри йўқлигидир», деган экан. Бир жамоа бирга юришни одат қилган улфатини зиёфатга таклиф қилишганда: «Мен кеча қирққа кирдим. Шу ёнга етганимдан ўзим уялаяман», дея жавоб қилган экан. Шоирлардан бири деди:

*Махфий ҳолатим ҳам ошкорасига ўхшар,
Бундай бўлиш менг табииатимдир.
Кечамнинг зулмату қоронғуси ҳам
Мен учун кундузим ёп-ёруғ эрур.*

Ҳаёнинг бу тури нафс фазилати ва қалб софлигидан юзага келади. Қачон ҳаё мазкур уч жиҳат туфайли мукамал ва тўлиқ бўлса, унда эзулик сабаблари тўлиқ мавжудлиги, ёмонлик сабаблари йўклиги, фазилати билан машҳурлиги ва яхшилик билан ёд этилишини билдиради. Шоирлардан бири деди:



*Мени подонлик, беҳаёлик, қариндошлар ҳақоратидан
Ҳаё. ислом, тақво ва олийжаноблигим қайтарар.
Менга ўхшаганларнинг фойдаси ҳам, зарари ҳам тегар.*

Агар айтиб ўтилган ҳаё турларидан бирига амал қилишда хатога йўл кўйилса, шунга яраша нуқсон ҳам юзага келади. Қанчалик мукаммал ва тўлиқ амал қилинса, ҳаёни ўзида намоён этган кишидаги фазилатлар ҳам кўпайиб боради. Раёший айтади: «Бир ривоятга кўра, Абу Бакр Сиддиқ розияллоху анху бу хусусда мана бу шеърни мисол қилиб келтирар экан:

*Ҳожатларинг бирма-бир очиқ айтилмай эса олдинг,
Ичингда қолганига уни белги ва шиора қилиб.
Албатта мен ҳаёсиз, омонати йўқ кимсани
Кўнчилик орасида яланғоч деб кўраман.*

ТЎРТИНЧИ ФАСЛ

ҲИЛМ ВА ҒАЗАБ ТЎҒРИСИДА

Муҳаммад ибн Ҳорис Ҳилолийнинг ривоят қилишича, Жаброил алайҳиссалом Набий соллаллоху алайҳи васалламга: «Эй Муҳаммад, дунё ва охирадаги улуг ва мукарам хулқларни олиб келдим: «Кечиримли бўл, яхшиликка буюр ва жоҳиллардан юз ўгир», деган экан. Суфён ибн Уяйна келтирган ривоятда Набий соллаллоху алайҳи васалламга: «**Кечиримли бўл, яхшиликка буюр ва жоҳиллардан юз ўгир**», (Аъроф сураси, 199-оят) ояти нозил бўлганда: «Эй Жаброил бу нима?», деганлар. Жаброил алайҳиссалом: «Билувчи Зотдан сўраб билмагунимча жавоб беролмайман», деди. Сўнгра қайтиб келиб: «Эй Муҳаммад, Роббинг сенга алоқани узган билан уни боғлашни, бермаганга беришни ва зулм қилганни кечиритишни буюрмоқда», деди. Ҳинном Ҳасандан келтирган ривоятда Набий соллаллоху алайҳи васалламга мазкур оят нозил бўлганда: «Сизлар Абу Зомзомдек бўла олмайсизларми?», дедилар. Абу Зомзом уйдан чиқаётиб: «Эй Аллоҳим! Мен ўз обрўйимни бандаларингга садақа қилдим»,

дея дуо қилар экан. Набий соллаллоху алайҳи васаллам: «Албатта Аллоҳ таоло ҳалим ва ҳаёли бандани яхши кўради, беҳаё ва сурбет бандани ёмон кўради», дедилар. У зот: «Ким ҳилмли бўлса, боншлиқ бўлади, ким фаҳмласа ва идрок этса, зиёда бўлади», деганлар. Уламолардан бири: «Ҳалимлик ақлдан афзалдир. Чунки Аллоҳ таолонинг ҳалимлик сифати бор, ақл билан сифатланган сифати йўқ», деди. Адиблардан бири айтади: «Ким ҳалимлик пихолиши экса, саломатлик мевасини теради». Балоғат аҳлидан бири айтади: «Кечириш ва юз ўғришдек обрўни ҳимоя қиладиган нарса йўқ». Шоирулардан бири айтади:

*Гўзал хулқларни жуда яхши кўрурман,
Айблаш ва айбланишини ҳеч ёқтирмайман.
Ҳалим бўлсам, сўкишини нега керак,
Сўкангич энг ёмон инсонлигин биламан.
Одамларни ҳурмат қилса, ўзи ҳам ҳурмат топар,
Менсимаган кимса эса ҳурмат топмас ҳеч қачон.*

Ҳалимликда обрў-эътиборни сақлаш, тан роҳати ва мактовга сазовор бўлиш борлиги учун наарафли ва ақл эгаларига муносиб хулқ саналади. Али ибн Абу Толиб каррамаллоху ваҷҳаҳу айтади: «Ҳалим кишининг ҳалимликдан оладиган фойдаси одамлар унга ёрдамчи бўлишидир». Газаб кўзгалган вақтда ўзини тутиб туриш хилмнинг ҳад-чегарасидир. Бунга эса туртки бўлувчи бир қанча сабаблар мавжуд. Нафси тутиб туришга ундовчи ҳалимликнинг ўнта сабаблари бор.

Биринчиси, жоҳилларга раҳм қилиш. Бу юмшоқ табиатлилиқка мувофиқ келадиган яхшилик саналади. «Мансур-ул ҳикам» да: «Ҳилм сабабларининг энг таъкидлиси жоҳилларга раҳм қилишидир», дейилган. Абу Дардо розияллоху анҳу бир гапни эшиттириб айтаётган кишига: «Ҳой! Бизни ҳақорат қилишда ҳалдан ошма, ярашишга ҳам жой қолдир. Биз ўзимиз ҳақда Аллоҳга осий бўлганларни Аллоҳга итоат қилишдан ортиқ нарса билан жазолай олмаймиз», деган экан. Имом Шаъбийни бир киши ҳақоратлаганда: «Агар сен айтгандек бўлсам, Аллоҳ мени кечирсин, агар сен айтгандек бўлмасам, Аллоҳ сени кечирсин»,



дея дуо қилган экан. Оиша розияллоҳу анҳо бир хизмаккорига жажл қилиб, жажлидан тушгандан кейин: «Тақвога қойил. Ғазабланганга шифо қолдирмаган», деди. Муовия розияллоҳу анҳу кийим тарқатганда Дамашқ аҳлидан бир кекса кишига берилган кийим ёқмади ва шу кийим билан Муовиянинг бошига ураман, деб қасам ичди. Халифанинг хузурига келиб нима деб қасам ичганини айтди. Шунда Муовия розияллоҳу анҳу: «Назрингизга вафо қилинг. Қария қарияни аясин-да, ишқилиб», деган экан.

Иккинчиси, ёрдам беришга қодир бўлиш. Бу бағирикенглик ва гўзал ишонч туфайли пайдо бўлади. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Агар душманингга қодир бўлсанг, шу қодир бўлиш шукронаси учун уни авф қил», дедилар. Донишмандлардан бири айтади: «Тажовуздан ўзини ҳимоя қила олмайдиган кишини жазолаш қарамли ҳислат эмас». Балоғат аҳлидан бири айтади: «Мақталган хулқлар ичида энг яхшиси ўч олишга қодир бўла туриб кечирган ва ўзи мухтож бўла туриб саховат кўрсатганлардир».

Учинчиси, ҳақорат қилувчига эътибор бермаслик. Бу нафенинг шарафи ва олийҳимматлик белгисидир. Донишмандлар айтганидек: «Мақорим мақталган хулқларга эга бўлгандек, ёмон хулқлардан ўзини тийиш нафс шарафидир». Бир ривоятда Аллоҳ таоло Яхё алайҳиссаломни ҳалимлиги учун саййид деб атаган, деб айтилган. Шоир айтади:

*Қавмлар олижаноб бўла олмас,
Азиз бўла олмас, то бошиқа қавм олдиди
Ҳилми ва мулоҳим бўла олмасалар.
Ҳақорат қилинсалар, ранг-рўйи ўзгармай,
Очиқ ва кўркам ҳолда кўрмағунингча.
Улуғликка ета олинимас улар барибир.
Бу ҳол ҳалимлиги ва кечиримли бўлишидир.
Ўзларини ерга уриш ёки насткашлик эмас.*

Тўртинчиси, ёмонлик қилувчини таҳқирлаш. Бу мутақаббирлик ва манманликнинг бир туридир. Ҳикоя қилинишича, Мусъаб ибн Зубайр Ирокка волий этиб тайинланганда бир куни аскарларга тарқатиладиган улушлар оялида ўтириб, жарчига



Амр ибн Журмуз қаерда деб, жар солиши буюрди. (Амр ибн Журмуз отаси Зубайрни ўлдирган котиб эди). «Эй амир, у бу ерлардан аллақачон кетиб бўлган», дейишди. У: «У нодон Абу Абдуллоҳ (Зубайр розияллоху анху) ни деб мени жазолайди, деб ўйладими? Эмин-эркин, бемалол ўз улушини тўлик олсин», деди. Одамлар буни кибрнинг энг маъқул деб тошилгани деб баҳолادилар. Баъзи пешволар шеърда шунга ўхшаш айтилган:

Хар қачон пашиа зингилаганда ҳайдадим.

Демак пашиа ҳам қадрлидир менинг учун.

Бир киши Ахлаф ибн Қайсни ҳар қанча ҳақорат қилса ҳам, унга наво қилмай тураверди. Шунда ҳалиги одам: «Аллоҳга қасамки, менга жавоб қайтаришдан уни олдида бечора ва хорлигимдан бошқа нарса тўсмади», деган экан. Шу маънода шоир айтади:

Сени тубанлигинг пашиани қутқаргандек қутқарар,

Қўлга туширишга ифлосликлари халақит берганидек.

Бир киши Ибн Хубайрага тегинштириб нимадир деганида бир оғиз гапирмай ундан юз ўгирди. Шунда ҳалиги одам: «Сени назарда тутаяпман», деди. Бунга жавобан у: «Мен сиздан назаримни олиб қочаяпман», деган экан. Шу маънода шоир айтади:

Обрўйингни тўкмай жўнаб қол.

Шу сен учун чин азизликдир.

Сен хор бўлган бўлар эдинг.

Агар унга теплашмоқ бўлсанг.

Амр ибн Али айтади:

Аҳмоқ сўз қотса, жавоб берма сўзига

Сукут сақламоқ афзал бундай касларга.

Нодонга сукут қилсам, ҳаёлида шундай дер:

«Жавоб беришдан оғиз қолдирдим уни».

Бешинчиси, ҳақоратга яраша жавоб қилишдан уялиш. Бу ўз иззаг-нафсини сақлаш ва мурувватнинг етук даражага етганини билдиради. Донишмандлардан бири айтади: «Аҳмоққа сабр қилиш у билан тенг бўлишдан яхшироқдир. Нодонга ин-



дамаслик унга ўхшашдан кўра яхшироқдир». Адиблардан бири айтади: «Халим одам ножўя иш қилмайди ва олийжаноб одам ёлғизланиб қолмайди». Лақит ибн Зуропа айтади:

*Бани Саъдга айт, менга нима бўлди, сизларга нима,
Қул қиласизлар, тоқатим етганча озод қилиш пайидаман.
Сизларни гўзал хислатларга устамонлигим,
Бадхўлқликка уқувсизлигим алдаб қўйган чамамда.
Агар сен менга қаҳр-газаб қилиб, озор берсанг
Марҳамат, қилавер, сен бадхўлқликка энчил ва моҳир.*

Олгинчиси, ҳақорат қилувчига мурувват кўрсатиш. Бу олийжаноблик ва инокликни яхши кўриш туфайли бўлади. Искандарга: «Фалончи ва фалончилар сизни камситиб, шаънингизга ёмон сўзлар айтди. Уларни жазоласангиз-чи?», дейишганда шундай деб жавоб берди: «Жазоларини берсам, мени камситиш ва ёмонлашда узрли бўлишадн». Бу у тарафдан кўрсатилган илтифот ва марҳаматдир. Ахнаф ибн Қайс: «Қачон менга бирор киши душманлик қилса, унга уч хислатдан бирини қўладим. Агар ҳурмати меникидан юқори бўлса, унинг кадрини эътиборга олдим, агар ҳурмати меникидан пастроқ бўлса, ўзимни ерга урмай кадримни билдим, агар у менинг тенгим бўлса, мурувват кўрсатдим», деган экан. Бу сўзларни Халил шундай деб шеърин назмга тизибди:

*Ким ёмонлик қилса гар, кечирмоқ йўлиш тутдим,
Агар унинг озор ва ёмонлиги кўп бўлса ҳам.
Инсонлар аслида учтадан бири бўлур:
Олийжаноб, шарафланган ва қарши чиқувчи рақиб.
Юқоридагини биллиб, уни деб ҳаққа эргашаман.
Ҳаққа итоят этиш ҳар доим лозим эрур.
Аммо ўзимдан пастдагига мулоим бўламан.
Агар таъна қилувчи бўлса ҳам менга ҳар чоқ,
У билан муносабатда обрўйимни сақлайман.
Аммо ўзим тенги бўлиб, хато қилса ёки адашса,
Мурувват қиламан, у фахр туфайли ҳокимдир.*

Еттинчиси, ҳақорат қилувчини тўхтатиш ва жанжалга барҳам бериш. Бу эҳтиёткорликдан юзага келади. Ҳикоя қилишича, бир киши Зирор ибн Қоъқоъга: «Аллоҳга қасамки, битта гап айтсанг, мендан ўнтасини эшитардинг», деди. У: «Аллоҳга қасамки, агар ўнта гап айтсанг ҳам, миқ этмай тураверардим», деган экан. Али ибн Абу Толиб розияллоху анху Омир ибн Мурра Зухрийга: «Энг аҳмоқ киши ким?» деб савол берди. У: «Энг ақлиман деб ўйлаган киши», деб жавоб берди. Ҳазрати Али: «Тўғри айтдинг», деди. «Энг ақлли киши ким?», деб сўради. У: «Нодопларни жазолашда сукутдан сарига ўтмаган киши», деди. Шаъбий раҳматуллоҳи алайҳ айтади: «Онамнинг хузурида бўлиш ва хизматларини қилиш менга насиб этмади. Лекин уни ҳақоратлаб қўймасин деб, ҳеч кимни ҳақорат қилмайман». Дошишманлардан бири деди: «Обўйишгни сақлашнинг юз ўғиринингдadir». Шоирлардан бири деди:

*Ҳилмда аҳмоқнинг озоридан қайтариш бор,
Аҳмоқ бўлма, аҳмоқликда ёвлаштириш бор.
Надомат фойда бермас пайти надоматчи бўласан,
Худди олди-сотти ўтиб бўлгандан кейин
Алданганини билиб, чорасиз қолганлардек.*

Бошқа бир шоир айтади:

*Сен билган ёлғону тўхматларинг айтавер,
Қулоғим қар эмас, ҳалимликим қар қилиб турар.*

Саккизинчиси, жавоб қайтарса, уқубатга йўлиқишдан кўрқиш. Бу кўрқоқликдан келиб чиқади. Кўпинча фикр шу нарсани вожиб этиб, эҳтиёткорлик тақозо этади. «Мансур-ул ҳикам» да: «Ҳалимлик офатлар тўсиғидир», дейилган. Шоир айтади:

*Хато қилувчи аҳмоқлигидан кўрқсанг, мулоийм бўл,
Допо киши ўз ишларида аҳмоқларга ўхшамас.*

Тўққизинчиси, олдин қилинган яхшилик ва зарур ҳақлар риоясини қилиш. Бу вафодорлик ва садоқат белгисидир. «Мансур-ул ҳикам» да: «Зиммадаги ҳақларга риоя қилиш энг улуғ ҳислатдир», дейилган. Шоир деди:



*Олижаноб кишига вафо қилиш фаризадир,
Насткашлик алдамчи ваъдабозга боғланиш эрур.
Улуғлардан ҳамроҳларига нисбатан исоф кўрасан,
Насткашлар исофеизига ўзинг шоҳид бўласан.*

Ўнинчиси, хийлакорлик ва қулай фурсатни пойлаб туриш. Бу айёрликдан келиб чиқади. «Мансур-ул хикам» да: «Кимнинг газаби юзага чиқса, макри оз бўлади», дея келтирилган. Адиллардан бири: «Нодоннинг газаби сўзида, оқилнинг газаби амалида бўлади», деган. Донишмандлардан бири: «Нодонга сукут сақлаган бўлсанг, демак, унга бошлаб жавоб бериб, адабини бердим, деб ҳисоблайвер», деди. Иёс ибн Катода айтади:

*Кўлларибиз жазолайди. фикримиз ҳилм бўлар,
Биз сўкишиш сўзда эмас, амалда кўрсатамиз.*

Шеър аҳлидан бири айтади:

*Насткашга мурувват кўрсатиб, ҳақоратни тарк этмоқ
Ҳақорат қилгандаги ҳақоратдан-да қаттиқроқ.*

МАҚТАЛГАН ҒАЗАБНИНГ БАЪЗИЛАРИ

Бу айтиб ўтилган ўнта сабаб ҳалим бўлишга чақиради ва улар бир-биридан афзал туради. Баъзиларининг афзал бўлмаслиги ундан вужудга келган ҳилмнинг ёмон бўлишини тақозо этмайди. Ҳилмнинг ҳаммаси фазилат бўлса-да, лекин ҳилмга энг афзал деб қаралган сабаблари ундагани яхшироқдир. Борди-ю мазкур сабаблардан бири мавжуд бўлмаса, у ҳилм эмас, хорлик деб қаралади. Биз ҳилмнинг ҳад-чегараси ҳақида ғазаб кўзгалган пайти нафси тийиб туриш, деб айтган эдик. Жаҳлни чиқарадиган ҳақоратни эшитганда ғазаб кўзгалмаслиги ор-номус ва ҳамият йўқлигини билдиради. Шунинг учун донишмандлар: «Уч кишини фақат уч ҳолатда билиш мумкин: саҳийни кийинчиликда, ботирни жангда ва ҳилмли кишини ғазаб чиққанда». Шоир айтади:

*Розилик ҳолатидаги ҳилм ҳилм бўла олмас,
Ғазаб чиққан ҳолатдагиси ҳақиқий ҳилм.*

Бошқаси айтади:

*Ҳилми даъво қилгани билай десанг жаҳлни чиқар,
Ҳилми фақат газабланган пайтдагина билинар.*

Нобига Жаъдӣи Расулудлоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ху-
зурларида шундай деб шеър айтди:

*Ҳилмда ҳайр йўқдир, унда мусоффолигин
Лойқаланишидан ҳимоя этар белгиси бўлмаса гар.
Жаҳлда яхшилик йўқдир, гар унда ҳилм бўлмаса,
Қачон бир ишни бошлаб, охирига етказмаса гар.*

Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам унинг сўзини инкор қил-
мадилар. Ғазабни чиқарадиган ишларда ғазабланмайдиган, ғазаб-
лантиришдан олдин ҳам, кейин ҳам ҳолати ўзгармай турадиган
киши шижоат, ҳамият, ўз қадрини билиш, қизганиш, ҳимоя қилиш
ва ўч олиш каби фазилатлардан маҳрум бўлади. Чунки улар ғазаб-
дан пайдо бўладиган хислатлардир. Агар инсонда шу хислатлар
бўлмаса, у хорликка юз тутати. Бундан бошқа фазилатларнинг
қалбларда ўрни ва на ҳилмнинг мукамал даражадаги эътибори
бўлади. Мансур айтади: «Ҳалимлик зиён келтирадиган вақтда ке-
чириш ожизликдир». Доишманлардан бири айтади: «Кечиринш
олижаноб кишини қанчалик ислоҳ қилса, пасткашни шунчалик
бузати». Амр ибн Ос розияллоҳу анҳу айтади: «Аҳмоқларингизни
ҳурмат қилинглар. Чунки улар сизларни уят ва шармандаликдан
сақлайди». Мусъаб ибн Зубайр айтади: «Қавмнинг аҳмоқлари оз
бўлганда, хор бўлар эди». Абу Таммом Тоий айтади:

*Уруш чиқса авжга жанг майдонида,
Бир тентак тенлаштириллар ҳилмилар мингига.*

Буш ғазабни устун кўйишга даъват ва жаҳлни чиқарадиган
ҳолат юз берганда итоат этишга ташвиқот деб тушунмаслик
лозим. Чунки киши ўз ғазабига эргашиб, қилиб кўйган ёмон ва
қабих ишлари жаҳли чиқмай турган вақтда кўлига киритган фа-
зилатларига қараганда кўпроқ. Жаҳлни чиқарадиган нарса ху-
жум бошлаган маҳал ғазаб кўзғалиб, туғёнга кела бошлаганда



уни қайтариб, ғалаёнини ҳалимлик билан ўчиради. Чора кўришга ҳақли бўлганларга чора кўришни бошқа бировга топширади. Қилинган яхшиликка яраша яхшилик қилувчилар албатта мавжуд бўлгандек, адолат билан жазо берувчилар ҳам йўқ эмас. Араблар: «Бир уйдан чиққан нарса унга яна киради», дейишади. Бунинг маъноси шуки, агар ундан яхшилик чиққан бўлса, яхшилик киради. Агар ёмонлик чиққан бўлса, ёмонлик киради, деганидир. Ибн Дурайд Абу Ҳотимдан шундай шеърни айтиб берди:

*Жоҳиллар жаҳлдан бир марта омон бўлса бас,
Обрўинг жоҳиллар учун бир ўлжага айланар.
Сен унга ҳалимлик ва подонликни бирлаштир,
Душманлик ва тинчлик ўртасидаги ҳолатда рўпара бўл.
Қачон сен аҳмоқ билан тенглашиб қилганин қилсанг,
Ақли расо дейшимас, у каби сен ҳам подондир.
Аҳмоқнинг обрўсин тўкма, ҳалимлик билан муроса қил.
Бунга кучинг етмаса, алоқани ўзиб, қутул.
У сендан кўп марта умид қилиб, бир марта ҳайиқар,
Ва шу иккиси ўртасида эҳтиёткорликни маҳкам тутар.
Унга қарши подонлик қилишдан бошқа чора бўлмаса,
Подонлардан ёрдам сўра, шундай қилиш матонатдир.*

Мазкур сатрлар ҳилмлик ва қаҳр-ғазабни бошқариш тўғрисидаги энг ҳикматли байтлардир. Бундай тадбирни инсон жоҳилга тенг бўлишдан бошқа чорани, ундан қутилиш ва у билан муроса қилишга ҳеч қандай илож топмаганда ё унинг ёмонлигидан кўркани, ё буйруғини лозим тутгани учун қўллайди. Аммо қутулиш иложи бўлиб, узоқлаштирилиши зарар бермайдиган кишига нисбатан шу йўлни тутса, унга хорланиш мумносибдир. Энг яхшиси, ундан юз ўгиришдир. Агар киши юқорида таърифланган мақомда бўлса, ғазаб уйғотиш билан унинг фойдаларини топади, ғазабланишдан ўзини тийиб, унинг қабоҳатидан сақланади ва ҳалимлик жаҳлни чиқарадиган ишларда унинг бошқарувчисига айланади. Шу баробарида унга ғазабланмаслик нуқси етмайди. Ҳалимликка эга бўлмаслик зиёдалиги ҳам қўшилиб қолмайди. Агар ҳилмдан узоқлиги учун ғазабга эргашса, йўлдан адашади, унинг сабабла-

ри ва келтириб чиқарувчи омиллари моҳиятини билиш ҳақида ўйлашдан фикри ожизлик қилади. Ҳатто у ақли ноқис, қарашиноашиқ, ҳужжати йўқ, сабрдан маҳрум бир бечорага айланади. Устига-устак, унинг руҳи ва жисмига салбий таъсир қилиб, бу таъсир жаҳл қилган нарсасидан-да кўпроқ зарар келтиради. Донишмандардан бири айтади: «Ҳаддидан ошган кишининг хатоси кўп бўлади», деган. Салмон розияллоҳу анҳу Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳуга: «Қайси нарса мени Аллоҳ азза ва жалланинг азобидан узоқлаштиради?», деди. У: «Ғазабланмаслик», дея жавоб қилди. Салафи солиҳлардан бири: «Аллоҳ азза ва жалланинг ғазабига яқин турган пайт банданинг ғазабланган пайтидир», деган экан. Балоғат аҳлидан бири айтади: «Ким ғазабини ичига юта олса, ғазаблантирганни яқсон қилибди». Адиблардан бири деди: «Қалбингги безовта қилган дарғазаблик каби кўзгайдиган нарса йўқ». Бир киши донишмандлардан бирига: «Менга насиҳат қилиш», деди. У: «Ғазабланма», деди. Ақли расо ва эҳтиёткор киши ғазаб қувватини ўз ҳилми билан қабул қилиб тўсмоғи, жаҳлдорлик ҳиссини эҳтиёткорлиги билан қарши олиб қайтармоғи керак. Шунда янада янги мақомга етиб, мақтовли оқибат билан сийланади. Адиблардан бири: «Аъзоларинг роҳати кўз юмушингдадир», деди.

Ғазаб ва жаҳлнинг чиқишига нафс ўзига ўзидан пастдан қилинган ҳужумни ёқтирмаслиги ва маҳзунликка юқорида қилинган ҳужумни ёқтирмаслиги сабаб бўлади. Ғазаб тана ичидан ташқарига ва маҳзунлик ичкарасига қараб ҳаракатланади. Ғазаб ошкор бўлганидан кишини ўлдирмайди, маҳзунлик яширин бўлганидан ўлдирди. Ошкорлиги учун ғазабдан тажовуз ва ўч олиш келиб чиқса, яширин бўлгани учун маҳзунликдан касаллик ва беморлик пайдо бўлади. Шу эътибордан маҳзунлик ўлимга олиб борса ҳам, аммо ғазаб унга олиб бормайди. Ғазаб билан маҳзунлик орасидаги фарқ шу.

Билгинки, ичдан ташқарига чиқаётган ғазабни босиш учун ҳилмга ёрдам берадиган сабаблар мавжуд. Шулардан бири Аллоҳ азза ва жаллани эслашдир. Аллоҳни эслаш кишини Ундан кўрқишга, кўрқиш эса илоатга қақиради. Натижада инсон одобга қайтиб, унинг айтганини бажаради. Ўша маҳалда ғазаб ўз-ўзидан ти-



йилади. Аллоҳ таоло: «**Қачон эсдан чиқарсанг, Роббингни зикр қил**» (Каҳф сураси, 24-оят), деган. Икристи раҳматуллоҳи алайҳ бу оятни «Ғазабланганинда», дея тафсир қилган. Аллоҳ таолонинг: «Агар сенга шайтон томонидан «санчиш» содир бўлса, Аллоҳдан паноҳ сўра», деган оятидаги «Санчиш содир бўлса», сўзи «Сени ғазаблантурса, Аллоҳдан паноҳ сўра. Албатта У эшитувчи, билувчидир. Яъни У зот жоҳилнинг жоҳиллигини эшитувчи ва сендан ғазабни кетказадиган нарсани билувчидир», деган маънони билдиради. Айтишларича, Тавротда шундай ёзилган экан: «Эй одам боласи! Ғазабланганинда мени эсла, ғазабланганимда сени эслайман ва ҳалок қиладиганларим қаторида сени ҳалок қилмайман».

Ҳикоя қилишича, форс подшоҳларида бири вазирига хат ёзиб бериб: «Буни жаҳлим чиққанда менга тутказасан», дебди. Унда: «Нега ғазабланасан. Бор-йўғи оддий одам бўлсанг: Ердагиларга раҳм қил, осмондаги Зот сенга раҳм қиладиган», дея битилган экан». Донишмандлардан бири деди: «Аллоҳ таолонинг куч-қудратини кўз олдига келтира олган киши унинг бандаларига зулм қилишдан ўзини тияди». Абдуллоҳ ибн Муслим ибн Муҳориб Ҳорун ар-Рашидга: «Эй мўминлар амири! Сиздан ҳузурда сизнинг хорлигингиз, менинг ҳузурингиздаги хорлигимдан-да оғирроқ ва сизни жазолашга мени жазолашингиздан-да қодирроқ Зотни ўртага қўйиб мени афв этишингизни сўрайман», деди. Халифа Аллоҳнинг қудратини эслаб уни кечирди. Ривоят қилишича, бири киши Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга қалби қаттиклигидан шикоят қилганда: «Қабрларни зиёрат қил ва қайта тирилиш ҳақида ўйла», деган экан. Баъзи тоифаларнинг подшоҳлари қачон ғазабланса, олдига ўздан олдин ўтган подшоҳларнинг хилхоналари қалитлари ташланар, шу билан унинг ғазоби тарқар экан. Шунинг учун Умар ибн Хагтоб розияллоҳу анҳу: «Ким ўлимни кўп эсласа, дунёдан озига қаноат қиладиган», деган.

Иккинчиси, ўзи турган ҳолатдан бошқа ҳолатга кўчиш. Ҳолат ўзгариши ва бир ҳолдан бошқа ҳолга ўтиш туфайли ғазаб тарқайди. Халифа Маъмун ғазабланганда ёки кимдидир ҳақорат қилганда шундай қиларди. Форелар: «Турган киши ғазабланса, ўтирсин, ўтирган киши ғазабланса, турсин», дейишар экан.

Учинчиси, ғазабланиш оқибатида пайдо бўладиган пушаймонлик ва аламзадаликнинг ёмон экани ҳақида фикр юритиш. Абравез ўғли Шервайхга йўллаган мактубида: «Сен томондан айтилган бир оғиз сўз қон тўкса, бошқа бири сақлаб қолади. Буйруғинг сўзинг туфайли ижро этилади. Ғазабланган пайтда сўзинг нотўғри бўлиши, авзойинг ўзгариши ва танангда енгилтаклик кузатилишидан саклан. Албатта подшоҳларнинг жазо беришлари иложи этишидап ва кечирришлари ҳалимликларидан бўлади». Донишмандлардан бири айтади: «Қўл остингда бўлмаганларга қаҳрингни сочиш ожизлик ва қўл остингда бўлганларга шундай қилиш пасткашлиқдир. Адиблардан бири айтади: «Ғазаб азизлигидан узоқ бўл. Чупки у узр сўраш хорлигига олиб боради». Шоир деди:

Ғазаб ичра эгалласа сени азизлик,

Узр сўраш хорлигини ёдингда тут.

Тўртинчиси, кечирриш савоби ва афв этиш мукофотини эслаш. Бу ҳолатда инсон ажр-савоб ва мукофотга қизиқиб, ёмонлик ва жазодан қўрққани туфайли нафси устидан голиб келади. Набий соллаллоху алайҳи васаллам айтадилар: «Қиёмат куни нидо қилувчи шундай нидо қилади: «Ажр-мукофоти Аллоҳнинг зиммасида бўлганлар турсин». Шунда одамларни кечирганлар турадилар, деб ушбу оятни ўқидилар: **«Бас, ким кечирса ва ислоҳ қилса, унинг ажри Аллоҳнинг зиммасидадир»** (Шўро сураси, 40-оят). Ражо ибн Ҳайва Абдулмалик ибн Марвонга Ибн Ашъас асирлари тўғрисида: «Аллоҳ таоло сизга ўзингиз яхши кўрган ғолибликни берди. Энди сиз Аллоҳга У яхши кўрган афвини бериш», дегани диққатга сазовордир. Набий соллаллоху алайҳи васаллам дедилар: «Барча яхшиликлар уч хислатда жамланиб, шу хислатлар кимда бўлса, иймонни мукамал даражага етказибди: рози бўлса, розилигини ботилга киритмаган, ғазабланса, ғазоби уни ҳақдан чиқармаган ва қодир бўлса, афв қилган». Бир кишидан ёқимсиз сўзни эшитиб, Умар ибн Абдулазиз: «Шайтон мендан ғолиб чиқишини хоҳлади: Султон иззати учун бугун сендан ноил бўладиган нарсага эртага мендан ноил бўлмайсан. Кетавер, Аллоҳ сенга раҳм қилсин», деди .



Бенинчиси, ўзи томон қалблар бурилганини ва нафслар мойил бўлганини эслашдир. Одамлар ундан ва улардан кейин ўзидан нафратланиши туфайли юкоридаги ҳолатни бой беришни маъқул кўрмай, газабланишдан тийилади. Яхши муносабат ва гўзал мақтов йўлини ихтиёр этади. Ибн Абу Лайло Атийядан, у Абу Саъид розияллоху анхудан ривоят қилган ҳадисда Расулulloҳ соллаллоху алайҳи васаллам айтадилар: «Авф-кечириш туфайли бирор кишининг азизлиги зиёда бўлмай қолмаган. Кечиринглар, Аллоҳ сизларни азиз қилади». Балобат аҳлидан бири айтади: «Дарҳол ўч олиш улуғ кишилар одагидан ва неъматларни зое кеткизини олижаноблик шартларидан ҳисобланмас». Маъмун Иброҳим ибн Махдийга: «Сенинг ишинг ҳақида маслаҳатлашсам, қатл этишни маслаҳат бердилар. Лекин мен гуноҳингдан қадринг баландлигини билиб, сени ҳурмат қилиш лозим бўлгани учун қатл этишни хоҳламадим», деди. У бунга: «Эй мўминлар амири, тавсия қилувчи сиёсатда жорий бўлган одатни тавсия қилган, лекин сиз ғолибликни ўз одатингиз авф этишдан топишга қарор қилдингиз. Агар жазо тайин этсангиз ҳам, буни қилишда сизга ўхшаганлар бор. Агар авф этиб, кечирсангиз, буни қилишда сизга ўхшаши йўқ», деди ва шундай деб шеър айтди:

*Сиз тарафдан менга етган яхшилик,
 Ҳузурингизда уни қилмишим учун
 Менинг узримни ҳозирлади.
 Сиз менга таъна ва на маломат қилмай,
 Мени билишингиз ўзиёқ, ҳузурингизда
 Айбсиз ва адолат гувоҳи мақомида бўлишимга ҳужжат.
 Сиз менга қилган яхшиликдан топсам гар,
 Олижанобликдаги улушингиздан кўра
 Тубанликда менинг улушим кўпроқ.
 Инсоф ила авф этиб, инсоф ила ташланасиз.
 Сиз кечирган ва жазолаганлар йўқ десам бўлмас.*

БЕШИНЧИ ФАСЛ

РОСТҒҶЙЛИК ВА ЁЛҒОН ТҶҒРИСИДА

Энг ростҒҶйлар ростҒҶйи Аллоҳ таоло деди: «Сўнгра ёлво-рамиз, ёлғончиларга Аллоҳнинг лаънати бўлсин», деймиз» (Оли Имрон сураси, 61-оят).

Аллоҳ таоло деди: «Ёлғонни фақат Аллоҳнинг оятлари-га иймон келтирмайдиганларгина тўқирлар». (Наҳл сураси, 105-оят).

Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам Ҳасан ибн Али розияллоҳу анҳумога: «Шубҳалисини тарк этиб, шубҳасизига ўт. Албатта, ёлғон шубҳа-ғумоц, ростҒҶйлик хотиржамликдир», деди. Яна бир ривоятга кўра, у зот марҳамат қиладилар: «Ғилини ислоҳ қилиб, унинг жиловиши тортган, ҳақ йўлини тилига лозим тутиб, тилига эрк беришни одат қилмаган кишига Аллоҳнинг раҳмати бўлсин». Сафвон ибн Сулайм келтирган ривоятда Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан: «Мўмин кўрқоқ бўлиши мумкинми?», дея сўрашди. У зот: «Ҳа», дедилар. «Бахил бўлиши мумкинми?», деб сўрашди. «Ҳа», дедилар. «Ёлғончи бўлиши мумкинми?», дейишганда: «Йўқ», дедилар. Ибн Аббос розияллоҳу анҳумо Аллоҳ таолонинг: «**Ҳақни ботилга аралаштирма**нг», деган оятини «Ростни ёлғонга аралаштирма»нг», дея тафсир қилган. «Мансур-ул хикам» да шундай сўзлар келтирилган: «Ёлғончи ўғридир. Ўғри молингни ўғирласа, ёлғончи ақлингни ўғирлайди». Донишмандлардан бири айтади: «Ёлғон сўзлагандан кўра соқов юрган яхшидир. РостҒҶйлик энг олий бахтдир». Балогат аҳлидан бири шундай деган экан: «Тўғри сўзли одам ҳимоя қилинади ва улуғланади. Ёлғончи-каззоб эса хор-зор қилинади». Адиблардан бири айтади: «Ҳақ каби қилич, ростҒҶйлик каби ёрдам берувчи йўқ». Шоирлардан бири деди:

*Ўйлаб кўрсанг яхшилаб, тўғри сўздир ўқ,
Одамийлик ва гўзалликни кетказадиган.
Кишилардан кўркамликни йўқотадиган,
Бехосият ёлғондан кўра бирор нарса йўқ.*



Оқибати хунук ва натижалари жирканчлиги бўлганидан ёлғон барча ёмонликларни ўзида тўплаб, ҳамма айбларнинг аслига айланди. Чунки у чақимчиликни пайдо қилиб, нафратни уйғотади ва нафрат ўзаро душманлик ва адоватни вужудга келтиради. Душманлик бор жойда на тинчлик ва на роҳат бор. Шунинг учун ҳам: «Рост сўзи кам кишининг дўсти кам», дейишган.

Вафо ва хилоф келгуси ваъдаларга тааллуқли бўлганидек, рост ва ёлғон бўлиб ўтган хабарларга тегишлидир. Бир нарса ҳақида қандай бўлса, шу ҳолича хабар беришни рост, унинг аслига хилоф ҳолда хабар беришни ёлғон дейилади. Бунинг ҳар бири учун сабаблар бор. Ростнинг сабаблари лозимий, ёлғонники оризадир. Чунки тасдиқловчи ақл ҳам, муаккада шариат ҳам ростгўй бўлишга даъват этади. Ақл ёлғондан қайтариб, шариат уни ҳаром деб таъқиқлайди. Шунинг учун рост хабарлар ёлғонга тил бириктириб, бўлмайдиган даражада кенг ёйилиши жоиз бўлса ҳам, ёлғон хабарларнинг кенг ёйилиши жоиз эмас.

Зеро, рост ва ёлғон ҳақида одамлар иттифоқи сабаблар иттифоқига боғлиқ. Ростлик сабаблари устида кўпчилик бир-бири билан мувофиқ келиши, ҳатто бир хабарни нақл қилувчилар ўзаро келишиб олиш иложи бўлмаган даражада адабни ташкил этиши мумкин. Бундай пайтда калб ҳам уни рост деб қабул қилади. Чунки унинг сабаблари фойдали ва одамлар ҳам унга иттифок қилишлари мумкин. Ўзаро келишиб олиш иложи бўлмаган кўпчиликнинг бир хабарни нақл қилишга иттифоқи ёлғон бўлмайди. Чунки уни айтишга ундовчи сабаблар фойда келтирмай, кўп ҳолда зарар келтиради. Шунинг учун одатда кўпчиликнинг бефойда сабаблар устида бирлашиши одат тусини олмаган. Даъват этувчи сабаблар бир бўлгани учун ростга иттифок қилиш жоиз. Даъват этувчи сабаблар мос келмагани учун ёлғонга иттифок этиш жоиз эмас. Ростгўйлик ва ёлғончилик сабаблари мавжуд экан, иложи борича уларнинг сабабларини айтиб ўтиш лозим.

Ростгўйлик сабабларидан **биринчиси** ақлдир. Чунки ақл ёлғоннинг ёмон нарса эканини такозо қилувчидир. Айниқса, бирон наф келтирмаса ва бирор зарарни даф этмаса. Ақл яхши деб тошилган нарсани қилишга ундаб, ёмон деб ҳисобланган нар-



сани килишдан қайтаради. Шоирларнинг очик-ойдин ёлғонга айланган муболағали байтларидан яхши дейилганлари ақл ўлчовида ёлғоннинг маъқуллашишига хужжат бўлмайди. Буига мисол тариқасида Аздий деган шоирнинг менга ўқиб берган байтларини келтирса бўлади:

*Фикрим у ҳақиқда ўйла-ўйлаб,
Юз чехрасига айланиб борар.
Унда хаёлимдан асар ва из бордир,
Кафтим у билан қўл бериб кўришса,
Унинг кафтини оғритиб кўяр.
Кафтимнинг тегиб, бармоқларида
Жароҳат асари ва излари қолар.
Қалбимдан кечган хаёл эди бу
Бас уни ўша ҳолича қораладим,
Фикр чизганини ҳеч нарса урдалай олмас.*

Аббос ибн Ахнафшнинг сўзи ҳам бу қадар муболағали бўлма-са ҳам, лекин шунга ўхшаш жихати йўқ эмас:

*Ингичка хатда ёзганимни айтасан,
Нега қалинида ёзганимни айтмайсан.
Унга: «Озиб кетдим, котибига ёрдам берай деб
Хатим ҳам озиб кетди», дедим.*

Чунки бу ўхшатиш ташбехда муболаға ва шеърый санъатда маҳторат даражасига кўтарилди. Дарҳақиқат, ҳол шавоҳиди уни ёлғон фирибидан чиқаради. Шунинг учун маҳорат бобида яхши деб эътироф қилиниб, ақлан ёмон деб ҳисобланмади. Агар ёлғон ўзи қораланган бўлса ҳам.

Иккинчиси, ростга эргашиш ва ёлғондан қайтишни ворид этувчи дин. Чунки шарият ақл ман этганига руҳсат бермайди, балки ёлғон таъқиқи тўғрисида ақл такозо этганига кўшимчалар қилади. Зеро, фойда келтирса ҳам, зарарни даф этса ҳам, барибир шарият ёлғонни ман этади. Ақл эса фақат фойда келтирмаган ва зарарни кетказмаган нарсадан қайтаради, холос.

Учинчиси, мурувват. Мурувват ҳам ёлғондан ман этувчи бўлиб, ростгўйликка ундайди. Бу ҳислат баъзан одобсизликка



ўтиб қоладиган амаллардан қайтаради. Шундай экан, жирканч ва ёмон амаллардан қайтаришни аниқ.

Тўртинчиси, ростгўйлик туфайли танилишни яхши кўриш. Бундай кишининг сўзи ерда қолмайди, пушаймонлик етмайди. Баллоғат аҳлидан бири айтади: «Ҳақ мурожаат қиладиган жойнинг, ростгўйлик - интиладиган мақсаднинг бўлсин. Ҳақ энг кучли ёрдамчи ва ростгўйлик энг афзал дўстдир». Шоирлардан бири деди:

*Тилигни рост сўзга ўргат, насибадор бўласан,
Албат тилини нимага ўргатилса, шунга одатланар.
Яхшилик ва ёмонлик борасида унинг учун
Нимани жасрий қилсанг, жавобгарлик унга тушар.
Қандай нарса қидираётирсан, бир назар сол.*

Яна ёлғон сабабларидан бири фойда олиш ва зарарни кетказишдир. Ёлғонга энг тилч ва омадли йўл деб қаралади. Ҳийлаларга аядангани ва кучли истак-хоҳиш туфайли кўрққанидан ёлғонга ўтилади. Кўпинча ёлғон кучли хоҳиш-истакка энг узок ва хавотир олаётганига энг яқин воситадир. Чунки хунук нарса ҳеч қачон чиройли бўлиб қолмайди, ёмон нарса яхшига айланмайди. Тикадан узум, тоқдан заққум териб олинмайди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Агар ҳалоқат борлигини кўрсангиз ҳам, ростгўйликни ихтиёр этишлар. Албатта унда нажот бор. Агар нажот борлигини кўрсангиз ҳам, ёлғондан четланишлар. Албатта унда ҳалоқат бор», дедилар. Умар ибн Хагтоб розияллоҳу анҳу айтади: «Ростгўйлик мени ерга уриши (кам ҳолларда учрайди) ёлғончилик обрўйимни оширишидан яхшироқдир. Ёлғончилик обрў келтириши жуда кам». Донишмандлардан бири айтади: «Ростгўйлик сенга нажот келтиради, агар кўрксанг ҳам. Ёлғончилик сени ҳалок этади, агар хотиржам бўлсанг ҳам». Жохиз деди: «Ростгўйлик ва вафодорлик, сабр ва ҳилм эгизаклардир. Диннинг мукамаллиги ва дунёнинг барча яхшилиги мана шу ҳислатларда жамланган. Уларнинг зидди ҳар қандай бўлиниш ва низонинг сабаби ҳамда ҳамма фасоднинг асл манбаидир».

Иккинчиси, сўзи ёқимли ва қизикарли, каломи зарофатли бўлишни ўзига маъқул кўриш. Рост сўзнинг ёқимли ва оддий сўзнинг қизиқиш уйғотганини кўрмагандан ғаройиботлари кес-



раксиз ва ажойиботлари мўжизадан холи ёлгонни ўзига тотли деб қабул қилади. Ёлгоннинг бу тури ҳолат жиҳатидан аввалгисидан ёмонроқдир. Чунки бу тубанлик ва ҳиммат пастлигидан келиб чиқади. Жоҳиз айтади: «Ким ёлгон гапирса, ўз наздида ўзининг кадри йўқлиги туфайли ёлгон гапиради». Ибн Муқаффаъ: «Ҳазил аралаш битта ёлгонни айтиб қўйишдан саклан. Чунки ўша битта ёлгон ҳақни ноҳаққа чиқариб қўяди».

Учинчиси, ёлгон сўзлаб, душманидан аламини олишни мақсад қилиш. Душманга ўзи тўқиб чиккан кабиҳликлар билан тамға босиб, ёмонотлик қилиш, турли шармандаликлар билан номиши булғашга ҳаракат қилади. Ёлгондан фойдаланиб, душман юзини кизартириш ва айбланшда ўлжа, унга қараб отишни ўқ ва захар деб тасаввур қилади. Ёлгоннинг бу тури олдинги иккисидан ҳам ёмонроқ. Чунки бунда шарманда қилувчи ёлгон билан зарар келтирувчи ёмонлик жамланган. Шу боисдан шариятда душманга қарши унинг гувоҳлигини қабул қилмаслик қондаси жорий бўлган.

Тўртинчиси, ёлгонга ундайдиган сабабларга кема-кет дуч келиш оқибатида унга одавланиб қолиш. Бундай пайтда ёлгонни ўзига одат қилиб, нафси шу ёлгонга итоат этиб айланиб, ҳагтоки ундан ўзини тийишга ҳаракат қилган тақдирда ҳам иложини тополмай қолади. Чунки одат инсонда иккинчи табиат саналади. Ҳақимлар: «Ёлгонши эмиб мазасини тогганши ундан ажратиб олиш кийин бўлади», дейдилар. «Мапсуур-ул ҳикам» да: «Ёлгон ёлгонши лозим тугган ҳар қандай нарса устидан голиб бўлади», дейилган.

ЁЛГОНЧИНИНГ БЕЛГИЛАРИ

Билгинки, ёлгончини синовдан ўтказишдан олдин унга да-лолат қиладиган бир қанча белгилари борлигини билиш керак.

Биринчиси, бир сўзни айтилганда уни ёдлаб олиб, айтилган билан ўзи келтиргани орасидаги фарқни ажрата олмаслик.

Иккинчиси, қачон иккилантирилса, иккиланиб, ҳатто ўз фикридан қайтиши. Агар чалғитилмаганда унда шубҳа пайдо бўлмас эди.

Учинчиси, мободро айтган сўзини қайтадан айтишни талаб қилинса, тугилиб, адашиб қолиши. Бу ҳолда унда ҳужжат кел-



тирувчининг ғолиблиги ва рост гапирувчининг далили бўлмайди. Шунинг учун Али розияллоху анху: «Ёлғон сўз худди саробга ўхшайди», деган.

Тўртинчиси, ёлғончилар шубҳаси ошкор бўлиб, шубҳаланувчилар хорлиги биллиниб туриши. Чунки инсон ўз табиатидаги безовталиклар туфайли буларни ўзида даф эта олмайди. Шунинг учун донишмандлар: «Кўзлар тилдан кўра чакимчи-роқдир», дейишган. Балоғат ахлидан бири айтади: «Юзлар сенга халойик сирларини кўрсатувчи ойналардир». Шоир айтади:

*Қалбларидагиши сенга кўзлари билдириб турар,
Албат кўзлар сиринга назар солишига етказар.*

Ёлғончилик тамғасини олган кимсага дайдиб юрган ёлғонлар ҳам нисбат берилаверади, нотўғри маълумотларига сохталиклар аралашади, хатто ёлғончи устидан ёлғонлар тўкилиб, натижада у ўзида ёлғон сўзлаш ёмонлиги билан тухматга қолиш зарарини жамлайди. Шоир айтади:

*Ёлғончига унинг зарарига айтиладиган
Баъзи гаплар мусибат учун етарлидир.
Бошқа бировдан бир ёлғон эшитсанг,
Шу ёлғонни ҳам ўзига нисбат берилар.*

Бундан ташқари, агар ростини айтса ҳам, уни айбдор қилинади. Агар ёлғондан четланса ҳам, ёлғончига чиқарилаверади, хатто инкор қилинадиган ёлғон, деб унинг сўзига ишонилмайдиган бўлиб қолади. Шоир айтади:

*Ёлғончи ёлғон билан ном чиқарса,
Ишонмаслар ҳеч сўзига гар рост бўлса.
Ёлғончишиг офати унутмоқ эрур,
Учратасиз зехнлисин моҳир бўлса.*



РУХСАТ БЕРИЛГАН ЁЛҒОН

Суннатда бир-бири билан урушиб қолганда ва аразланганлар орасини ислоҳ қилиш учун очик-ойдин эмас, балки ишора ва таъвил билан ёлғонга рухсат берилган. Ёлғонда нафрат уйғониш маъноси борлиги туфайли суннатда унга тўғридан-тўғри рухсат берилган бўлиши мумкин эмас. Агар рухсат берилган бўлса ҳам, ишора ва яширин ифода йўли билан келган. Бунга Расулulloх соллаллоху алайҳи васалламнинг ридо билан четга чиқиб, ўзлари ёлғиз қолган пайтда саволга берган жавобларини мисол келтириш мумкин. Бир киши у зотдан қайси қабиладан эканини билмокчи бўлиб: «Кимлардансан?», деб сўради. У зот: «Сувдан», дея насл-насаблари ҳақидаги хабарни мужмал қилиб яширдилар. Савол берган киши ўзи мансуб бўлган қабилани айтаяпти, деган фикрга борган. Расулulloх соллаллоху алайҳи васаллам инсон яратиладиган сувни пазарда тутиб, шу йўл билан рост сўзлаган ҳолатда ўзларини танитишти хуш кўрмаганлар. Абу Бакр Сиддик розияллоху анхудан келтирилган ривоят ҳам шунга ўхшайди.

Ҳижрат сафарида Ҳазрати Абу Бакр Расулulloх соллаллоху алайҳи васалламнинг ортидан бораётиб, йўлда арабларга дуч келишди. Ҳазрати Абу Бакрни танишса ҳам, Расулulloхни танишмас эди. Шунда улар: «Эй Абу Бакр, бу ким?», деб сўрашди. Ҳазрати Абу Бакр: «Йўл кўрсатадиган йўлбошчи», деди. Бу жавобдан қаноатланиб, йўл кўрсатиб боришни назарда тутди, деб ўйлашди. Аслида яхшилик йўлига раҳнамалик қилишни эътиборга олиб айтган сўзлари рост бўлиб, асл мақсадни сир тутган эди. Набий соллаллоху алайҳи васаллам: «Албатта кинояли ифодаларда ёлғондан кочини имкони бор». Умар розияллоху анху айтади: «Албатта кинояли ифодалар ёлғондан сакланган киноя этади». Баъзи муфассирлар Аллох таолонинг: «**Эсимдан чиққан нарса учун мени жазолама**» (Каҳф сураси, 73-оят) деган ояти тафсирида: «Аслида у эсидан чиқармаган, лекин бу кинояли сўзлар ҳисобланади», деган. Ибн Сийрин раҳматуллоҳи алайҳ: «Калом ўз ичида ёлғонни очикча келтиришдан кенгдир», деган. Рост гаплар ўз ичида ёмонлик ва қабихлик борасида ёл-





ғонга теги келадиган, балки азият ва зарар жихатидан ундан ҳам ошиб тушадиганлари бор. Улар ғийбат, чақимчилик ва гап-сўз тарқатиш. Ғийбат хиёнат ва айбни очиш бўлиб, иккиси ҳам ҳасад ва бевафоликдан келиб чиқади. Аллоҳ таоло айтади: **«Баъзингиз баъзингизни ғийбат қилмасин. Сизлардан бирорталарингиз ўзининг ўлган биродарининг гўштини сийшни яхши кўрурми?»** (Хужурот сураси, 12-оят)

Яъни, биродари гўштини ўлганида сийши ҳалол бўлмагандек, тириклигида ғийбат қилиш ҳам ҳалол эмас. Ривоят қилинишича, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам замоналарида икки аёл рўза тутса ҳам, одамларни ғийбат қилишдан тилини тиймас эди. Бу ҳақда хабар берилганда у зот: «Ҳалоллардан тийилса ҳам, ҳаром қилинганларидан тийилмаётган экан», дедилар. Асмо бинти Язид келтирган ривоятда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Ким биродари гўштини йўқлигида ҳимоя қилса, унинг гўштини дўзахга ҳаром қилиш Аллоҳнинг зиммасида бўлади». Адий ибн Ҳотим розияллоҳу анҳу: «Ғийбат насткашлар озуқасидир», деган. Ҳасан Басрий раҳматуллоҳи алайҳ: «Ғийбат – аёлларнинг ҳузурланиб сўйдиган емаклари», дер эди. Бир киши Ибн Сийрин раҳимахуллоҳга: «Мен сизни ғийбат қилдим. Ундан қандай покланай, айтсангиз?», деди. Шунда у зот: «Аллоҳ сенга ҳаром қилган нарсани ҳалол қилишни хоҳламайман», деди. Ибн Саммок айтади: «Йўқлигинг ёмонлиги туфайли айбингни очишига одамларга ёрдам берма». Шоир деди:

Одамларнинг бекитган айбларин излама.

Аллоҳ ёмон ишларингизни фош этиб қўяр.

Эсланса, фақат яхшиликларин эслагин.

Бирортасини ўзингда бор иллат ила айблама.

Кўп ҳолда ғийбатчи ҳакми айтаётган ва фосикликни билдириб қўяётганлик билан ўзини оклайди. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилинган: «Уч тоифа борки, уларни ғийбат қилиш ғийбат ҳисобланмайди: золим подшо, хамр ичувчи ва ошқора гуноҳ этувчи», деган ҳадисни далил қилиб келтиради ва тўғрилиқдан узоқлашиб, одоб доирасидан четга чиқади. Ростини

айтаяпман, деб ғийбат қилиш билан айбларни очиб, ўз айбларини беркитиб, сир сақлаб юрганни ҳаммага ошкор этади. Агар уларни очмаганида ўзига яхши бўлар эди. Кўпинча бу ғийбатчининг ўзи яширганини ошкор қилиш, сир сақлаганини билдиришга олиб боради. Бу ҳолат унинг хулқи бузуқлиги билан бир қаторда бошқалар учун ҳеч қандай фойдаси йўқлигидан юзага келади. Ануширвондан: «Қайси нарсада яхшилик йўқ», деб сўрашганда шундай жавоб берган экан: «Ўзимга зарар келтириб, бошқаларга фойдаси тегмаган ёки бошқаларга зарари тегиб, ўзимга фойда келтирган нарсада яхшилик борлигини билмайман».

«Мансур-ул хикам» да шундай дейилган экан: «Ғайбларни билувчи Зот яширган айбларни ошкор этма». Аю ибн Абдуррахмон отасидан, у Абу Хурайра розияллоҳу анҳудан келтирган ривоятда ғийбат ҳақида сўрашганда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Биродарингда бор сифатни айтишингдир, агар айтганларинг рост бўлса, ғийбат қилган бўласан, агар ёлғон бўлса, унга бўҳтон қилган бўласан», дедилар. Абдурахмон ибн Зайд Аллоҳ таолониш: «**Эй иймон келтирганлар! Бир кавм бошқасини масхара қилмасин, эҳтимол булар улардан яхшироқдир**» (Хужурот сураси, 11-оят), деган оятини тафсир қилиб: «Мусулмон киши фосиклигини ошкора этган одамни масхара қилиш», деган. Бир аёл Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига фатво сўрашга кириб, қайтиб чиққанда Оиша розияллоҳу анҳо: «Эй Аллоҳнинг Расули, бўйи бунча паст бўлмаса?», деди. У зот: «Тўхта, ғийбат қилма!», дедилар. Мўмишларнинг опаси: «Эй Аллоҳнинг Расули, ундаги бор сифатни айтдим-ку», деди. У зот: «Тўғри, агар шундай бўлмаганда, бўҳтон бўлар эди», дедилар. Адибларнинг биридан пасткашнинг сифати тўғрисида сўрашганда: «Йўқлигида айбини айтади, борлигида ғийбат қилади», деган экан.

Юқорида келтирилган ҳадисни унда санаб ўтилган тоифаларнинг ишларини инкор этиш маъносида деб изоҳланади. Инкор қилиш ғийбатга ўтмайди. Чунки инкор этиш ёмон ишдан қайтаришдир. Очиқчасига гуноҳга қўл урувчини ёмонликдан қайтариш билан уни яширини килувчини ғийбат қилиш орасида фарқ бор. Чакимчилик ғийбат мазамматидан ташқари ўзида пасткаш-



лик ва ёмонликни жамлаб, тубанлигига разиллик ва хоинликни кўшади. Бунинг устига мустаҳкам муносабатда бўлганлар ораси бузилиши ва яқинларнинг бир-биридан узоклашиши ҳамда кадрдон дўстларнинг адоватлашишига олиб боради. Шаҳр ибн Хушаб Асмо бинти Язиддан ривоят қилган ҳадисда Росулulloх соллаллоху алайҳи васаллам: «Сизларга ёмонларингиз кимлигини хабар берайми?», дедилар. Улар: «Ҳа», дейишди. У зот: «Чақимчилик килиб юрувчилар, бир-бирларини (Аллоҳ йўлида) яхши кўрганлар орасини бузувчилар ва айбларни ноҳақлик билан очувчилар», дея марҳамат қилдилар.

Муҳаммад ибн Амр Абу Саламадан, у Абу Хурайра розияллоху анҳудан ривоят қилган ҳадисда Росулulloх соллаллоху алайҳи васаллам: «Икки юзли лаънатланган, икки тилли лаънатланган, ҳар бир адоват солувчи лаънатланган, ҳар бир чақимчи лаънатланган ва ҳар бир миннат килувчи лаънатланган», дедилар. «Мансур-ул хикам» да: «Чақимчилик қатл этадиган қиличдир», дейилган. Адиблардан бири: «Юрувчилар ичида чақимчилик билан юрувчидан ёмони йўқ», деди. Бир гапни ташиб, етказиш булар ичида энг ёмонидир. Чунки унда ғийбат мазаммати ва чақимчилик қаторида жонлар ва молларни хатарга қўйиш, обрўлар ва ҳолатларга таъна етказиш мавжуд.

Ибн Қутайба ривоят қилган ҳадисда Набий соллаллоху алайҳи васаллам шундай марҳамат қиладилар: «Даюс ва қаллоъ (суғурувчи) жапнатга кирмайди». Даюс – эркак ва аёллар ўртасида қўшимчилик килувчи, қаллоъ (суғурувчи) амирлар эътиборида турган одамлар ҳақида ёмон гап-сўзлар йиғиш пайида бўлувчидир. Бундай номланишга амир ҳузурини ўз ўрнини топган кишини айблаб, ғийбат қилиш оқибатида мансабидан олиб ташланиши сабаб бўлган. Донишмандлардан бири: «Гап етказувчи икки хушук ҳолат ўртасида: ё рост гапириб омонатга хиёнат қилган, ё ёлғон гапириб мурувватга зид ишни амалга оширган бўлади», деди. Бир донишманд: «Рост ўйлик гап етказувчилардан ташқари ҳаммани безайди. Махфий ҳолда маълумот етказувчининг энг гуноҳкор ва энг ёмонланган пайти рост гапирганида бўлади», деган экан. Балоғат аҳлидан бири айтади: «Чақимчилик – тубан-

лик, гап етказиш – ярамаелиқдир. Бу иккиси хоинликнинг боши ва ёмонликнинг манбаидир. Сен бундан четлап ва ахлдан узоқлаш. Фазл ибн Саҳл ўзига гап олиб келган кишининг сўзига шундай деб муҳр босди: «Биз гап етказишдап кўра уни қабул қилишни ёмон деб биламиз. Чунки гап етказиш далолат бўлса, қабул қилиш ижозатдир. Гап етказувчидан эҳтиёт бўлинглар. Чунки у гап етказишда рост сўзлаган бўлиши мумкин. Лекин рост гапириб ҳам, бехурмат қилиб, айбини яширмагани учун гуноҳкорга айланади. Искандар ўзига гап етказган кишига: «У ҳақда айтганларингни олмай, сен тўғринда айтганларини қабул қилсак, шу сенга ёқадими?», деди. У: «Йўқ», деди. Искандар: «Ёмонликдан тийил. Шунда ёмонлик сендан ўзини тияди», деган экан. Ривоят қилинишича, Аллоҳ таоло Мусо алайҳиссаломга ваҳий юбориб: «Эй Мусо, юртингда гап ташийдиган бир чакимчи бор. У шу ерда турар экан, ёмғир ёғдирмайман», деди. Мусо алайҳиссалом: «Эй Роббим, менга кўрсат, уни орамиздан чиқариб юборай», дея ёлворди. Шунда Аллоҳ таоло: «Эй Мусо, Ўзим чакимчиликни ёмон кўрсам, чакимчилик қиламанми!?», деди.

ОЛТИНЧИ ФАСЛ

ҲАСАД ВА РАҚОБАТ ТЎҒРИСИДА

Билгинки, ҳасад баданга зарар, динга талафот етказгани боис мазамматга учраган феъл-атвор саналади. Шунинг учун Аллоҳ таоло унинг ёмонлигидан паноҳ сўрашга буюрди. Аллоҳ таоло айтади: «**Ҳасад қилган ҳасадчининг ёмонлигидан (паноҳ сўрайман)**» **деб айт**» (Фалақ сураси, 5-оят). Ҳасаднинг қай даражада ёмонлигини билиш учун шу оятнинг ўзи кифоя этади. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам: «Сизларга ҳам олдингиларнинг касали – бир-бириши ёмон кўриш ва ҳасад ўтиб бўлди. Булар «қирувчи» дир. Сочли эмас, динни «қирувчи» дир. Муҳаммаднинг жони кўлида бўлган Зотга қасамки, токи бир-бирларингизни яхши кўрмас экансизлар, мўмин бўлмайсизлар. Сизларга ораларингизни яхши кўришга сабаб бўладиган амални



хабар берайми? Орангизла саломни кенг ёйинглар», дедилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам бу ҳадисда ҳасад нималигини, бир-бириши яхши кўриш уни йўқ қилишини ва саломлашиш эса бир-бирига нисбатан муҳаббат ошишига ундашини хабар бердилар. Демак, саломлашиш ҳасадни йўқотувчи асосий омилга айланди. Аллоҳ таолонинг китобидаги мана бу ояти карима ҳам айни сўзга мувофиқ келади: «**Сен яхшилик бўлган нарса ила даф қил. Кўрибсанки, сен билан орасида адоват бор кимса худди солиқ дўстдек бўлур**» (Фуссилат сураси, 34-оят). Мужоҳид раҳматуллоҳи алайҳ бу оятни ёмонлик қилувчининг ёмонлигини салом бериб даф қил, дея тафсир қилган. Шоир деди:

*Гоҳида одамлар ораси бузук,
Дўстлик нишонаси кўринмас асло.
Дўстлик уругин экар бир зумда
Салом бериши ва арзимас ҳадялар.*

Баъзи салафи солиҳлар айтади: «Осмонда Аллоҳ таолога бўйин товлаб, содир этилган биринчи гуноҳ бу – ҳасаддир. Бунда Иблиснинг Одам алайҳиссаломга ҳасади назарда тутилади. Ерда Аллоҳ таолога бўйин товлаб, содир этилган биринчи гуноҳ ҳам ҳасаддир. Бундан Одам алайҳиссаломнинг ўғли ўз укасига ҳасад қилиб, ўлдириши назарда тутилади». Ҳакимлардан бири айтади: «Ким Аллоҳ таолонинг тақдирига рози бўлса, ҳеч ким уни норизо қила олмайди. Унинг берганига каноат қилган кишининг қалбига ҳасад йўл тона олмайди». Балоғат аҳлидан бири айтади: «Инсонлар ҳасад қилувчи ва ҳасад қилинувчилардан иборат. Ҳар бир неъматнинг ўз ҳасадчиси бор». Адиблардан бири деди: «Ҳасадчидек мазлумга ўхшаш золимни кўрмадим: доимий хўрсиниш, арзимас ғам, саросимага тушган қалб». Шоирлардан бири буни назмига туширган экан:

*Албатта, ҳасадчи - золим ғам-қайғудадир,
Кимки кўрса уни мазлум деб ўйлар.
Ҳар доим хўрсингани хўрсингандир,
Шундан ичида нима яширингани биллар.*

Ҳасадни фақат ўзи қаторилар ва қариндошларга йўналган, шериклар ва таниш-билишларгагина хос бўлган ярамас одат, унинг бошқа кораланадиган жиҳати йўқ, деб фараз қилинган тақдирда ҳам барибир ундан сақланиш олижаноблик ва саломат бўлиш қўлга киритилган бойлик саналади. Ахир жонга зарар келтириб, ғам-ташвиждан чиқармай, душмандан ўч олмаган, ҳасад қилинганга зиён етказмаган ҳолда эгасини кўпинча ҳалок қилишгача олиб боргандан кейин нега шундай бўлмасин? Муовия розияллоҳу анҳу айтади: «Ёмон ҳислатлар ичида ҳасаддан одилроғи йўқ. Ҳасад қилинувчига етиб бормасдан олдин ҳасадчини катл қилади». Бир донишманд: «Хурсанд бўлган пайғамбарда ғам чекишининг ўзи ҳасадчининг жазосига кифоя», дейди. «Мансур-ул хикам» да шундай дейилган: «Ҳасадчининг азоб-уқубати унинг ўзидандир». Асмаъий айтади: «Бир аъробийдан: «Узоқ умр кўришингизга нима сабаб бўлди?», деб сўрадим. У: «Ҳеч кимга ҳасад қилмаганим», дея жавоб берди». Бир одам Қози Шурайҳга: «Хусуматчиларга сабрингизни ва ҳукмининг чигалликларидан воқиф бўлишингизни кўриб сизга ҳасадим келади», деганида: «Бу ишинг билан Аллоҳ сенга фойда, менга зарар бермайди», деб жавоб берган экан. Абдуллоҳ ибн Муътаз роҳимахуллоҳ таоло деди:

Ҳасадчининг ҳийласига сабр қил, сабринг уни ўлдирар,

Ўз-ўзини ейди олов, ейнига нарса топмаса гар.

Ҳасаднинг ҳақиқати. Фозил кишиларда бўладиган яхшиликларни деб каттиқ қайғуриш. Бу рақобатдан фарқ қилиб, кўпинча айримлар яхшилик йўлида ўзаро рақобат қилишни ҳасад деб ўйлайдилар. Аслида ундай эмас. Рақобатлашиш бу фазилат эгаларига зарар етказмай, уларга ўхшашга интилишдир. Ҳасад зарар томонга йўналгандир. Чунки унинг мақсад-гояси фазилат эгаларини эгалламаган ҳолда ўз фазилатларидан маҳрум қилишдир. Рақобат билан ҳасад ўртасидаги фарқ ана шу. Демак, рақобатлашини фазилат бўлиб, фазилатларни қўлга киритиш ва унинг эгаларининг хабарларига эргашишга ундайди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Мўмин киши ҳавас қилади, мунофиқ киши ҳасад қилади». Шоир деди:



*Яхшиликда улуглар билан рақобат қил,
Албатта дунё рўй бергувчи гап-сўзлардир.
Ҳар бир киши ўз шаънини деб ҳаракат қилар,
Айримлари мерос қолдирса, айримлари мерос олар.*

Билгинки, ҳасаднинг уч сабаби бор.

Биринчиси, ҳасад қилинувчига адоват сақлашдир. Бу ҳолат ҳасадчи ўзи ҳасад қилаётган кишидаги фазилат ёки таҳсинга лойиқ сифатни кўриб ғамга ботади. Бу ғам унинг ичида адоватни ва пинҳон тутилган ҳасадни кўзгайди. Ҳасаднинг бу тури энг зарарли бўлса-да, омм бўлмайди. Чунки у ҳамма кишига душманлик қила олмайди.

Иккинчиси, ҳасад қилаётган кишида ўзи амалган оширишдан ожиз фазилат бўлиб, бу фазилатда ўзиб кетишини ва унга хоеланиб қолишини ёқтирмасликдир. Мана шу ҳолат ҳасадни вужудга келтиради. Агар шу бўлмаганда унга эътибор бермас эди. Бу ҳасад турларининг ўртачасидир. Чунки у ўзи қатори ва ўзидан насларга ҳасад қилмайди. Балки айнан ўзидан юқоридагиларга ҳасад қилади. Баъзан ҳасаднинг бу турига рақобатга ўхшаш парса аралашади. Лекин у жуда заиф бўлганлигидан ҳасадга айланиб қолади. **Учинчиси**, ҳасадчида фазилатларни қизганиш ва неъматларга бахиллик бўлишидир. Қанийди бу неъматлар уники бўлса-ю, бермаса, кўлида турса-ю, ҳеч кимни яқинлаштирмаса. Бундай қилишнинг ҳеч имкони йўқ. Чунки улар Аллоҳнинг тухфалари бўлиб, хоҳлаган бандасига беради. Ҳасадчи Аллоҳ азза ва жалланинг тақдиридан норози бўлиб, Унинг ато этганларига ҳасад қилади. Агар Аллоҳнинг берган неъматлари кўпроқ, тухфалари кўзга ташланиб турса ҳам. Ҳасаднинг кенг тарқалган ва жирканч тури мана шудир. Чунки унинг эгасида роҳат бўлмайди, уни рози қилишнинг иложи ҳам йўқ. Агар бу ҳасад ёмонлик ва унга қодир бўлиш билан бирлаша, ҳалоқат ва интиқомга айланади. Агар ожизлик ва хорликка тўғри келса, машаққат ва беморлик етади. Абдулҳамид айтади: «Ҳасадгўй ғам борасида заҳарловчи кабидир. Агар унинг заҳри ўтса, ғами кетади».

Билгинки, ҳасад қилиш бир кишида инсоний фазилат ва неъматнинг зоҳир бўлишига қараб бўлади. Агар фазилат кўн бўл-



са, ҳасадчилари ҳам кўпаяди. Агар оз бўлса, ҳасадчилари ҳам озаяди. Чунки бир фазилатнинг намोён бўлиши ҳасадни кўзгаб, неъматнинг вужудга келиши ҳам-ғуссани зиёда қилади. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ҳожатларни бажаришга уларни яшириш билан ёрдам сўранг. Чунки ҳар бир неъматга ҳасад қилинади», деганлар. Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу айтади: «Кимда Аллоҳнинг неъматини бўлса, унга бир ҳасад қилувчи ҳам бор. Агар киши камон ўқидан тўғрироқ бўлганда ҳам барибир таъна қилувчи йўқ бўлмайди. Шоир деди:

*Агар менга ҳасад қилсалар, маломат қилмайман ҳеч,
Мендан олдин ҳам фазилат аҳлларига ҳасад қилинган.
Мендаги нарса ўзимда, улардагиси ўзларида давом этар,
Кўнчилик топган нарсаси билан заабланиб ўлиб кетар.*

Абу Таммом Тойй айтганидек, ҳасад ҳасад қилинаётган кишининг фазли ва ҳасадгўй нуқсонига эътиборни жалб қилади. Тойй деди:

*Агар Аллоҳ очилмасан фазилатни ёймоқ истаса,
Унга ҳасадгўй тилини йўллаб қўяр албат.
Агар олов алағаси ён-атрофга ўтмаса гар,
Новданинг ҳушбўй ҳиди билинмас эди албат.
Оқибатлардан хавфсизраш бўлмаганида,
Ҳасадчига ҳузур, ҳасад қилинганга зарар бўлар.*

Ҳасад ғолиб келиб, табиатан мойил бўлган киши ўзидан уни даф этиб кутилиши, зарари ва унга йўлиқишдан халос бўлиши учун қўллайдиган чоралар мавжуд. Ўша чоралар катъий мақсад-интилиш билан амалга оширилса, ҳасад барҳам тонишига шубҳа йўқ.

Биринчиси, диний қайтариқларга эрганиб, Аллоҳ азза ва жалланинг тавсия ва одобларига риоя этиш. Нафснинг ёмон одагларини тизгишлаб, разил табиатини ўзгартиради. Табиатни ўзгартириш осон эмас. Лекин риёзат ва аста-секинлик билан мушкул нарса осонга айланиб, голиқтиргани севимли бўлиб қолади. «Роббиси қилган бўлса халқ, айрилармиди унда хулқ», деб ай-



тилган бўлса ҳам, киши ўз нафсини ислоҳ этишни қаттиқ хоҳласа, дастлаб тақлид қилаётгандек бўлиб кўришади. Сўнгра одатга айланиб, бора-бора хулк бўлиб қолади. Абу Таммом Тоий айтади:

*Хулқларни хулқлашишдан эканин билдим,
Зиёда қилиш марҳамат кўрсатишдан эканин топдим.*

Иккинчиси, ақл. Ақл туфайли ҳасад келтириб чиқарадиган нохуш оқиба­ларнинг хуш­кулиги аниқланиб, унинг ис­подга қол­дирувчи ёмон­ликларидан сақланади. Ана шуларни билиб ол­гач, ўзини мағ­рур тутиб нафсини бўйсундиради, ҳеч иккиланмай ундан ғолиб келади. Натижада нафс тўғрили­кка бош эгиб, ўз ман­фаати учун лаббай дея жавоб беради.

Бу айтиб ўтганларимиз олий­ҳим­мат ва ғурури бор нафс эга­сигагина тааллуқ­лидир. Аслида ҳим­мат соҳиби бўлган инсон ҳасад разо­лати­дан ўзини баланд тут­ади. Шоир айтади:

*Убайнинг икки нафси бор: бири тоза нафс,
Яна бири зулмдан қўрқса, қаршилик қилувчи нафс.*

Учинчиси, ҳасад зарарини бар­тараф қилиб, унинг таъ­сири­дан сақланиш ва унинг жойи ўз нафсида боли­ғрок ва ҳасаддан узок­роқ эканини билиш­дир. Ҳузур-ҳаловат ва осуда ҳаёт кечи­риш учун ҳолдан той­дириб, ғамга ботира­диган бу иллатни даф этиш учун эҳтиёт­кор­лик билан иш ту­тини керак. Шунинг учун: «Ҳасадчилар тани сиҳат­ликдан ғофил бў­лиши ажойиб­дир», де­йишган экан. Шоир деди:

*Фикр мулоҳазаси ила ишлар оқибатини
Воқеликни кўрган мисол идрок этар.*

Тўртинчиси, одамларнинг ҳасад­чи­дан нафратланиб, узокла­ши­шини кўрган­да адовати ёки шаъ­нига ма­ло­мати­дан кўркиш. Шуларни ҳисобга олган ҳолда ўзини ту­за­тиб, улар билан ул­фат бўлади. Уларнинг диёна­т­ли­сининг ман­фаати кўн­ли­ги ва дўст­ли­ги холис бўли­шига гу­воҳ бўлади. Ибн Амид айтади:

*Эҳтиросни эҳтирос билан даво­лар,
Оловни ўтин билан ушлаган киши эҳ­тиёт бўлмас.*



Бешинчиси, тақдирга тан бериш. Аллоҳнинг тақдирига қарши бориб бўлмаслигини билиб, унга таслим бўлиш. Агар ҳукмига қарши чиқишга ҳаракат қилса, ночор-нотавон, хонавайрон ва маҳзуи ҳолда қайтишини англайди. Андашер ибн Бобак айтади: «Агар бизни тақдир кўллаб-қувватламаса, биз тақдирни кўллаб-қувватлаймиз». Махмуд Варроқ айтади:

*Аллоҳнинг тақдири ҳукм қилинса юз берар албат,
Сен ҳақингда Унинг илми ўтган, хоҳиши битиб кўйилган.
Эҳтиёткор кишининг тадбири ҳеч нарсага қилмас зиёда,
Истагинг амалга ошмаса, қисматга рози бўлгин, эй банда.*

Агар бахт-саодат ҳасадчини мазкур сабаблардан бирига мушарраф этса, тўғри йўллар ақлни ишлатишга бошласа, бу иллатидан қутулиб, азобидап ҳалос бўлади. Нуқсонни фазилатга алмаштириб, таъза ўрнига мактовни ўзига одат қилиб олади. Нафсиши ёмонликдан ажратиб, уни маломатга қолишидан ҳимоя қилган киши нафс жиловини эгасига тонширган бўлсаю у билан курашишга ҳалақит берган кишидан кўра эҳтиёткорлик ва қатъият борасида кучлироқдир. Шунинг учун Али розияллоху анху: «Сизларнинг яхшиларингиз йўлдан адашиб, тавба қилганларингиздир», деган.

ҲАСАД ОФАТЛАРИ

Агар шахват кишини тўғри йўллардан тўсиб, маҳрумлик мақсадларидан адаштира, бас, ярамас табиатга бўйсунди, бадхулклик ғолиб келиб, ҳасади юзага чиқади ва изтироби кучайган киши тўрт ёмонликка йўлиқади:

Биринчиси, ҳасад ҳасратлари ва тана дардлари. Бундай киши ўз ҳасрати интиҳосини ва дардидан қандай шифо топишини билмайди. Ибн Муътаз: «Ҳасад тана дардидир», деган.

Иккинчиси, одамларнинг кўнгли қолиб, жирканишганидан ҳасадчининг кадри йўқолиб, обрў-эътибори тушиши. «Мансур-ул ҳикам» да: «Ҳасади ўйда шараф йўқ», дейилган.

Учинчиси, одамлар ҳасадчини ёмон кўриши. Ҳатто улар ичида яхши кўрадиган бирон киши топилмади ва адовати ту-



файли бирон дўсти бўлмай, ёлғизликка маҳкум этилиб, ёмон кўриш оқибатида қувилган.

Тўртинчиси, қарши чиққани учун ҳасадчи Аллоҳ таолонинг ғазабига йўлиқиши ва хилоф иш тутгани учун гуноҳкор бўлиши. Чунки ҳасадчи Аллоҳ таолонинг тақдирини адолат деб ўйламайди ва ўзидан бошқаларни Унинг берган нсъматларига лойик деб ҳисобламайди. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ҳасад яхшиликларни олов ўтинни еганидек сўйди», дея марҳамат қилганлар. Абдуллоҳ ибн Муътаз айтади: «Ҳасадгўй беғуноҳ кишига жаҳл қилиб, ўзиники бўлмаган нарсани қизғанади ва топиш иложи йўқ нарсани қидиради. Инсон шу каби нсъмат ҳасадчилари ва фазилат душманларига рўпара келиб, имтиҳон қилинса, унинг ёмонлигидан Аллоҳдан паноҳ сўраб, макри ҳалокатидан ҳимояланиб, офатидан эҳтиёт бўлиши керак. Дарди тузалмас, давосига чора йўқлиги эътиборидан унга ҳамроҳ бўлиш ва ўзига яқин тутишдан узоқроқ юрини керак. Зеро, «Неъматга ҳасад қилувчини неъмат кетишидан бошқа нарса рози қилмайди», деб бежиз айтилмаган. Донишмандлардан бири деди: «Ўз феъл-атвори билан зарар келтирадиган одам яқинлашса, ҳушёр бўл. Чунки ўзгармас нарсани ўзгартириш амри маҳол». Абдулҳамид айтади: «Арслонга яқин келганинг ҳасадгўйни кузатганингдан кўра яхшироқдир». Маҳмуд Варроқ деди:

*Ҳаммати рози қила олсам ҳам ҳаётимда,
Бироқ ҳасадгўйни рози қила олмадим ҳеч.
Раҳмон Зот неъматлари ноил бўлишдан бошқа
Нима гуноҳ қилганимни билмадим ҳеч.
Уни менинг хорлигим, мол-дунёмдан айрилишим,
Тилим кесилишидан бошқаси рози этмас, шуни билдим кеч.*

Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Уч нарса – шумланиш, балғумонлик ва ҳасаддан ҳеч ким саломат бўлмайди. Бир нарсадан шумлансанг, ортингга қайтма, гумон қилсанг, гумонингга кўра иш тутма, ҳасад қилсанг, ёмонликни қасд қилма».



ИККИНЧИ ҚИСМ БИРИНЧИ ФАСЛ

СЎЗЛАШ ВА СУКУТ САҚЛАШ ҲАҚИДА

Билгинки, сўз қалбдаги махфий сирларни баён этиб, улар ҳақида хабар беради. Айтилган сўзни қайтариш имкони йўқ, айтилганини тутиб келиш иложи йўқ. Оқил киши бутунлай тилини тийиб ёки гап-сўзни камайтириш орқали тойлишлардан сақланмоғи лозим. Набий соллаллоху алайҳи васаллам: «Яхшиликни айтиб, фойда кўрган ёки сукут сақлаб, саломат бўлган кишига Аллохнинг раҳмати бўлсин», дедилар. У зот Муоз ибн Жабал розияллоху анхуга: «Эй Муоз, сукут сақласанг, саломат бўласан. Агар гапирсанг, ё фойда, ё зарарингга бўлади», деган экан. Али ибн Абу Толиб розияллоху анху айтади: «Тил нодонлик адаштирган ва ақл тўғрилаган меъёр-ўлчовдир».

Донишмандлардан бири деди: «Сукутни лозим тут. Олим бўлсанг ҳам, жохил бўлсанг ҳам, доно киши экан, деб эътиборга олинмасан». Адиблардан бири айтади: «Тили сукутни лозим тутган ва сўзи жон озиғи бўлган киши бахтлидир». Олимлардан бири: «Оқил кишининг сўзлашига энг муҳтож вақти ҳожати ёки хужжати учун гапириши, оқибати ёки охирати ҳақида фикр юритишидир», деди. Балобат аҳлидан бири айтади: «Сукутни лозим тутсанг, сенга соф муҳаббатни ҳадя этиб, ёмон оқибатга йўликиш хатаридан сақлайди, виқор кийимини кийдиради ва узр сўраш машаққатидан қутқаради». Фасоҳат аҳлидан бири деди: «Ҳакми юзага чиқариш, ноҳақликни рад этиш, ҳикмат тарқатиш ва неъматни эса олишдан бошқа ҳамма вақт тилингни тийиб юр». Шоир айтади:

*Азизликни одоб ва тилни тийишида қўрдим,
Жаҳолатда хору зорлик бордир албатта.
Кишилар чиройи умарга чирой бўлмас,
Чиройга нутқ агар ёрдамга келмас.
Киши айбига кифоядир билсангиз,
Унда юзни кўриб, тилни кўрмасангиз.*



Билгиники, сўзлашнинг ўз шартлари бўлиб, уларсиз сўзловчи хатодан халос бўлмайди. Бу шартларга тўлиқ риоя этиш билангина нуксондан қутулади. Бу шартлар тўрттадир.

Биринчи шарт, сўзлашга ундайдиган сабаб бўлиши. Бу сабаб фойда келтириш ёки зарарни кетказишдан иборат.

Иккинчи шарт, сўзни ўз ўрнида айтиб, қулай фурсатни мўлжаллаш.

Учинчи шарт, эҳтиёж миқдори билан кифояланиш.

Тўртинчиси шарт, айгиладиган сўзни танлаш. Сўзловчи бу тўрт шартдан бирортасига футур етказса, қолган шартларнинг фазилат қувватини кетказган бўлади.

Қуйида мазкур шартлардан ҳар бирининг зарурлиги ҳақида маълумот бериш каторида асос ва сабабларини ҳам баён этиб ўтамиз.

Биринчи шарт шуки, сўзлашга ундовчи сабаб бўлиши. Чунки бесабаб айтилган гап алжирашга ва сабаби йўқ сўз бемаъниликка ўтиб қолади. Нафсига илтифот кўрсатиб, уни ўз эркига қўйган, сўзлаш сабабларининг чиндан ҳам борлиги ва маънолари тўғрилигига риоя қилмаган кишининг сўзи бўлмағур ва фикри қосир бўлади. Бу борада Ибн Ойша шундай хикояни келтиради: бир йигит Ахнаф ибн Қайснинг йигинида фақат сукут сақлаб ўтирар эди. Йигитнинг бу ҳолати Ахнафни ўз-ўзидан ажаблантиради. Бир куни илм ҳалқасида бир ўзи қолган йигитга Ахнаф: «Эй биродаримнинг ўғли, гапир», деди. У: «Амаки, бир одам шу масжид тоmidан йиқилиб тушса, унга шикаст етармикан-а», деди. Ахнаф: «Укагишам, кошки бизга сирли ва ёпиқлигингча қолганинда», деб Аъвар Шаннийнинг ушбу байтини келтирган экан:

Агар жим турувчи сени ажаблантираётганини кўрсанг,

Унинг фазли бор-йўқлиги сўзлаганда билинур.

Йигит тили ярми бўлса, унинг қалби ҳам ярим.

Бас, сўшит ва қон суратидан бошқа нарса қолмайдиур.

Имом Абу Юсуф роҳматуллоҳи алайҳ билан шундай воқеа бўлиб ўтган экан. Бир ноганиш киши унинг олдига келиб, бир оғиз гапирмай доим сукут сақлаб ўтирар экан. Имом Абу Юсуф унга:



«Савол сўрамайсанми?», дебди. У: «Ҳа, бир саволим бор. Рўзадор қачон оғзини очади?», дебди. Абу Юсуф: «Қуёш ботганда», дея жавоб қилибди. Ҳалиги одам: «Қуёш ярим кечагача ботмасачи?», деганда Абу Юсуф роҳматуллоҳи алайҳ табассум қилиб Жарирнинг бобоси Хотафийнинг икки байтиши келтирган экал:

*Илмсизлик ўзини ерга ургани ва гапириши
Яхши билувчи жим туришидан ажабландим.
Сукутда илмсизликни яшириш бордир.
Киши ақлининг саҳифаси гапирмоғидир.*

Имом Мовардий айтади: «Мен сенга ўзим тарафимдан бир кизик воқеани айтиб бераман. Бир куни Басрадаги илмий мажлисда шогирдларимга дарс бериб ўтирганимда саксонга яқинлашган ёки ундан ошган бир кекса киши келиб менга: «Бир масалани деб олдингизга келган эдим, шуни сиздан сўрашни лозим топдим», деди. Мен: «Аллоҳ сизга офият берсин, сўранг», дедим. «Менга Шайтон юлдузи ва Одам юлдузи ҳақида айтиб берсангиз, пима ўзи улар? Иккиси ҳам катта нарса бўлганидан улар ҳақида фақат дин олимларидагина сўраш мумкин», деди. Унинг бу саволидан мен ҳам, мажлисимда ўтирганлар ҳам ҳайрон бўлдик. Улардан бир қанчаси бирданига саволни ёқтирмай, ерга ура бошлади. Мен уларга: «Тўхтанглар, афтидан уни ўзиникига ўхшаш жавобдан бошқача жавоб қониктирмайди шекилли», дедим ва мунажжимлар одамлар юлдузини тутилган йилларини билгандан кейин аниқласа бўлади, дейишади. Агар шуни биладиган одамни топа олсангиз, сўраб билинг ва кейин олдимга келинг», дедим. У: «Аллоҳ хайрингизни берсин!» деб хурсанд ҳолда чиқиб кетди. Бир неча кундан кейин қайтиб келиб: «Шу вақтгача ҳам шу иккисининг тутилган йилини биладиган кишини тополмадим», деди».

Анавилар ўзларининг нодонлиги ҳақида қандай аниқ ва равшан гапириб бераётганига, савол оркали айб-камчиликларини ифодалаётганига қаран: Чунки уларда сўзлашга ундовчи на сабаб, айтганлари ҳақида на фикр-мулоҳаза бор. Агар тушуна туриб сўзлашга туртки берадиган сабаб туфайли сўзлашса, унинг



шармацдалигидан кутулган ва айбидан сақланган бўлишар эди. Шушнинг учун Набий соллаллоху алайхи васаллам: «Оқил кишининг тили калби ортида тургани учун сўзламокчи бўлса, калбига мурожаат қилади. Агар фойдасига бўлса, сўзлайди, зарарига бўлса, тийилади. Жохилнинг калби тилининг учида тургани учун дуч келган нарсани валдирайверади», деганлар. Умар ибн Абдулазиз айтади: «Ким сўзни амаллари қаторида деб билмаса, хатолари кўпаяди». Донишмандлардан бири айтади: «Кишининг ақли тили остига яширинган». Балоғат ахлидан бири: «Сени узок вақт ҳибсда қолдириши ёки жонинга талофат етказишидан олдин тилингни ҳибс қил. Нарсалар ичида узок вақт камашга ҳақни гапиришга суеткашлик қилган тилдан-да муносиби йўқдир», дейди. Абу Таммом Тоний айтади:

Ҳақимлар айтган сўз ҳикмат саналур:

Бундай кишининг тили қалбига тобе бўлур.

Лйрим донишмандлар сўзлашга бутунлай рухсат бермай: «Жохиллар билан ўтирсанг, сукут қил. Олимлар билан ўтирсанг ҳам сукут қил. Жохиллар олдида сукут қилиш туфайли ҳилминг ошса, олимлар олдида сукут қилиш туфайли илминг ошади», деган экан.

Иккинчи шарт шуки, сўзни ўз ўрнида айтиш. Чунки бемаврид айтилган сўздан фойда йўк. Бефойда сўз айтиб ўтилганидек, алжираш ва бемаъниликдан бошқа нарса эмас. Орқага суришни тақозо қилган сўзни олдин айтиб қўйса, шошқалоқлик ва лана-шанглик деб ёмонланади. Илгари айтишни тақозо қилган сўзни кечиктирса, суеткашлик ва ожизлик бўлади. Ҳар бир мақом ва ҳолатнинг ўз сўзи ва ҳар бир вақтнинг ўз иши бор. Шоир айтади:

Сўзни ўз ўрнига қойил қилиб қўйшлар,

Ундан кейин гап-сўз жуда оз бўлар.

Учинчи шарт шуки, эҳтиёж миқдори билан кифояланиш. Агар сўз ҳожат даражаси билан ҳадланмаса, кифоя миқдори билан ўлчанмаса, на ҳад-чегараси ва на миқдорига ниҳоя йўк. Ҳад-чегараси аниқ бўлмаган сўз оз бўлса, бахилликка, агар кўп бўлса, вайсақилликка айланади. Ривоят қилинишича, бир бадавий

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларида гапни чўзиб юборди. У зот: «Тилинг олдида нечта тўсик бор», дедилар. «Абларим ва тишларим», деб жавоб берди. У зот: «Аллоҳ таоло сергапликни хуш кўрмайди. Қисқа сўзлаб, керак микдори билан кифояланган банданинг юзиин Аллоҳ ёруғ қилсин», дедилар.

Ҳикоя қилишларича, бир донишманд кўп гашириб, кам жим турадиган одамга шундай деган экан: «Эшитганинг сўзлаганиндан икки баравар кўп бўлсин деб Аллоҳ таоло сенда икки кулоқ ва бир тилни яратган». Донишмандлардан бири айтади: «Кимнинг гап-сўзи кўпайса, гуноҳи ҳам кўпаяди». Ибн Масъуд розияллоҳу анҳу айтади: «Сизларни ортиқча ва беҳуда сўзлашдан огоҳлаштираман». Балоғат аҳлидан бири: «Кишининг гап-сўзи фазилатини баён этиб, ақлининг таржимонидир. Унинг яхшиси билан чекланиб, ози билан кифоялан. Подшоҳнинг ғазабини кўзгаб, дўст-биродарларинг жудо қиладиган гап-сўздан узоқ бўл. Ким подшоҳини ғазаблантирса, ўлимга рўнара келади. Дўст-биродарларидан жудо бўлган киши эркинликдан махрум бўлади», деган экан. Шоирлардан бири айтади:

*Гапирсанг, гапни ўлчаб гапиргин,
Айбдор айбларин очувчи сўздир.*

Ҳар бир сўзни меъёрида сўзлашга зид ҳолат иккитадир. Биринчиси, гапни тўмтоқ қилиб кўядиган қисқалик бўлса, иккинчиси вайсақиликка ўтиб қоладиган кўпайтириб юборишдир. Ҳар иккиси ҳам айб ҳисобланиб, кўп сўзлашнинг айби хунук ва аксар ҳолларда хавфлидир. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Одамларни жаҳаннам оловига юзгубан қулатадиган нарса тиллари билан ўрган нарсаларидир», дедилар. Донишмандлардан бири: «Одамнинг ўлими икки жағи орасидадир», деди. Балоғат аҳлидан бири айтади: «Вайсаки бўлишдан кўра дудук бўлиш яхшироқдир. Чунки дудуклик ҳужжатни заифлаштириб, вайсақилик жонга талофат етказди». Шоир айтади:

*Тил ўз эгасига агар уни жоҳилик бошқарса,
Ўлжасига ташиланган шердек бўлишин кўрдим.*



Адиблардан бири деди: «Огоҳ бўлингки, кўп ҳолда тиллар қилич каби эгалари бўйнини олади. Кишилар орасида фитна-фасодни камайтирган нарса кўркамлик ва ақллари ни зиёда қилади».

Баъзилар ҳожат миқдоридан ошиб, кифоя ҳаддида чиккап, сафсата аралашмаган тўғрилиқ, хатолардан холи ва бенуксон гапни баён ва ман этилмаган сеҳр дея аташган. Сулаймон ибн Абдулмаликнинг мажлисида гап-сўзни ёмонлашганда: «Йўқ, ундай эмас. Сўзни айтиб қойиллатган киши сукутни ҳам қойиллатади. Сукут сақлашни дўндирганлар ҳаммаси сўзни қойиллата олмайди», деган экан. Баъзилар котибни шундай тасвирлаган экан: «Ҳақиқий котиб бир парча қоғоз олса, шунинг ўзи унга етади. Агар бир саҳифа топса, имло қила олади». Айримлар Иёд хатиблари ҳақида шундай шеър айтган экан:

*Узун хутбаларни ташларлар,
Ғоҳида қузатувчилардан қўрқиб
Тез-тез, махфий сўзларни ишлатар.*

Ҳайсам ибн Солих ўғлига насиҳат қилиб: «Эй ўғлим! Қачон кам гапирсанг, тўғриликдан оғмайсан», деди. Ўғли: «Отажон! Мен унисини ҳам, буписини ҳам кўпайгирсам-чи?», деди. У ўғлига: «Эшитувчилар орасида насиҳат қилувчи бўлишга сендан ҳақироғини кўрмадим», деди. Менга Абдулфатҳ Бустийнинг мана бу шеъри айтилди:

*Сўзла! Қўлингдан келганча тўғри сўзни айт,
Сўзинг тирик бўлса, сукутинг жонсиз.
Агар айтишига тўғри сўз топмасанг,
Хатодан сукут сақлашинг тўғриликдир.*

Иёс ибн Муовияга: «Сенинг кўп гапиришдан бошқа айбинг йўқ», дейишди. У: «Мендан тўғри гапни эшитяпсизларми ёки нотўғрисишими?», деди. Улар: «Йўқ, тўғри ва ростни», дейишди. У: «Яхшилиқнинг зиёдаси ҳам яхшилиқ», деб жавоб қилди. Абу Усмои Жоҳиз айтади: «Ҳар бир гапнинг ғояси, эшитувчига айтилишининг ниҳояси бор. Гал оғир келиб, токат етмай, машаққат ва малоллик келтирса, ортикча ҳисобланади. Вайсақлик шудир».

Абу Усмоннинг айтган сўзи тўғридир. Чунки тўғри гапни кўп айтиш ҳам эшитувчига малол келиб, фикрни ўтмасланггиради. Бу ҳолат сўзлаш туфайли ўзига маҳлиё бўлишдан келиб чиқади.

Агар ўзига бино қўймаган бўлса, гапни қисқа қилиши аниқ. Ўз сўзига маҳлиё бўлган одам меъёрни билмай гапга бериллади. Гап-сўзга берилувчининг хатолари кўпайиб, қоқилиши тугамайди. Донишмандлардан бири айтади: «Сўзига маҳлиё одам ақлдан озиш мусибатига йўлиқади. Вайсақилик хавфига таққосланадиган бироқ бир умид ва зарарига тенглашадиган бирор фойда йўқ. Чунки у ўз хатоси ва эшитувчилари ўзига малол олиши ва зерикишидан кўрқади. Бу иккиси қаршисида на чорловчи ҳожат ва на умид қилинадиган манфаат бор. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Менинг наздимда энг ёмонларингиз вайсақи, сергап ва тинмай алжирайдиганларингиз», дедилар. Бир киши донишманддан: «Қачон гапирай?», деб сўради. У: «Сукутни хоҳлаганда», деди. «Қачон сукут қилай?», деди у. Донишманд: «Гапиргинг келганда», деди. Шоир айтади:

*Жим туриши – зийнат, сукут – саломатлик,
Сўзласанг бемаъни сўзловчи бўлма.
Сукут қилиши туфайли бир пушаймон бўласанг,
Сўзлаши туфайли кўп пушаймон бўласан.*

Жаъфар ибн Яҳё айтади: «Қисқа сўзлаш етарли, чўзиш ожизликдир. Батафсил сўзлаш зарур бўлганда, уни мухтасар қилиш нўпоқлик бўлади», «Мансур-ул ҳикам» да: «Ақл комил бўлса, гап камаяди», дейилган. Адиблардан бири айтади: «Ким узок сукут қилса, ўзи учун фойда берадиган хайбатни ва зарар келтирмайдиган ёлғизликни қўлга киритади». Балоғат аҳлидан бири айтади: «Сенга саломатлик келтирувчи соқовлик пушаймон қиладиган тилдан яхшироқдир. Хужжатингни асослайдиган ва ҳожатингга етказадиган даражадаги гап-сўз билан кифоялан, ортиқчасидан тийил. Чунки ортиқча гап-сўз оёқни тойдиради ва надоматга қўяди». Фасоҳат аҳлидан бири айтади: «Оқилнинг оғзи юганланган, агар гапирмоқчи бўлса, юган йўл бермайли. Жоҳилнинг оғзи бўш. Қачон хоҳласа, қўйиб юбораверади». Шоирлардан бири айтади:



Гапирини жилваси қавмни алдаб кўяр,

Соқовлик ва кўнайтирини уларни адаштирар.

Тўртинчи шарт шуки, айтадиган сўзни ташлаш. Чунки тил инсонни ташитувчи белги бўлиб, унинг сирлари таржимони ва тажрибалари исботидир. Шундай экан, сўзларни ташлашга аҳамият бериб, тилни тўғирлашга эътиборли бўлиш даркор. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам амакилари Аббос розияллоҳу анҳуга: «Сенинг гўзаллигинг мени лол қолдиради», дедилар. У: «Эркак кишининг гўзаллиги нима, эй Аллоҳнинг Расули?», деди. «Тили», дедилар. Халид ибн Сафвон айтади: «Агар тили бўлмаса, инсон кўйиб юборилган ҳайвон ёки ясалган ҳайқал, бундан бошқа нарса эмас». Донишмандлардан бири: «Тил кишининг вазиридир», деди. Балоғат аҳлидан бири: «Киши аклини унинг сўзидан, аслини эса ишидан билиб олинади», деган экан. Шоирлардан бири айтади:

Агар кишида ақл бўлмаса, унинг тили

Айбларини очишга йўл кўрсатувчи бўлар.

Сўзни ташлаб, сўзлаш балоғатни ўзлаштирган, фасоҳатга риоя қилишни ўзи учун зарур деб, унга кўникма ҳосил қилган ва одатланганлар учунгина муносибдир. Бундай киши сўзи хунук ва маъноси кемтик иборани қўлламайди. Чунки бир-бирига боғланмаган тутуриксиз сўзлар балоғат ҳисобланмайди. Балоғат бу фасоҳатли сўзлар қамраб олган аниқ ва тирик маънолардир. Демак, тўғри маънолар туфайли сўзлар фасоҳатининг уйғунлиги балоғатни ташкил этади. Юнонлик бир кишидан: «Балоғат нима?» деб сўрашганда «Жумлани танлай билиш ва таркибни тўғирлаш», дея жавоб берган экан. Румликка: «Балоғат нима?», дея савол беришганда «Тайёргарликсиз сўзлаганда чиройли ва қисқа баён қилиш, бемалол вақтда кенг ва батафсил ифодалаш», деган экан. Шу саволни ҳиндистонликдан сўрашганда «Қачон тўхташ ва қачон давом этишни билиш», деган экан. Арабдан сўрашганда «Чиройли тарзда мухтасар қилиб, мажозни кам қўллаш», деган экан. Бадавийдан сўрашганда: «Сехрдан паст, шехрдан баланд, хантал (дони) ни майдалаб, қояни йиқитади-

ган нарса», деган экан. Шахарликдан сўрашганда: «Юл қолдирувчи жихатлари кўн бўлиб, боши охирига ҳамоҳанг нарса», деган экан. Ибн Муқаффаъ айтади: «Балогат кам тутилиш ва одамзоғ олдида журъатли бўлишдир». Ҳажжож ибн Қиррийядан лўнда сўзлаш ҳақида сўралганда: «Сўзни чўзмай сўзлашинг ва адашмай нишонга уришинг», дея жавоб берди. Шоир айтади:

Ганнинг яхшиси оз бўлиб, кўн маънога далолат қилганидир.

Қисқа маънони узун иборалар орқали баён этиши оғизлик.

Ганда ортиқча сўзлар ва «деди-деди» лар бордир.

Маънолар тўғри бўлишига уч жихат сабаб бўлади. Биринчиси, ноаник ва тушунарсиз бўлиб қолмаслиги учун шарҳили келтириш. Иккинчиси, фақат тааллуқлиларини ўз ичига олиши ва тааллуқсизларини араланиб қолмаслиги учун маънолар тақсимотини пухта ва мукамал қилиш. Учинчиси, такқослаш тартибининг тўғрилиги. Такқослаш икки жихатдан бўлади. Биринчиси, маънонинг унга мос нарса рўпарасида туриши. Бунинг ҳақиқати ўзаро яқинлик ва ўхшашликдир. Чунки маънолар шаклап бир-бирига ўхшайди. Иккинчиси, маънонинг ўзига тескари нарса қаршисида туриши. Мана шу такқослашнинг ҳақиқатидир. Такқослашда шу икки жихатдан бири мавжуд: ё бир-бирига тўғри келган ҳолда мослашиш, ё номувофик ҳолда қарама-қарши бўлиш.

Сўзлар фасохати уч жихатдан бўлади.

Биринчиси, эшитганда ёқимсиз бўлмаслиги ва эшитувчининг таъби хира тортмаслиги учун кулоққа потаниш сўзларни қўллашдан четланиш.

Иккинчиси, ҳос кишини эътиборсиз қолдирмаслик ва авомнинг фаҳмига тушунарли бўлиши учун сийқаси чиққан сўз ва хунук гапдан ўзини олиб қочинш. Жоҳиз «Қитоб-ул баён» номли асарига: «Мен балогат бобида ёзувчи-қотиблардан кўра яхшироқ йўл тутган бирор тоифани кўрмадим. Бундай дейишимнинг сабаби, улар омиларга ҳос нағр савияли эмас, кийин ёки ёт бўлмаган сўзларни ахтарадилар».

Учинчиси, сўз ва маънолар орасида ўзаро ўхшашлик ва муносиб бўлиши. Ўхшашлик сўзларнинг маъноларга қолипдек ту-



шиб, ундан кам ё ортик бўлмаслигидир. Бишр ибн Муътамир балоғат ҳақидаги васиятида шундай деган: «Агар сўзни ўз ўрнига тушмаётганини, мувофиқ келмаётганини ва негизида ўрнашмай, балки жойида қалкиётганини, ўрнидан қочаётганини кўрсанг; уни мос келмаган жойига қарор топтиришга мажбурлама. Агар сен қофиядош шеърлар битиш билан шуғулланмасанг, сочилган сўзларни саралаб олишни зиммангга олмаган бўлсанг, бунинг тарк қилганинг учун сенга ҳеч ким айб тақамайди. Агар уларнинг масъулиятини зиммангда кўтариб, иккисида ҳам моҳир бўлмасанг, сеникидан кўпроқ айби борлар маломатига қоласан. Сендан наст бўлганлар шаънингга тил тегизади.

Муносиблик – сўзлардан бирига маънонинг мос тушишидир. Бу урфда қўлланиш ёки яхшилигига иттифоқ қилиниш туфайли бўлади. Мабодо, мана шу маънолар ўзиникидан бошқача сўзлар билан ифодаланса, аниқроқ ва тушунарлироқ бўлишига қарамай, ўрганиб қолгани учун у берган маънони бермайди. Балоғат аҳлидан бири: «Ҳақнинг маъноси фаҳмингга, сўзи қулоғингга етиб боришидан олдин етиб бормагунча сўзамол бўлмайди». Тил қондасига кўра, эъроб талабларига риоя қилиб, талаффузни бузишдан сақланиш тўғрилиқ сифатларидан ҳисобланади. Балоғат эса мартаба жиҳатдан ундан баланд, мавқе ва даража борасида ундан шарафлидир. Пала-партиш ва нотўғри сўзлайдиганлар балоғат ва фасоҳат аҳли қаторига кириш у ёқда турсин, адиблар қаторига ҳам қўшила олмайдилар.

СЎЗЛАШ ОДОБЛАРИ

Билгинки, сўзлаш одоблари мавжуд бўлиб, сўзловчи уларга риоя қилмаса, сўзнинг кўрки кетиб, нутқининг ороси сўнади. Одамлар унинг гўзал фазилатлари ўрнига ёмон одоби билан машғул бўлиб, мақтовга лойиқ сифатларини эмас, қусур ва айбларини ёйишга ўтадилар.

Сўзлаш одобларидан биринчиси, мақташда ҳаддан ошмаслик ва ёмонлашда инсофли бўлиш. Аслида ёмонламаслик олижанобликдир. Мақташда ҳаддан ошиш пасткашлиқдан юзага келадиган лаганбардорликдир. Ёмонлашда ҳаддан ошиш ёвуз-

ликдан вужудга келадиган ўч олишдир. Иккиси ҳам ёлғондан холи бўлиши туфайли айб саналади. Ривоят қилинишича, Тамим элчилари келишганда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Амр ибн Аҳтамдан Қайс ибн Осим ҳақида сўрадилар. Амр ибн Аҳтам уни мақтади. Қайс: «Аллоҳга қасамки, Эй Аллоҳнинг Расули, у мени ўзи айтганидан кўра яхшироқлигимни билади, лекин ҳасади келди», деди. Амр уни маломат қилиб: «Аллоҳга қасамки, эй Аллоҳнинг Расули, биринчисида чин гапирдим, иккинчисида ёлғон сўзламадим. Чунки биринчисида рози бўлдим ва билганимнинг энг яхшисини айтдим. Иккинчисида жаҳлим чиқиб, билганимнинг энг ёмонини айтдим», деди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Албагга сўздан худди сеҳрга ўхшайдиганлари ҳам бор», дедилар.

Мақташ ва ёмонлашнинг иккисида ҳам ёлғондан сақланиш амримаҳол. Айшиқса, яқин бўлиб олиш учун мақтаса ёки аламиндан чиқиш учун ёмонласа. Аҳнаф ибн Қайс шундай ҳикоя қилади: «Бир кеча подшоҳимни рози қилиб, Роббим ғазабини келтирмайдиган сўз ҳақида ўйлаб тунни бедор ўтказдим. Лекин ҳеч топа олмадим». Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоҳу анҳу: «Киши подшоҳ олдига кирганда ўзи билан бирга динини олиб кириб, чиққанда динисиз чиқади», деди. «Қандай қилиб?», деб сўрашди. «Аллоҳ азза ва жаллани ғазабини келтирадиган нарса билан уни рози қилади», деди. Ибн Румий бир киши бировни кўкка кўтариб мақтаётганини эшитиб шундай деб шеър айтган экан:

*Агар бировни таърифлашни истасанг,
Таърифлашда ҳаддан ошма, мўътадил бўл.
Сен ҳаддан ошсанг у ҳақда гумонлар ҳам
Узоқ-узоқ вақтларгача ҳаддан ошар.
Кўргандан кўрмаганинг зиёдалиги борлиги учун
Қандай бўрттирган бўлсанг шундай кичраяр.*

Сўзлаш одобларидан иккинчиси, умидворлик ва ҳадиксираш кишини кўлидан келмайдиган ва устидан чиқолмайдиган ваъда ва таҳдидларга берилиб кетишга чорламаслигидир. Ким шу иккиси туфайли тилига эрк бериб, унинг жиловини кўйиб юборса, амални



оғир санагандек сўзни оғир сапамаса, унинг ваъдаси хилоф қилишга ва таҳдиди ожизликка айланади. Ҳикоя қилинишича, Сулаймон алайҳиссалом модаси теварагида гирдикапалак бўлаётган нар чумчук ёнидан ўтиб кетаётди, асҳобларига: «У модасига нима деяётганини биласизларми?», дедилар. «Билмадик, эй Аллоҳнинг Набийси», дейишибди. «У мода чумчуқни ўзига сўраб: «Менга турмушга чиқ, Дамашқнинг қайси хонасини хоҳласанг, ўшанга жойлаштираман», деяпти», дедилар. «Чумчук ёлғон гапирди, Дамашқ уйлари харсангтонлардан қурилган. Унга у ердан бошпапа беролмайди. Ҳамма куёв ёлгончи бўлади», деган экаллар.

Сўзлаш одобларидан учинчиси, бир сўзни айтса, уни бажариб кўрсатиш ва бир гапни айтса, уни амалда исботлаш. Бир сўзни айтиш-айтмаслик ихтиёрий, унга амал қилиш мажбурийдир. Киши айтмаганини қилиши, қилмаганини айтишдан чиройлироқдир. Донишмандлардан бири: «Гапларнинг энг яхшиси яна гапга муҳтож бўлмаганидир» яъни гапирмай амалга оширилгани. Махмуд Варроқ айтади:

*Амал исбот этган нарса чин сўздир,
Ақл қувватлаган нарса ҳақиқий амал.
Тағидан асл амал туфайли
Қамаймаган сўз собит бўлмас.*

Сўзлаш одобларидан тўртинчиси, мақсад ва мўлжалга қараб гап оҳангига эътибор бериш. Агар у тарғиб бўлса, унга майинлик ва оҳисталикни уйғушлаштиради. Агар огоҳлантириш бўлса, унга дағаллик ва каттиққўлликни аралаштиради. Чунки огоҳлантирганда сўз юмшоқ бўлиб, тарғиб пайтида кўпол бўлиши иккисининг ҳам ўрни йўқолиб, кўзланган мақсад амалга ошмаслиги демакдир. Бас, бундан гап беҳудага ва мақсад эса ўйинга айланиб қолади. Абул Асвад Дуалий ўғлига: «Эй ўғлим, кўпчилик орасида бўлсанг, ўзингдан устун кишининг сўзини айтма, ёмон кўришади. Ўзингдан пастрокнинг сўзини ҳам айтма, ерга уришади», деган экан.

Сўзлаш одобларидан бешинчиси, сўз берилганда ёкимсиз тарзда овозни кўтармаслик, ўринсиз ва кераксиз безовталиikka

йўл кўймаслик. Сўзловчи энгилтакликка ўтиб қоладиган хатти-ҳаракат ва илмсизлик бўладиган ишоралардан сақланиши зарур. Албатта энгилтакликнинг нуқсони балоғат фазилатидан кўпроқдир. Ҳикоя қилинишича, Ҳажжож бир аъробийдан: «Мен хатибманми?, деб сўраганда «Ҳа, агар кўп кайтариб, қўл билан ишора қилавермай, аммо баъд, деганингда», деган экан.

Сўзлаш одобларидан олтинчиси, беҳаё ва ёқимсиз сўзлардан узоқлашиш. Очикча айтиш хунук, тўғридан-тўғри айтиш маъқул бўлмаган нарсалар ҳақида тил одобига риоя этган ҳолда мақсадига етиш учун ёзма равишда баён қилиш йўлини тутсин. Муҳаммад ибн Али Аллоҳ таолонинг: **«Улар беҳуда нарсалар олдидан ўтсалар, ҳурматларини сақлаган ҳолда ўтарлар»** (Фурқон сураси, 72-оят) оятининг тафсири ҳақида: «Улар уят жойларни киноя қилиб айтар эдилар», деган.

Беҳаё сўзлардан тилни тийиш баробарида қулоқни сақлаш, уят ва фахш гапларга қулоқ тутмаслик керак. Чунки бу каби сўзларни эшитиш уларни юзага чиқаришга чорлайди ва кўпайишига хизмат қилади. Агар юз ўгирилса, сўзловчи тўхтайтиди. Агар юз ўгириш икки инкорнинг бири бўлса, эшитиш икки ташвиқотчиининг бири бўлади. Менга Абул Ҳасан ибн Абул Ҳорис Ҳошимий ушбу шеърни айтиб берди:

*Йўллардан ўртачасини ихтиёр эт,
Гумонли жойини эса четлаб ўт.
Тилингни ёмон сўздан тийганинг мисол,
Қулоғингни ҳам эшитишидан сақлай бил.
Чунки сен хунук сўзни эшитганда
Шерикдирсан оғоҳ бўл, уни айтганга.*

Бундай сўзлардан четланиб, узоқлашиш зарурлиги жиҳатидан хунук ва бемаъни гаплар каторига бир қаранда жирканч кўриниб, зоҳири инкор қилинадиган нарсалар ҳам киради. Агар чуқурроқ ўйлагандай кейин нуқсони бўлмай, фикр-мулоҳаза юритиб, англагандан сўнг тўғри бўлиб чиқса ҳам. Бунга баъзи такаллуфга берилганларга Аздий Сулийдан келтирган ушбу шеърни мисол қилиш мумкин:



*Албатта мен кексайган, кофирман,
Аллоҳга қасамки, сен боравер, тарбия қил.
Илоҳим ёш гўдакка ризқ берувчидир.*

Шоир «кофир» деган сўзи билан ёпувчи деган маънони назарда тутмоқда. Чунки «кафр» сўзи ёпмоқ, беркитмоқ дегани. Аллоҳ таолога куфр келтирувчини ўз маъсияти билан Унинг неъматларини ёпгани учун, шу ном билан аталган. «Биллаҳи сайрий» дея Аллоҳ поми билан сафар қилиб кетишига қасам ичган. «Анта роббий», дегани тарбиядан олинган бўлиб болангни тарбия қил, дегани. Вояга етиб, куч-қувватга тўлганлар ризқини бергандек «ёш гўдакка ризқини берувчи», деган. Бу беўхшов тақаллуф ва бўлмағур чуқур кетишига қаранг.

Фикр-мулоҳаза юритгандан кейин сўзининг нотўғри эмаслиги аён бўлиб, яхши гумонга борилган тақдирда ҳам барибир ўзи учун маломатни орттиради. Агар у ҳақда шубҳа-гумонлар кучайса, номи қора бўлгани қолади. Бунга ўхшаши фақат сурбет, мутақаббир ёки иккиланувчи, димоғдор кимсалардагина бўлиши мумкин. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилинган: «Набийга саловот айтманглар», ҳадисига келсак, у бу турдаги чалкаштиришдан холидир. Унинг таъвили хусусида икки хил важҳ бор. Биринчиси, «набвах» сўзидан олиниб, баланд ва қия жойда намоз ўқишдан қайтариқ борлигини назарда тутганлар. Иккинчиси, йўлни ирода қилганлар. Аллоҳнинг расулларини анбиёлар дейилади. Чунки улар Аллоҳга элтувчи йўл бўлганлар. Шу билан бу ҳадисдаги ноаниқлик ечилади. Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам шу сўзни айтган бўлиб, бошқа бировнинг сўзи бўлганда тушунарсиз бир жумбоққа айланарди. Лекин у зотнинг хитоби ичидаги маъно ва ҳолатларининг шоҳидлари сўзларини буйруқ ёки қайтариққа оид ишларда бепарволик ва ўз хохишига эргашиш даражасидан шариятда келиши ҳамда Пайғамбар қайтариши жоиз бўлмаган томонга буради. Бу ҳолат бошқаларда мавжуд эмас. Шунинг учун у зотдан содир бўлган нарса бошқаларникидан фарқ қилади.

Сўзлаш одобларидан еттинчиси, оми ва ақли паст одамларнинг ибора ва мақолларини эмас, балки олимлар ва адиблар-



никини келтиришга одатланиш. Албатта ҳар бир тоифа ўзига хос ва муносиб ибораларга эга. Сановбарий айтганидек, бетайин одамдан тутуриксиз гап ва бемаза ўхшатишдан бошқа нарса чиқмайди. У шундай деган эди:

Бетайин одамларнинг иборалари бор.

Шулардан бири: шубҳали нарсани тасвираб,

«Агар пешобинг соғ чиқса, чиқди,

Агар чиқмаса, у билан табибнинг юзига сол».

Бунинг икки сабаби бор. **Биринчиси**, ибора ва мақоллар ҳиммат ҳаёллари ва кўнгил кечинмаларидан пайдо бўлади. Паст ҳимматли кишида бўлмағур масал ва бузуқ ўхшатишдан бошқаси бўлмайди. **Иккинчиси**, ибора ва мақоллар мисол келтирувчиларнинг ҳолатларидан олиниб ўзлари қандай бўлса, мақол ва масалалари ҳам шундай бўлади. Асосан шу иккиси туфайли омилар билан хосларнинг мақол ва масаллари орасида фарқ юзага келади. Кўпинча хослар ҳам акли пастлар билан бирга юриб, кўн эшитиш оқибатида омиларнинг ибораларини ва нотўғри ташбеҳларни айтишга одатланиб мисол келтиришга ўтадилар. Шундан кейин бундай гап-сўзлар одамлар ичида масал ва мақолга айланади. Ҳикоя қилинишича, Ҳорун ар-Рашид Асмаъийдан баъзи арабларнинг насаби тўғрисида сўраганда: «Билганга тушдингиз, эй мўминлар амири», дебди. Шунда Фазл ибн Робъ: «Аллоҳ ичингни туширсин, мўминлар амирига ҳам шундай мурожаат қиласанми?», деган экан. Фазл ибн Робъ илми кам бўлишига қарамай халифалар билан сўзлашганда қай услубда сўз айтишни ўз асрининг яғонаси ва замонининг сараси бўлган Асмаъийдан кўра яхшироқ билган.

Гапдаги ўхшатиш, масалларнинг қулоқларга сингиши ва қалбларга таъсири ўзгачадир. Олдий гап-сўзлар улар етган даражага етиши ва улар каби таъсир қилиши мушкул. Чунки уларнинг маънолари ёркин, гувоҳлари очик-ойдиндир, нафслар уларга ошиқ, қалблар уларга ишонган ва акллар уларга мувофиқдир. Шу боисдан Аллоҳ таоло Ўз Китобида забулмасаллар келтириб, уларни Расулларининг далилларидан қилиб қўйди.



Улар орқали халойикқа ҳужжатни очиқ баён этди. Чунки уларни ақллар кўтариб, қалблар қабул қилади. Унинг тўртта шарти бор.

Биринчиси, тўғри ташбех қилиш. **Иккинчиси**, олдиндан маълум бўлиб, ҳамма мувофик келган бўлиши. **Учинчиси**, фаҳмга тез етиб, мохияти осон ашланиши ва маъносини тасаввур қилиш кийин бўлмаслиги. **Тўртинчиси**, таъсири кучли бўлиб, зехнга яхшироқ ўрнашиши учун эшитувчи ҳолатига мос бўлиши. Келтирилладиган зарбулмасалларда мана шу тўрт шарт мавжуд бўлса, улар гапга безак, маъноларга равшанлик ва фаҳмларга тафаккур бахш этади.

ИККИНЧИ ФАСЛ

САБР ВА САБРСИЗЛИК ҲАҚИДА

Билгинки, мусибатларга сабр қилиш ва қулфатларга йўлиққанда жазавага тушмаслик гўзал тавфик ва саодат аломатларидандир. Бу ҳақда Қуръони карим оятлари нозил бўлган ва суннатда кўрсатмалар келган. Аллоҳ таоло айтади: «**Эй ниймон келтирганлар! Сабр қилинг. Сабр ила ғолиб келинг. Курашга бел боғлаб туриш. Аллоҳга такво қилинг. Шоядки ютукка эришсангиз**» (Оли имрон сураси, 200-оят). Яъни Аллоҳ сизларга фарз қилган нарсаларга сабр қилинг. Душмандан сабр қилиш ила ғолиб бўлинг. Оятнинг «**Курашга бел боғлаб туриш**» деган жумласи хусусида икки хил таъвил бор. Биринчиси, душман билан курашиш учун бел боғлаш бўлса, иккинчиси, намозларни интизорлик билан кутиш. Абу Ҳурайра розияллоху анҳудан келтирилган ривоятда Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васаллам: «Аллоҳ гуноҳларни кетказиб, даражаларни кўтарадиган нарсага сизларни бошламайинми?», дедилар. Улар (саҳобалар): «Ҳа, бошланг, эй Аллоҳнинг Расули», дейишди. У зот: «Машаққат вақтда таҳоратни мукаммал олиш, масжидлар сари қадамларни кўпайтириш ва намоздан кейин намозни кутиш. Мана шу сизларга ҳад-чегараларни сақлашдир», дедилар. Қуръони карим оятлари ўзи буюрган ва чақирган нарсаларга сабр қилишни таъкидлаш маъносида позил бўлиб, сабрни



фарз қилган ва тарғиб этган нарсалари йўлида тақво қилиш мажбуриятларидан ҳисоблади. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Сабр — гамдаш тўсик ва балоларга қарши кўмақдир». Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу айтади: «Сабр коқилмайдиган уловдир. Қаноат ўтмаслашмайдиган қиличдир». Абулӯҳамид айтади: «Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳунинг мана бу сўзиданда ажойиброқ сўзни эшитмадим: «Сабр ва шукр иккита туя бўлиб, қайси бирига минишимнинг менга фарқи йўқ». Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳумо айтади: «Энг яхши ҳозирлик машаққатларга сабрдир». Балғоғат аҳлидан бири айтади: «Касал вақтда сабр қилишининг энг яхши фазилятларингандир». «Мансур-ул ҳикам» да шундай келтирилади: «Ким боқийликни яхши кўрса, мусибатлар учун жуда бардошли қалбни ҳозирласин». Донишмандлардан бири деди: «Ёқимсиз ҳолатларга сабр қилиш туфайли ютуқларга эришилади». Шоирлардан Абид ибн Абрас айтади:

*Кандай мусибат етса, нафси тинчлантир,
Албат сабрда чора изловчига чора бор.
Бу дунё шун деб сиқилма ҳаргиз,
Гоҳо унинг зулмати очилар ҳийласиз.
Кўпинча нафслар тушовдан ечилгандек,
Халос бўладиган шига қилар сабрсизлик.*

Ибн Муқаффаъ «Ятийма» номли китобида: «Сабр икки хил бўлади: пасткашлар жисмонан сабрли, олижаноб кишилар руҳан сабрлидир. Эгаси мақталадиган сабр киши тапаси оғир меҳнат ва қийин ишларни кўтариши билан эмас (чунки бу сифат эшакда ҳам бор), балки нафс устидан ғолиб бўлиш, ҳар хил ҳолатларга бардош бериш ва қалби хотиржам бўлиши туфайли бўлади», дея келтирган.



САБРНИНГ ТУРЛАРИ

Билгинки, сабр олти қисмдан иборат бўлиб, ҳар бири мақталгандир. Бу олти қисмнинг **биринчиси** ва афзали Аллоҳ таолонинг амрларга бўйсунинга ва қайтарикларидан қайтишга сабр қилишдир. Чунки бу билан итоат холис бўлади. Агар итоат холис бўлса, дин тўғри бўлади, фарзлар адо этилиб, савобга сазовор бўлинади. Аллоҳ таоло Қуръонда: «**Албатта, сабр қилувчиларга ажрлари ҳисобсиз, тўлиқ берилур**» (Зумар сураси, 10-оят) деган. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Сабрнинг иймондаги мақоми худди бошнинг танадаги ўрни каби дир», деганлар. Аллоҳ таолонинг тоатига сабр қила олмаган кишида яхшиликдан насиба ва солиҳликдан улуш бўлмайди. Ким нафсига сабрни раво кўрмаса, уни савобга эга қилмаса ва азобдан қутқармаса, ўзининг хато танлови билан ҳақдан йироқ, залолатга лойиқ бўлади. Ҳасан Басрий роҳимаҳуллоҳ айтади: «Эй дунёдан столмайдиганини талаб қилувчи! Ўзинг талаб қилмайдиган охиратдаги нарсага қандай қилиб етмоқчисан?». Абул Атоҳия айтади:

*Сени Аллоҳдан кечиришини умид қилган
Киши деб кўрмоқдаман, ўйламоқдаман.
Сен У зот яхши кўрмайдиган нарса узрасан,
Ўзинг бепарвосан, яна тақвога чақирасан,
Эй ўзи дардманд бўлиб, одамларни даволовчи.*

Сабрнинг бу тури қаттиқ кўркув ва ҳайқишдан пайдо бўлади. Ким Аллоҳ азза ва жалладан кўркса, Унинг тоатига сабр қилади ва азобидан ҳайиққан киши айтганларини ўз ўрнида бажаради. **Иккинчиси**, вақт тақозосига кўра, юз берган, маҳзунлик ҳолдан тойдирган мусибатларга ёки изтироб ва ғам чекишга мажбур этган ташвишли ходисага сабр қилиш. Буларга сабр қилиш ихтиёрий ва мажбуран ҳолда бўлиш шарти туфайли ўз ортидан роҳатни эриштириб, савоб келтиради. Акс ҳолда, арзимас ғамни кўтаришга, ёқтирмаган ва гуноҳкор ҳолда сабр қилишига тўғри келади. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ай-

гадилар: «Аллоҳ таоло айтади: «Ким менинг тақдиримга рози бўлмаса, мусибатимга сабр қилмаса, ўзи учун Мендан бошқа Роббини ихтиёр этсиш!». Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу Ашъас ибн Қайсга: «Агар сен сабр қилсанг, устингдан ажрга эга бўлган ҳолингда қалам жорий бўлади. Агар бесабрлик қилсанг, устингдан қалам гуноҳкор ҳолингда жорий бўлади», деган экан. Абу Таммом бу сўзларни ўз шеърисида шундай ифодалаган. Али сабр таъзиясида Ашъасга деди:

*Унинг баъзи гуноҳларидан хавотирланди,
Синовларга савоб умидида сабр қилиб, ажр оласанми?
Ёки ҳайвон каби чидаб, савобсиз қоласанми?*

Шабиб ибн Шайба Махдийга: «Даф қилиш чорасини топа олмаганингга сабр қилишинг энг муносиб шдир», деб ушбу шеърни айтган экан.

*Агар сенга мусибат етса, сабр қил фақат,
Синовдаги бесабрнинг мусибати каттадир.*

Бошқаси айтади:

*Маздуб ҳолда сабр қилдим, қийналмоқдаман,
Сенга сабрим саҳродаги ташналикка ўхшар.
Менинг сенга сабрим имконимдан эмас,
Лекин у сабрдан ҳам аччиқроқ сабр.*

Учинчиси, қўлга киритиш насиб этмаган орзуга ва умид қилинган хурсандчиликнинг саробга айланганига сабр қилиш. Бунга сабр қилиш уни эслан чиқаришни келтириб чиқаради. Умид узгандан кейин афсусланиш аҳмоқликдир. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Кимга бир нарса ато этилса, шукр қилса, ман этилса, сабр қилса, зулм қилинса, кечирса, ўзи зулм қилиб кўйса, кечирим сўраса, бундай кишиларга омонлик бор ва улар ҳидоят топувчидир». Донишмандлардан бири айтади: «Дунёдан талаб қилиб етолмаган нарсангни ҳаёлингга келмаган ва тилингдан чиқмаган нарса билан тенг қилгин». Шоирлардан бири айтади:

*Қачон устингдаги бир иш тақдир қўлида бўлса,
Уни тақдирдан бошқаси ҳал қила олмас.*



*Сенга хорлик ҳовлисиди туришидан нима фойда?
Ҳолбуки, азизлик ҳовлиси чексиз ва бепоён.*

Донишмандлардан бири айтади: «Кўлингдан кетган нарсага ачинсанг, келмаган нарсага ҳам ачин». Шоирлардан бири бу маънони олиб шундай назмга тизган:

*Кўлдан кетган нарсага кўп ачинма,
Ачинишинг фойдаси йўқ барибир сенга.
Бўлмаган нарса учун гам чеккан киши,
Кўлдан кетганига тенг ранжисанга.*

Тўртинчиси, юз беришидан кўрқалиган хавф-хатар ёки бошига тушишидан ташвишланадиган фалокатга сабр қилиш. Ҳали рўй бермаган нарсани деб қайғуришга шошилмаслик керак. Чунки кўп қайғулар ёлғон ва аксар хавф-хатарлар келмасдан баргараф бўлади. Набий соллаллоху алайҳи васаллам айтадилар: «Сабр қилиш билан енгиллик кутилади. Ким эшикни қоқишда давом этса, албатта (ичкари) киради». Ҳасан Басрий роҳматуллоҳи алайҳ айтади: «Эртанинг ғамини ҳаргиз бугунингга юклама. Ҳар куннинг ғами ўзига старлидир». Жохиз Ҳориса ибн Зайдга шундай деб шеър айтди:

*Агар гам келса кетказ, у дарддир фақат,
Иккилансанг, даф этиш уддасидан чиқмайсан.
Мусибат келса, эрки йўқ кишидан ёрдам сўрама,
У ёрдам бермоқчи бўлганда маломатчилар
Ёрдам бермасликти тавсия қилишар.
Хавотирга тўли қалбингга таскин топ деб айт,
Чунки гам-ташвишларнинг кўпи беҳуда.*

Бешинчиси, умидвор бўлган истак амалга ошишини кутиш ва орзу қилган неъматнинг интиқлиги йўлидаги сабр. Агар уни кутиш ҳайратга солса, хабар топиш ўйлови паришон қилса, мақсадлар йўли ёпилиб, умидлар иғвоси уни безовта қилади. Натижада орзусига етишдан узоқлашиб, мусибати катталашади. Агар рағбат қилганда виқорли, талаб чоғида сабрли бўлса, ҳайрат кўрлиги очилиб, довдираш ҳаяжони тарқаб кетади. Бас,



тўғрилиқни кўради ва мақсадни фаҳмлайди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Сабр зиёдир», дедилар. Бунинг маъноси Аллоҳ билувчи роқ – ҳайрат зулматларини тарқатиб, ишлар ҳақиқатини ойдинлаштиради, дегани бўлса керак. Аксум ибн Соифий айтади: «Ким сабр қилса, ғолиб бўлади». Ибн Мукаффаъ айтади: «Ардашернинг қасрида шундай битик бўларди: «Сабр – етишмоқ калитидир». Донишмандлардан бири айтади: «А ўзал сабр билан мақсадларга етиш осонлашади». Балогат ахлидан бири айтади: «Ким сабр қилса, орзуга етади, ким шукр қилса, неъматни кўргонлайди». Муҳаммад ибн Ясийр айтади:

*Сенга ишлар йўли бекилса, хафа бўлмагин,
Сабр очар унинг ҳар бир ётилганини.
Сўров қанча чўзилса ҳам барибир,
Агар сабр билан ёрдам сўраган бўлсанг,
Умид узма шодлиқни етишмоқдан сен,
Сабрли ҳождатига етишишига ҳақшироқ.
Эшикни қоқинда давом этувчи киришига,
Ҳақшироқдир, шуни билгин, унутма асло.*

Олтинчиси, бошга тушган ёмонлик ёки хавфга сабр қилиш. Бунга сабр қилиш билан фикр йўллари очилиб, душман ҳийлалари бартараф этилади. Бесабр кишининг фикри тарқоқ, безовталиги қаттиқ бўлади. Оқибатда ўз кайғусининг қурбони ва ғам-тангвишлари ўлжасига айланади. Аллоҳ таоло айтган: «**Сенга етган нарсага сабр қил. Албатта булар азм этилажак ишлардандир**» (Луқмон сураси, 18-оят). Ибн Аббос розияллоҳу анҳумодан ривоят қилинган ҳадисда Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Агар Аллоҳ учун шубҳасиз иймон билан рози ҳолда амал қила олсанг, шундай қил. Агар бунга қодир бўлмасанг, сабр қил. Албатта ўзингга ёқмаган нарсага сабр қилишингда кўп яхшилиқлар бор. Билгинки, сабр билан бирга ғолиблик, ғам билан бирга шодлик, қийинчилик билан бирга енгиллик бор. Али розияллоҳу анҳу айтади: «Сабр мусибатларни илдизи билан суғурувчи, бесабрлик замон балоларига ёрдам берувчидир». Донишмандлардан бири айтади: «Сабр иродасининг калити билан



ишларнинг кулфларини очишга ҳаракат қилинади». Балоғат ахлидан бири айтади: «Гуйнуклар ёпилганда шодлик аломатлари кўринади». Ибн Аббос розияллоҳу анҳумо ривоят қилишича, Сулаймон алайҳиссалом жишларни иморат қуришда кийнаб ишлатганда лаънаги Иблисга шикоят қилишибди. У: «Сизлар кетаётганда бўш бориб, қайтаётганда банд бўлаяпсизларми?», деди. Улар: «Тўғри», дейишди. У: «Бунда роҳат бор», деди. Бу хабар Сулаймон алайҳиссаломга етиб борганда уларни боришда ҳам, келишда ҳам иш билан банд қилиб қўйдилар. Яна улар Иблисга шикоят қилишди. Иблис: «Кечаси дам олаяпсизларми?», деди. Улар «Ҳа», дейишди. У: «Бу сизларга вақтингизнинг ярми роҳат дегани», деди. Бу хабар ҳам Сулаймон алайҳиссаломга етиб келганда уларни кеча-ю кундуз иш билан машғул қилди. Улар яна шикоят қилишганда Иблис: «Ана энди сизларга ғамдан қутилиш вақти етди», деди. Айтганидек, кўп ўтмасдан Сулаймон алайҳиссалом ҳассаларига суянган ҳолда жон таслим қилдилар.

Агар Аллоҳнинг амрига биноан иш тутиб, Унинг кўрсатмаларини ўз вақтида бажарадиган пайғамбарларда шундай бўлса, тадбирлар измидаги оддий қуллар учун қисмат ҳайдаб келган кўргилсизликлар нима деган гап? Ҳар бир парса охирига етиб боргач, ишқирозга учрайди, энг чўққисига чиқиб, пишиб етилгач, тўкилишни бошлайди. Баъзи адиблар Усмон ибн Аффонга ушбу шеърни айтиб берди:

*Дўстим, Аллоҳга қасамки, қанча катта бўлмасин,
Тирикнинг бошидаги мусибат давом этмас.
Агар у бир кун бошга тушса, бошингни эма,
Мободо оёқ қоқилса шикоятни кўнайтирма,
Қанча улуглар кулфатлар ила синалдилар.
Сабр қилдилар, ҳаммаси ўтиб, йўқолиб битди.
Қанча-қанча тўлқинлар гирдобни қутирди,
Уларни то очилгунча сабр билан қарши олдим.
Қуллар учун авваллари нафсим азиз эди,
Хорликка менинг сабримни кўриб, таслим бўлди.
Унга: «Эй нафс, азиз ҳолда ўл, дунё бизники,
Сўнг эса юз ўгириб кетди», деб айтдим.*

МУСИБАТЛАРНИ ЕНГИЛЛАТИШ

Мусибатларни енгиллатиш ва қийинчиликларни осонлаштириш чоралари бор. Бу чораларга эҳтиёткорлик билан бирга кучли ирода қўшилса, мусибатлар зарбаси енгил, таъсири ва зарари камаяди.

Биринчи чора, нафс ўзига маълум бўлган фонийликнинг бир кун стишини ва хурсандчиликлар тугагини, тақдир этилган ажали ва тугайдиган муддати борлигини ҳис қилмоғи. Чунки дунёда ҳеч бир ҳолат мангу давом этмайди. Бирор яралмиш учун унда боқийлик йўқ. Ибн Масъуд розияллоху анху ривоят қилган ҳадисда Росулulloҳ соллаллоху алайҳи васаллам айтдилар: «Мен билан дунё мисоли иссиқ кунда дарахт соясида тўхтаб, сўнг уни ташлаб, йўлида равона бўлган йўловчига ўхшайди». Али ибн Абу Толибдан дунё ҳақида сўрашганда: «Дунё алдайди, зарар беради ва ўтказади», деган экан. Бани Аббос халифаларидан бири дунё ҳақида сўраганда суҳбатдоши шундай деган экан: «Юзланса, орқасини ўгиради». Амр ибн Убайд айтади: «Дунё – муддат, охираг – абадият». Ануширвон айтади: «Агар ғам чекмаслиқни хоҳласанг, ғам келтирадиган нарсани олма». Шоирлардан бири бу маънони шундай назмга тизган экан:

*Замон бадфеъллигидан берганини лойқалаб,
Тўхфа қилганини тортиб олганини кўрмадингми?
Кимни ўзига ёқмайдиган нарсани кўрмаслик севинтирса,
Йўқолишидан кўрққан нарсани олмасин.*

Ҳакимлардан бири шундай шеър ўкиди:

*Ҳакимимиз Букротнинг ўрнашиб олган ғамларни
Кетказадиган яхши мушоҳадаси ва васият бор.
У айтган: «Ғам-қайғулар ҳалойиқнинг табиатида
Хусусиятида йўқолиш мавжуд нарсанинг туришидан,
Агар синиши мумкин бўлган шисани олсанг,
Ва у синиб қоладиган бўлса, ғам чекувчи бўлмагин.*



Илм аҳлидан бири Саъид ибн Муслимга шеър ўқиди:

*Албатта дунё ҳадялар ва қайтариб олинадиган омонатлар,
Фароғатдан сўнг машаққат, ундан сўнг фароғат бор.*

Бузругмеҳр қатл этилганда чўнтагидан шундай сўзлар ёзилган қоғоз парчаси чиққан экан: «Агар улуш тегмаса, жидду жаҳд қилишнинг нима кераги бор? Агар ншда давомийлик бўлмаса, хурсандчилик нима кераги бор? Агар Аллоҳ таоло мулкнинг давомийлигини истамаса, чора ахтаришнинг нима фойдаси бор?». Ибн Румий айтади:

*Киши ҳаётининг ўлимига гаров, соғлиғини ҳам
Худди шундай касаллиғига гаров эканин кўрдим.
Қачон яшаш роҳат бўлса, туни каби ўтиб кетишига
Шубҳасиз ишоншим билан унинг роҳати лойқаланади.
Қим заволга юз тугиши эътибори ила кечирса ҳаёт,
Бас, у заҳмат ичрадир, неъмат узра бўлса ҳам.*

Иккинчи чора, мусибатларни енгиллатишда кийинчиликлар кетиб, ғам-алам йўқолишини ва уларнинг ҳам тугаш муддати бўлиб, ундан олдин тўхтаб қолмаслиги, кейин давом этмаслигини тасаввур этишдир. Ўша белгиланган муддат бегоҳатлик билан қискармаслигини, сабр қилса, узаймаслигини, ҳар бир кун ундан бир қисмини кетказаётгани, муайян улушни олаётганини, ўзи билмаган ҳолда, ҳаммаси ўзидан ўтиб кетишини кўз олдига келтириши керак. Ҳикоя қилинишича, Ҳоруи ар-Рашид бир кишини ҳибсга олиб, анча вақтдан кейин унинг ҳолини сўради. Махбус халифанинг вакилига: «Унга айтиб қўй, ҳар куни хузур-халоватингдан қанчаси ўтгани баробарида менинг кийинчилигимдан ҳам шунчаси ўтмоқда. Иш яқиндир. Ҳукми Аллоҳ таоло чақиради», деди. Бу маънони шонрлардан бири олиб назмга солган:

*Агар бу ҳолатингиз сизларда давом этса,
Мен тунган ҳолат абадий, деб ўйлаган бўлардим.
Биламанки, мен ҳам, сизлар ҳам фақат
Эртага бу икки ҳолат аксини янғидан бошлаймиз.*

Менга бир шоирнинг шеъри айтиб берилди:

*Ёқимсиз ишларнинг оқибати яхши бўлур,
Ёмон кунлар давомий эмас, жуда қисқадур.
Агар кеч такрорланса, сўнг кундуз келаверса,
Машаққати ҳам, ҳузур-ҳаловати ҳам боқий бўлмас.*

Вафоти яқинлашганда Умар ибн Хаттоб розияллоху анху мана бу шеърни ўқигап экан:

*Роббингнинг аввалу ҳозирдаги неъматлари
Беҳисоб эканини кўрмадингми?
Хотиржам бўл, ҳеч бир нарса доимий эмас,
Сенинг ғам-аламларинг ҳам абадий бўлмас.
Дўстимол Аллоҳ сенга бундан кейин алқаб,
Раҳмат назари билан назар солса ажаб эмас.*

Учинчи чора, киши гўзал муҳофазага мушарраф бўлганини билиш учун ўзи омон қолган фалокат дучор бўлганидан каттароқ куткариб қолинган бахтсизлик етганидан оғирроқ эканини билиши лозим. Шунинг учун Набий соллаллоху алайҳи васаллам: «Албатта Аллоҳ таолонинг ҳар бир синов - мусибат вақтида совғаси бор», деганлар. Имом Шаъбий мусибатга йўлиққан маҳалда «Қандай тонг оттирдинг?», дейилди. У: «Икки неъмат - кенг яхшилик ва беркитилган ёмонлик ичида тонг оттирдим», деган экан. Шоирлардан бири айтади:

*Ёқимсиз нарса юз берганда ёмон кўрма,
Чунки оқибатлар фарқли бўлар ҳаммиша.
Қанча-қанча неъматлар шукри адо этилмас,
Машаққатлар ичида яширин экани боис.*

Тўртинчи чора, тақдир зарбасига учраганлардан ўрнак олиш ва кўз ёш тўкаётганларни кўриб таскин топиш. Бунга ўхшашлар жуда кўплиги ва уларнинг ёрдамлари тезкорлигини билиш. Бу билан ғамга тасалли ва чиройли сабрдан аламини енгиллатадиган, безовталигини камайтирадиган қувватни ўзида қайтадан тиклайди. Умар ибн Хаттоб розияллоху анху айтади: «Мусибат



эгалари билан ёнма-ён бўлсангиз, кўнглингиз кенгайди». Шоирларнинг марсиялари шунга асосланади. Бухтарий айтади:

*Арслонлар устидан тилли бурро ва тилсизлардан иборат
Душманларнинг итлари голиб бўлса, ажаб эмас.
Ваҳшийнинг найзаси Ҳамзани ҳалок этмиш,
Алининг ўлими Иби Мулжамнинг қиличиданмиш.*

Абу Фурос айтади:

*Киши туганмас мусибатлар орасидадир,
То унинг жисми тупроққа қоршигунча.
Муҳлат берилса аҳли учун мусибат чекар,
Муҳлат берилмаса ўзи мусибатга йўлиқар.*

Бешинчи чора, неъматларнинг ташриф буюрган бир меҳмон эканини ва албатта қайтишини, келишининг хурсандчилигига кетишининг айрилиқ хавфи аралашганини, келишига то изидан фирок азобини қолдирмагунча шодлик кўнмаслигини ва хушнудлик миқдорига қараб хафалик бўлишини билишдир. «Мансур-ул хикам» да: «Хурсандчиликка сабаб бўлган нарсанинг айнан ўзи маҳзунликка ҳам сабабдир», дейилган. Айрим нақлларда шундай дейилган: «Ким ўзининг энг яхши кўрган нарсасига етса, энг ёмон кўрганини кутаверсин». Донишмандлардан бири айтади: «Ким ҳар қандай мусибатнинг кетишини билса, бошига бало тушганда чиройли сабр қила олади». Ҳасан Басрийдан «Дунё ҳақида нима дейсан?», деб сўрашди. У киши: «Дунё офатларини кутиб яшаш фароғати билан хурсанд бўлишдан мени машғул қилди», дея жавоб берди. Абдулатоҳия бу маънони шундай назмга солди:

*Ўзгарувчанлиги сабаб юзланганда
Қуллар қўрқув уйғотар унда.
Гўёки ёрдам кўрсатган бўлиб,
Таҳдидли зарбасин қўяр эшиттириб.*

Олтинчи чора, хурсандчилиги бошқаларнинг хафалигига боғлиқлиги, шунингдек хафалиги ҳам бошқаларнинг хурсандчилигига боғлиқлигини билиш. Дунё бир ҳамроҳни тапшлаб,

бошиқасига ўтса, бирини фироқда қолдириб, бошқаси билан муносабат ўрнатса, муносабат ўрнатганига хурсандлик, ташлаб кетганига хафалик етади. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Бир жамоа бошқаси билан жанг қилса, бир гуруҳ хурсанд, бошқалари хафа бўлади». Бухтарий айтади:

*Дунё оддий инсонга машҳурлик этса ато,
Унинг болаларидан номаълумликни кут албат.*

Шоир Мутанаббий айтади:

*Кунлар ўзининг аҳллари ичида
Бир қавмга фойдалар бера туриб,
Бошқасига мусибатларни ҳукм этар.*

Адиблардан бири шеър айтди:

*Албатта дунё дарахти кўп ўрмонзор
Бир томони қуриса, бир томони кўкаргай.
У берган нарсани деб хурсанд бўлмагин,
Бир кун кетар у ҳам сен кетган каби,
Бу кунлар фалокатдан бошқа нарса эмас,
Роҳат ва лаззатлар фақат мусибатлардир.*

Еттинчи чора, инсоннинг фалокатлари фазилатининг далилларидан, машаккат ва синовлари тўлиқлигининг гувоҳларидан эканини билиш. Бу нарса икки сабабга кўра амалга ошади. Чунки бандада мутлақ комиллик бўлиши мумкин эмас. Нуқсон уни лозим тутувчидир. Жуда кўп фазилатлар мавжуд бўлганда бир жиҳатдан нуқсон ҳам бўлади. «Кимнинг акли зиёда бўлса, ризки кам бўлади» дейишлари бежиз эмас. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Инсоннинг бир аъзосида нуқсон бўлса, унинг ақлида закийлик бўлади». Абулатоҳия айтади:

*Агар инсон бир тарафдан ҳаддан зиёд кучли бўлса,
Бошқа тарафдан нуқсон унга хоинлик қилар.*

Адиблардан бири менга котиб Иброҳим ибн Ҳилолнинг ушбу шеърини ўқиди:



*Қачон икки киши ўртасини бир касб жам этса,
Иккисидан қай бири моҳирлигини билиши истасанг.
Тақсим этилган ризқдан олган насибасин қузат,
Нуқсон бор жойда ризқ кенг бўлар албат,
Мукаммалик бор жойда ризқ тор бўлар албат.*

Фазилат эгаси ҳасадга учрайди, унга озор беришни касд қилишади. У душман монъелиги ва қаршилик қилувчининг зулмидан омонда бўлмайди. Соनावбарий айтади:

*Йигитнинг синовлари унинг фазилатидан дарак,
Анбарнинг сифатидан олов хабар бергандек.*

Фазилатли кишининг синовлари кўп ҳолларда нуқсонлилар тарафидан, олимнинг мусибати кўпинча жохилнинг қўли туфайли содир этилади. Бу улар ўртасидаги кескин фарк сабабли адоваг кучайгани, пешқадамлик туфайли интиқом пайдо бўлганидан амалга ошади. Шоир айтади:

*Олим жоҳил сабабли балоланса не ажаб
Аждаҳо (бурж) нинг думидан қуёш очилар.*

Саккизинчи чора, замоша кулфатлари туфайли чиниқиши ва ўз даври синовларидан тажриба олтириши. Натижада фикри теранлашиб, ақлан етук бўлади. Машаққат ва фаровонликнинг энг ками туфайли камол топиб, офият ва мусибат ҳолатларида ўзига ибрат олади. Саълабдан хикоя қилинади: «Бир куни Убайдуллоҳ ибн Сулаймон ибн Вахбнинг ҳузурига кирсам, унинг эгинида каттиқ сиповдан кейин розилик кийими бор экан. Унинг қаршисида ҳозир бўлдим. У менга «Эй Абул Аббос, айтадиганларимга қулоқ тут», деб мана бу байтларни келтирди:

*Замон кулфатлари менга берди одоб,
Албатта адиб одоб олмоғи даркор.
Ширинни ҳам тотдим, аччиқни ҳам,
Йигитнинг ҳаёти мана шундай бўлур.
Ўтган ҳар бир бахтсизлик ва ҳаловатда
Менинг улушим борлигини билдим.*

*Тирикликдан насибаси бор жонини
Кечалар ўз мусибатлари билан озиқлантирур.*

Мен унга: «Бу байтлар кимники?», дедим. «Меники», деб жавоб берди у.

Тўкқизинчи чора, замона ишларини синовдан ўтказиб, унинг иши яхшилигига эътибор қаратиш. Буларни англагандан кейин роҳат-фароғатга алданмайди, бир хилликдан умид қилмайди. Дунё бир ҳолатда туриши ёки ўзгариш ва бекарорликдан холи бўлишини тааммул қилмайди. Албатта дунёни таниб, унинг холидан хабар топганларга ундан етадиган етган бахтсизлик ва хузур-ҳаловатлар арзимас бўлиб қолади. Адиблардан бири бу хусусда шеър айтган экан:

*Дунё оқибатларига ҳувоҳ бўлдим мен,
Сўралишдан қўрқиб, дил хоҳишини тарк этдим.
Дунё ҳаёти ҳақида фикр юритдим қанча,
Унинг ҳамма ишлари фоний эканини кўрдим.
Унинг аксар аҳлини синовимдан ўтказдим,
Ҳар ким ўз иши учун уришини билдим.
Азизликда мартабанинг энг олий ва юксаги,
Қулаш ва йиқилишга энг яқиндир тургани.
Дунё ёмонликлари яхшиликларни ўчирар,
Ўлим хабари билан хушхабарда фарқ йўқдир.
Қабрлар орасидан ўтиб борганимда,
Қул ва хожани бир-биридан фарқлай олмадим.
Қанча тирикларни кўрганингни эсга ол.
Сўнг уларнинг ўлганлигин ёдингга тут, эй оқил.*

Мусибатга учраган киши мана шу сабаблардан бири тошилса-ю, уни тўғри тушунса, ғам-қайғуси енгиллашиб, хафалигидан фориг бўлиши осонлашади. Шунда у мусибатларни тезда унутиб, бардошли ва чиройли сабр қилувчи кишига айланади. Ҳукамолардан бири айтади: «Ким эҳтиёткор бўлса, бесабр бўлмайди, кузатган киши безовта бўлмайди, кутиб турганлар шикоят арзини қилишмайди». Шoirлардан бири айтади:



*Ишларнинг ҳаммаси осон бўлавермас,
Албатта бу дунё хурсандлик ва хафалиқдир.
Иини энгил билгин, роҳатда яшайсан,
Кўпинча хотиржамлик Сайхунда бўлар.
Машаққат диёрида роҳатни ахтарасан,
Йўқ нарсани ахтарган адашган бўлар.*

Агар инсон ўзини тасалли берувчи сабаблардан ғофил қолдириб, сабр асосларидап маҳрум қилса, ғам қаттиқлиги ва безовталиқ таъвиши тоқат қилиб бўлмайдиған, таскин топишнинг иложи йўқ даражада кўпаяди. Ибн Румий айтади:

*Албат кўпаймаган балога чидаш берилар,
Чидаб бўлмай қолар кўпайса агар.*

Мусибатга учраган кишига бесабрлиги бесабрликка ундовчи сабаблар билан ёрдам берса, бестоқатлиги бетоқатликка чорловчи воситалар билан кўллаб турса, у ўзининг ҳалокати сари ҳаракат қилган ва талофатиға кўмақланган бўлади.

БЕЗОВТА БЎЛИШ САБАБЛАРИ

Безовта бўлиш сабабларидан **биринчиси**, мусибат эгаси ўзи учраган мусибатни ҳадеб эслайвериб унутмаслиги, тасаввур қиллавериб ундан айрилмаслиғидир. Эслашдан чалғитадиған бирор тасалли топмағанидан тасаввурига сабрни аралаштирмайди. Умар ибн Хаттоб розияллоху анху айтади: «Эслаш билан кўзёшларни кўзғаманғлар». Шоир айтади:

Эслаш каби хафалиқка ундовчи йўқдир.

Иккинчиси, афсусланиш ва қаттиқ ҳасрат чекиш. Мусибати ўрнини босадиган ўринбосарни кўрмайди, йўқотгани эвазига бирон бадал топмайди. Афсус билан ҳаяжони, ҳасрат билан безовталиги ортаверади. Шунинг учун Аллоҳ таоло: «**Кўлингиздан кетган нарсага афсусланмаслигингиз ва сизларга берган нарса билан хурсанд бўлмаслигингиз учун**» (Ҳадид сураси, 23-оят), деган. Шоирлардан бири айтади:



*Балога учрасанг, Аллоҳга шион, рози бўл.
 Албатти балони фақат Аллоҳ кетказар.
 Аллоҳ тақдир қилса, қудратига таслим бўл,
 Аллоҳ тақдир қилган ишда чора йўқдир.
 Умидсизлик эгасини ҳалок этар гоҳида
 Умид узма яратувчи Аллоҳдир.*

Учинчиси, кўп шикоят қилиш ва безовталиқни кетказиш. Аллоҳ таолонинг: «Чиройли сабр қил», деган сўзи ҳақида шикоятсиз ва ҳаммага ошкор қилинмаган, тарқатилмаган сабр, дейилган. Анас ибн Моликдан ривоят қилинган ҳадисда Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ким ёйган бўлса, сабр қилмабди», деганлар. Каъбул Аҳбор ҳикоя қилишича, Тавротда шундай ёзилган экан: «Ким мусибат етганда одамларга шикоят қилса, албатта у Роббисидан шикоят қилибди». Бир аъробия аёл чўлдан келганда бир ховлида дод-фарёд овозини эшитиб: «Бу нима?», дебди. «Яқин кишиси вафот этган», дейишди. У: «Роббисидан ҳимояланиш учун ёрдам сўрай туриб, тақдиридан порози ва савобидан юз ўғирган ҳолда кўрмоқдаман», деди. «Мансур-ул ҳикам» да шундай дейилган. Кимнинг қалби тор бўлса, тили кенг бўлади. Илм аҳлидан бири шундай шеърни айтди:

*Дўстга шикоятни кўп қилаверма,
 Махлуққамас, Холиққа этгин буни.
 Унутмагин ҳеч қачон, ҳеч дам
 Қутқаролмас чўкаётган чўкаётганини.*

Шоирлардан бири айтди:

*Замонангдан шикоят қилмагин ҳаргиз,
 Бўлса соғ-саломат тани жонингиз.
 Бойлик бу – жисмнинг сиҳатидир бил,
 Касал ҳолда дунёнинг неъматларидан
 Фойдаланган халифа деб
 Тасаввур қилиб кўр ўзингни?*

Учинчиси, мусибат яраси битиши ва талабига етишишдан умид узиш. Бундай ҳолатда юз берган фалокат маҳзунлигига



умидсизлик ҳам кўпилади. Уларнинг бирлашуви натижасида сабр қилмайди, кўпгил кенглиги йўқолади. Шунинг учун «Мусибатга сабр қилиш икки мусибатнинг катгароғидир», дейилган. Ибн Румий айтади:

*Эй нафс! Сабр қил, сабр сенга муносибдир,
Кўпинча умид пучга чиқар, қўтилмаган нарса келар.*

Илм аҳлидан бири менга мана бу шеърни айтди:

*Бечоралик мард учун доимий деб ўйлайсанми?
Бир нарса доимий бўлса, уни мўъжиза деб ҳисоблашар.
Мусибатлар сенга ўз бечоралигин билдирар,
Улар сенга одоб берди, агар сенга одоб наф берса,
Агар инсон замон кулфатларидан давом эттишин истаса,
Талаб қилган нарсаси уни чарчатиб, ҳоритар.*

Тўртинчиси, саломатлиги сақланган, неъматлари кўрик-ланиб, омонлик ва хотиржамликка бурканган, бойлик ва кенгликдан бахраманд бўлган кишиларни ўйлаб қийналиши. Ўзини авваллари улар билан бир хил ҳаёт кечиргани, кейин бу бало ва кўргуликлар айнан унинг бошига тушганини олдин улар сингари роҳат-фароғатда яшагани, охири бу фалокатларга бир ўзи дучор бўлганини ҳаёлига келтиради. Балоларга сабр қилиш учун ўзида куч топа олмайди. Неъматларга шукр қилишни ўзи учун лозим деб билмайди. Агар шу қараида мулоҳазасини ўзи билан мусибатда шерик ва кулфатда баробар бўлганлар билан такқослаганда икки иш бир-бирига мос келган ва сабр қилиш осонлашиб, шодлик вақти яқинлашган бўлар эди. Араблардан бир аёлнинг шеъри менга ўкиб берилди:

*Эй инсон! Сабр қил, сабр қил, фақат,
Қийинчилик ортидан осонлик келишин бил.
Бугун ҳурликда юрган, эртага ундан маҳрум,
Қанча одам шу балога йўлиққани бил.
Сабрли яхшилик ва ёмонлик моликига айлангани,
Ҳар қанча аччиқ бўлмасин, сабр шаробидан ич.*

Менга адиблардан бирининг ушбу шеърини ўкиб беринди:



Йигит қалби кулфатдан маҳзунлик ҳис қилар,
 Оқибатда унга сурур ва хушвақтлик етар.
 Кўрмадингми кечани зулмат босиб келганда,
 Тонгинг юзи ва нури балқиганини осмонда.
 Агар олим ва оқил бўлсанг ноумидликни ҳамроҳ этма,
 Албатта замон ишлари турли-туманлигини англа.

МУСИБАТЛАРГА САБР ҚИЛИШ

Билгинки, бало-офатларга сабр қилган, мусибат пайтида ўзини қўлга олган кишилардан улар тез бартараф бўлиб, шодлик қувончига яқин турадилар. Мисга адиблардан бирининг хабар беришишича, Абу Айюб котиб ўн беш йил камокда қолиб кетганидан ноилож бесабрлик қила бошлаганда баъзи дўстларига ҳибедаги муддат узоқлиги, токати тугаб, сабри тугаётганидан шикоят қилиб мактуб ёзибди. Шунда унга шундай мазмунида жавоб хати келган экан:

Абу Айюб, қаттиқ балога сабр қилгандек сабр қил,
 Кулфатларни оғир десанг, замхўр кишининг борми?
 Сен ҳақиқида бахтсизлик туғунин боғласа агар,
 Боглайдиган зот уларни ечишга эғалик қилар.
 Сабр қил, албат сабр ортидан бир роҳат етар,
 Эҳтимол бало бартараф бўлар, шундан умид бор.

Абу Айюб жавоб берибди:

Мени сабрга чорлаб, ваъз-насиҳат айтасиз,
 Мен роҳатга етаман, кўп ўтмай шундай бўлар.
 Эҳтимол деган сўзни айтмайман мен ҳаргиз,
 Туғунни тутган Зот марҳамати ила Ўзи ечар,
 Чунки ечини Ушинг қўлида бўлишин билгиз.

Шундан кейин камокда бир неча кун турди. Сўнг иззат-икром қилинган ҳолда озодликка чиқди. Ибу Дурайд Абу Хотимдан ушбу шеърни ўқиди:

Қалбларни ноумидлик чулғаб олса гар,
 Кенг кўнгли у туфайли тор бўлиб қолса.



*Гам-ташвишлар маскан тутиб, хотиржам бўлса,
 Бахтсизликлар унга муқим ўрнашса,
 Топмасанг бир сабаб ёмонликлар зиддига,
 Оқил ва донолар ожиз бўлса чорасига.
 Келар сенга мадад-ёрдам ноумид бўлган чоғинг,
 Ижобат этувчи Латиф зотдан нусрат эрур сенга тухфа.
 Мусибатлар барчаси етиб борса ниҳожисига,
 Яқин шодлик улангандир унутма кўргуликларга.*

УЧИНЧИ ФАСЛ

МАШВАРАТ ҲАҚИДА

Билгишки, ҳар бир ақл эгаси насихат қилувчи фикр соҳибининг маслаҳати ва комил ақл эгасининг кўрсатмасига кулоқ солмай бирор ишни қилишга жазм этмаслиги ва уни дарҳол амалга оширмаслиги эҳтиёткорликка киреди. Аллоҳ таоло тўғри йўлни кўрсатиш қафолатини зиммасига олиши ва қўллаб-қувватлаш ваъдасини беришига қарамай, Ўз набийсига маслаҳатлашишни буюриб, шундай деган: **«Иш ҳақида улар билан машварат қил»**(Оли Имрон сураси, 159-оят). Қатода раҳматуллоҳи алайҳ айтади: «Аллоҳ таоло Ўз набийсига унс-улфат бўлиш ва кўнгилларини хотиржам этиш учун маслаҳатлашишни буюрди». Имом Заҳҳок айтади: «Маслаҳатлашишда фазилат борлигини билгани учун шу ишга буюрди». Ҳасан Басрий деди: «Мусулмонлар Расулulloҳнинг суннатларига мувофиқ иш тутишлари ва мўминлар бу борада у зотга эргашишлари учун маслаҳатлашишга буюрилганлар. Агар унга ҳожат бўлмаса ҳам». Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Маслаҳат – афсус-надоматдан сақлайдиган кўрғон ва маломатдан омонликдир». Али розияллоҳу анҳу айтади: «Маслаҳатлашиш қандайям яхши ёрдамчи, ўзбошимчалик қандайям ёмон тайёргарликдир». Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу айтади: «Одамлар уч тоифага бўлинади. Биринчиси, ишларни ўз фикри билан ҳал қиладиган киши. Иккинчиси, счими мушкул ҳолатларда маслаҳатлашадиган ва фикр эгалари маъқул

кўрган тавсияни инобатга оладиган киши. Учинчиси, нима қилишини билмай ҳайратда қолган ярамас киши. У тўғрилиқ ҳақида на маслаҳатлашади ва на унга йўл кўрсатганга итоат этади». Умар ибн Абдулазиз айтади: «Албатта маслаҳат ва мунозара иккиси раҳмат эшиклари ва барака калитларидир. Шу иккиси бор жойда фикр хато қилинмайди ва эҳтиёткорлик йўқолмайди».

Сайф ибн Зиязан айтади: «Ўзига бино кўйиб, маслаҳатдан бош тортган ва фақат ўз фикрига суянган киши тўғри йўл топмайди». Абдулҳамид: «Ўз фикри ҳақида маслаҳат қилувчи ўзига четдан назар солувчидир», деди. «Мансур-ул хикам» да: «Маслаҳатлашиш сенга роҳат, бошқага машаққатдир», дейилган. Доғишмандлардан бири: «Маслаҳатлашиш айни ҳидоятдир ва ўз фикри билан чекланиб қолган киши хатардадир», деди. Адиллардан бири: «Ким яхшилик сўраса, муваффақиятсизликка учрамас, маслаҳатлашган киши пушаймон бўлмас», деди. Балоғат аҳлидан бири айтади: «Ўз фикрига оқиллар фикрини кўпиш ва ақлига донолар ақлини жамлаш ақлли кишининг ишидир. Якка фикр кўпинча хатога йўл кўяди ва ёлғиз ақл кўпинча адашади», деди. Башшор ибн Бурд айтади:

*Қачон фикр маслаҳат қилишга етиб борса,
Насиҳат қилувчи фикридан ёхуд бўлмаса,
Эҳтиёткорнинг насихатидан фойдалан.
Маслаҳатни ўзинг учун нуқсонга айлантирма,
Жосуслар аскарларга қувват бўлар албатта.*

МАСЛАҲАТ БЕРУВЧИНИНГ СИФАТЛАРИ

Агар маслаҳатлашининг қарор қилса, ўзида беш хислатни жамлаган маслаҳат ақлини излаб тонади.

Биринчи хислат, тажрибали ва комил ақл соҳибни бўлиш. Чунки тажриба кўплиги туфайли фикр-мулоҳаза ўнгланади. Абуз-инод Аърождан, у Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан келтирган ривоятда Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Оқил кишидан йўл кўрсатишини сўрасанг, тўғри йўлни топасан. Итоатсизлик қилсанг, пушаймон бўласан», дедилар. Абдуллоҳ ибн Ҳасан ўғли



Муҳаммадга шундай деб насиҳат қилибди: «Жоҳилнинг маслаҳатидан эҳтиёт бўл, агар у самимий дўст бўлса ҳам. Оқилнинг адоватидан эҳтиёт бўл, агар у душманга айланган бўлса. Чунки жоҳил ўз маслаҳати билан сени чорасиз ҳолга солиб қўяди. Натижада оқилнинг макрига йўлиқиб, жоҳилнинг касофатига қоласан».

Абас қабиласига мансуб бир кишидан: «Тўғри ишларингиз нима сабабдан бунча кўп?», дея сўрашди. У: «Биз минг кишимиз. Ичимизда битта уддабурон ва эҳтиёткор киши бор. Шу кишига ҳаммамиз итоат қилганидан уддабуронга ўхшаб кўринамиз», дея жавоб берди. Икки киши билан маслаҳатлашишдан узоқ бўл: бирипчиси, ўзига бипо қўйган, тажрибаси йўқ йигит, иккинчиси, замон ўзини каритганидек ақли ҳам қариган қария. «Мансур-ул ҳикам» да: «Ҳар бир нарса ақлга, ақл эса тажрибаларга муҳтождир», деб айтилган. Шунинг учун: «Қуилар сенга яширин пардаларини очади», дейишар экан. Донишмандлардан бири айтади: «Тажрибаларнинг ниҳояси йўқ. Оқил киши доимо уни кўпайтириш пайида юради». Донишмандлардан яна бири: «Ким ақлли кишилардан ёрдам сўраса, орзусига осон эришади», дебди. Абул Асвад Дуалий деди:

*Ҳар бир ақлли киши насиҳат беравермас,
Ҳар бир насиҳат берувчини оқил деб бўлмас.
Лекин шу иккиси кимда бўлса гар,
Унга лозим бўйсунини қараб улушига.*

Иккинчи хислат, дин ва такво эгаси бўлиш. Чунки бу иккиси ҳамма яхшиликлар устун ва барча ютуқлар эшигидир. Ким диндор бўлса, унинг қалби ишончга лойиқ ва азму иродаси тавфиқ билан қувватланган. Икрима Ибн Аббос розияллоҳу анҳумодан келтирган ривоятда Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Ким бир ишни қилмоқчи бўлиб, мусулмон киши билан маслаҳатлашса, Аллоҳ унинг ишларини ўнглайди», дедилар.

Учинчи хислат, холис дўстлик ва самимият. Албатта самимият ва холис дўстлик тўғри фикрлашни ва чин дилдан насиҳат беришни юзага келтиради. Ҳукамолардан бири айтади: «Агар маслаҳатлашмоқчи бўлсанг, фақат ҳасадчи бўлмаган эҳтиёткор ва қалбида адовати йўқ оқил киши билан маслаҳатлаш. Лёллар



билан асло маслаҳатлаша кўрма. Чунки улар фикри ноҳолислик ва иродаси заифликка мойилдир». Адиблардан бири айтади: «Эҳтиёткор, доно ва раҳмли кишининг берган маслаҳатида ғолиблик бор. Эҳтиётсиз ва нодоннинг маслаҳатида хагар бор». Шоирлардан бири айтади:

*Ҳамроҳинг ҳақида қўнғилни мусаффо қил,
Холис киши маслаҳат берса, ундан хотиржам бўл.
Киши дўстлигининг зоҳири келтирганига бўл рози,
Ким ишонларни тергаб, тафтиши қилмоқчи бўлса,
Улардан топмас бирорта қалби тўғриси.
Ҳамма хатолари учун тергайверсанг гар
Бирон дўстинг алоқаси давомий бўлмас сенга.*

Тўртинчи хислат, тўсиқ бўлувчи ташвиш ва бағд этувчи ғамдан фикрнинг фориғ бўлиши. Чунки фикрига ғам-ташвиш кирликлари аралашган кишининг мулоҳазаси тўғри ва ҳаёли жойида бўлмайди. «Мансур-ул ҳикам» да айтилади: «Ҳар бир нарса ақлга, ақл эса тажрибаларга муҳтождир». Форс ҳукмдори бир ишдан ташвишланса, одам юбориб, мирзабонлари билан маслаҳатлашиб олар экан. Агар улардан жўяли фикр ололмаса, хазина калитлари бериб қўйилган хос ва ишончли одамларини савалаб: «Ҳақини вақтида бермаганингиз учун улардан тўғри фикр чиқмаяпти», дер экан. Солих ибн Абдулқуддус айтади:

*Мушкул ишда самимий ва қудратли
Коби маслаҳат берувчи бўлмас.
Шундай кишини маслаҳатчи қилиб
Танлаб олгин сен ҳам ўзингга.*

Бешинчи хислат, маслаҳат берадиган ишдан кўзлаган манфаатдорлик ва ёрдам берадиган ҳой-ҳаваснинг йўқ бўлиши. Чунки манфаатдорлик ўзига тортувчи ва ҳой-ҳавас тўсувчидир. Фикрни ҳой-ҳавас тўсиб, манфаатдорлик ўзига тортса, маслаҳат бузилади. Фазл ибн Аббос ибн Утба ибн Абу Лаҳаб айтади:

*Қулар гоҳида жоҳил бўлган кишини пишитса,
Ҳой-ҳавас ақли расо, фикр соҳибини ташлар ҳалокатга.*



*Хатога йўл қўйган йигит мақталар баъзан-баъзан,
Яхшиликни қилувчи эса қолар маломатга.*

Мазкур хислатлар қайси кишида бўлса, маслаҳат беришга лойик кўрилиб, фикрлар манбаига айланади. Ўз фикрингга суянишни афзал билиб, мулоҳазангни тўғри деб ишонган ҳолда бундай киши берган маслаҳатни олишдан юз ўтirma. Чунки холис кишининг фикри камчиликлардан холи ва тўғри бўлади. Бундай киши фикрининг холислиги, ўй-фикри банд эмаслиги, ҳой-ҳавасга эргашмаган ва нафсоний хохишлардан йироқлиги шунга сабаб бўлади. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Аллоҳга иймон келтиргандан кейин ақлнинг боши одамлар билан дўстона муносабатда бўлишдир. Ўз фикри билан иш қилувчи маслаҳатга мухтожлик сезади. Маслаҳатлашиш билан бирор киши ҳалокатга учраган эмас. Агар Аллоҳ таоло бир бандани ҳалок қилишни хоҳласа, биринчи ҳалок қиладиган нарса унинг фикри бўлади». Али розияллоҳу анҳу айтади: «Маслаҳатлашиш айни ҳидоятдир. Ким ўзбошимча йўл тутса, ўзини хатарга қўйибди». Лукмони ҳақим ўғлига шундай насиҳат қилган экан: «Тажрибали киши билан маслаҳатлаш. Албатта у сенга ўзига қимматга тушган фикрни тухфа қилади. Сен уни текишга оласан». Донишмандлардан бири айтади: «Фикрининг ярми биродаришда. Сенда бутун фикр пайдо бўлиши учун у билан маслаҳатлаш». Адиблардан бири айтади: «Ким ўз фикри билан кифояланса, адашади. Ақли билан кифояланган киши хато қилади». Балогат аҳлидан бири айтади: «Йўл-йўриқ сўраб хато қилиш ўз фикрига суяниб тўғриликни топишдан кўра мактовга лойикдир». Шاعر айтади:

*Эй икки дўстим, фикр битта қалбда эмас,
Бугун раийнгизни менга билдиринг.*

Аҳмоқларга хос узрлар. Ҳеч кимга ўзи ҳақида маслаҳатлашсам, одамлар заиф фикрим ва ноўрин мулоҳазамдан воқиф бўлади, бировнинг фикрига мухтож бўламан, дея ҳаёлидан ўтказмаслиги лозим. Албатта бундай фикрга бориш аҳмоқларнинг узрларидир. Фикрлашишдан мақсад фахрланиш эмас, балки фикрлашиш нағижасида фойда кўриш ва тойини ўринларида ха-

тодан сакланишдир. Қандай қилиб тўғрилиқка олиб бориб, хатодан саклаб қолган нарса айб бўлиши мумкин? Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Ақлларингизни музокара билан уруғлаштирини. Ишларингизда маслаҳатдан ёрдам олин!».

Донишмандлардан бири айтади: «Ақлнинг учун ёрдам талаб қилишинг ақли расолик белгисидир». Балоғат аҳлидан бири айтади: «Ишлар мушкул бўлиб, кўпчилик сенга нисбатан ўзгарса, ақлли кишилар фикрига мурожаат қил, олим кишилар маслаҳатига суян. Тўғри йўлни сўрашдан ўзингни беҳожаг тутма, мадал сўрашдан бош тортма. Бир нарсани сўраб саломат бўлишинг ўзбошимчалиқ қилиб, надомат чекишингдан яхшироқдир».

Хусусан, катта ва улуғ ишларда ақл эгалари билан кўпроқ маслаҳатлашиб туриш лозим. Камдан-кам ҳолларда кўпчилик фикри нотўғри ёки тўғрилиқдан холи бўлиши мумкин. Чунки ўтқир хотиралар ишга тушиб, кучли фикрлар мулоҳаза юритганда мумкин нарса улардан четда қолмайди ва жоиз иш махфий бўлмайди. «Машсур-ул ҳикам» да: «Ким кўп маслаҳатланса, тўғрилиқни қўлга киритганда мактовчидан, хатога йўл қўйганда узр айтувчидан маҳрум бўлмайди. Кўпчиликнинг хатога йўл қўйиши эҳтимолдан йироқдир», дейилган.

Фикр эгаларидан маслаҳат сўраш. Агар кўпчиликдан маслаҳат сўраса, фикр аҳли бир тўхтамга кела олмай ихтилофга бориб, ҳар бири ўз қараши билан ёлғизланиб қолади. Бу борда форслар баҳслашини ва фикр алмашиш учун мажлис қилиш афзал, дейишади. Ҳар бир жамоа ўз хаёлидан кечган ва туғилган фикрни ўртага тапшайди. Агар таклиф қилинган фикр тўғри бўлмаса, эътироз билдирилади. Агар уни инкор этилса, бекор қилинади. Бу худди низо-жанжалгача этиб борадиган баҳс-мунозара ва тортишувга ўхшайди. Албатта юксак фикрли кишилар йиғилгани боис таклифда қандай камчилик бўлса, дарҳол кўзга тапланади, қандай хато бўлса, дарҳол маълум бўлади. Бошқа халқлар ҳар бир кишидан алоҳида махфий тарзда маслаҳат сўрашни афзал, деб биладилар. Бунда ҳар ким тўғрилиқни қўлга киритиш умидида бир ўзи фикр юритади. Қобилият ва истеъдодли кишилар ёлғиз қолганда тафаккур уларни ақли



ишлаганига ундаб, бор имконини сарфлашга мажбурлайди. Бир жойга тўнланганда эса бошқаларга ҳавола қилади. Уларнинг биринчи зоҳир бўлгани сардорга айланиб қолади. Мазкур икки йўналишнинг ҳар бири ўзининг устулик жиҳатига эга. Иккинчиси, зоҳирроқдир. Мен афзал деб ўйлаган нарса зикр этилган икки йўналишдан мутлақо бошқача. Маслаҳат қилинадиган ишга қаралади, агар мақсад бир ҳолатнинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш бўлса, йиғилиб маслаҳатлашиб афзал. Чунки икки иш ўртасида тараддуд пайдо бўлиб, ёмон бўлса, унга эътироз билдириш ёки яхши бўлса, у тўғрида ҳужжатни келтириш кўзда тутилади. Бунинг учун йиғилиш афзалдир. Бу каби ишларга баҳс-мунозара йўли билан аниқлик киритилади. Агар маслаҳат кўп, жамлаш мушкул, хато ёки тўғрилигини билиб бўлмайдиган, жавоби номаълум, яширин ишлар ва чигал ҳолатлардан иборат ва тўғрилиги ноаниқ, ечими қийин катта муаммо ҳақида бўлса, бундай ҳолатда ҳар ким жавоб излаб, ижтиҳод қилиши учун яқка ҳолда фикр билдириши, ақлий қобилиятини ишга солиб бир ўзи мулоҳаза юритиши афзал деб қаралади. Шундан кейин унинг тўғри-нотўғрилиги аниқлаб олинаверади. Демак, жавоб ҳақида ижтиҳод яқка ҳолда, тўғриси аниқлаш эса йиғилиш туфайли амалга ошади. Чунки яқка ҳолда ижтиҳод кўпроқ ноаниқликни аниқлаштиради. Мунозара учун йиғилиш текширувдан ўтказади. Бунинг тафсилоти шундан иборат.

Кенгаш аҳли ҳасад ва рақобатдан узоқ бўлиши керак. Аке ҳолда, бу икки иллат тўғрилиқни шеригига етказишга монъелик қилади. Сўнгра маслаҳат сўровчи ижтиҳод ва фикрлашишда бир-бирларига ҳамроҳ бўлишларига карамай, тошилган жавобни ўзига нисбат беради. Масаллада таклид қилувчи ва фикрда суянувчи бўлмастик учун барча фикриши ўрганиб, уларнинг асллари ва сабабларини аниқласа, натижа ва оқибатлари ҳақида изланса, ижтиҳод орқали иш кўриш оқибатида учта фойдани қўлга киритади. Биринчиси, ўз ақли ва мулоҳазаси қандайлигини билади. Иккинчиси, шеригининг ақли ва фикри тўғрилигини билади. Учинчиси, ноаниқ фикрга аниқлик кириши, тўғрилиқнинг ёниқ жиҳати очилиши.

Маслаҳат тўғрисида насиҳатлар. Бир фикрга келгач, ана шу фикрини амалга оширишга киришади. Агар максасидга эришмаса, маслаҳат берганларни айблашга ҳақи йўқ. Насиҳат берувчининг зиммасида ижтиҳод қилиш бўлса ҳам, лекин муваффақият жавобгарлиги ва кафолати йўқ. Хусусан, тақдирлар ғолиб бўлганда. Қачон маслаҳат сўровчи маслаҳат берувчини синаётгани билинса, уни ўз раъйига қўйиб, ишини ўзига ҳавола қилинади. Оқибатда у ёлғизланиб, ҳеч ким унга фикри билан ёрдам бермайди ва маслаҳат бериб, мадад кўлини чўзмайди. Форслар ўз хикматларида айтади: «Энг заиф чора энг кучли шиддатдан яхшироқдир. Шошмасликнинг ози шошқалокликнинг кўпидан яхшироқдир. Уруш – ҳал қилинган тақдир элчисидир. Агар подшо ўз фикри билан ёлғизланса, тўғри йўлни топиш унга оғир бўлади. Фикр беришга лойиқ деб ўйламаган, маслаҳат сўрашни лозим кўрилмаган нописанд кишидан фикр олишга тўғри келса, беихтиёр уни ғанимат билади». Чунки фикр йўқолган нарсага ўхшайди, уни қаерда топиб, ўша жойда олиनावеради. Фикр бераётган кишининг ҳолига қараб, арзимайди, деб фикрни ташлаб юборилмайди. Албатта ғаввос писанд қилинмаслиги дур қадрини туширмайди. Йўқолган нарсани тошган кишини ҳақир саналиб, уни тарқ қилинмайди. Фикрни фикр берувчи обрў-эътиборини деб қидирилмайдик, унинг қадри эътиборга олинса. Бундан кўзланган асосий максал маслаҳат сўравчининг фойда олишидир. Абулайна Асмаъийдан мана бу шеърни ўқиди:

Насиҳат сотилган нарсалар ичида арзонидир,

Насиҳатчи сўзин қайтарма, маломат қилма.

Албатта насихат йўллари ақл ва фаҳм

Эгалари бўлган кишиларга қоронғу эмас.

Сўнгра аниқ бир тўхташга келгандан кейин фикрини амалга оширишда суеткашлик ва лоқайдликка йўл қўймаслик лозим. Чунки вақт кутиб турмайди, ҳар бир фурсат ғанимат ва ишониб қолиш эса ожизликдир. Салтанатини бой берган подшодан: «Унинг талон-тароҷ бўлишига нима сабаб бўлди?», деб сўрашди. Подшоҳ: «Бугунги ишни эргага қўйишим», дея жавоб берган экан. Шоир айтади:



*Агар фикр эгаси бўлсанг, азму қарор эгаси ҳам бўл.
Фикрни иккиланши ила бузувчи бўлмагин ҳеч.
Мен азму қарорни кечиктиришни айб билсам,
Фикр эгаси қарорин тўғри деб билдим.*

Маслаҳат бериш даражасига кўтарилган, самимий насихатчи мақомига қўйилган, муваффақияти умид қилинган ва ҳато қилмаслиги кутилган киши бу неъмат ҳақини холис ният билан адо этмоғи ва унга итоат этилгани учун чин дилдан насихат қилиб, шукриши бажо келтирмоғи лозим. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Агар насихат сўраса, самимий насихат бериш мусулмоннинг мусулмон зиммасидаги ҳақидир».

Кўпинча маслаҳат бериш айримлар димоғини кўтариб, ўзига бино қўйишига сабаб бўлади. Бу кабилардан маслаҳат олишга қизиқма. Чунки ўзига бино қўйган одамда тўғри фикр ва соғлом мулоҳаза бўлмайди. Аксар ҳолларда адоват сақлагани, кибр ёки ҳасад туфайли тўғри фикр беришга ҳам ярамайди. Қалбида кечмаган гапни тилига чиқаради ёки макрни қўллайди. Душмандан эҳтиёт бўл, ҳасадчига ишонма. Тўғри йўл топиш умидида маслаҳат сўраган ҳар бир киши хоҳ дўст бўлсин, хоҳ душман бўлсин, фикрни яширишга, агар омонат қўйилган бўлса, хиёнат қилишга узр йўқдир. Муҳаммад ибн Мулкадир Оиша розияллоҳу анҳодан ривоят қилган ҳадисда Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: «Маслаҳат сўровчи ёрдам берилган, маслаҳат сўралган киши омонатдордир». Сулаймон ибн Язид айтади:

*Маслаҳат сўраса, биродарингга маслаҳат бер,
Насихат берса, биродаринг насихатин қайтарма.*

Лекин у қадар муҳим бўлмаган вақтларда маслаҳат сўрандан олдин маслаҳат беришга ошиқмаслик лозим. Фикрни фақат зарурат вақтидагина тухфа этиш даркор. Чунки фикрлар айблаш ёки четга суришдан холи эмас. Бу иккисидан қай бири бўлса ҳам барибир доғ бўлиб тушади. Фикр сўраш рағбат ва талабдан ёки сабаб ва турткидан келиб чиқса, қабул қилинади. Абу Ҳилол Ижлий Ҳузайфа ибн Ямондан келтирган ривоятда Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: «Луқмон ўғлига: «Эй ўғ-



лим, агар гувоҳликка чақирилсанг, гувоҳлик бер. Агар ёрдамга чақирилсанг, ёрдамингни аяма. Агар сепдан маслаҳат сўранса, ўйлаб кўрмасдан бурун шошиб маслаҳат берма», деган экан». Байҳас Килобий айтади:

*Одамлар ичида шундайлари бор,
Маслаҳат сўраса сепдан, фикр беришга
Жидду жаҳд қилгин, ўйлаб ўтирмай.
Лекин у қилмаганингни кўриб,
Сени хоин ва алдоқчига чиқарар ишон.
Дойиқ бўлмаганга фикрингни айта кўрма,
Мақтов-ку олмайсан, фикр ҳам фойда бермас.*

ТЎРТИНЧИ ФАСЛ

СИР САҚЛАШ ҲАҚИДА

Билгинки, бировга сирни айтмаслик муваффақият сабабларининг кучлиси ва солиҳлик ҳолатлари давом этиши учун муҳим воситадир. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ҳожатларни битириш учун уни сир тутишдан ёрдам ол. Албатта ҳар бир неъмат эгасига ҳасад қилинади», дедилар. Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу айтади: «Сиринг сенинг асирингдир. Қачон уни бировга айтсанг, ўзинг асирига айланасан». Донишмандлардан бири ўғлига: «Ҳақ йўлида мол сарфлашни қизғанма, сирларни ҳаммага айтишдан қизған. Чунки киши саховатининг мақталгани яхшилик йўлида инфок қилиш ва яширин сирларни айтмасликдир. Адиблардан бири айтади: «Ким сирини яширса, ихтиёр унинг фойдасига, ким уни фош қилса, ихтиёр унинг зарарига бўлади». Балоғат аҳлидан бири айтади: «Сирингни яширишинг сени хурсанд қиладиган нарсадир». Фасоҳат аҳлидан бири айтади: «Қовурғалар ичида ғойиб бўлмаган нарса очиқ ва зоедир». Шоирлардан бири Анас ибн Усайд айтади:

*Сирингни ўзингдан бошқага айтма,
Албатта дўсти бор ҳар бир дўстнинг.*



*Чақимчи одамларнинг итлар каби
Бутун терини кўрдим қолдирмаганин.*

Бировга сирни ошкор қилиш қанча-қанча сир эгаларининг конини тўкиб, мақсадига етишга тўскилик қилган. Агар сирини айтмай, яшира олганида тажовуздан омонда, оқибатидан саломат ва хожатлари бароридан келган бўлар эди. Анушервон айтади: «Ким сирини сақлай олса, унда икки хиёлат пайдо бўлади. **Биринчиси**, мақсадга етиш, **иккинчиси**, турли хужумлардан омонлик. Бировнинг сирини очиш кишига ўз сирини очишдан хунукроқдир». Бу ҳолатда унга икки шармандалик йўлиқади: омонат қилиб тошширилган бўлса, хиёнат, ишониб айтилган бўлса, чақимчилик. Зарар кўришда кўпинча бу иккиси барабар бўлади ёки бири иккинчисидан кўпроқ зиёна учрайди. Ҳар иккиси ҳам мазаммат этилган. Сирни очган киши ҳар иккиси учун ҳам маломат қилинади.

СИРНИ ОШКОР ЭТИШ ЁМОНЛИКЛАРИ

Бировга сирини бемалол ошкор қилаверишда уч ёмон ҳолатга далолат бор. **Биринчиси**, ичи торлик ва сабрсизлик. Албатта унда сир сиғадиган кенлик ва сабр-тоқатга куч тошилмайди. Шoir айтади:

*Агар киши тили билан ўз сирин очса,
Бутунг учун бошқаларни айблаб юрса,
Бас, у айни аҳмоқдан бошқа эмаслигин бил,
Агар қалб ўз сирин сақлашига торлик қилса,
Сақлашини ваъда қилган қалб ундан-да торроқ.*

Иккинчиси, оқил кишилар эҳтиёткорлик туфайли ғофиллик ва зукколар уйғоқлигидан наришонлик. Доппинмандлардан бири айтади: «Сирингни ҳеч кимга айтмай ўзингда сақла. Уни эҳтиёткор кишига омонат қилиб тошширма, у ҳам адашади. Подонга ҳам ишонма, (сирингни очиб) хиёнат қилади».

Учинчиси, хиёнат қилиб фойдаланиш ва хатардан кўркиб ишлаганиш. Доппинмандлардан бири деди: «Сиринг сенинг конингдир. Қачон уни бировга айтсанг, ўз конингни тўкибсан».

Билгинки, шундай сирлар борки, ҳисса қўшувчи дўстнинг хабардор бўлишига ҳамда безарар ва самимий насихатчидан маслаҳат олишга эҳтиёж бўлади. Бас, агар оқил киши ўз сирини яшириш иложини топмаса, уни айтиш учун ишончли одамни танласин. Сирни омонат қилиб топшириладиган ва айтиладиган кишини танлашни ўйласин. Мол-мулкни ишониб топшириладиган кишиларнинг ҳаммаси ҳам сирларни сақлашда омонатдор бўлавермайди. Молдан ўзини тийиш сирларни ёйишдан енгилроқдир. Чунки баъзан тили бсехтиёр кетиб ва сўзида адашган киши ўз сирини очганини ўзи билмай қолиши мумкин.

Сирни сақлаш ва асраш учун озгина молга бахиллик қилади. Озгина молини сақлаб қолиш тарқалган сирининг катталиги ва келган зарарнинг улканлиги олдида арзимаслигини ўйлаб кўрмайди. Шунинг учун сир сақловчи мол омонатдорларига караганда кам ва топилиш эҳтимоли деярли йўқ. Молларни сақлаш сирларни сақлашдек эмас. Чунки молларни кўриқлашга каттик эътибор берилса ҳам, сирларники ундай эмас. Сирларни бор-йўғи сўзловчи тил тарқатади ва адашиб айтилган гап тез ёйилади. Умар ибн Абдулазиз айтади: «Қалблар сирлар идишидир, лаблар кулфлари ва тиллар қалитларидир. Ҳар ким ўз сирининг қалитини сақласин».

Сирнинг омонатдор сифатларидан биринчиси, зарарлардан тўсувчи ақлга эга, сирларни ошкор этишдан қайтарадиган дини бор, маслаҳатини аямайдиган самимий дўст, табиатан камгап ва сир бой бермайдиган бўлишдир. Албатта бу сифатлар сирларни ошкор этишдан қайтариб, омонатни сақлай олишни такозо этади. Кимда мазкур сифатлар тўлик бўлса, у узокларга учувчи ашқодир. «Мансур-ул ҳикам» да: «Оқил кишиларнинг қалблари сирларнинг кўрганларидир».

Сир соҳиби ўз сирини билишга иштиловчи, ундан воқиф бўлишга кизикувчига сақлаш учун топширишдан олдин ўйлаб кўрсин. Чунки омонатни талаб қилувчи кўп ҳолда хоин бўлиб чиқади. «Мансур-ул ҳикам» да: «Сиринга совчилик қилувчига сирингни никохлаб берма», дейилган. Солиҳ ибн Абдулқуддус айтади:

*Сирни сендан сўрагувчига ошкор этма,
Сирни сўровчи уни тарқатувчидир.*



Сирнинг омонатдорларини кўпайтиришдан сақлансин. Чунки омонатдорлар кўпайиши тарқалиш сабаби ва ёйилиш йўлидир. Бунинг икки сабаби бор. Биринчиси, кўпчиликда айтиб ўтилган шартлар топилиши қийин. Қачон улар кўпайса, айрим шартларга футур стиш эҳтимоли йўқ эмас. Иккинчиси, ҳар бири ўзини оқлаб, тарқатмаганига, айбни бошқаларга тўнкашга йўл кидиради. Натижада бегуноҳга айланиб, маломатдан қутулиб қолади. Ҳакимлардан бири айтади: «Сақловчилар кўпайган сари сирнинг зое бўлиш хавфи ҳам ошади». Шоирлардан бири деди:

*Бир кишида бўлган нарса сир бўлур,
Учтанинг сари махфий бўлмайди.*

Бошқаси айтади:

*Сирингни гапирма асло ҳеч кимга,
Ҳар бир сир икки кишидан ошса,
Тарқалган ҳисобланар албатта.*

Агар сирнинг тарқалишидан қўрқмаса ҳам, манманлик ва ди-моғдорликларидан сақлана олмайди. Агар сирни ақл тутиб тур-маса, фазилат тиймаса, уни билиб олган кишида жуда кекайиш ва такаббурлик кузатилади. Бу куллик хорлиги ва итоаткорлигидан ҳам оғирроқдир. Шунинг учун баъзи донишмандлар: «Ким ўз си-рини ёйса, унинг устидан хўжайинлик қилувчилар кўпаяди», дей-ди. Қачон ишончли одамни танласа (хулқи сайқалланган кишини танлашга муваффақ қилинишини умид қиламан), сирни омонат кўйишга мажбур бўлса, кошқи, мажбурлик ҳолатига тушмаса, омонат сақловчи асраб-авайлаган, ўзини унутганга солган ҳолда адо этиши зарур. Ҳатто ҳаёлига келтирмаслиги ва дилидан ўтказ-маслиги керак. Сўнгра унинг ҳурматини сақлаб, пасткаш ва тубан кишилар каби гердаймайди. Ривоят қилинишича, бир киши дўс-тига бир гапни шивирлаб айтиб: «Тушиндингизми?», дебди. Дўсти: «Тушунмадим», дебди. У: «Ёдда қолдими?», деганда, «Йўқ, унут-дим», деган экан. Бир кишидан: «Сирни қандай яширса бўлади», деб сўрашибди. У: «Хабар берувчини эсдан чиқариб, сирни сўров-чига қасам ичаман», деган экан. Шоирлардан бири деди:

*Қовургаларимдаги сирлар ва хабарларни
Бўтунлай унуттишга қодир бўлсам агар.
Бир кун уни ёйишдан қўрқсам,
Сирларини унутувчиларнинг
Энг аввалгиси мен бўлар эдим.*

Ҳикоя қилинишича, Абдуллоҳ ибн Тохирнинг мажлисида сир сақлаш ҳақида сўз борди. Шунда Абдуллоҳ ушбу байтни ўқиди:

*Менга сирини омонат қилиб топширганни
Сирини қабул қилиб, ичимда жойлашган
Бир қабрга уни қўмиб ташлайман.*

Ўғли Убайдуллоҳ айтади:

*Қалбимдаги сир лаҳаддаги мурдага ўхшамас,
Албатта мен дафн қилинганни
Қайта тирилишни кутаётир деб биламан.
Лекин мен уни ўзимдан ҳам сир тутаман,
Ҳеч бир замон ундан хабарим бўлмагандек.*

БЕШИНЧИ ФАСЛ

ҲАЗИЛ-МАЗАХ ВА КУЛГИ ҲАҚИДА

Билгинки, ҳазил-мазах қилишда ҳақларга риоя этмаслик, алоқаларни узиш ва бузиш учун йўл бор. Бу иш ҳазил-мазах қилувчининг шаънига доғ тушириб, устидан кулинган кишига озор беради. Ҳазил-мазах қилувчининг шаънига доғ тушиши ундан ҳайбат, викор ва кўркамликни кеткизиб, енгилтак ва аҳмоқлар журъатини пайдо қилади. Ҳазил-мазах қилинганга озор етиши эса ёқимсиз сўз, азият берувчи ҳатти-ҳаракат туфайли амалга ошади. Агар ўзини химоя қила олмаса, дили ўксийди, ҳазил-мазахга яраша жавоб қайтарса, олобдан четланади. Оқил киши бундай иллатдан сақланиши ва ёмонликларидан ўзини пок тутиши лозим. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ҳазил-мазах шайтон томонидан бўлган истидрож (ёмонликка билдирмай йўликтириш), ҳавойи нафс тарафидан алдовдир», дедилар. Умар ибн Абдулазиз деди:



«Ҳазил-мазахдан сақланинглар. Чунки у ўртага адоваг соладиган аҳмоқликдир». Донишмандлардан бири айтади: «Ҳазил-мазах бу – сўкишдир. Бунинг сўкишдан фарқи ҳазил-мазах қилувчи кулади, ҳолос». Мазах ҳақдан кетказгани учун шу ном билан аталган.

Иброҳим Нахавий айтади: «Ҳазил-мазах аҳмоқлик ёки мутақаббирлик туфайли келиб чиқади». «Мансур-ул ҳикам» да: «Ҳазил-мазах олов ўтинни егани каби ҳайбатни ейди», дейилган. Донишмандлардан бири айтади: «Ким кўп ҳазил-мазах қилса, ушдан ҳайбат кетади. Ким кўп хилоф қилса, гийбати ёқимли бўлади». Балобат аҳлидан бири айтади: «Ақли кам киши кўп ҳазил қиладди». Халид ибн Сафвон ҳазил-мазах ҳақида шундай деган экан: «Бирингиз ўз ҳамроҳини топи билан ургандан ҳам қагтикрок уриб, ханталдан ҳиди ўткир нарсани хидлатиб, қозон қайнагандан ҳам иссик нарсани устидан қуйиб: «Ҳазиллашган эдим», дейди. Донишмандлардан бири айтади: «Ҳазил-мазахнинг деярли яхшииси йўқ, ёмони айтилмайди». Бу гапга кўшимчалар қилиб Сабурий ўзининг одобларни жамлаган қасидасида шундай деб келтиради:

*Киши ҳазилининг ёмони айтилмас,
Яхшилигига, эй дўст, эришилмайди.
Йигит айтган кўп ҳазиллар гоҳида
Олиб борар орадаги низога.
Ҳазилининг боши ҳаловат эрур,
Лекин унинг охири бўлар адоват.
Ундан шарафли ўзини сақлар,
Аҳмоқ аҳмоқлик қилиб журъат қилар.*

Абу Нувос айтади:

*Сенга гап отганга ёнингни тут,
Унинг олдидан салом билан ўт.
Сукут касаллиги билан ўл.
Шу сен учун гап дардидан яхшидир,
Оғзини юганлаган киши бўлур саломат.
Ҳазил-мазах туфайли ҳалокат эшиклари очилур.
Ўлимлар халойиқни еб-ичар доим.*



ЕНГИЛ МУТОЙИБА

Билгинки, хунимуомала киши камдаш-кам ҳазил-мазаҳдан холи бўлади. Оқил киши ҳазил-мутойибадан икки ҳолатдан бирини кўзлайди. Учинчиси йўқ.

Биринчи ҳолат, ҳамсухбатларни хушнуд қилиш ва эшитувчиларга дўстлик ва хайрихоҳлик изҳор этиш. Бу мос келадиган чиройли сўз ва яхши деб ҳисобланган иш туфайли амалга ошади. Саиъд ибн Ос ўғлига: «Ҳазил-мутойиба қилишда ўргача бўл. Чунки ҳаддан ошиш кўркамликни кетказиб, сенга аҳмоқлар журъат этишини келтириб чиқаради. Бир хатога йўл қўйиш эса улфатларни тарқатиб, ҳамроҳлар ташлаб кетишига сабаб бўлади», деган экан.

Иккинчи ҳолат, ҳазил-мутойиба орқали ҳосил бўлган маллоликни ёки пайдо бўлган ғамни кетказиш. «Мусибатга учраган киши нафас чиқариб, снгил тортиши лозим», дейишади. Абулфатҳ Бустийнинг шеъри менга айтилди:

Жидду жаҳд билан чарчаган табиатингга,

Эркин ҳолда ҳордиқ чиқаришига имкон бер.

Уни бир оз ҳазил билан овутигин.

Унга ҳазилни айтган чоғингда,

Таомга солинган түз миқдорича бўлсин.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳазиллари шундай бўлган. У зот: «Мен ҳазиллашаман. Лекин ҳақдан бошқани айтмайман», дедилар. Мана буларни у зотнинг ҳазил-мутойибаларига мисол қилиб келтириш мумкин: ансорлардан бир кампир келиб: «Эй Аълоҳнинг Расули, мағфират сўраб ҳақимга дуо қилинг», деди. У зот: «Жаннатга кампирлар кирмаслигини билмайсенми?», деган эдилар, ҳалиги кампир дод-фарёд қила бошлади. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам табассум қилиб: «Аллоҳ азза ва жалланинг «Албатта биз уларни дафъатан, хос қилиб яратдик. Бас, уларни бокира кизлар қилиб қўйдик. Бир хилдаги тенгдош маҳбубалар» (Воқеа сураси, 35-37-оятлар) деганини ўқимаганмисиз?», дедилар.

Бошқа бир аёл эрининг ҳожатини деб келганда: «Эринг ким?», дедилар. У: «Фалончи» деди. У зот: «Кўзида оқи бор кишимми?»,



дедилар. Аёл: «Йўқ», деди. Росулulloҳ: «Кўзида оқи бор», дедилар. У шоша-ниша бориб, эрининг кўзига диққат билан тикила бошлади. Эри: «Ҳа, нима гап», деди тушунмай. Аёл: «Расулulloҳ менга кўзингизда оқ борлигини айтдилар», деди. Эри: «Кўзларимнинг оқи корасидан кўшлигини кўрмаяпсанми?», деди. Бир киши Али розияллоҳу анхунинг олдига келиб: «Мен онамга эҳтилом бўлдим», деди. У зот: «Уни қуёшга қўйиб, соясига дарра уринглар», дедилар. Имом Шайбидан шайтон гўштини ейиш ҳақида сўрашганда: «Биз уни озига ҳам рози бўлардик», деди. У кишидан: «Иблис хотишининг исми нима?», деб сўрашганда: «Унинг никоҳида гувоҳ бўлмаганмиз», деган экап. Бир киши хизматкор болага: «Мен билан бирга қанчага ишлайсан?», дебди. У: «Таомим билан бирга», дебди. Ҳалиги одам: «Озрок енгиллаштир», деганда, йигит: «Душанба ва пайшанба кунлари рўза тутаман», деган экан. Ҳикоя қилинишича, муҳаддис Абу Солиҳ ибн Ҳассон бир куни шогирдларига ҳазиллашиб, ўзининг мана бу сўзида энг фақих киши Вадлоҳул Ямандир (яманлик кўркам юзли) деди:

*Мен унга кел, узат десам, рағжиди,
Ҳаром нарсадан Аллоҳ асрасин деб, узатмади.
Ҳатто ҳузурда зорланиб, Аллоҳ руҳсат берган
Кичик гупоҳлар ҳақида хабар бердим.*

Меъёрдан ошиб, бетамизликкача егиб бориш айб ва ёмонликдир. Абу Муовия Зорирдан келтирилган нақлни бунга мисол қилиб келтириш мумкин. У муҳаддис эди. Бир куни ҳамроҳлари олдига мана бу байтларни айтган ҳолда чиққан экап:

*Қачон меъда айниса,
Унга манъжаниқни от:
Ширин, суюқ бўлмаган
Набиздан учтасини.*

Бундай ҳазил орқали у бетамизлик қилиб ўзига тухматни қандай чақираётганини кўраяпсизми? Аслида унинг ўзи бундан пок ва узоқ бўлса керак. Абу Ҳурайра розияллоҳу анху ҳазил борасида анча эркин эди. Ибн Қутайба «Маъориф» номли китобида шундай келтиради: «Марвон уни Мадинага амир қилиб қўйиб кетар эди. У

киши эгарланган эшак миниб юрар, бир кишига учраб қолса, йўлни бўшагинлар, амир келди, дер эди. Баъзан ўйин ўйнаётган ёш болалар олдига келиб, билдирмасдан ўзини ораларига отиб, оёғи билан ерни тепар, улар кўркиб қочишар эди».

Бу рухсат берилган миқдордан чиқиш ҳисобланади. Абу Хурайра роҳияллоҳу анхунинг бу ишларининг биз билмаган жоиз таъвили бўлиши мумкин. Сухайб ибн Синон розияллоҳу анху ҳам ҳазилкаш эди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам унга: «Кўзинг оғриётган бўлса хурмо ейсанми?», дедилар. У киши: «Эй Аллоҳнинг Расули, иккинчи томони билан чайнайман», деди. Сухайб розияллоҳу анху Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга ҳазил билан жавоб беринни жоиз деб билди. Чунки Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг саволлари ҳазил тарикасида бўлиб, Сухайб розияллоҳу анху у зотнинг саволларига мақсадларига кўмаклашиш, калбларига яқинлашиш умидида муносиб ҳазил-мутойиба билан жавоб берди. Аслида ҳеч ким у зотнинг жавобларини ҳазилга олиши мумкин эмас. Ким Аллоҳ азза ва жалланинг ҳукмларини баён қилувчи, амрларини ҳалойиққа стказувчи у зотнинг жавобларини ҳазил-мазах қилса, Аллоҳ ва Росулига осий бўлибди. Сухайб розияллоҳу анху бундай йўл тутишдан йироқ бўлиб, Аллоҳ ва Росулига итгапти жуда қаттиқ саҳобий эди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Мен арабларнинг исломга энг аввал кирганиман, Сухайб румликларнинг энг аввалгиси, Салмон фореларнинг энг аввалгиси, Билол ҳабашларнинг энг аввалгисидир», дедилар.

Ҳазил-мутойибанинг маъқул топилиб, рухсат берилганига Зубайр ибн Баккор Киндийдан ҳикоя қилган мана бу воқеа ҳам қиради. Унда айтилишича, Кушайрий раҳматуллоҳи алайҳ олдида турган саҳройи бир шайхдан: «Эй аъробий, кимлардан бўласан?», деб сўради. У: «Бани Укайлдан», деди. У киши: «Қайси Бани Укайлдан?», деса, у: «Бани Хафожадан», дебди. Ўшанда Кушайрий раҳматуллоҳи алайҳ мана бу шеърни айтган экан:

Бани Хафожадан бир шайхни кўрдим,

Аъробий: «Нима иши бор?», деди.

У эса: «Қоронгу тушганда ҳожат бор», деди.

Аъробий: «Нима экан у?», деди.

У: «Хўрознинг товукқа ҳожати каби», деди.



Аъробий таажжубга тушиб: «Куриб кеткур, қавмнинг сирларини қасрдан билдинг?», деган экан. Қаранг, ҳазил йўли билан тили пок, обрўси сақланган ҳолда қандай қилиб мақсадига эришяпти. Мана шу аҳли фазллар учун, агар оҳанги хунукрок бўлса ҳам руҳсат бериладиган нарсанинг энг охирги ҳад-чегарасидир. Шундай бўлса-да бунга ўхшаш мисоллардан тилни пок тутиш авлороқдир. Киши душман билан ҳазиллашишга берилиб кетишдан эҳтиёт бўлиши лозим. Чунки унга ҳазиллашиб ўзининг заиф томонларини билдириб кўяди ва у эса буни жиддий қабул қилади. Шунинг баробарида унга чиндан ҳазил-мазах қилиб қасосини олишга имкон яратиб беради. Донишмандлардан бири айтади: «Агар душманинг билан ҳазиллансанг, айбларинг ошкор бўлади».

КУЛГУНИНГ ОФАТИ

Кулишга одатланиш жиддий ва муҳим ишларга назар солишдан чалғитиб, рўй берган фалокатлар ҳақида фикр юритишдан ғафлатда қолдиради. Кўп кулиш кишида ҳайбат ва викорни, шу сифатни олган кишида кадр ва эътиборни кеткази. Абу Идрис Хавлоний Абу Зарр Ғифорий розияллоҳу анҳудан келтирган ривоятда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Кўп кулишдан сақлан. Чунки кўп кулиш қалбни ўлдиради ва юз наурини кеткази», дедилар. Ибн Аббос розияллоҳу анҳумодан Аллоҳ таолонинг: «**Улар: Вой, шўримиз курсин. Бу қандай китоб, кичикли ҳам, катгани ҳам қолдирмай ҳисоб қилибди», дерлар**» (Қаҳф сураси, 49-оят) оятидаги «кичик» ни одам ўзи эшитадиган кулгу, «катга» ни қаҳқаҳа, деб тафсир қилгани ривоят қилинган. Умар ибн Хаттоб айтади: «Кўп қулган кишининг ҳайбаги камаяди». Али розияллоҳу анҳу айтади: «Агар олим бир марта қулса, илмдан бир қисмини туфлаган бўлади». «Мансур-ул ҳикам» да: «Мўминнинг қулгуси қалбидаги ғафлатдир», дейилган. Кулиш ҳақидаги гап мазах ҳақидагиси билан бир хил. Агар инсон қулгудан четланса, унинг улфати камаяди ва бир ўзи ёлғиз бўлиб қолади. Агар у кулишга ўрганиб қолса, унинг ҳоли айтиб ўтганимиздек бўлади.

Бас шундай экан, кўнгил олиш чоғида кулиш ўрнига табасум ва очиқ чеҳрали бўлишни одат қилсин. Умар ибн Хаттоб

айтади: «Табассум ҳазиллашишдир». Бу кўнгиш олин борасида баъзан истехзо ва таажжубга айланиб қоладиган кулишдан кўра дурустроқдир. Нафси ғафлатда қолдирган фавқулудда сабаб билан юз берган камдан-кам учрайдиган кулгунни ишқор қилинмайди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ўзлари табассум қилганларида тишларининг оқи кўринган. Албатта бу ҳолат биз айтиб ўтган важҳга кўра бўлган.

ОЛТИНЧИ ФАСЛ

ШУМЛАНИШ ВА ЯХШИЛИКНИ УМИД ҚИЛИШ ҲАҚИДА

Билгинки, фикрга зарар бериш, тадбирни бузишда шумланишдан ёмонроқ иллат йўқ. Ким сизирнинг бўкириши ёки қарганинг қағиллаши тақдирни ўзгартиради ёки бир мусибабнинг олдини олади, деб гумон қилса, ғирт жоҳил бўлибди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Юқиш, шумланиш, бойўғли ва сафар йўқдир». Юқиш одамлар гумон қилганларидек, иллат ва касалликлар ўтишидир. Буларнинг бошқа бировга юкмаслигинин хабар берган Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга: «Ой Аллоҳнинг Расули, биз туянинг лабидаги кўтирнинг бошқаларига ҳам юкканини кўрамин», дейишди. У зот: «Биринчисига нима юқтирган», дедилар.

Бойўғли жоҳилият даврида ўлдирилган кишининг касоси узок вақтгача олинмаса, унинг қабрида: «Мени суғоринглар», дея нола қилади, деган араблар эътиқодидир. Зубурқон ибн Бадр айтади:

*Ой Амр, ё сўқиш ва обрўйим тўқишини тўхтатасан,
Ё сенинг бошингга етман ҳатто,
Бойўғли: «Мени суғоринглар», дейди.*

Иброҳим ибн Ҳарма айтади:

*Қандай қилиб улардан кўрқасан?
Улар суяклар ва қабрларга айланган бўлса,
Кечқурун садоси ва бойқушлари сайраб турса,
Бир-бирларини йўқ қилдилар, ҳеч ким қолмади,
Ҳар бир қабила улуглари фотийлик навбатига шошилур.*



Сафар – бу илонга ўхшаган нарса бўлиб, хайвонлар ва одамларга зиён етказди. Улар наздида бу кўтирдан ҳам юқимлироқ деб қаралади. Бу ҳақда шоир айтади:

*Мадорсизлик ва касалликдан оёқни туюлмас,
Озгинлигидан қовургасига сафар ҳам ёпишмас.*

Абу Хурайра розияллоҳу анҳу ривоят қилган ҳадисда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Агар гумонга борсангиз, унга кўра иш кўрманг. Агар ҳасад қилсангиз, зарар етказманг. Агар шумласангиз, йўлда давом этинг, Аллоҳга таваккал қилинг». Шоир айтади:

*Шумланиши тақдирни қайтармас асло,
Замона узрин қабул эт, маломатга ташлама.
Қайси кунни бахт билан сен хошлайсан,
Ҳар кунни ўлимлар етар тўхтовсиз.
Бирор кун йўқки, унда бахт ва бахтсизлик
Бир қавмдан бошқасига ўтиб турмаса.*

Халқ ичида форселар энг кўп шумланадиган кишилар бўлишган экан. Араблар сафарга чиқмоқчи бўлишса, йўлда учраган биринчи кунлини ҳайдаб учирар эди. Агар у ўнг тарафга учса, яхшилик аломати деб ҳисоблашар, чап тарафга учса, шумланишиб, изларига қайтишар экан. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам бундан қайтариб: «Кушларни ўзлари кўнадиган жойларда қолдиришлар», дедилар. Икрима ҳикоя қилади: «Биз Ибн Аббоснинг хузурида ўтирган эдик, бир куш қичқирганча учиб ўтиб кетди. Қавмдан бир киши: «Яхшилик» деди. Ибн Аббос: «Яхшилик ҳам эмас, ёмонлик ҳам», деди. Лабийд айтади:

*Умрингга қасамки, Аллоҳ нима қилишини
Тошчаларни урувчилар ҳам,
Қушларга қараб фол очувчилар ҳам билмас.
Шумланиши умидсизлар бошпанасидир.*

Билгинки, шумланишга аҳамият бермаган киши камдан-кам топилади. Айниқса, хоҳиш-иродасига тақдир тўғаноклик қилган, орзу-галабига етишдан қисмат тўсган, ноумидлик ҳолиб келиб,

умиди ҳали сўнмаган, хавф яқин бўлиб, кўз тикиб турган бўлса. Қачон қазои қадар тўсиқ бўлиб, орзуси ушалмаса, шумланишни омадсизликка баҳона қилиб олиб, Аллоҳ азза ва жалланинг муқаррар ҳукми ва хоҳишида ғофил бўлади. Қачон у шумланса, бир ишни қилишдан бош тортиб, ютуққа эришишдан умидини узади. Шумланишдаги бу таққослашни доимий деб билиб, унинг таъсиричи узлуксиз деб ўйлайди. Кейинчалик бу ҳолат унинг одатига айланади. Ҳаракати ўйлаган натижани бермайди, мақсади тўлиқ амалга ошмайди. Кимга тақдир ёрдам бериб, қазои қадар мақсадига мувофиқ келса, иқболига ишониб, саодатига суяниб иш тутганидан шумланишни камаяди, хавф-хатардан холи бўлиб эҳтиёткорлик тутиб қолмайди. Қайтганда зафар билан ютуққа эришган ҳолда қайтади. Чунки фойда бир ишга журъат қилиб киришиш ва муваффақиятсизлик иккиланишдадир.

Шундай экан, шумланиш омадсизлик белгиси, унга эътибор бермаслик омад аломагидир. Шунини бондан кечирган ва унга йўлиққан киши ўзидан аҳмоқлар васвасаси, муваффақиятсизлик сабаблари ва махрумлиқ воситаларини кетказиши, азму қарорини бузиш ва Яратгандан норози бўлишда эркини шайтонга бериб қўймаслиги, Аллоҳ таолонинг қазои қадари ғолиблигини, ризки бандани қидириб юришини, ҳаракат шунга сабаб бўлишини билиши лозим бўлади. Шунинг учун халойиққа зиён стказмайдиган, тақдирда ёзилганини қайтармайдиган нарса уни ҳаракатдан қайтармасин. Агар азму қарорига берилса, Аллоҳга суяниб, берилмаса рози бўлиб давом этаверсин. Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинган ҳадисда Росулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам: «Инсонда шумланиш, гумон ва ҳасад иллати бор. Шумланишдан бир ишда орқага қайтмаслик, гумон асосида иш кўрмаслик ва ҳасаддан озор бермаслик уни халос этади», дедилар. Яна Набий соллalloҳу алайҳи васаллам: «Шумланиш каффорати Аллоҳ таолога таваккал қилишдир», дедилар. «Мансур ул хикам» да: «Яхшилик шумланишни тарк қилишдадир. Агар шумланиш тўғрисида бир шубҳа рўнара бўлса ёки қаңдайдир гумон туғилса, Набий соллalloҳу алайҳи васалламдан ривоят қилинган мана бу сўзларни айтсин: «Ким шумланса: «Эй Аллоҳ,



яхшиликларни фақат Ўзинг келгирасан, ёмонликларни фақат Ўзинг даф этасан. Куч-қувват фақат Аллоҳ биландир», дейилган.

Ривоят қилинишича, бир киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига келиб: «Эй Аллоҳнинг Расули, биз бир ҳовлида яшадик, унда мол-мулкимиз ва ададимизга барака етди. Бошқасига кўчиб ўтганимизда у ерда мол-мулкимиз ва ададимиздан барака кетди», деди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ундан кўчинглар. У бехосият жой экан», дедилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг бу сўзлари шумланиш маъносига эмас, балки олдингиси баракали эканини билдириб, ётсираётганини тарк этиб, ўзлари ўрганганига ўтиш маъносига тавсиядир. Бир нарсани яхшилик нишонаси деб эътибор қилишда азму қарорни кучайтириш, жидду жаҳдга туртки, зафарни қўлга киритиш учун қувватлаш бор. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам бир қанча ғазот ва жанглари яхшиликка йўйганлар. Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳу ривоят қилади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам бир сўзни эшитдилар. Ўша сўз у зотга ёқди. Шунда: «Оғзингдан чиққан сўзни яхшилик нишонаси деб умид қилдик», дедилар. Яхшиликка йўйган одам энг яхши таъвиллар билан таъвил қилиши, ўзига ёмон гумонга йўл қолдирмаслиги зарур бўлади. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Албатта бало сўзга боғлаб қўйилгандир», деганлар.

Ҳикоя қилинишича, Юсуф алайҳиссалом Аллоҳ таолога зиндонда узок қолганидан шикоят қилибди. Аллоҳ таоло у зотга ваҳий тушириб шундай деган экан: «Эй Юсуф, сен: **«Роббим, улар чақирган нарсадан менга хибс яхшироқдир»** (Юсуф сураси, 33-оят) деб ўзингни ўзинг хибсга туширдинг. Агар: «Менга офият яхшироқдир», деганингда сенга офият берилган бўларди. Ривоят қилинишича, шоир Муаммал ибн Умайл Ҳийра қушида шундай деган экан:

*Муаммални Ҳийра қуши қараш нимжон қилди,
Қошки Муаммалда кўз яратилмаган бўлса эди.*

Шундан кейин унинг кўзи кўрмайдиган бўлиб қолди. Тушида биров келиб: «Мана сен сўраган нарса», деган экан. Ҳи-



қоя килинишича, Валид ибн Язид мусхафга қараб, фол очганда Аллоҳ таолонинг: «**Фатҳу нусрат сўрадилар ва ҳар бир жабр қилувчи, саркаш кимса ноумидликка учради**», (Иброҳим су-раси, 15-оят) деган сўзи чиқди. У мусхафни йиртиб, майдалаб ташлагандан кейин ушбу шеърни айтган экан:

Ҳар бир жабр қилувчи, саркашни қўрқитасанми?

Мана мен ўша жабр қилувчи ва саркаш.

Қайта тирилиш кунда Роббингга борсанг,

«Эй Роббим, мени Валид йиртиб майдалади», деб айт.

Бир неча кун ўтар-ўтмас хорланиб, ёмон ҳолатда қатл этилди. Унинг узилган калласи аввал ўз қасрига, сўнг шаҳар деворига осиб қўйилди. Аллоҳ таолодан зулм ва унинг ҳалокати, шайтон ва унинг тузоғидан пашоҳ беришини сўраймиз. Унинг ўзи бизга старли, Унга суяндик ва Унга қайтамиз!

ЕТТИНЧИ ФАСЛ

МУРУВВАТ ҲАҚИДА

Билгинки, нафелар безаги, ҳимматлар зийшати бўлган мурув-ват фазилатга гувоҳ ва олижанобликка далил саналади. Мурувват энг афзал даражага етгунча ҳолатларга эътибор беришдир. Токи қасддан хунук нарса улардан зоҳир бўлмасин ва ҳақли равишда маломат юзланмасин. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айта-дилар: «Ким муомалада бировга зулм қилмаса, сўзлаганда ёлгон сўзламаса, ваъда берганда ваъдасида турса, у муруввати қомил, адолати зоҳир киши бўлиб, у билан биродар бўлиш керак». Бало-ғат аҳлидан бири шундай деди: «Мана шулар мурувват шартла-ридир: ҳаромдан сакланиш, гуноҳлардан узоқ бўлиш, ҳукмда ин-соф қилиш, зулмдан ўзини тийиш, ҳақли бўлмаган ўринда тамаъ қилмаслик, хокисор кишиларга манманлик қилишдан тийилиш, заифларга қарши зўрларга ёрдам бермаслик, олижаноб кишидан насткашни устун қўймаслик, ўзи йўқ вақтда гуноҳ ва айб органи-тирадиган нарсани яшириш қилмаслик, обрў-эътиборига доғ ту-ширадиган ишни тарк этиш».



Бир донишманддан ақл билан мурувват орасидаги фарқни сўрашганда: «Ақл сени энг фойдали ишга буюрса, мурувват эса уни чиройли тарзда бажаришга ундайди», дея жавоб берган экан.

Биз таърифлаган мурувват ҳадларини ахлоқлар туғма ўзлаштирган, уларга риоя қилишга эҳтиёжсиз ҳолда топмайсиз. Инсон табиатидаги мавжуд фазилятлар мурувват эмас, уларга риоя қилиш мурувватдир. Чунки ҳавойи нафс алдови билан ҳирс ундови иккаласи нафс ўзининг энг афзал сифатларига эга бўлиши ва энг чиройли йўлларида юришига халал беради. Агар улардан саломат бўлган тақдирда ҳам (саломат бўлиш мушкул) ахлоқ шарафига табиатан тўлиқ эга бўлган, уни сайқаллашда ортикча уриниш ва ўзгартиришга ҳожат йўқ бўлган зотлар саломат бўладилар. Шоир айтади:

*Айблардан холи ким бор,
Баъзиси хунук ва баъзиси
Яхши бўлган нарса холис бўлмас.*

Агар фазилятларга туғма тўла-тўкис эга бўлса (уларни охиригача тўлиқ эгаллаш осон эмас) замонаси урф-одаглари, даврининг анъанасига айланиб, яхши деб қаралган мурувват ҳақлари ва шартлари билан машғул бўлиб, уларга осонликча эришиб бўлмайди. Улардан кузатиш ва риоя қилиш билангина воқиф бўлиш мумкин. Бундан нафс ўзининг энг афзал ҳолатларига риоя қилиши мурувват экани собит бўлди. Шундай экан, уларга машаққатли ва мақтовга қизиққани учун қийинчиликлар енгил кўринган, маломатдан эҳтиёт бўлиши туфайли лаззатлар аҳамиятсиз бўлиб қолганлардан бошқалар амал қилмайди. Шу сабабдан: «Қавмнинг саййиди унинг энг бахтсизидир», дейишди. Абу Таммом Тоий айтади:

*Мақтов қандай олинини кўринмас асал,
Уни тўплаш ҳам ҳанзал шарбатидандир.
У кўтарувчисига оғир кишидир.
Гарданига олиб, қийналмаганлар,
Кўтаришини енгил деб ўйлаб юрар.*

Бу маънони Мутааббий шундай ифодалаган:

*Машаққат бўлмаса, ҳамма удуғ бўлар,
Сахийлик муҳтож қилади,
Ботирилик ўлимга сабаб бўлади.*

Яна айтади:

*Агар инсон олийликни кўзласа,
Унга етиш йўлида таналар қийналар.*

ОЛИЙҲИММАТЛИК

Буни осон деб ҳисоблашга икки нарса ундайди. Биринчиси, олийҳиммат, иккинчиси, олижаноблик. Олийҳимматли бўлиш кўримсизликдан ўзини баланд тутган, ноқислик хорлигига тан бермаган ҳолда пешқадамликка ундаб, хосланишга чақиради. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Аллоҳ амалларнинг олийси ва шарафлиларини яхши кўради. Паст ва бемаънилариши ёқтирмайди», дедилар. Умар ибн Хагтоб розияллоҳу анху: «Ҳимматларингиз паст бўлмасин. Албатта мен мактовли хулқларни олишга ҳиммати пастлардан кўра сусткашларни кўрмадим». Донишмандлардан бири айтади: «Ҳиммат бахт-саодат гуғидир». Балоғат аҳлидан бири айтади: «Ҳимматнинг олийлиги неъматлар уруғидир». Уламолардан бири: «Бир ишни икки киши талаб қилса, муруватлироғи уни қўлга киритади», деди. Олимлардан бири айтади: «Ким ёмон гумонга бориб, олийликларни қидиришни тарк қилса, катта ютуқларга эришмайди».

ОЛИЙЖАНОБЛИК

Олийжаноблик туфайли одобни қабул қилиш, тўғрилаш ва тарбия юзага чиқади. Чунки нафс кўпинча билиб туриб, афзални ташлаб бошқа томонга ўтади, ўзи маъқуллаган ҳолда одобдан бош тортади. Бунинг сабаби одоб унинг табиатига сингмаганлиги ва унга яхши мувофиқ тушмаганлиги учун қочишга уришиб, унинг зиддини ихтиёр этади. Шунинг учун: «Ҳақни таниб, унга бўйсунмайдиганлар жуда кўн» , дейишади. Агар нафс олийжаноб бўлса, одобларни талаб қилиб, фазилатларга қизиқади. Қа-



чон унга одоблар қоринса, феъл-атворига айланиб, ўсади ва қарор топади. Ким олийҳиммат қозониб, нафс шарафидан маҳрум этилган бўлса, ҳақиқатан тоқати кўтармай қийналадиган ва жоҳиллиги барбод қиладиган инининг нишонига айланибди. У худди ёзуви ўрғашишга қарор қилган кўзи ожиз, хутба қилишни истайдиган соқовга ўхшайди. Ҳаракати унга ожизликни, талаби машаққатни зиёда қиладди, холос. Шунинг учун Набий соллаллоху алайҳи васаллам: «Қадрини билган киши ҳалок бўлмас», деганлар. Донишмандларнинг биридан: «Ахволи энг ёмон киши ким?», деб сўрашганда: «Ҳиммати узоқларни кўзлаган, орзуси кенг, сабаблари камчиликка йўл қўйган ва имкони кам киши», дея жавоб берган экан. Уфнун Тағлибий айтди:

*Киши ўзини алдашида яхшилик йўқ, бир нарсани
«Қошки у менки бўлса», дея кўп гапиришида ҳам.
Умрингга қасамки, агар Аллоҳ унга сақловчи яратмаса,
Киши қандай сақланиши била олмасди.*

Донишмандлардан бири: «Орзуларга берилманг. Чунки у сизларга берилган тухфалар кўркини кетказиш оқибатида ўзингиздаги Аллоҳнинг нисъматларини ҳақир деб қоласизлар». «Мансур-ул ҳикам» да: «Ёнгил орзулар аҳмоқларнинг савдо молларидир», дейилган. Агар киши ҳимматининг ўзи билан иттифоқо насибага дуч келиб, орзусига етиб қолса, бу етиши ва эришиши зўравонлик ва мажбурлаш билан эрингандан фарқи йўқ. Чунки насибаси кўнилганда ҳақ белгилаш, ҳақдорни ажратиш бўлмайди. У тўёки дарахтлар ўсадиган жойларга эмас, денгизлар устига ёғалиган булутларга ўхшайди. У яхши ва ёмон устига барабар ёғаверади. Агар унумдор ерга тўғри келса, фойда беради. Тасодифан шўр ерга тўғри келса, зарар етказди. Насиба ҳам шунга ўхшаб, олийжаноб нафсга тўғри келса фойда беради, ҳамма учун неъматга айланади. Агар ёмон нафсга тўғри келса, қатта мусибатга айланади.

Ҳикоя қилинишича, Мусо алайҳиссалом қавминни дуоибад қилганида Аллоҳ таоло ваҳий қилиб: «Унинг насткашларини улуғлари устидан ҳукмрон қилиб қўйдим-ку», деди. У зот: «Роббим мен уларга азоб тезда келишини хоҳлайман», деди. Аллоҳ таоло айтди: «Шунинг ўзи нақд ва аламли азобнинг қаттаси



эмасми?». Агар олийжаноблик олийҳимматдан ажралса, бундай киши фазилатдан маҳрум бўлиб, кадри кўзга ташланмайди. Бу худди ўзи дангаса, лекин бақувват одамдаги қувватга ёки ўзи кучлино лекин юраги йўк кўрқокка ўхшайди. Унинг қуввати дангасалиги ва бақувватлиги кўрқоклиги билан чиппакка чиқади. Мансур-ул ҳикам» да шундай келтирилади: «Кимнинг дангасалиги давом этса, орзуси нучга чиқади». Донишмандлардан бири айтади: «Ожизлик бепарволикни ўзига никоҳлаб олди ва икки-сидан надомат тугилди. Бахтсизлик дангасаликни никоҳлаб олди ва маҳрумлик дунёга келди». Шоирлардан бири айтади:

*Нафсингни хорлаб, қадрини билмасанг,
У одамлар учун янада хорроқдир.
Нафсингни ҳурмат қилишни ўрган,
Бордию маскан торлик қилиб қолгудек бўлса,
Нафсинг учун бошиқа маскан қидиргин.
Яхшилик қилувчи ёмонга чиқариладиган
Хорлик манзилига зинҳор яқинлашмагин.*

Ҳимматнинг ҳақир, нафсининг шарафли бўлиши, пасткан бўла туриб ҳиммати баланд бўлишдан афзалроқдир. Чунки нафс тубан бўлиб, ҳиммат ундан устун келса, киши ўзи ҳақли бўлмаган нарсани талаб қилиб, лойик бўлмаган нарсани қидиришга уринади. Ҳиммати кичик бўлиб, нафси олийжаноб бўлганлар ўзлари ҳақли бўлган нарсадан воз кечиб лойик бўлган нарсага интилмайди. Бу икки иш орасидаги фарқ ва фазилат очик-ойдиндир. Аммо ҳар иккисининг ҳам маломатдан улуши йўк эмас. Донишмандларнинг биридан: «Инсонга энг кийин нарса нима?», дея сўрашганда: «Нафсини билиши ва сирларни сақлаши», деб жавоб берган экан. Агар мазкур икки хислат жамланиб, нафс шарафига ҳиммат олийлиги кўшилса, шулар туфайли фазилат зоҳир бўлади. Одоб мукамаллиги вужудга келиб, мактовга сазовор бўлиш йўлидаги машаққатлар улар орасида осонланиб, мурувват шартлари ҳосил бўлади. Хусайин ибн Муңзир Рақоший айтган экан:

*Албатта олийжаноблик сабабларини
Отасидан мерос қилиб олгандан кейин,
Зое қилган киши мурувватга ета олмас.*



*Нафс разиллик, беҳаёликка буюрганда,
Олийлик йўлларида қайтарганда,
Итоат қилганлар ҳам.
Агар гўзал хулқлардан бўшлиқни кўрса,
Олийжаноб киши ўша бўшлиқни
Ўзи эришган фазилатлар ила тўлдирар.*

МУРУВВАТ ШАРТЛАРИ ВА ҲАҚЛАРИ

Билгинки, мурувват ҳақлари шу даражада кўп ва шунчалик махфийки, ҳаммасини бирма-бир айтиб бериш имкони йўқ. Чунки улар ичида ҳиссан тасаввур этиладиганлари бор. Айримларини ҳолатга гувоҳ бўлувчи ўз зукколиги билан ашглайди. Яна бошқалари амал билан юзага чиқади, эътиборсиз қаралса, билинмай махфий қолиб кетади. Шунинг учун мурувват шартларини тўла-тўқис баён этиш қийин. Лекин фазилат аҳли заковати билан пайқайдиган, оқил туғма қобилияти билан хулоса чиқарадиган умумий ва қисқача маълумотларни бериш мумкин. Аслида бу китобимиз ўз ичига олган барча нарсалар мурувват ҳақлари ва шартларидан иборат. Бу фаслда биз мурувватнинг машҳур қоидалари ва асослари, кўзга ташланадиган шартлари ва ҳақларини жамловчи тақсимотда мухтасар ҳолда айтиб ўтамиз, холос. У икки қисмга бўлинади. Биринчиси, мурувватнинг ўзидаги шартлари, иккинчиси, унинг ўзидан бошқага боғлиқ шартлари. Унинг ўзидаги шартлари, шариат вожиб қилган ҳукмларга тўла риоя қилгандан кейин уч иш туфайли рўёбга чиқади: иффат, мусаффолик ва сакланиш.

ИФФАТ

Иффат икки хил бўлиб, бири ҳаромлардан иффат, иккинчиси гуноҳлардан иффат. Ҳаромлардан иффат биринчиси, фаржни ҳаромдан саклаш, иккинчиси тилни бировлар обрўсини тўкишдан тийиш, деган икки қисмга ажралади. Фаржни ҳаромдан саклаш шариат таҳдиди ва ақл тўсқинлигига қарамай, уни сакламаслик шармандала гуноҳ, қайтарилган уят ва номуссизликдир. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ким фаржи, тили ва қорни ёмонлигидан сакланса, дўзахда сакланибди», деганлар. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Аллоҳ таолога иффатнинг энг яхшиси фарж ва қорин иффатидир».

Ҳикоя қилинишича, Муовия розияллоҳу анҳу Амр ибн Ос розияллоҳу анҳудан мурувват ҳақида сўраганда: «Аллоҳ таолога тақво қилиш ва силаи раҳм», деган экан. Шу саволни Муғийра розияллоҳу анҳудан сўраганда: «Аллоҳ ҳаром қилган нарсалардан сакланиш ва Аллоҳ ҳалол қилган йўлда касб-хунар қилиш», деган экан. Язиддан сўралганда: «Балога сабр қилиш, неъматга шукр қилиш, қодир бўлганда кечириш», дея жавоб қилибди. Муовия розияллоҳу анҳу бу жавобни эшитиб: «Сен ҳақиқатан ҳам мандасан», деган экан. Анушервон ўғли Хурмузга: «Кимнинг муруввати етук?», деди. У: «Динини сақлаган, силаи раҳм қилган ва биродарларини ҳурмат қилган кишининг», деган экан. Донишмандлардан бири айтади: «Ким улуғ хулқларни яхши кўрса, ҳаромлардан четланади». «Шармандалик исноди маъсият лаззатини лойқалайди», дейдилар. Адиблардан бири менга Ҳусайн ибн Алининг шеърини айтиб берди:

*Шармандаликдан асли ўлим яхшироқ,
Дўзахга киришдан шармандалик яхши.
Аллоҳ мени бунисидан ҳам,
унисидан ҳам ҳимоячимдир.*

Бунга икки нарса сабаб бўлади. Бири кўзга эрк бериш, иккинчиси нафсоний хирега эргашини. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳуга: «Назар ортидан назарни эргаштирма. Албатта биринчиси фойданга, иккинчиси зара-



ринггадир», деган экан. «Назар орғидан назарни эргаштирма», деган сўзнинг икки таъвили бор. Биринчиси, кўзларинг қарашига қалбинг қарашини эргаштирма». Иккинчиси, билмасдан ташланган биринчи назарга қасддан иккинчи назарни эргаштирма. Исо алайҳиссалом: «Қарагандан кейин зинҳор яна қарама. Чунки кейинги қараш қалбга шахват уруғини экади. Бу эса эгасига фитна учун етарлидир», деган экан. Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу ваъжаҳу айтади: «Кўзлар шайтон тузоқларидир». Донишмандлардан бири: «Ким кўзини тиймаса, ўлимини чақирибди», деди. Шоирлардан бири айтади:

*Қачон кўзингни қалбингга
Йўлбошчи қилиб юборсанг,
Бир кун қаралганлар сени чарчатар.
Кўрганларинг ҳаммасига қодир эмассан.
Баъзиларидан сен сабр қила олмассан.*

Нафсоний хирсга эргашини ақшларни алдаб, фикрларни маккорлик ила чалғитади, қабих ва ярамас ишларни чиройли кўрсатади, шармандалиқларни зийнатлайди. Ҳар бир ҳалокатга унинг алоқаси бор ва у ҳалокат давом этинга сабабчидир. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Кимда тўрт нарса бўлса, унга жаннат вожиб бўлиб, шайтондан сақланади: рағбат қилганда, кўрқканда, хоҳлаганда ва газаб қилганда нафсини тия олган киши», деганлар. Бу ҳолатлардан уни тийиш уч иш туфайли амалга ошади.

Биринчиси, шахватни кўзғайдиган нарсадан кўзни буриш ва унга ёрдам беришдан тийиш. Чунки кўз ҳаракатга келтирадиган йўлбошчи ва ҳалокатга олиб борадиган бошқарувчидир. Саид ибн Синон Анас ибн Молик розияллоҳу анҳудан ривоят қилган ҳадисда Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Менга олти нарсанинг кафолатини берсанглар, сизларга жаннат кафолатини бераман», дедилар. Саҳобалар: «Улар қайсилар, Эй Аллоҳнинг Расули?» дейишди. У зот: «Агар бирингиз гапирса, ёлғон гапирмасин. Агар ваъда берса, ваъдасини бажарсин. Агар унга омонат қўйилса, хиёнат қилмасин. Кўзларингизни ерга қаратинглар, фаржларингизни сақланглар ва қўлларингизни тийинглар», дедилар.

Иккинчиси, нафси ҳаромдан жиркантириб, ҳалолга қизиктириш ва таъқиқлар эвазига уни мубоҳ билан қапоатлангириш. Албатта Аллоҳ таоло нимани ҳаром қилган бўлса, нафсоний майли ва ундаги табиий хусусиятини билгани учун бўйсуннишга ёрдам бериш ва ҳилофини қилишга тўсиқ бўлиши учун ўз жинсидан бўлган мубоҳ туфайли беҳожат қилган. Умар ибн Хагтоб розияллоҳу анҳу айтади: «Аллоҳ таоло нимани буюрса, уни бажаришга ёрдам бериб, нимадан қайтарса, ундан қайтиш имконини яратиб қўйибди».

Учинчиси, Аллоҳ таолонинг амрларига бўйсунниш, тақво ва қайтариқларидан четланишда нафсга эҳтиёт бўлишни эслатиш, Унинг итоатига мажбурлаш ва маъсиятидан огоҳ этиш. Шунингдек, У зотга бирор нарса махфий бўлиб қолмаслиги, илмидан энг дақиқ нарсалар ҳам четда эмаслигини, яхшилик қилувчиларни мукофотлашини, ёмонлик қилувчиларни жазолашини, Китоблар ана шуларни баён этиш учун нозил бўлганини, пайғамбарлар шу ҳақиқатни етказганликларини билдиришдир. Ибн Масъуд розияллоҳу анҳунинг ривоят қилишича, Қуръондан энг охири: «Аллоҳга қайтариладиган кунингиздан кўрқинг. Сўнгра ҳар бир жон қилганига яраша тўлиқ олур. Уларга зулм қилинмас», (Бақара сураси, 281-оят) деган оят, Тавротдан энг охири: «Агар ҳаё қилмасанг, хоҳлаганингни қил», деган маънодаги оят, Инжилдан энг охири: «Инсонларнинг энг ёмони одамлар уни ёмон деб билишларига парво қилмайдиган киши», деган маънодаги оят, Забурдан энг охири: «Ким яхшилик экса, ҳосилини хавас билан йиғиб олади», деган оятлар нозил бўлган экан. Агар инсон нафсига тавсия этилган нарсани ҳис эттирса, албатта у тийилишни лозим тутиб, сақланишга кўнади. Натижада диши саломат бўлиб, муруввати юзага чиқади. Айтиб ўтилганлар мурувватнинг ўзидаги шартлардир.

Тилни бировлар обрўсини тўқишдан тиймаслик аҳмоқлар бошланаси, пасткашлар интикоми ва кулфатларни енгиш ҳисоблашдир. Агар киши бундан тийиб турадиган сабабни ва тўсувчи чорани ишга солиб нафсини жиловламаса, унинг исноди билан булғанади, зарари билан хонавайрон бўлади. Одамлар четланга-



нини кўриб, уни дахлсиз кўрғон ва баланд мартаба деб ўйлаб, ҳалок бўлади ва ҳалок қилади. Шунинг учун Набий соллаллоху алайҳи васаллам: «Огоҳ бўлинглар! Албатта қонларингиз, молларингиз ва обрўларингиз сизларга ҳаромдир», деганлар. У зот бу ҳадиси муборақларида қон билан обрўни жамладилар. Чунки бу билан кўнгилларда ғазаб ўти ёнади, ёмонликлар юзага чиқади, беҳаёлик ва душманлар пайдо бўлади. Бу каби ишлар бўлиши билан яхши кўрилган кишида ахамият ва эътиборли кишида мурувват қолмайди. Буниг устига ғазабга учраб, гуноҳкор бўлади. Шу сабабдан алоқалар узилиб, уни ҳайдаб юборилади. Набий соллаллоху алайҳи васаллам айтдилар: «Инсонларнинг энг ёмони одамлар уни тилидан кўрқиб ҳурмат қилган кишидир». Донишмандлардан бири: «Одамлар ортиқча гап-сўз ва ортиқча мол-дунёни деб ҳалок бўладилар».

Обрўни туширадиган гап-сўз иккига бўлинади. **Биринчиси**, ўз эгаси обрўсини тушириб, бошқаларга ўтмайдиган гап-сўзлар. Бунга ёлғон ва кўнол сўз қиради. **Иккинчиси**, бошқаларга тегадиган гап-сўзлар бўлиб, улар тўртта: ғийбат, чакимчилик, гап етказиш ва тухмаг ёки сўкин орқали ҳақоратлаш. Улар орасида қалбларга кўпроқ жароҳат етказадигани ва кўнгилга таъсири каттикроғи сўкишдир. Шунинг учун Аллоҳ таоло жазони кучайтирган ҳолда ҳад белгилаб, қаттиққўллик билан оғирлаштирганидан фосиққа чиқариб, ундан кайтарди. Гоҳида бу иккисидан бири туфайли бўлади: енгилтақлик туфайли келиб чиқадиган ўч олиш ёки пасткашлик туфайли пайдо бўладиган беҳаёлик. Абу Салама Абу Хурайра розияллоху анхудан келтирилган ривоятда Росулulloҳ соллаллоху алайҳи васаллам: «Мўмин содда ва гўзал хулқли бўлади. Фожир бузғунчи ва пасткаш бўлади», дедилар. Ибн Муқаффаъ айтади: «Гап-сўзда голиб бўлишга уриниш жаҳолат тилидир. Нафси бу ҳолатдан тўсувчи чораларни ишга солиб жиловлан омонликдир. Шу нарса мурувват эгасига чиройлидир». Айтиб ўтилганлар мурувватнинг ўзидаги шартлардир.

Гуноҳлардан ифбат икки турли бўлади. Биринчиси, очиқча зулм қилишдан тийилиш, иккинчиси нафси пинҳона хиёнат-



дан қайтариш. Зулмни ошкора қилиш, ҳалок этувчи такаббурлик, талофат етказувчи тунёндр. Агар у давом этса, фитна ёки қувғинга олиб боради. Фитна аксар ҳолларда эгасини ўраб олиб, уни бошлаганларнинг ўзига қайтади ва бошлаганларнинг бошига етмагунча йўқомайди. Аллоҳ таоло айтади: «**Ёмон макр ахлинигина ўраб олади**» (Фотир сураси, 43-оят). Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Фитна уйқудадир. Ким уни уйғотса, унга ўзи ем бўлади». Жаъфар ибн Муҳаммад айтади: «Фитна золимларнинг кирғинидир». Дошишмандлардан бири: «Фитна эгаси ажалга энг яқин ва амали энг ёмон кишидир», деди. Шоирлардан бири айтади:

*Сен ҳам худди тупроқ тепиб
Остидаги тигни чиқариб,
Ўз бошига ўзи етган,
Ёмон эчкига ўхшадинг.*

Сургун қилиш баъзан золимнинг қуввати ва муддати узоклигидан келиб чиқади. Кучи ва имкони кўплигига қарамай зулми тарқалиб, йўққа чиқади. Бу худди қуриган дарахтга тушган ўтга ўхшайди. Қанчалик бақувват бўлмасин, унинг атрофидаги барча нарса куйиб қулга айланиб, ўчади. Золимнинг холи ҳам шу. У олдин ҳалок қилади, сўнг ўзи ҳам ҳалок бўлади. Бунга журъат ва бағритошлик ундайди. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Фазл ва яхшилиқни умматимнинг раҳмлилари ҳузуридан қидиринглар. Уларнинг ғамхўрликларида яшайсизлар», деганлар.

Бундан золимлардаги Аллоҳ таолонинг қаҳр-ғазаби нишонларини кўриш, зулмлари оқибатини тасаввур этиш қайтаради. Албатта уларда унга ибратлар ва огоҳлантириш бор. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Ким тонг отганда бирор кишига зулм қилишни ўйламаса, содир этган гуноҳларини Аллоҳ кечиради». Жаъфар ибн Муҳаммад отасидан, у бобосидан келтирган ривоятда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Эй Али, мазлумнинг дуосидан сақлан. Чунки у Аллоҳдан ҳақини сўрайди. Аллоҳ ҳақдорга ҳақини мап этмайди», деган эканлар. «Мансур-ул ҳикам» да: «Мазлумларнинг ҳақлари олиб



бериладиган кунда золимларнинг ҳолига вай бўлсин», дейилган. Балобат аҳлидан бири айтади: «Ким ҳукмда ноҳақлик қилса, зулми уни ҳалок қилади». Шoir айтади:

*Ҳар бир қудрат устида
Аллоҳнинг қудрати бордир.
Ҳар бир золим кўп ўтмай
Бошиқа золим билан синалар.*

Пишхона хиёнат қилиш бу тубанликдир. Чунки у хиёнат хорлиги туфайли ҳақир, унга ишонч йўқлиги учун итоаткордир. «Мансур-ул хикам» да: «Ким хиёнат қилса, хор бўлади», дейилган. Холид Робаъий айтади: «Илгарги китобларда шундай сўзларни ўқидим: «Омонатга хиёнат, яхшиликка пошукрлик, силаи раҳмини узини, одамларга зулим қилиш жазоси жуда тез егадиган ишлардир». Хиёнатнинг мазаммати учун хоин ўзида ҳис этадиган хорликдан бошқа бирор нарса бўлмаганда ҳам шунинг ўзи бу қилмишидан уни тийишга кифоя этарди. Агар у омонатдорлик оқибатини, ишончнинг фойдасини тасаввур қилганида бу нарса энг катта фойда келтирадиган обрў сармоясини, пешкадамликнинг энг кучли сабабларидан эканини билган бўлар эди. Шунинг баробарида ўзида азизликни, қаршисида эҳтиромни тошган бўлар эди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: «Омонат қўйганга омонатини адо қил. Хиёнат қилганга хиёнат қилмагин». Саъид ибн Жубайр ривоят қилади: «Аҳли китобларнинг, агар ҳисобсиз молни омонат қўйсанг, уни сенга берадиганлари бор ва бир динорни омонат қўйсанг, устида туриб олмагунигча, сенга бермайдиганлари ҳам бор. Бу омиёлар учун бизнинг устимизга йўл йўқ, дейишларидандир. **«Улар билиб туриб Аллоҳ ҳақида ёлғон сўзларлар»** (Оли Иморн сураси, 75-оят), деган оят нозил бўлганда бу ишлари билан арабларнинг молларини ўзлари учун ҳалол деб эътиқод қилишган. Чунки араблар аҳли китоб эмас эди. Росулунлоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Аллоҳнинг дунманлари ёлғон гапирдилар. Жоҳилиятда нимаки бўлса, улар меннинг оёқларим остидадир. Омонат бундан мустасно. Чунки у яхшига ҳам, ёмонга ҳам адо этилади».

Инсоннинг шарафли бўлишига ёрдам берадиган омонатни сохтакорликка, кўз-кўз қиладиган иффатини алдовга айлантirmаслик лозим. Акс ҳолда сохтакорлик фож бўлиб, алдов билиниб қолади. Натижада айби очилиши хунук, риё расволиги билан шармандалиги кўпроқ бўлади. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Умматим омонатни ўлжа, садакани зиён деб ўйламаса, яхшиликка эришади», дедилар. Донишмандлардан бири айтади: «Ким тўрт нарсага тўрт нарса билан қидирса, йўқ нарсага қидирибди: риё билан мукофот қидирган, одамлар мухаббатини кўполлик билан қидирган, дўстлар вафосини бевафоллик билан қидирган, илмни тан роҳати билан қидирган киши амалга ошмайдиган нарсага қидирибди». Хиёнатга бошловчи нарса пасткашлик ва вафосизликдир. Агар одам шу икки иллатни мен тавсия қилган йўл орқали баргараф қилса, унинг муруввати аён бўлади. Бу шарт билан биз иффат турларини келтириб ўтдик.

УЗОҚ БЎЛИШ

Бу ҳам икки турли бўлиб, биринчиси, майда таъмалардан узоқ бўлиш. Иккинчиси, шубҳа жойларидан узоқ бўлиш. Майда таъмалардан узоқ бўлишга тўхталсак, тамаъ хорлик, настканилик разолатдир. Бу иккиси мурувват кушандасидир. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ўз дуоларида шундай дер эдилар: «Ой Аллоҳим! Мен сендан табиатга сингиб қоладиган таъмадан паноҳ сўрайман». Шоир айтади:

*Тамаъ қилиб махлуққа бош эмагин,
Албатта бу сенинг динингга нуқсон.
Ризқни Аллоҳ хазинасидан сўра,
Албатта у «коф «ва «нуи» орасидадир.*

(яъни «қун» ўзбекчада бўл, демакдир – тарж.)

Бунга икки нарса очкўзлик ва орсизлик сабаб бўлади. Агар очкўзлик кўпайса, берилганига қаноат қилмайди. Орсизлик оз бўлса ҳам, берилмаса тишчимади. Бу ўз кадрини билмайдиган ва мол-дунёни ўзига азиз деб ҳисоблайдиганлар ҳолатидир. Бундай кимсалар икки ишдан енгилроғини фидо қилишни ютуқ



деб биладилар. Ўз шарафидан мол-дунёни азиз билган кимса огохлантиришга қулоқ тутмайди ва одобни қабул қилмайди.

Ривоят қилинишича, бир киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга: «Насихат қилинг», дебди. У зот: «Одамлар қўлидаги нарсадан умид қила кўрма, таъмадан сақлан. Чунки тама нақд фақирликдир. Агар намоз ўқисанг, охириги намозини ўқиётган кишидек ўки ва узр сўраладиган нарсадан узоқ бўл», деган эканлар. Донишмандлардан бири айтади: «Поклик азизлиги фойда хурсандчилигидан шарафлироқдир». Шоирлардан бири айтади:

Кимнинг орзуси ва гами дунё бўлса,

Орзулар уни ўзига асир қилиб олар,

Шубҳалари қулга айлантирар.

Бу тамаъларни умид қилмаслик ва қаноат бартараф этади. Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоҳу анху келтирган ривоятда Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: «Албатта Мукаддас рух қалбимга билдирдики, ҳеч бир жон ризқини тўла-тўқис олмагунча ҳаргиз ўлмайди. Аллоҳдан кўрқинглар ва ризқни чиройли талаб қилинглар. Ризқнинг кечикиши уни талаб қилишда сизларни гуноҳ-маъсиятларга ундамасин. Албатта Аллоҳ аза ва жалланинг ҳузурдаги нарсага фақат Унга итоат қилиш орқали етилади».

Шулар ҳам мурувват шартларига киради. Шубҳали жойлар ва ҳолатлар бу – мақтов билан маломат орасидаги таралдуд, саломатлик билан касаллик ўртасида туришдир. Унга гумонсировчилар таънаси юзланиб, шубҳа уйғотувчилар хорлиги етади ва турган жойининг ўзи уни бадном этишга кифоядир. Агар мақсади тўғри бўлса, шарманда бўлади, акс ҳолда хорланади. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Сенда шубҳа уйғотган нарсани тарк этиб, шубҳасизини қил», деганлар. Муҳаммад ибн Алидан мурувват ҳақида сўрашди. У киши: «Очикча бажаришдан уялган ишингни пинҳона қилмаслигинг», деди. Ҳассон ибн Абу Синон: «Парҳезкорликдан кўра осон нарсани кўрмадим», деди. «Бу қандай бўлиши мумкин?», дейишди. У: «Шубҳа уйғотган нарсани дарҳол тарк қилдим», деди.



Мана шу ҳолатга киши ўзига эрк бериши ва уни қилишнинг зарари йўқ, деган ҳаёлга бориш сабаб бўлади. Ундан икки нарса – ҳаё ва эҳтиёткорлик қайтаради. Баъзан қатъий ишонч туфайли шубҳа йўқолиб, узок тажриба сабабли тухмат кўтарилади. Исо алайҳиссаломни ҳаворийлардан бири бузуқ аёлнинг уйидан чиққанини кўриб: «Эй Рухуллоҳ! Бу срда нима қилаяпсиз?», дебди. У зот: «Ғабиб касалларни даволайди», деган экан. Лекин бу нарсанинг ўзини назоратсиз ташлаб қўйишни йўл қилиб олмаслиги даркор.

Инсонда эҳтиёткорлик кўпроқ бўлиши ва тухматларни тасдиқлашдан кўра хавфга яқинроқ бўлиши лозим. Ҳамма шубҳаларни ҳам ишонч кеткизавермайди. Мана Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Аллоҳнинг бандалари орасида шубҳадан энг узоғи ва айблардан энг маъсум зотдир. Бир кеча София онамиз билан масжид эшиғи ёнида гаплашиб турганларида (ўшанда эътикофла ўтирган эдилар) ёнларидан ансорлардан икки киши ўтиб қолиб, у зотни кўришлари билан тез-тез юра бошлашди. Шунда Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Секинроқ юраверинглар. Бу София биниги Хужай», дедилар. Улар: «Субҳоналлоҳ! Сиз ҳақингизда шубҳага бориш мумкинми, эй Аллоҳнинг Росули?», дейишди. У зот: «Албатта шайтон ҳар бирингизнинг қони ва гўшти йўлида айланиб юради. Қалбларингизга ёмонлик ташлашидан хавотирландим», дедилар.

Энди шак-шубҳалар ўраб олган ва гумонлар қуршовидаги бошқаларнинг холи қандай бўлсин! Гумон пайдо қиладиган жойларда кўрилган киши айтганини ҳақ деб билинадиган таъначилар ва сўзларини рост деб эътибор қилинадиган маломатчилардан холи бўлмайди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: «Қачон киши қилган ишлари туфайли машаққатга йўлиқса, бахтли бўлади», деганлар. Эҳтиёткорликни ишга солиб, огоҳликни кўпайтирса, шубҳа ўринлари, тухмат манбалари, узр сўраш ҳолатларига тушмаса (ихтиёрли кишида узр йўқ), унинг поклигига шак-шубҳа аралашмайди, обрўсига тухмат футур етказмайди. Шоир айтади:

Сенга қарши гумон йўллашдан

Сени сақлайман ўзим.

Чунки тахмин-гумон аниқлик қалитидир.



Сахл ибн Ҳорун айтади: «Айбга сабаб бўладиган жойлардан четланиш ўзига зулм қилиш машаққатида яхшироқдир». Донишмандлардан бири айтади: «Ким Аллоҳ таолодан кўркмайдиган киши ҳақида яхши гумонда бўлса, у алдангандир». Адиблардан бири менга Абу Бакр Сулий роҳимахуллоҳнинг ушбу шеърини айтиб берди:

*Замонам аҳли ҳақида яхши гумонда бўлдим,
Менинг бу гумоним оғир кўйларга солар.
Бундан кейин одамларга шонмайман ҳеч,
Чунки хавф қутилмаган томондан келар.*

Мурувватнинг бу шартида (узук бўлишнинг) икки турини тўлиқ баён қилдик.

САҚЛАНИШ

Сақланиш – мурувватнинг учинчи шарти бўлиб, у икки турга ажралади. Биринчиси, ўзига кифоя қадарини қидириш, зарур хожаларини қондириш орқали нафси сақлаш. Иккинчиси, миннатларни кўтарини ва ёрдам сўрашда ҳалдан ошишдан сақлаш. Ўзига кифоя қадарини қидириш ва зарур хожаларини қондириш орқали нафси сақлашга келсак, одамларга муҳтож киши ожиз ва қалби синик, хор ва малюл келадиган бўлади. У табиатан нафс мойинлигини тузатиш ва кун кечириш заруратини баргараф этиш учун таъминотга муҳтождир. Шунинг учун араблар масалларида: «Ўтирган шердан дайди ит яхшидир», дейилган. Таъминот лозим ва мандуб деган икки хил бўлади. Лозим таъминот кифоя қиладиган ва очликни тўсадиган нарса туфайли бўлади. Буни амалга оширишда уч шартга риоя қилиш зарур. Биринчиси, мубоҳ – руҳсат берилганидан роҳатланиш ва ман этилганидан четланиш. Чунки ҳаром қилинган нарсанинг асли нопок ва натижаси баракасиз бўлиб, уни яхшиликка сарфласа, ажр-савоб олмайди, мактов оладиган жойларга сарфласа, ташаққур айтилмайди. Сўнгра унинг гуноҳларини кўтаради ва бунинг учун жазоланади. Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Ноҳалол йўлдан мол-давлат орттирган киши сени ажаблантирмасин. Агар уни инфоқ-эхсон қилса, қабул этилмайди. Агар сарфламай,



ўзида олиб турса, жаҳаннам учун ҳозирлик кўрган бўлади». До-пишмандлардан бири айтади: «Молнинг ёмони топиш гуноҳини сенга юклаган ва инфок-эхсон қилишганда ажр-савобдан маҳрум этганидир». Хаворижлардан бири бир мансабдорнинг мискинга садака бераётганини кўриб: «Анавиларга қара, қилган яхшилик-лари ёмонликларидан саналади», дебди. Али ибн Жаҳм айтади:

Молни омон бўлганлар хурсанддир дунёда.

Йўқсилликни хоҳланар Аллоҳ ҳисоб қилганда.

Иккинчиси, уялишга сабаб бўлмайдиган, обрўйига доғ ту-ширмайдиган жиҳатларнинг энг яхшисидаш талаб қилиш. Чун-ки молни обрўни поймол қилиш учун эмас, балки сақлаш учун топилади. Нафси хорлаш учун эмас, балки азизлиги учун то-пилади. Абдурраҳмон ибн Авф розияллоҳу анҳу айтади: «Обў-йимни сақлаш ва Роббимни рози қилишга сабаб бўладиган мол кандаям яхши». Абу Бишр Зорир айтади:

Кеч кирганда, кундуз бўлганда

Обўйимни сақлаш учун молни йўқлиги

Гам чекишга менга кифоя эрур.

Дўстга йўлиққанда марҳабо дейман,

Лек бу унга кифоя эмас ва уни рози этмас.

Ибн Оишадан Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг: «Ҳо-жатларни юзи чиройлилардан қидиринглар», деган сўзлари ҳа-қида сўрашганда: «Бунинг маъноси: «Ҳалол бўлган йўлларнинг энг чиройлисидан», деган экан.

Учинчиси, ҳожатини белгилашда ва кифоясини тежашда ҳа-лал етмайдиган, хато юз бермайдиган даражада яхшилаб кўздан кечириш. Чунки озгина молни чиройли таксимлаб, айни ўрнига сарфланиши, тўғри талбир қўллаш тежамасдан, ноўрин жойга сарфланган кўп молдан манфаатли ва эътиборли бўлади. Бу худ-ди ерга ташланган донга ўхшайдик, уни парвариш қилинса, ўса-ди, ўз холига ташлаб қўйилса, беҳуда нобуд бўлади. Муҳаммад ибн Али айтади: «Комиллик уч нарсада: динда ифбатли бўлиш, мусибатларга сабр қилиш ва тирикчиликда тежамкорлик». До-



нишмандларнинг бирига: «Фалончи бой», дейишганда: «Молини қандай тасарруф этишини билмасам, бир нарса дея олмайман», деган экан. Агар кифоя миқдоридаги таъминот борасида бу шартларни тўлиқ бажарса, мурувватнинг ўзидаги ҳақини адо қилибди. Аҳнаф ибн Қайсдан мурувват ҳақида сўрашганда: «Иффат ва хунар», дея жавоб берган экан. Донишмандлардан бири ўғлига: «Эй ўғлим, ҳеч кимга оғирингни туширма, хорлигинг ошади, ер юзида бориб-келиб сафар қил. Олдин мавжуд бўлиб, кейин қўлдан кетган нарсага ачинма, қийинчилик ва машаққатдан кўркиб, ризқ талабида бўшашма. Бу лозим бўлган таъминотдир. Олий ҳиммат ва ғурури баланд нафс эгалари инсонга касби орқали келган нарсани мерос орқали келган нарсадан афзал деб билишган. Чунки меросда бошқа бировнинг топганидан фойда кўради, касбда эса бошқа бировларга фойда етказди. Фазилагда улар орасидаги фарқ очик-ойдиндир. Кушожим айтади:

*Кун иссиғи ва тун қоронғусида
 Елиб-югурмасам, жонимни койитмасам,
 Яшаи лаззатин ҳис этардим қайдан ҳам.
 Менга бойлик тасодифан келиб қолса,
 То машаққат билан қидирилмагунча,
 Уни ҳаром деб билдим ўзимга.
 Биродарингдан таъма қилишни бас қил,
 Шернинг томоғидан ўзи овлаган ўлжадан
 Бошқаси иштаҳа билан ўтмаслигин бил.*

Аммо мандубга келсак, у кифоя миқдори ва ҳожат даражасидан ошишни билдиради. Бунинг масаласи талаб қилувчисининг ҳолатига қараб эътиборга олинади. Агар бошлиқлик мартабасидан истеъфога чиқиб, ўзи тенгилар билан беллашинидан тўхтаб, ўзига ўхшашлари билан рақобатлашишдан ўзини тортган бўлса, унга ҳар кунига етадиган даражаси кифоя этади. Ундан ортиқчасида фақат ҳирс ва зиёдасида очкўзлик бор. Бу иккиси ҳам қораланган. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Ризқнинг яхшиси кифоя қиладигани, зикрнинг яхшиси махфийсидир». Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу ваҷҳаху айтади:

«Дунё мўмин учун оғир юкдир». Ибн Масъуд розияллоху анху айтади: «Дунёдан дунё билан беҳожат бўлувчи оловни сомон билан ўчирувчи кабидир». Донишмандлардан бири деди: «Юзинг сувини қаноат билан сотиб ол. Улуғлардан тасалли олиб, дунёдан узоқ бўл. Агар инсон олий ҳимматли ва олийжаноблик ғайрати жўш урган бўлса, пешқадам бўлишни ва кўнгилларда улуглик ва маҳобат касб этишни ихтиёр этса, токи моли ортиқча ва ҳадяси кўн бўлмагунча, кифоя эгадиган ризқ уни мақсадига етказмайди. Арабларнинг биридан: «Сизларда мурувват нима?», деб сўрашибди. У: «Ёйиладиган таом, сарфланадиган тортиқ ва мақбул табассум», деган экан. Ахнаф ибн Қайс айтди:

*Агар сахийлигим кўн мол билан ёйилса,
Сахий бўлиб уни сарф қилган бўлар эдим.
Чунки мурувватга ошиқча молсиз етиб бўлмас.*

Нафсни миннатларни кўтариш ва ёрдам сўрашда мўътадиллик ва ҳаддан ошишдан сақлашга келсак, миннат хурларни кул қилиб, уни эшитган кишида хорликни, миннат қилувчида ҳукмронликни пайдо қилади. Ёрдам сўрашда меъёрдан ошиш оғирлигини бошқаларга таплаш бўлади. Ким оғирлигини бошқаларга ташласа, хор бўлади. Улар наздида хорланган кишининг қадри йўқ. Бир киши Умар ибн Хаттоб розияллоху анхуга: «Болаларингиз сизга хизмат қилсин», деди. Ҳазрати Умар: «Аллоҳ мени улардан беҳожат қилди», деган экан. Али ибн Абу Толиб розияллоху анху ўғли Ҳасанга қилган васиятида: «Эй ўғлим, агар ўзинг билан Аллоҳ таоло ўртасида бирор неъмат эгаси бўлмаслик иложини кила олсанг, бошқанинг кули бўлмайсан. Аллоҳ сени хур қилиб яратган. Чунки Аллоҳ таоло берган оз нарса бошқалар берган кўн нарсадан азизроқ ва улугроқдир». Зиёд кишлоқ оқсоқолларидан бирига: «Сизлар мурувватни қандай тушунасиз?», деди. У: «Шубҳалардан чеграниш. Чунки шубҳа билан қараладиган инсон фазилат эгаси бўла олмайди. Киши ўз молини ислоҳ этиши. Чунки бу унинг мурувватидир. Ўзи билан аҳлининг хожатларини бажариши. Чунки ўзи аҳлига муҳтож, аҳли эса бошқаларга муҳтож бўлган одамда фазилат йўқ», деди. Саълаб айтади:



*Ким шфатли бўлса, ўзига дўст топиши осон,
 Хожатлар эгасининг юзи малол келтирар.
 Кимнинг ҳамёнини тўлдирсанг, ўша биродарингдир,
 Агар уни олиб ўйнасанг, жонга теккан кимсан.*

Одамларда бир-бирлари билан қариндош-уруғ бўлиш ва ўзаро ҳамкорлик қилишга эҳтиёж бор. Чунки улар бир-биринга ёрдам бермай, қўллаб-қувватламай ёлғиз ҳолда яшай олмайдилар. Албатта бу дўстона ҳамкорликдир. Бунда улар баробар бўлиб, ўзларини ортик ва устун ҳисобламайдилар. Баъзан ёрдам сўровчи устун, ёрдам берувчи у туфайли устунликка эришган ҳисобланади. Худди султон лашкарлари экин эгаси деҳқонлар ёрдамидан фойдаланганидек. Бундан бошқа чора йўқ. Ҳеч ким ундан беҳожат эмас.

Улуғлар ўзларини тортган ҳамкорлик илтифот кўрсатиш маъносидаги ҳамкорликдир. Улар ўз зарарларига хизмат қилмаслиги учун ёрдам сўрашдан ўзларини четга олишган, фойдаларига бўлиши учун ёрдам беришга шошилишган. Ким мажбур бўлмай туриб обрў-эътибор ёки мол билан ёрдам сўрашга кадам қўйса, муруватини заифлантириб, сакланишини ерга урибди. Бошига тушган ташвиш ёки мусибат туфайли қаттиқ кайғу туфайли қийналиб, улар кишидан халос бўлиш учун ёрдам сўрашга мажбур бўлса, бундай кишига ҳеч қандай маломат йўқ. Агар обрў-эътибор билан ёрдам сўраш мол билан ёрдам сўрашга зарурат қолдирмаган ҳолатда молга ўтса, узр бўлмайди ва иш эгаларига мурожаат қилади. Чунки улар ҳузурида ҳожатлар раво бўлишига умид кўпроқ ва бу уларга осондир ва ўзлари шунга чақирилган. Улар ўзларига тенг келадиганни тонмайди. Уларнинг кечиктиришларига сабр қилсин. Албатта уларни ишларнинг ҳаддан зиёд кўнаиб кетиши чалғитиб қўяди. Фақат қатъий туриб, сабр қилганлар ўз ниятига етади. Шунинг учун: «Баъзи ҳожатларинг учун сабот-магонатингни такдим эт», дейишади. Абу Сарро Сухайм ибн Аъроф айтади:

*Кариндош санаймиз, қудачилик санаймиз,
 Шу туфайли ҳақларига риоя этган бахтлидир.
 Биз фақирликдан сени кўрган келмадик,*



*Лекин амирликка умид қилган мамнун.
Нима қилсанг ҳам нафсинг солиҳлигини
Унинг тўқлигидан деб биламан мен.*

Агар ҳолатининг ўнгланиши мусибатларда фойдаланадиган молсиз ҳам амалга оинмаса, унга заруратда кенглик бор. Мобод қайтариб бериладиган қарзни топса, саховат ва ҳадя сифатида уни қабул қилмайди. Чунки мурувватда ҳам қарзга рухсат берилди. Қарангки, Аллоҳ таоло кадрлари ва фазлларини ҳалойиқдан канчалик олий қилишига қарамай, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам қарз олганлар, уни узганлар ва чиройли адо қилганлар. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Кимни Аллоҳ таолонинг ҳалол ризқи ожиз қолдирса, Аллоҳ ва Росули зиммасига қарз олсин». Бошқа ҳадисларида: «Қарз олувчи Аллоҳ таолонинг ердаги тижоратчисидир», деганлар. Бухтарий айтади:

*Агар қўп бўлмаса, розилик истагувчи
Розилиқини бир қисмига эришадиган.
Озроқ ҳадя бўлар, у ҳам бўлмаса,
Сабаблари осон қилинган қарз бўлар,
Худди қарз берган кишига ҳадя қилгандек.*

Қарз ҳам қулликдир, лекин у сотиб олиш қуллигидан енгилроқ. Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу: «Ким боқийлик истаса, боқийлик йўқ. Нонуштаги эртароқ қилсин, ридони енгил қилсин», деди. «Ридонинг енгиллиги нима?», деб сўрашди. У киши: «Қарз камлиги», дедилар. Агар бунга имконсизлик туфайли мажбур бўлса, у хорловчи қулликдир. Шунинг учун «Мухтожда мурувват йўқ», дейишади. Донишмандлардан бири айтади: «Ким ҳадянгни қабул қилса, мурувватини сенга сотибди. Иззати ва улуглигини қадринг учун хор этибди». Рағбат қилувчилар мурувватидан қолганини ва сўровчилар сақланишидан арзимаганини тутиб турувчи тўртта ҳислат бўлиб, улар ноилож кишининг жидду жаҳдидир. Аслида рағбат эгасида мурувват, сўровчида иффат бўлмайди.

Биринчиси, сўровчилар ялиниши ва кам деб билувчилар гердайишидан узоқлашиш. Чунки ялинса, ўзини хорлаганидир. Агар гердайса, куруқ қолади. У ҳолда ўзига ўхшаш ҳожатманд-



лар холи тақозо этган одоб бўлсин. Донишмандларнинг биридан: «Неъматнинг кетиши қачон ёмон?», деб сўрашди. У: «Неъматга қўшилиб сабр ҳам кетса», деб жавоб килди. Адиблардан бири Али ибн Жаҳмнинг шеърини айтиб берди:

*Нафеса нимани юкласанг қўтарар,
Замоннинг зулм ва адолатли қуллари бор.
Чиройли сабрийнинг оқибати ҳам чиройли,
Хулқлар ичида гўзали марҳаматли бўлишдир.
Хур кишидан неъмат кетиши айб эмас,
Лекин ундан сабр-бардош кетиши айбдир.*

Иккинчиси, сўрашда хожат қадари ва унинг даражаси билан кифояланиш. Фойдаланиб қолиш учун бу фурсатни восита қилиб олмаслик. Бас, фойдаланса, маҳрум бўлади, хожатида узри қабул қилинмайди. Донишмандлардан бири айтади: «Ким сўрашни одат қилса, ман этиш уни ўзига улфат этади».

Учинчиси, берилмаган тақдирда маломат қилмаслик, берилганда раҳмат айтиш. Чунки берилмаса, ўзиники бўлмаган нарса берилмаган бўлади. Мабодо, берилса ҳам, ҳақли бўлмаган нарсани олибди. Намир ибн Тавлаб айтади:

*Молини деб кишига ҳаргиз ғазаб қилма,
Обрў ва мурувватингни сақлаш учун
Хизмат қилмагани учун куч-қувватингга ғазаб қил.*

Тўртинчиси, сўрашга лойик, ёрдам бериши умид этилган кишидан сўрашга ҳаракат қилиш. Чунки имкони борлар кўп, ёрдам берувчилар кам. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Яхшилик кўп, аммо уни қилувчиси кам», деганлар. Кимда уч хислат бўлса, илтимосни қабул қилишига умид қилса бўлади.

Биринчиси, табиатан қўли очиклик. Чунки сахий киши ёрдам беради, пасткаш эса бош тортади. «Пасткашларга иши тушган киши ҳақиқий омадсиздир», дейилган.

Иккинчиси, кўнгил тоза бўлиши. Чунки душман сенинг ҳалокатингдан қувониб, фалокатингга ташнадир. «Кимнинг жаҳлини чиқарсанг, ёмонлигини ўзингга чақирасан», дейишади. Агар душман олижаноб табиати билан сенга юмшаб, чиройли

зафари билан раҳм қилса, душманинг сенга шафқат қилиши кандай ажойиб. Шоир айтади:

*Кишидаги катта ҳодиса дейишга етарлидир,
Душманлари унга раҳмдил бўлиб қолса.*

Учинчиси, имкониятли бўлиш. Чунки имкони йўқдан бир нарсани сўралса, илтимосни рад этиши аниқ. Бу худди хибсдаги кишидан турғизиб қўйишни илтимос қилганга ва қарздордан ёрдам сўраганга ўхшайди. Бу ҳолатда у рад этишга лойиқ ва маҳрумликка муносиб бўлади. Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳу айтади: «Ким йўқлигини то йўқ дейилмагунча билмаса, у аҳмоқдир». Абдуллоҳ ибн Аҳтам ўғлига насиҳат қилиб шундай деган экан: «Эй ўғлим, ҳожатларни адо этмайдиганлардан сўрама, ноўрин вақтда ҳам улардан бир нарсани тамаъ этма, ўзинг ҳақли бўлмаган нарсани талаб қилма. Агар сен шундай қилсанг, маҳрумликка маҳкум бўласан». Шоир айтади:

*Ҳожат сўрагандан ўзининг ҳам
Шундай ҳожати борлигини
Рўқач қилган кишидан уни сўрама.
Сен таклиф қилган нарсани қўйиб,
Ундан олдин ўзиникини бошлайдди.*

Мана шу айтилганлар мурувватнинг ўзидаги шартлардир. Мурувватнинг бошқадаги шартлари ёрдам бериш, мулойим муносабат ва марҳамат кўрсатишдир.

Ёрдам бериш икки хил бўлиб, биринчиси, обрўси туфайли ёрдам бериш, иккинчиси, бошига мусобағ тушганда ёрдам бериш. Обрўси туфайли ёрдам бериш кўпроқ қадри баланд ва ҳукми ўтадиган кишилар томошида қилинади. Бу турдаги ёрдам бериш улуғ хулқларнинг қиймат жиҳатдан энг арзони, яшиликлар ичида мавқе жиҳатдан энг латофатлисидир. Айрим ҳолларда унинг манфаати мол-дунёдан ҳам кўпроқ бўлади. У ноилож қолганлар мурожаат қиладиган соя ва кўрққанлар бошпана тонадиган дахлсиз қўрғондир. Агар арбоб ёрдамиши аямаса, ёрдамчи ва тарафдорлари кўп бўлади. Агар ёрдам қўлини



чўзишдап бош тортса, гурухлар ва эргашувчилар қорасини кўрсатмайди. Агар у берса, кўнайтиради ва зиёда қилади. Агар бермаса, камайтиради ва йўкотади. Ким обрў-эътиборга эришган бўлса, бахиллик қилмаслиги лозим. Акс ҳолда молига бахилдан ҳам ёмон ҳолатда бўлади. Чунки қизганчиқ киши ўз молини бошига тушадиган кулфатлар учун тайёрлаб, роҳати учун асраб, зурриётларига захира қилиб кўяди.

Мансабига бахиллик қилувчи эса бунинг тескарисидир. Чунки у мансабни бахиллик туфайли бой берди, зиқналик қилиш билан зое кеткизади. Ўзини имкон ғанимати ва кодирлик фурсатидан маҳрум этди. Бу иши унга кўлдан кетган нарсага пушаймонликни, зое бўлган нарсага афсус-надоматни, қалбларда ўрнашиб қолган нафратни, одамлар ичида таркалган маломатни қолдиради. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Халойиқнинг барчаси Аллоҳга муҳтож ва Унинг қарамоғидадир. Халойиқдан Аллоҳга энг маҳбуби Унинг яратганларига кўпроқ яхшилик қиладиганидир». Дошшмандлардан бири деди: «Имкони борича яхшиликни қилиб қол, заволга юз тутганда мақтовни қолади. Давлат фойданга бўлганда яхшилик қилсан; сенга зарар етганда яхшилик қилинади. Фаровон вақтингни мусибат кунларинг учун ҳозирла».

Одамларга яхшилик қилиш муваффақият аломатидир. Адиблардан бири айтади: «Обрў-эътибор туфайли ёрдам бериш икки тухфанинг биридир». Ибн Арабий айтади: «Араблар айтади: «Ким бир нарсадан умид қилса, уни улуғлайди. Ким бир нарсадан беҳабар бўлса, уни айблайди».

Обрў ва мансаб туфайли ёрдам бериш баъзан олижаноблик ва неъматга шукр қилишдан юз берса, унинг акси эса аксидан келиб чиқади. Бир нарса илинжида ва эъваз талабида обрў-эътибори туфайли ёрдам бериш мақталган ёрдам бериш дейилмайди. Балки у обрўсини сотган, Аллоҳнинг неъматлари ва тухфаларини алмаштирган ва маломатга ҳақли бўлади. Адиблардан бири Али ибн Аббоснинг шеърини айтиб берди:

*Яхшиликни сарф қилганда мақтовни сотган
Ёки алмаштирган каби сарф этма.*



*Яхшилик қилганда яхшилик бўлгани учун қил,
Эвазга эга бўлиши учун эмас.*

Ўзи қозонган обрў-эътибори туфайли ёрдам бериб, хурсанд қилган кишининг зиммасида учта бурч бор. Ўша ҳақлар туфайли кўпроқ миннатдорчиликка эга бўлиб, зиёда ажр-савобни қўлга киритади.

Биринчиси, ёрдам кўрсатишни хурсандчилик туфайли осон деб, ёқтирмай огир деб билмаслик. Бас, Аллоҳнинг неъматларидан малоллашган ва яхшилигидан ғазабланган бўлиб қолади. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Кимга Аллоҳнинг неъмати улуғ бўлса, унга одамларнинг юки ва таъвиши ҳам улуғ бўлади. Ким ўша юкни кўтармаса, неъматни заволга учратибди».

Иккинчиси, кибрдан четланиш ва миннат қилмаслик. Чунки бу икки сифат пасткашлик ва кўнгли торликдандир ва улар туфайли яхшиликни кетказиб, ташаккурни барбод қилади. Юнон донишмандидан: «Кимнинг йўли тор ва дўсти кам бўлади?», деб сўрашди. У: «Одамлар билан қовоғи солиқ ҳолда муомала қилган ва ўзини улардан катта олган киши», дея жавоб қилди.

Учинчиси, яхши иши билан бирга йўл қўйилган ҳақога ҳақоратни ва камчиликка танбеҳни қўшмаслик. Нажот топиш туфайли огоҳлантириш аламини қоплай олмайд, ташаккур ғазабга ва мактов айблагга айланади. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Муруватли кишиларнинг ҳақосини кечиринглар», деганлар. Набиғо Жаъдий айтади:

*Иккинчиз бўлар иш бўлгандан кейин
Маломат фойда бермаслигини билмадингизми?*

Бошига мусибат тушганда ёрдам беришга келсак, чунки кунлар хиёнат қилувчи, фалокатлар ҳалок қилувчи, бахтсизликлар рўнарадан чикувчи ва кулфатлар билдирмай келувчидир. Бундан фақат билганларгина омон қолиб, улардан мусибатга учрагани фақат саломат қолувчигина қутқаради. Адий ибн Ҳотим айтади:

*Кишини ёмонликдан қайтарши учун
Замонасининг ибратлар билан келиб,
Кетадиган кунлари кифоядир.*



Олижаноб ва саховатли киши замона зайли билан мусибатга учраган кишини кўрса, сахийлик ва неъматга шукр қилиш ушн имкон қадар ёрдам беришга чақиради. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Яхшилик тухфа этувчи яхшиликдан ҳам яхши. Ёмонликни қилувчи ёмонликдан ҳам ёмондир». Донишмандларнинг биридан: «Олтин ва кумушдан ҳам яхшироқ нима бор?», дея сўрашди. У: «Уларни берувчиси», дея жавоб қилди. Бошга мусибат тушган вақтда ёрдам бериш икки турли – вожиб ва холис ёрдам бўлади. Вожиб уч тоифага хос, яъни аҳли оила, ака-укалар ва кўшнилари. Аҳл-оилага қариндошлик риш-таси ва насаб алоқаси бўлгани учун ёрдам берилади. «Аҳлини бировларга мухтож қилиб қўйган киши улуғ эмас», дейишади. Ҳассон ибн Собит айтади:

Албатта киши бойликка етса-ю

Сўнг қариндош ва ҳождатмандларга

Улашмаса, у бахил ва зиқнадир.

Бойлик сабаб кишиларга адоват сақлаган,

Аллоҳдан бойлик сўрамаган киши ҳасидгўйдир.

Ака-ука, биродарларга дўстлик ва ипоқликни мустаҳкамловчи, аҳдга вафони сақловчи бўлгани учун ёрдамни аялмайди. Ахнаф ибн Қайсдан мурувват ҳақида сўралганда: «Тилнинг ростгўйлиги, дўст-ёрларга ҳамдардлик, ҳамма жойда Аллоҳ таолони эслаш», дея жавоб берган экан. Форс донишмандларидан бири: «Ҳақиқий дўст иш тушганда сенга молини, мусибат етганда жонини бериши ва йўқлигинида химоя қилишидир», деган экан. Донишмандлардан бири икки дўстни доим бирга юрган, бир-биридан ҳеч айрилганини кўриб, улар ҳақида сўради. Одамлар: «Ораларидан қил ўтмайдиган дўст», дейишди. Донишманд: «Нега бири бой, иккинчиси камбағал?», деди.

Ҳовлиси яқинлиги ва уй-жойи ёнма-ёнлиги учун кўшниларга ёрдам берилади. Али каррамаллоҳу ваҳҳаҳу айтди: «Яхши кўшничилик озор бермаслик билан эмас, балки азиятга сабр қилиш билан бўлади». Донишмандлардан бири айтади: «Ким кўшни-





сини ҳимоя қилса, Аллоҳ унга ёрдам беради ва ҳимоя қилади». Балоғат аҳлидан бири айтади: «Ким қўшнисига яхшилик қилса, ўзининг асли тозалигини исботлабди». Шоирлардан бири айтади:

*Қўшининг ҳақлари бор,
Озоридан эҳтиёт бўл.
Сенга доим озор берса,
У яхши қўшини эмас.*

Мурувват ҳақлар ва олижаноблик шартларида мана шу уч тоифанинг оғирликларини кўтариш ва кийин вақтда ёрдам бериш зарур. Мурувват эгаси учун имкони бўла туриб, ёрдам бермаслиги ёки ўзидан сўрашга мажбур қилишга узр йўқ. Қўшнилари ҳолидан унинг саховати ҳол сўраб турсин. Чунки улар шу саховат ҳисобига кун кечирувчи ва муруввати меҳмони бўлган кишилардир. Ўз қарамоғида бўлганларни, меҳмонларни сўраш ва кўнглидагини ошқор этишга мажбурлаш дуруст эмас. Саховати қарамоғида бўлган, муруввати меҳмони ҳисобланганлар ҳам худди шундай. Шоирлардан бири айтади:

*Араб ва ажамларда шундай нақл бор:
Манфаати ва ҳимояси умид қилинган
Улуғ кишининг бурчи саналар:
Саховатини энг олис жойлардан аввал
Энг яқин хизматкорлардан бошлаш.
Албатта Фурот тошса, аввал соҳилларни
Суворар, сўнг бошқа ерларга ёйилар.*

Холис эҳсон – мазкур уч тоифадан бошқа насаби боғланмаган ва бирон сабаб туфайли алоқа ўрнатилмаган кишиларга қилинади. Агар оргиқча саховат, зиёда мурувват билан иззат-икром кўрсатса, бир мушкулини ҳал этса, оғир вақтда ўз қарамоғига олса, мурувват шартларидан ошириб, пешволик шартларига ўтган бўлади. Донишмандларнинг биридан: «Одамларнинг ишларидан қайси иш Аллоҳнинг ишларига ўхшайди», деб сўрашди. «Одамларга яхшилик қилиш», дея жавоб берди у. Агар зарур нарсалар билан машғул бўлиб, бу ишларни қила олмаса ҳеч қандай айби йўқ. Агар



мухтож кишининг ўзи мурожаат қилмаган бўлса. Чунки ҳамма-нининг ҳожатини раво қилиш иложи йўқ. Барчанинг кафолатини зиммага олиш осон эмас. Булар ёрдам кўрсатишнинг ҳукмидир.

Юмшоқ муомала икки турли бўлиб, хатоларни кечириш ва ҳақлар борасида бағри кенг бўлишдир. Хатоларни кечиришга келсак, хато ва аданиш, нуқсон ва камчиликдан холи кишининг ўзи йўқ. Ким хатоси йўқ кишини топишга уринса, адашишдан сақланган кишини кидирса, ҳақдан узоқланиб, нотўғри фикри билан ўзини-ўзи алдабди. Бундай киши мақсадига етмай, билдирган таклифи билан бир ўзи ёлғизланиб қолади. Донишмандлар айтадилар: «Айби йўқ дўстни кидирган кишининг дўсти бўлмайди». Апушервондан: «Айби йўқ киши борми?», дея сўрашди. У: «Кимда ўлим бўлмаса, ўша беайбдир», деди. Модомики, у талаб қилган нарсани замон юзага чиқармас, яхши кўрганга эриштирмас, одамлар орасида ёлғизланиб қолгани тарк этилиб, ажралиб қолгани ташлаб қўйишлар экан, тақдир зарбалари борасида замона аҳлига ёрдам бермоғи, кечириш ва кўз юмиш билан биродарларига юмшоқ муносабат кўрсатмоғи лозим. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Аллоҳ таоло менга фарзларни адо этишни буюрганидек одамлар билан муроаса қилишни ҳам буюрди». Адиблардан бири айтади: «Уч хислат фақат фазилат соҳибидагина жам бўлади: гўзал муомала, хатога сабр қилиш ва малолланмаслик». Ибн Румий айтади:

*Хуш келибсиз, марҳабо дейиш билан
Олдинги гуноҳинг учун узр ва дўстлигинг қабул этилар.
Агар қулоғимга мени ҳақорат қилганинг эшитилса ҳам,
Қулоғимни кўролмаётган ва тўхматчи деб ҳисоблайман.
Агар қалб ўзгармаса, тилинг ўзгариши тўфайли
Дўстларимдан алоқани узмайман асло.*

Кўз юмиш зарур ва авф этиш олижаноблик экан, бу ҳам хато-нинг катта-кичиклиги, айбонинг қандайлигига қараб бўлади. Хатолар катта ва кичик деган икки турга бўлинади. Бундан кичик хатолар кечирилиб, нафслар бу борада маъзурдир. Чунки турли ҳолат ва бир-биридан фаркли хулқлари билан одамлар улардан



ўзини саклаши қийин. Бунинг учун қойишни тарк этилиб, маломат қилиш хунук деб ҳисобланади. Олимлардан бири деди: «Ким биродари билан айбсиз аразлашса, экин экиб уни бевақф йиғиб олганга ўхшайди». Абул Атоҳия айтди:

*Дўстларнинг ёмонига ҳар ҳолатда
Маломат ва дашном бераверар.
Олдингда насихатини кўрсатиб,
Йўқлигингда қалам каби тарошлар.*

Аmmo катта гуноҳлар икки турли бўлиб, гуноҳ ишни адашиб ё билмаган ҳолда қилиб қўйиш. Бундай пайтда торлик кўтарилиб, маломат қўйилади. Чунки хато қилувчини айблаш бекор, маломат қилиш беҳудадир. Донишмандлардан бири айтди: «Тузатиш иложи бўлмаган тақдирда биродарингдан алокани уз». Ахнаф ибн Қайс айтди: «Уч нарсага сабр қилиш дўст ҳакидир: ғзаб пайтидаги зулмига, бетакаллуфона қилган зулмига ва адашиб қилган зулмига». Ибн Авф хикоя қилади, бир ҳошимий йигит аҳли фазл бўлган кишиларга одобсизлик қилганда, амакиси уни жазоламокчи бўлди. Шунда у: «Ой амаки, мен ақлсизлик туфайли ёмонлик қилиб қўйдим, ақлингиз бўла туриб сиз менга ёмонлик қилманг», деди. Абу Наввос айтди:

*Ёмонлик қилганигда сени жазоламадим,
Чунки ҳақиқий дўст эканингда шионаман.
Душманингни яхшилиги чиройли эмас,
Дўстининг ёмонлиги ҳам хунук эмас.*

Агар хатоси касдга, адашуви атайин қилинганга ўхшаса, аниқлаштиради. Маломатга қолмаслик учун гумон билан айбламайди, қораланмаслик учун шубҳа билан таъна қилмайди. Шунинг учун: «Аниқлик киритиш кечирининг ярмидир», дейишади. Донишмандлардан бири айтди: «Аниқлик ислоҳ қилган дўстингни гумон барбод қилмасин». Ҳузайл кабиласига мансуб шоирлардан бири айтди:

*Ишларинг бирини бири билан ислоҳ қиласан,
Албатта ориқни семизи ёниб кетар.*



*Аниқламай гумон қилиб шошилма,
Аниқлаш билан гумонлар барҳам топар.
Қўшин олдидаги аскарлар ўзларин устун билар,
Яққол устунлик яширинганида.
Бу сувга ўхшаб, мазасидан кўзлар хабар бера олмас.*

Иккинчиси, содир этган катта гуноҳига суяниш ва амалга оширган ёмонлигини атайин қилиш. Бу тўрт ҳолатдан холи бўлмайди.

Биринчи ҳолат, ноҳақдап зулм қилиб, ранжитилгани учун ўч олишга интилиш, ёмонликка ёмонлик билан жавоб қайтаришни қасд этиш. Бу ҳолатда таъна-дашном кўпроқ зулм қилганга қаратилиб, уни бошлаганга қайтади. Чунки тенглашувчи узрлироқ бўлса ҳам, лекин кечириш чиройлироқдир. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ёмонлик қилишдан узок бўлинглар. Чунки у яхши сифатларни кетказиб, айбларни юзага чиқаради», дедилар. Донишмандлардан бири: «Ким хохлаганини қилса, хохламаганига йўлиқади», деди. Адиблардан бири деди: «Кимга ёмонлигинг етса, сенга ҳам ёмонлик қайтариш уни тинч қўймайди». Балоғат аҳлидан бири: «Ким хунук муомала йўлини тутса, хунук қаршилиқ билан озорланади». Солих ибн Абдулқуддус айтади:

*Кимни ранжитсанг, адоватидан эҳтиёт бўл,
Ким тикан эккан бўлса, ҳосили узум бўлмас.
Албатта душман ўзини ярашгандек кўрсатса ҳам,
Фурсат топган заҳоти ҳужум қилиб, тинч қўймайди.*

Агар тенглашиш гуноҳ бўлмаса-да, бу айбдан кўз юмиш лозимроқдир. Чунки ёмонлик қилиш оқибатини кўрди. Агар ёмонликни давом этгирса, унга жавоб қайтариш ҳам давом этади. «Ёмонликдан ўзингни тортсанг, ёмонлик ҳам сендан четланади ва чиройли адолат билан дўстлик ришталарини боғловчилар кўпаяди», дея бежиз айтишмаган. Донишмандлардан бири айтади: «Кимнинг мусибатига сабабчи бўлсанг, бу мусибатни кеткизишда мулоим бўлишинг зиммандаги бурчдир». Авс ибн Ҳажар айтади:



*Жоҳиллик ва уят сўзлардан юз ўгирмасанг,
Ё бир ювош одамга озор берасан,
Ё бир подондан ўзинг озор кўрасан.*

Иккинчи ҳолат, адовати қаттиқ, ҳаловатини йўқотган ва қатта мусибатга учраган душман бўлиши. Бундай киши фурсатни фанимат билиб, рақибнинг мағлубиятини пойлайди, ожизлик хорлиги туфайли ғам-ғусса аламинини чекади. Агар бирор зарар етиб қолса, дарҳол ёрдам беради. Агар бир неъматни кўрса, қаршилик қилади. Эҳтиёт юзасидан ундан узоқлашиш хавфсизроқ ва ўз ҳолига қўйиб адоватидан сақланиш фойдалидир. Чунки унинг охир-окибагда ёмонлик қилмаслигига кафолат йўқ ва хоинларча макридан омонлик йўқ. Донишмандлар айтади: «Давлат қўлида бўлганда душманингга қаршилик кўрсатма, ундан маҳрум бўлгач, ёмонлиги ўз-ўзидан барҳам топади».

Луқмони Ҳаким ўғлига шундай насиҳат қилган экан: «Эй ўғлим, ким ёмонликни ёмонлик билан ўчирилади деса, ёлғон айтибди. Агар сўзи рост бўлса, иккита гулхан ёқиб, қарасин, бири иккинчисини ўчирадими? Лекин оловни сув ўчиришида шубҳа йўқ». Жаъфар ибн Муҳаммад айтади: «Душманинг сен ҳақда Аллоҳга осий бўлаётганганини кўришингнинг ўзи Аллоҳ таолодан сенга ёрдам учун старлидир». Донишмандлардан бири айтади: «Одил сийраг билан душман устидан ғалабага эришилади». Бухтарий айтади:

*Қасамки, ёмонликка ёмонлик ила сени жазоламайман,
Сен мени жазолаган нарса ўзингни жазолашга кифоя қилур.*

Учинчи ҳолат, табиати паст ва асли бузуқ бўлиш. Табиатан пасткашлик ёмон тушунчани пайдо қилиб, асли бузуклиги уни бузғунчиликни ихтиёр этишга ундайди. У ёмонликни ёмонлик деб ҳисобламайди ва зулм қилишдан тўхтамайди. Бу ҳолат қатта фалокатдир. Чунки зарари кўпчиликка тегадиган кишидан фақат узоқ юриш ва ўзини четга олиш билан ҳимояланиш, кечириш ва юз ўгириш туфайли халос бўлиш мумкин. Чунки у ўтлаб юрган чорваларга ташланган йиртқичга ва қуруқ ўтинда ловуллаб ёнаётган оловга ўхшайди. Фақат ўлишни



хохлаганларгина унга яқинлашиб, ҳалок бўлишни истаганларгина олдига боради. Макхул Абу Умома розияллоху анҳудан келтирган ривоятда Расулulloх соллаллоху алайҳи васаллам: «Одамлар мевали дарахтга ўхшайди, тиканли дарахтга айланиб қолишларига оз қолди. Агар баҳслашсанг, баҳсланадилар, агар қочсанг, изиндан кувадилар. Агар тинч қўйсанг, сени тинч қўймайдилар». Саҳобалар: «Бундан чиқиш йўли борми?», дедилар. У зот: «Уларга обрўйингдан муҳтожлик кунинг учун қарз бер», дедилар.

Абдуллох ибн Аббос розияллоху анҳумо айтади: «Оқил ва олижаноб киши зарари тегадиган кишидан бошқа ҳаммага дўстдир. Жоҳил ва насткаш ўзига нафи тегадиганлардан бошқа ҳаммага душмандир». Донишмандлардан бири деди: «Улуғ инсондаги энг ёмон нарса сени яхшилигидан маҳрум қилишидир. Насткашдаги энг яхши нарса сендан ёмонлигини тийишидир». Балоғат аҳлидан бири айтади: «Душманларнинг дардаларингдир. Тузалишини улардан узоқлашишингдир». Балоғат аҳлидан яна бири айтади: «Улуғларнинг шарафи насткашларга эътибор бермаслигидир». Донишмандлардан бири ўғлига: «Эй ўғлим, қачон одамлар сендан омонда бўлсалар, сен улардан омонда бўлмаслигинг лозим. Чунки бу икки наъмат камдап-кам ҳолда жам бўлади». Абдулмасиҳ ибн Амр ибн Буқайла айтади:

Яхшилик ва ёмонлик ўқдонда бирга ёнма-ёндир,

Яхшилик ортидан эргаштирувчи, ёмонлик ман этилгандир.

Тўртинчи ҳолат, ўзгариш ва димоғдорликка йўлиққан дўстга ёки қўноқлик ва юз ўгиришни вужудга келтирган оғайнига айланиш. Бундай кимса ўзининг ўжарлик саҳифасини намоён қилиб, бурчларини бир четга улоқтиради ва дўстлик яхшилигини тарк этиб, душманлик кайсарлигига ўтади. Бунга ўхшаш ҳолат тоҳида чин дўстликда ҳам учрайди. Худди соғлом тана касалликларга мубталю бўлганидек. Агар уни муолажа қилинса, тузалади, агар ўз ҳолига ташлаб қўйилса, мадорни куришиб, охири ҳалок этади. Шунинг учун донишмандлар: «Дўстликнинг давоси зиёрат қилиб, дўст ҳолидан хабар олиб туришдадир». Кушожим айтади:



*Дўстнинг хатосин кечир, баҳридан ўт,
Йўллай олсанг, уни тўғри йўлга йўллаб қўй.
Айблашга ҳаргиз шоимасин ҳали,
Нияти соф ҳолда қоқилар гоҳо.*

Агар ўзгариб қолса, дўстларни ўз ҳолига ташлаб қўйишни ва айниганда тарк этишни фойдали ва авло деб ҳисоблайдиганлар ҳам бор. Бу худди таналаги аъзога ўхшайди. Агар бирон аъзо ишдан чиқса, дархол уни кесиш маъқулдир. Агар уни хоҳламаса, ўзига зиён. Бундай дўст эскирган кийимга ўхшайди. Бу кийимни кийиб юргандан кўра янгисини олиб, олдингисини ташлаган афзал. Донишмандлар айтади: «Сендан юз ўтирганни хоҳлашинг нафс хорлиги, сени хоҳлагандан юз ўтиришинг ҳиммат пастлигидир». Бузруғмеҳр айтади: «Дўст бўлиб юриб, бирдан ўзгариб қолган кишини ноганиш бегонадек ўз ҳолига қўй». Наср ибн Аҳмад Хубзаурзий айтади:

*Сенга яқин киши билан риштани боғла,
Узоқлашганини унутиб юбор индамайгина.
Яқини кўришга ҳеч кимни мажбур айлама,
Момо Ҳавво тугиб, серфарзанд бўлди,
Бир бола жафо қилса, бошқа бирини ол.*

Бу вафоси кам, дўстлиги заиф, тутган йўли ёмон, феъли-хўйи торларнинг йўли ва қарашларидир. Бундайларда сабр-бардош фазилати ва бетакаллуф муомалага тоқат йўқ. Қўполликка қўполлик билан жавоб бериб, бир хатони деб итоб қиладилар. Олдинги ҳақларни улоктириб, қайсарликка қайсарлик билан жавоб берадилар. Фазилат йўлини тугмайди, авф этишга мойил эмас. Баъзан нафси уни туғёнга солиб, ҳалокат жарлигига кулатишини ва танага оғрик етиб, уни кийнаётгани ва озор бераётганини биледи. Ҳар қаандай одамга тана ва руҳдан иборат ўзлиги, танаси, шахси бошқа ва алоҳида бўлган дўстидан кўра яқин ва меҳрибондир. У ўз фойдаси учун ўзида тополмаётган нарсани бошқадан кутиши мутлоқо имконсиз ва ғирт жохилликдир. Шу билан бирга, ким сабр қилмаса, бир ўзи ёлғизланиб қолади, дўст душманга айланиб, унинг адовати душманниқига қараганда оғирроқ бўлади.



Шунинг учун Набий соллаллоху алайҳи васаллам: «Роббим менга етти нарсани васият қилди: ошкор ва пинҳона ихлосни, зулм қилганни кечирини, ман қилганга беришни, борди-келдини узганлар билан боғланишни, сукутим тафаккур, нутким зикр ва қарашим ибрат бўлишни», деганлар. Лукмони Ҳаким ўғлига насихат қилиб шундай дебди: «Эй ўғлим, олдинги дўстингни тарк этма, кейингисига ишониб қолма. Эй ўғлим, мингта дўстинг бўлса, мингтаси ҳам кам. Битта душманинг бўлса, шу биттаси ҳам кўп». Мулаҳхаб ибн Абу Суфрадан: «Жазолаш ва кечирини ҳақида нима дейсиз?», деб сўрашди. У: «Бу иккиси сахийлик ва бахилликка ўхшайди, хоҳлаганингни лозим туг», деди. Саълаб айтади:

*Муҳтож бўлишдан олдин ҳозирлик кўрмасанг,
Керак бўлганда ҳеч кимни топа олмайсан.
Хато қилганда дўстингни кечирмасанг,
Бир-биридан юз ўгириши ҳеч гап эмас.*

Агар иш айтганимдек бўлса, тойиш ва хатога йўл қўйиш сабабини аниқлаш кечирини ҳақларидан саналади. Шу йўл билан иллатни аниқлаб, уни муолажа қилинади. Агар касалликни аниқлай олмаса, муолажа қилишнинг иложи топилмади. Мутанабий айтади:

*Агар бир бузуқ нарса устига қурилса,
Жироҳат бир муддатдан кейин
Бўлса ҳам ишииб кетар.*

Шундай экан, бу сабабнинг келиб чиқиши тоқатсизлик ёки адашувдан холи эмас. Агар унинг сабаби тоқатсизлик ва малолланиш бўлса, тоқатсизнинг дўстлиги булут сояси ва уйқудаги тушга ўхшайди. «Мунсур-ул хикам» да: «Сахийлик билан зийнатланган бўлса ҳам бесабр кишига ишониб қолма. Унинг давоси бесабрлигига ташлаб қўйишдир. Бир кун келиб дўстликдан зерикканидек ташлаб кетишдан ҳам зерикади». Агар сабаби адашув бўлса, сабабларини текшириб, мулоҳаза қилиб кўрилади. Агар таъвил қилишга йўл, яхшиликка йўйиш эҳтимоли бўлса, яхши томонга таъвил қилиб, энг чиройли тарафга буради. Холид ибн Сафвоннинг

ёнидан икки дўсти ўтиб қолди. Бири унга қараб келди, иккинчиси қарамай кетиб қолди. Буни Холидга айтишганда: «Ҳа, шундай, бу ўзининг фазли билан биз томонга келди, анави бизга ишонганидан йўлида давом этди», деди. Адиблардан бири Муҳаммад ибн Довуд Асфаҳонийнинг мана бу шеърини айтди:

*Чақимчиларга мени айниган дейсан,
Берган аҳдига вафо қилмади дейсан.
Менинг ниятим бузилмаган, Аллоҳ шоҳиддир,
Лекин сен менга хиёнат қилиб, айбладинг ҳам,
Аҳдни била туриб буздинг, начора.
Мени кўрқитдинг, ўзинг ҳам кўрқдинг,
Мени тинч қўйсанг, ўзинг ҳам тинч бўлармидинг?*

Агар хатосини таъвил қилиш иложи бўлмаса, кейинги ҳолатини кузатилади. Агар пушаймонлиги маълум бўлиб, хижолати кўзга ташланса, демак, бу ҳолда пушаймонлик тавба ва хижолат тортиб қайтишдир. Тавба қилувчининг гуноҳи қолмайди, кайтгани маломат қилинмайди. Бўлиб ўтган нарсани деб узр сўрашга таклиф қилинмайди. Бас, уни ўзгартириш хорлиги ёки кўплик тортишчюқлигига мажбурланган бўлади. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Узр сўрашдан узоқ бўлинглар. Чунки унинг кўпи фожирлик ва ёлғондир», дедилар. Али розияллоҳу анҳу айтади: «Узр сўраладиган ишни қилишнинг ўзи айб учун етарлидир». Муслим ибн Қутайба узр сўраган кишига: «Қутилиб кетган ишинг сени қутида олмаслигинг эҳтимоли бор ишга ундамасин». Донишмандлардан бири: «Айбдорнинг шафоатчиси айбини тан олиши, тавбаси узр сўрашидир», деди. Балоғат аҳлидан бири айтади: «Узрни қабул қилмаганнинг гуноҳи катта ва узр сўрашга яхшилик қилмаганнинг ёмонлиги хунукдир». Донишмандлардан бири: «Гуноҳкорга узр айтиш тор бўлса, олижаноб кишининг кечирими кенгрокдир». Шоир айтади:

*Узрга ўзгартириш ва ёлгон қўшилар,
Сени рози қилишдан бошқа ишим йўқ.
Олдинги неъматлар ўрнига ёмонлик қилдим,
Сен эса кечирини билан марҳамат кўрсатдинг.*



Агар тавбадан олдин узрхоҳлик қилса, қайтишдан олдин зиммасидагини соқит этса, узр тавба ва соқит қилиш қайтишдир. Бас, ўзининг ичи очилмайди, очикча хиёнаги учун қўполлик қилинмайди. Чунки ғалабаси гирром ва мукофоти хунук нарсага айланади. Шунинг учун «Жаҳли тез кишининг дўстлигига алданма», дейишади. Донишмандлардан бири: «Ўноҳкорнинг ўртасига тушувчи унинг узрига бўйсунувчидир», деди. Шоирлардан бири айтади:

*Узр сўраб келганнинг узрини қабул эт,
Агар айтганлари рост бўлса, ёлгон бўлса ҳам.
Зоҳири рози қилган киши сенга итоат қилибди,
Пинҳона сенга бўйсунмаган сени ҳурматлабди.*

Агар дўст қилган хатосини тузатмаса, узр айтиб, ундан воз кечиб ўзини ўнгламаса, тавба қилиб, кечирим сўраб айбини ювмаса, унга эътибор бермай, қандай бўлса шундайлигича қолдирсанг, уни уч ҳолатдан бирида кўрасан.

Биринчиси, ёмон ишларидан тийилиб, олдинги хатоларини қайтармаслик. Тийилиш икки тавбанинг бири бўлса, қайтармаслик икки узрнинг биридир. Сен кечириш билан унинг узрини қабул эт, илтифотинг билан гуноҳидан кеч. Умар розияллоху анҳу айтади: «Ёмонлик қилганга яхшилик қилувчи амирдир».

Иккинчиси, олдинги хатосини тарк этмай ҳам, зиёда ҳам қилмай туриб қолиш. Касалликнинг тўхташи икки тузалишдан бири, зиёда бўлмаслиги икки яхшиликдан биридир. У хаддан ошмаслик билан дўстликнинг икки қисмидан бирини қолдирган ва шу билан иккинчи қисмини тузатишда фойдаланади. Сен бундай дўст билан муносабат ўрнатишни зинҳор орқага сурма. Чунки бу ишни орқага суриш унинг бузилмаган қисмини ҳам бузса, улфатчиликни боғлаш унинг бузилган қисмини тузатади. Албатта танаси оғриган киши уни муолажа қилмаса, касаллик соғ томонга ҳам тарқайди. Агар муолажа қилса, касаллик ўрнини соғайиш эгаллай бошлайди.

Учинчиси, борган сари хаддан ошиб, вақт ўтган сайин кучайиб бориши. Бу бедаво дарддир. Агар тузагиш имкони ва ислоҳ



чораси топилса, олижаноб кишини ўз ҳолига қўйилади, оддий киши бўлса, унга ёрдам кўрсатилади, агар тенги бўлса, унга танбех берилади. Мабодо, бундан бошқа йўл қолмаса, бедаво дарднинг охири қуйдиришдир. Тиг суякка қадалангдан кейин ҳеч ким уни маломат қилмайди. Қайсарлигида маҳкам туриб олган кимса золим ва ҳалоқатга учрағувчидир. «Ким зулм қиличини яланғочласа, у туфайли ўзининг боши кетади», дейишлари бежиз эмас. Бу ҳам мурувват шартларидандир.

Ҳақлар борасида бағрикенгликка келсак, ҳақиқи колдирмай тўла-тўқис қилиб олиш кишини ёлғизликка маҳкум этувчидир. Чуқур тадқиқ қилиш ва қаттиқ олиш нафратлангирувчидир. Ким бахиллик ва зикналик туфайли итоатдан бош тортиган нафслардан ҳақини тўлиқ олмоқчи бўлса, бу мақсадига фақат низо ва жанжал орқалигина етказадӣ, аммо унга қўполлик аралаштирмай ва ҳасислик қилмай эриша олмайди. Инсон табиатида тортишган ва жанжаллашганларни ёмон кўриш, низолашган ва талашганлардан жирканиш, аксинча, снгилик берган ва бағрикенглик қилганларга нисбатан ҳурмат-эҳтиром ва муҳаббат мустаҳкам ўрнашгандир. Шу эътибордан, ишларнинг мурувватга муносиби кўнгишларга мулоимлик ва бағрикенглик билан илтифот кўрсатиш, уларни ўртачалик ва снгилик бериб улфатга айлангиришдир. Донишмандлардан бири айтади: «Ким дўст-ёрларига бағрикенглик билан муносабатда бўлса, уларнинг дўстлиги барҳам топмайди». Адиблардан бири айтади: «Қачон кўнгиш чикарганини олсанг, экинзорнинг ўсади. Агар чуқурлашсанг, қаттиқ қаршиликка йўлиқасан».

Бағрикенглик икки турли бўлиб, шартномаларда ва ҳақларда. Ҳақлардаги кенгбағирлик – нарх-навони талашишда юмшоқ, қаршилиги кам, макр-хийладап йирок, ўзи йўқ пайтларда ишонса бўладиган киши бўлмоғидир. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Дунё талабини чиройли қилинлар. Албатта ҳар ким тақдирида ёзилганига муяссар бўлувчидир». Яна у зот: «Сизларни Аллоҳ ва Расули яхши кўралган ишга бошлайинми?», дедилар. Улар: «Ҳа, албатта, эй Аллоҳнинг Расули», дейишди. «Заифнинг фойдасига алданиш», дедилар. Ибн Аби ҳикоя қилади: «Амр





ибн Убайд Ҳасан Басрийга атаб олти ярим дирҳамга кийим сотиб олиб, сотувчига етти дирҳам берди. Сотувчи: «Унинг нархи олти ярим дирҳам», деди. У: «Мен уни биродаридаи бир дирҳамни бўлмайдиган киши учун сотиб олдим», деди.

Одамлар орасида келишув ва шартномаларда мурувватли бўлишни ожизлик, икир-чикиригача билишни пухталиқ деб биландиганлар ҳам бор. Катта саховат қилиш кўлидан келса ҳам, арзимас нарсани деб тортишади. Бунга Абдуллоҳ ибн Жаъфар билан кечган воқеани мисол тариқасида келтириш мумкин. У жуда саховатли бўлишига қарамай, бир дирҳам устида қаттиқ тортишар эди. Ўзидан бунинг сабабини сўралганда: «У менинг молим, хоҳлаганимча эҳсон қиламан. Бу эса менинг ақлим унга бахиллик қиламан», деган экан. Бу мурувват аҳлидан насткашлар алдови ва зикналар камситишини даф этиш мақсадида бўлса ўрилдир. Абдуллоҳ ибн Жаъфарнинг ҳолати шунга мос тушади. Аммо кечиб юбориш ва икром кўрсатишни сўраш мутлақо жоиз эмас. Чунки бу олижанобликка зид бўлиб, мурувватга тўғри келмайди.

Ҳақлардаги бағрикенглик ҳам икки турли бўлиб, унга ҳолатлардаги ва моллардаги бағрикенглик киради. Ҳолатлардаги бағрикенглик мансаб-мартаба учун талашиб-тортишишни бир четга улоқтириш ва пешқадамлик йўлида рақобатлашишни тарк этишдан иборат. Чунки нафслар зикналиги бу борада беҳад катта, қайсарлиги ниҳоятда кучлидир. Агар айни шу масалада бағрикенг бўлиб, рақобатлашмаса, энг афзал ахлоққа риоя этиш ҳамда энг чиройли одобга амал қилиш орқали ҳавасни келтирадиган бебаҳо нарса туфайли мурувват кўрсатгани учун қалблардан яхшироқ ўрин эгаллайди. Сўнгра мартабаси зиёда ва пешқадамликда янада илдам бўлади. Агар ҳасад қилиб, талашиб-тортишса, энг хунук ахлоқни кўрсатиш ва энг тубан одобга амал қилиш баробарида кўнгилларда қилич тиғи ва ўқ санчилишидан-да ёмонроқ жароҳат изини қолдиради. Кейин эса мартабаси пасайиб, пешқадамликдан тўсилади. Ҳикоя қилинишича, Бани Ҳошимдан бир йигит Ибн Абу Довуд хузурида ўтирган одамлар елкалари устидан ошиб ўтди. Буни кўриб у: «Эй ўғлим, одоб олижаноб кишилар мероси. Сенда ана шу ўтганлар меросини кўрмайман», деди.



Моллардаги бағрикенглик уч турга бўлиниб, уларга йўқлиги туфайли соқит қилиш, ожизлик сабабидан енгиллатиш, қийинчилик сабабидан инкор этиш киради. Мазкур сабаблар турлича бўлишига қарамай, улуглардан мерос бўлиб қолган илтифот, макталган улфат тутишдир. Сахий киши баъзан ўз қўли ва тасаруфидаги нарсани эҳсон қилади. Энди қўлидан кетган ва айрилганига ишонган нарсани кечиб юбориши яхшироқдир. Ҳақлар борасидаги бағрикенглик баъзан яхшилик қилишни қабул қилмайдиган, борди-келдини боғлашдан бош тортадиганлар билан алоқани боғлаб, таъсир жиҳатдан чиройли, ўрни эса мос бўлади. Ҳақларда мурувватли бўлиш баъзан сўровчини рад этиш ва тиланчини қайтаришдан кўра холисроқ бўлади. Чунки сўрашга журъат қилган кишининг ҳожатини адо этмай қайтарсанг, бошқага бориб сўрашдан тап тортмайди. Ҳақнинг асири ва қарзинг гаровига айланганлар ҳаммаси ҳам бағрикенглигинг ва юмшоқ муомалага чора топавермайди. Шу билан бирга сен гўзал мактов ва катта савобга эга бўласан. Маҳмуд Варроқ роҳимахуллоҳ айтади:

*Киши ўлимдан кейин афсонага айланар,
Ўзи йўқ бўлса ҳам, қилган ишлари қолар.
Ҳолатларнинг энг яхшиси ўлимдан кейин
Яхши хотиралар қолдирган киши ҳолати эрур.*

Юқорида айтиб ўтилганлар юмшоқ муомалада бўлиш ҳолатларидир. Аммо улашини икки турли бўлиб, уларга ихтиёр этиш, сақланиш ва ҳимояланиш киради. Ихтиёр этиш учун бўлгани иккига бўлинади. **Биринчиси**, шукр қиладиган кишига сахийлик билан тортиқ қилинган нарса. **Иккинчиси**, узоқлашувчининг юз ўғирмаслиги ва дўстлигини сақлаш учун берилган нарса. Иккаласи ҳам мурувват шартлари ҳисобланади. Чунки уларда ўзи учун ихтиёр этиш, пайдо қилиш ва тарафдор ҳамда издошларни кўпайтириш бор. Миннатдорлик билдирадиганларга яхшилиги кам теккан, узоқлашувчиларни улфат қилишдан бош тортган киши тарк этилган, ёлғизликка маҳкум ва паст саналган қарамга айланади. Тарк этилган ва ташлаб қўйилган кишида мурувват, паст саналиб, оёкости бўлган кишида қадр-қиммат бўлмайди.



Умар ибн Абдулазиз айтади: «Ўзим хоҳлаган қайси бир ҳақиқат учун одамлар бўйсунмасалар, уларга дунёдан бир четини очиб кўйдим». Донишмандлардан бири айтади: «Неъматни деб неъмат берувчининг фойдасига лозим бўлдиган энг кам нарса неъматни унга итоатсизлик учун восита қилиб олмасликдир». Менга аъробийлардан бирининг мана бу шеърини ўқилди:

*Ким молини тўплаб, саховат кўрсатмаса,
Қаҳатчиликдан кўрқиб уни тўпласа,
Ити каби одамларга хор бўлар.*

Исҳоқ ибн Иброҳим Муслий айтади:

*Моллар кетар, мақтов эса боқий қолар,
Ҳар замонда бойлик ва одамлар бордир.
Мардлар мақтовни ва олқишини деб берувчи,
Қўли очик бўлмаганлар ета олмаслар.
Кишининг ишрин сўзига ишониб қолма,
Токи айтганларини амал исботламаса.*

Агар ўзининг холи моли туфайли яхшиликка етиш имконини бермаса, бундай киши гўзал хулқ сабаблари устундан маҳрум, мурувват шартлари асосидан узоқлашган ҳисобланади. Шундай экан, бундай киши ўз танаси туфайли ёрдам берувчилар қаторида ҳамдардлигини изҳор эғиб, улфат каби елкадош бўлсин. Мутанаббий айтади:

Нутқ ёрдам берсин, гар ҳол ёрдам бермаса.

Ҳар қанча уринмасин, фақир киши барибир фазилатлар саҳийларда бўлиб, хайр-саховатни кўн кишилар орасида мурувват камайиб бораётганини кўрса, ҳаракатдан тўхтаб қолмайди. Чунки одамлар берган билан бермагани баробар кўрмайди. Амалсиз куруқ сўзнинг ўзи ҳеч кимга керак эмас, сўз мол ўрнини босмайди. Бундайларни товушни қайтарса-да, аммо фойда бермайдиган садо мисоли кўрадилар. Шоир айтади:

*Ваъда билан саховатин кўрсатар,
Лекин у бўш ишидан ёглаб кетар.*

Одамлар наздида молсиз чиккан ҳар бир нарса бўш, берилмаган ҳар қандай нарса эътиборсиздир. Улашиш шартлари ҳақида шунча айтганимиз ҳам кифоя этади.

Ҳимояланиш учун сарфланга келсак, фазилат ва устунилик эгаси неъматга ҳасад қилувчи, фазилатга қаршилик қилувчидан холи эмас. Жоҳиллик қайсарлигини изҳор этишга чакиради, разилиги эсипастлик билан баҳаёликка ундайди. Агар аҳмоқлардан ҳимояланишга эътибор бермаса, беҳаёларни даф этишдан бош тортса, обрўси ҳақоратланг учун мўлжалга, холи мусибатлар учун нишонга айланади. Қачон ақлсиздан ҳимояланса, ҳаёсизни қайтарса, обрўсини сақлаб, неъматни асрабди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Киши ўз обрўсини сақлайдиган нарса салақадир». Оиша розияллоҳу анҳо: «Молларингиз билан обрўларингизни сақланглар», деди. Бир киши Ибн Шихоб Зухрийни мактади ва унга эғнидаги кийимини берди. Бир киши: «Шайтоннинг сўзи учуми?», деди. У киши: «Ким яхшиликни истаса, ёмонликдан сақланади», деди. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ким ота-онасига яхшилик қилишни хоҳласа, шоирларга берсин», деганлар. Бу саҳиҳдир. Чунки шеър яширувчидир, у туфайли аниқ бўлган мактов ва масҳара яширилади. Шу сабабдан: «Шоир билан дўст бўлма. Чунки у сени ҳақ эвазига мактаб, текинга масҳара қилади», дейишган. Бир нарса бериб, аҳмоқлардан ҳимояланишнинг икки шarti бор.

Биринчиси, махфий қилиш. Токи аҳмоқларнинг умидворликлари кўпайиб кетмасин. Бас, бу ишни ҳақоратлаб, молини тортиб олишга восита қилиб оладилар.

Иккинчиси, муомалада бир вaж-баҳона топиш ва илтифот кўрсатишда сабабни ўртага қўйиш. Токи у аҳмоқона иши ва беҳаёлигида давом этмасин. Билгинки, токи тирик экансиз, яхшиликларингиз эътиборга олиниб, ёмонликларингиз ҳисобда бўлади ва ўзингиз тарқалган гап-сўзга айланасиз. Бирор дўст сизни кузатмайди, ҳеч бир қариндош ҳимоя қилмайди. Сиз тарқайдиган энг чиройли сўз бўлинг. Қилган ишларингизга одамлар таҳсин айтиб, ажрингиз Аллоҳнинг ҳузуринда захира холида тўплашиб турсин. Зиёд ибн Жароҳ Амр ибн Маймундан келтирган ривоятда



Росуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Беш нарсадан олдин беш нарсани ғанимат бил: кексаликдан олдин ёшликни, касал бўлишдан олдин соғликни, камбағалликдан олдин бойликни, машгулликдан олдин бўш вақтни ва ўлимдан олдин тирикликни».

Бу фасл тақозо этган мурувват шартлари ана шулардан иборат. Аслида мазкур китобимиз унинг шартлари ва унга боғлиқ тўлиқ ҳақлар ҳақидадир. Аллоҳ субҳанаҳу ва таоло билувчидир.

САККИЗИНЧИ ФАСЛ

ТУРЛИ ОДОБЛАР ҲАҚИДА

Билгинки, ҳолат тақозо этиб, одатлар ўзгариб тургани учун одоблар ҳам турлича бўлиши табиий. Бу тарика одобларни тўлиқ камраб олиш иложи ҳам, санаб охирига етиш имкони ҳам йўқ. Ҳар бир киши ўз замонасидаги одоблар ва ўз даврида урф тусини олиб, маъкул кўрилган одатлардан иложи етгани қадарини келтиради. Агар иложи бўлганида, олдингиси иккинчисига ҳожат қолдирмаган ва олдин ўтгани кейин келадиганини қийнаб қўймасди.

Дарҳақиқат, кейингининг насибаси қочганни тутиш, тарқокни жамлашга интилиш, илгаргиларни замопа ҳукми ва даври одатларига ҳавола қилиш, мувофиқ келганини ўзида қолдириб, бошқасини ташлаб юборишдан иборат. Кейин ўз ақл-заковатидан зиёдаликни кашф этиш ва фойда чиқариш учун ёрдам сўрайди. Агар у нима билан ёрдам кўрсатса, унга етишга муваффақ бўлади, фазилагини қўлга киритиб, барчасини ўша замон ва аҳли учун таниш ва тушунарли сўзлар билан баён этади. Чунки ҳар бир замона ўз аҳлининг гап-сўз борасида ўрганган одаги ва муайян иборалари бор. Қалбларга қаттиқ таъсир қилиб, фахмларга тезроқ етиб бориши учун шунга эътибор беради ва уни аввали ва муқаддимасига қараб тартиблайди. Асос тақозосига кўра, асллари ва қондаларига суянтиради.

Дарҳақиқат, ҳар бир илм турининг йўли аниқ ва камраб олиши энгил бўлган алоҳида услуби бор. Мана шу айтилган бешта шарт кейингиларнинг ғайрат кўрсатишидаги хиссаларидир. Ҳар



бир янги асар ҳақида ҳам шу гап. Агар бу ҳисса бўлмаганда, илгари ўтган нарса билан шугулланиш беҳуда қийинчилик ва кераксиз машаққатга айланарди. Аллоҳ таолодан бу шартларни адо этишга маваффақ этиш билан мадад беришини ва бу ҳақларни тўлиқ адо этишга муяссар этиши бизни уйғотишини умид қиламан. Токи ҳаддан ошиш нуқсонини тарк этиб, камчиликка йўл қўйиш айбларидан холи бўлайлик. Арзимас нуқсон кечирилиб, хато қилувчи маъзур тутилса ҳам. «Ким китоб тасниф қилса, нишонга айланади. Агар китоби яхши ёзилган бўлса, қалблар мухаббатини қозонади. Агар ёмон ёзилган бўлса, нафратига дучор бўлади», дейишган. Ўтган саҳифаларда бир қанча фаслларни ўз ичига олган боблар келтириб ўтилди. Халал етказишни хохламаган ҳолимда уларни давом эттиришни лозим топдим.

ЕЙИШ-ИЧИШ ОДОБЛАРИ

Инсондаги еб-ичиш ҳолатига икки нарса қаттиқ эҳтиёж ва хоҳловчи ҳирс ундайди. Қаттиқ эҳтиёж очликни кетказиш ва чанқоқни кондиришга қаратилган. Бу ақлан ҳам, шаръан ҳам макбулдир. Чунки бузда жонни саклаш ва тапанни ҳимоя қилиш мавжуд. Шунинг учун шариятда икки кун рўзасини улаб тутишдан қайтарилган. Чунки бундай рўза тутиш танани заифлаштириб, нафсни ҳолсизлантириб, ибодатга яроқсиз қилади. Шарият бундан қайтариб, ақл ҳам уни маъқул ҳисобламайди. Нафсини кондирадиган егуликни ўзига раво кўрмаган кишида яхшиликдан насиба ва зухддан улуш йўқ. Чунки тоат-ибодатини адо этиши ожизлик ва заифлик туфайли ўз нафсини маҳрум қилганидан савобли ва ажри кўпроқдир. Зеро, мубоҳни тарк қилишда тоат-ибодатларни бажариш ва қурбат ҳосил қилишга тенг келадиган савоб йўқ. Ким ўз нафсини тўлиқ фойдадан маҳрум этиб, зиёнга йўлласса, захира бўладиган ажрдан маҳрум қилса, унинг яхшиликка рағбатидан кўра бош тортиши кучлироқ бўлади. Бу тариқа такаллуфи билан унда риё ва сохтакорликка ташналикдан бошқа нарса қолмайди. Ҳирс асосан кўнайгириш-зиёда қилиш ҳамда турли-туман лаззатли нарсаларни тановул қилиш каби иккига бўлинади.



Биринчиси, хожат қадаридан оширишга ва кифоя даражасидан кўпайтиришга бўлган ҳиредан ақлан ҳам, шаръан ҳам ман этилади. Чунки кифоя даражасидан ошиғини тановул қилиш шармандали очкўзлик ва зарарли баднафеликдир. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ҳаддан ошиқ қорин тўйғизидан узоқ бўл. Чунки ҳаддан ошиқ тўйиш динни бузувчи, касаллик келтирувчи ва ибодатга эринтирувчидир», дедилар. Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳу айтади: «Агар еб тўймас бўлсанг, ўзингни дардга мубтало бўлган деб ҳисоблайвер». Олимлардан бири айтади: «Таомни камайтирсанг, саломат бўласан». Балоғат аҳлидан бири айтади: «Таомни камайтирсанг, яхши ухлайсан». Адиблардан бири айтади: «Таом тўла ошқозонда илмга жой йўқ». Яна бирлари: «Кўрқоқлик тубанлик, очофатлик бахтсизликдир», деди. Донишмандлардан бири айтади: «Давонинг энг каттаси овкатни меъёрида ейишдир». Шоирлардан бири айтади:

*Озгина лаззат билан олинган бир лўқма
Эгасини қанча-қанча вақтлар
Лўқмалардан маҳрум этиб қўяди.
Қанча-қанча бир нарсага талабгор бўлиб
Ҳаракат қилувчилар борки, агар билса,
Ўшанда унинг ҳалокати бор.*

Бошқа бир шоир айтади:

*Очкўзинг қорнига бир лўқма кириб,
Танасидан руҳини чиқаргани қанча-қанча.
Аллоҳ барака бермасин таомга
Агар жонларнинг ҳалокати меъдада бўлса.*

Баъзан ошиқча бир лўқма ҳам тановул қилувчи мадорини қуригиб, овкатдан қолдиралади. Абу Язид Маланий Абдурроҳман ибн Муруққаъдан келтирган ривоятда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Аллоҳ таоло қориндан кўра ёмонликка тўла идишни яратмаган. Агар ҳеч иложи бўлмаса, учдан бирини таом, учдан бирини ичимлик ва учдан бирини ҳаво учун ажратсин».

Иккинчи тури лаззатларга ҳире қўйиш ва нафсининг мазали ва ёқимли егуликларни тусашни. Бу нарсалар учун нафсга имкон бериш хусусида турли қарашлар мавжуд. Баъзилар нафсни улардан буриш керак деса, яна бири унинг истак-хоҳишига эргашишни тарк этишни лозим кўради. Шундагина нафс итоат этиб, унинг бўйин товлаши камаяди. Нафсни ўз истагига қўйиб бериш уни тугёнга кетказадиган гердайиш ва ҳалок этадиган такаббурликни яратиб берилишидир. Чунки нафс хоҳиш-истагининг ниҳояси йўк. Агар нафсга айни вақтда тусаб турган лаззатини берилса, ундан кейин яна янгисини талаб қилишга ўтади. Натижада инсон охири йўк нафсоний хоҳиш-истаклар асирига ва битмас-туганмас ҳаваслар қулига айланади. Ким шунга мубтало бўлса, ундан яхшилик умид қилинмайди ва на фазилат ҳам бўлмайди. Менга бу ҳақдаги Абул Фатҳ Бустиийнинг шеъри айтилди:

*Эй танаси дастёри, зиёли нарсадан фойда излаб,
Унга хизмат қилиб қачонгача бадбахт бўласан.
Рухга юзланиб, фазилатлариши камолга етказ,
Билгин, сен тана эмас, руҳ туфайли инсонсан.*

Бундай ҳолатдан сақланиш учун қуйидаги ҳикоядан ибрат олиш керак. Абу Ҳозим роҳимахуллоҳ мева расталари ёнидан ўтиб кетаётиб, егиси келса ҳам ўзига ўзи: «Сен учун ваъда қилинган жой жаннат», дер эди. Бошиқа бир тоифа нафсга лаззат олиш учун имкон бериш маъқул, уни ҳалол ва руҳсат этилган егуликлар ила сийлаган яхши, бунда нафс ўз хоҳиш-истагига етиб роҳатланиши ва лаззатига эришиб фаол бўлади. Шу билан бирга, тизгинлаш хорлиги ва мажбурлаш дангасалиги ундан кетиб, максалда эришинида хатога йўл қўймайди, итоатсизлик қилмайди ва ёрдам қўлини чўзишдан чекинмайди, дейдилар. Учинчи тоифанинг фикрига кўра, мазкур икки ишнинг ўртачасини олиш афзал. Чунки хоҳлаган нарсасини муҳайё этиш нафсни танбал ва ялков қилиб қўяди. Танбал нафс ожиздир. Нафсни баъзи лаззат ва роҳатлардан маҳрум этишда ҳукмрон бўлишига йўл қўйилмайди. Баъзи лаззат ва роҳатларга имкон бериш билан дангасалигига чек қўйилади. Дарҳақиқат, мана шу ҳақиқатга



яқин йўлдир. Зеро, кўпроқ ўртача ва мўътадил ишлар макталади. Мазкур бобда еб-ичиладиган нарсалар ҳақида айтиб ўтилди. Энди сўзни кийиниш ҳақида давом эттириш лозим бўлади.

КИЙИНИШ ОДОБИ

Билгинки, еб-ичишга бўлган зарураг чораси йўқ даражада бўлса ҳам, лекин кийимга нисбатан эҳтиёж ҳам шундай даражада аҳамиятлидир. Танани нисик-совуқдан тўсиш ва уни азиятдан сақлаш, авратни беркитиш, зийнат ҳосил бўлиши кийим-либос туфайли амалга ошади. Аллоҳ таоло айтади: **«Эй Одам болалари, батаҳқиқ, сизларга авратингизни тўсадиган либос ва зийнат либосини нозил қилдик. Тақво либоси, ана ўша яхшидир».** (Аъроф сураси, 26-оят).

«Эй Одам болалари, батаҳқиқ, сизларга авратингизни тўсадиган либос ва зийнат либосини нозил қилдик» яъни, сизларга кийиниш ва авратларингизни ёниш учун либослар яратдик. Аврат жойлар оятда «савъатикум» дейилган. Чунки танадаги аврат деб ҳисобланган қисмининг очилиши эгасига ёмонлик келтиради. «Рийшан» ҳақида тўрт таъвил бор. Биринчиси, Мужоҳид роҳматуллоҳи алайҳнинг сўзига кўра, у молни билдиради. Иккинчиси, Ибн Аббоснинг сўзига кўра, либос, ҳаёт ва неъматлардир. Учинчиси, Маъбад Жуханийнинг сўзига кўра, у тирикчиликдир. Тўртинчиси, Абдурроҳман ибн Зайднинг сўзига кўра, у гўзалликдир. «Тақво либоси» ҳақида олти хил таъвил бор. **Биринчиси**, тақво либоси Аллоҳ таолога иймони билдиради ва бу Қатода ва Суддийнинг сўзидир. **Иккинчиси**, солиҳ амал бўлиб, бу Ибн Аббос розияллоҳу анҳумонинг сўзи. **Учинчиси**, гўзал хулқ бўлиб, бу Усмои ибн Аффон розияллоҳу анҳунинг сўзи. **Тўртинчиси**, Аллоҳ таолодан кўркиш бўлиб, бу Урва ибн Зубайрнинг сўзидир. **Бешинчиси**, ҳаё бўлиб, бу Маъбад Жуханийнинг сўзидир. **Олтинчиси**, авратни ёниш бўлиб, бу Абдурраҳмон ибн Зайднинг сўзидир. Ояти каримадаги **«Ана ўша яхшидир»** деган сўз ҳақида икки хил таъвил бор. Биринчиси, айтиб ўтилганлардан барчасига тегишли. Яъни, айтиб ўтганларимнинг ҳаммаси яхшидир, деган



маънода. Иккинчиси, «ана ўша» деганда такво назарда тутилган. Гапнинг маъноси, такво либоси кийим ва зийнат либосидан яхши деган маънони билдиради. Бу Қатода ва Суддийнинг сўзи. Аллоҳ таоло кийим ҳолатини сифатлаб, уни мшинат қилиш даражасига чиқарди. Демак, бу у зот тарафидан эҳтиёж қагга бўлгани учун бандаларга берилган мададдир.

Шундай экан, кийимда асосан учта фойда бор. **Биринчиси**, азиятдан сақлаш, **иккинчиси**, авратни беркитиш, **учинчиси**, гўзаллик ва зийнат. Кийимнинг азиятдан сақлаши ақлга кўра вожибдир. Чунки ақл зарарларни кетказиб, фойдаларни жалб қилишни такозо этади. Аллоҳ таоло айтади: «**Аллоҳ сизга ўзи яратган нарсалардан соялар қилиб қўйди ва сизларга тоғлардан бошпаналар, сизларга иссиқдан сақлайдиган кийимлар ва зарбадан сақлайдиган кийимлар қилиб қўйди**». (Наҳл сураси, 81-оят). Бу оятда Аллоҳ таоло кийим ҳолати хусусида хабар бериб, ақл такозоси билан кифоялангани ва инсон фитрати чорлагани учун уни кийишга буюрмади. «Соялар» - дарахтлар. «Ақпанан» сўзи «кинн» калимасининг кўплиги бўлиб, ундан бошпана ва маскан тутиладиган жойлар назарда тутилган. «Иссиқдан сақлайдиган кийимлар» - пахта, зиғирноя ва жундан тўкилган кийимлар. «Зарбадан сақлайдиган кийимлар» – уруш вақтида кийиладиган совутлар. «Иссиқдан сақлайдиган» деб совуқни зикр қилмади. «Тоғлардан бошпаналар» деб текисликдагиларини келтирмади. Бунга икки хил жавоб бор.

Биринчиси, араблар тоғлар ва чодирларда яшайдиган қавм бўлиб, шунинг учун уларга тоғларни зикр этилди. Ҳолбуки, улар совуқ эмас, иссиқда яшайдиган қавм бўлишган. Уларга хослаб берилган неъматни айтиб ўтилди. Бу Ато ибн Абу Рабоҳнинг сўзи.

Иккинчиси, бу кейингисини айтмай, фақат бирини келтириш билан кифояланиш услубидир. Иссиқдан сақлаган кийимлар совуқдан сақлаши ўз-ўзидан маълум. Тоғлардан ўзига маскан, уй ва бошпана қилиб олган киши текисликда ҳам шуларни қила олади. Бу жумхур муфассирлар сўзидир. Авратни ёпиш ақл ёки шариатдан бирининг ҳукми туфайли вожиб бўлгани тўғрисида



ихтилоф қилишган. Бир тоифа авратни яшириш ақл туфайли вожиб бўлган, дейди. Чунки аврат очилиши ёмондир. Ҳар қандай ёмон нарсадан ақл қайтаради. Одам Ато билан Момо Ҳавво ман утилган дарахтдан еб қўйишиб, авратлари очилиб қолганида дарров жаннат янрокларидан олиб ўзларини тўсдилар. Бу очилиш ёмон деб қаралган авратларини ёпиш кераклигини ақллари ёрдамида англаганларига ишорадир. Чунки авратлари очилмаган пайтда ҳам уни ёпишга буюрилмаган эдилар. Очилгандан кейин ҳам, ёпишдан олдин ҳам буюрилмадилар, дейишади. Яна бир тоифа авратни ёпиш шариат ҳукмига кўра вожиб, дейди. Чунки аврат тапаннинг бир қисми. Ақл унинг қолганини беркитишни тақозо этмайди. Аврат шаръий ҳукм билан хосланган. Сатр қилиш лозим бўлган парса шаръий ҳукм эътиборида вожиб бўлади. Қурайн ва арабларнинг аксари ақли расо ва мияси соғлом бўлишига қарамасдан Байтуллоҳни яланғоч тавоф қилишар, ўзларига гўшт ва чарви ёғини ҳаром қилиб, бу ишларини энг кучли курбат деб ҳисоблашарди. Албатта ақл маъқуллаган нарсалар курбат саналар эди. Бу ҳолат Аллоҳ таоло: «**Эй Одам болалари, ҳар бир ибодат чоғида ўз зийнатиңизни олинг. Еб-ичинг ва исроф қилманг. Чунки у исроф қилувчиларни севмас**», (Аъроф сураси. 31-оят) маъносидати оятни позил қилгунча давом этди. «Зийнатиңизни олинг» дегани авратиңизни ёпадиган кийим кийиш; деганидир. Ўзингизга ҳаром қилиб олган гўшт ва чарвини еб-ичаверишлар. Оятнинг «**Исроф қилманг**» деган қисми ҳақида икки хил таъвил бор.

Биринчиси, ҳаром қилишда ҳаддан ошманг. Бу Суддий раҳматуллоҳи алайҳнинг сўзи.

Иккинчиси, ҳаром нарсаларни еманг. Чунки бу исрофдир. Бу Абдурроҳман ибн Зайднинг сўзи. Аллоҳ таоло мазкур оят билан авратни ёпиш мажбурий эканини бандаларига билдирди. Бунгача ақл уни мажбурий деб қарамаган эди. Бу сатри авратнинг ақл билан эмас, шариат ҳукмига кўра вожиб бўлганига далилат қилади.

Гўзаллик ва зийнат урф-одатда маъқулланган, уни ақл ёки шариат лозим қилмаган. Мана шунда баъзан ҳаддан ошиш ва камчиликка йўл қўйиш учраб туради. Талаб қилинган ўртачалик

юзага келиши учун икки жиҳат эътиборга олинади. Биринчиси, кийимнинг сифати. Иккинчиси, жинси ва қиймати. Кийимнинг сифатига урфда икки жиҳатдан эътибор қилинади.

Биринчиси, шаҳар ва юртларнинг урфи. Чунки шарқ аҳолисининг ўзлари кийиб ўрғашган кийимлари, ғарб аҳолисининг ҳам ўзига хос либослари бор. Шунингдек, улар ўртасидаги юртларнинг ҳам кийим борасида турли одатлари мавжуд.

Иккинчиси, тоифалар урфи. Аскарлар ва савдогарлар киядиган одатий кийимлар бор. Шунингдек, бошқа касб-хунар эгаларининг ҳам кийим хусусида қарашлари турлича. Кийим масаласида одамларнинг одатлари шу икки жиҳатга қараб фарқланади. Бу фарқ ажралиб туриш учун бир белги ва билинмай қолмаслик учун аломат маъносидадир. Ким бўлишидан қатъи назар, кийинишда ўзи яшаётган шаҳар урфи ва тоифаси одатидан четга чиқса, бу иши аҳмоқлик ва ноҳўя деб баҳоланади. Шунинг учун: «Оғир бўлса ҳам яланғочлик шармандали кийимдан яхшироқдир», дейишган. Кийимнинг сифати ва қиймати икки жиҳатдан эътиборга олинади.

Биринчиси, бойлик ва камбағалликдаги ўршига қараб фарқланади. Албатта бой киши учун кийимда обрў-эътибор бор. Камбағал киши учун бор-у унчалик эмас.

Иккинчиси, мавқе ва ҳолатга қараб фарқланади. Мавқеи баланд киши кийинишда обрў-эътиборли кишидир. Ундан пастга эса озроқ. Ҳолатлардаги устунликлар эътиборга олиниб, шу жиҳати билан бир-бирларидан ажралиб туради. Агар бой камбағал кийимини кийиб олса, бахиллик ва ҳасислик бўлади. Баланд мартаба эгаси мартабаси пастроқ кийимини кийса, хорлик ва ўзини ерга уриш деб қаралади. Камбағал бойнинг кийимини кийса, исрофга йўл қўйиб, пулини беҳуда совурган бўлади. Агар мартабаси пастроқ мартабали кишининг кийимига ўтса, нодонлик ва қолоқлик бўлади. Одатий анъанага риоя этиш, қўзланган ҳадни назарда тутиш ақлга ҳам тўғри келади, маломатдан ҳам сақланишга сабаб бўлади. Шунинг учун Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу: «Сизлар икки турли кийимдан узоқ бўлишлар: машҳур кийим ва ҳақир кийим». Донишмандлардан бири айта-



ди: «Кийимлардан улуғлар ерга урмайдиган, донолар айбламайдиганини кий». Шоирлардан бири айтади:

*Агар сен кўзларга эгингда
Маиҳур кийимлардан либослар
Бўлган ҳолда кўринсанг,
Сени назарга илмаслар.
Таомдан хоҳлаганингни егину
Либосингни одамлар хоҳлагандек қил.*

Инсон ўз кийимига эътибор беришда кўпайтирмаган ва ўз ҳолига ташлаб қўймаган даражада ўртача йўл тутиши мурувватдандир. Чунки бутунлай эътибор бермаслик, кўздан кечириб қўйишни тарк этиш хорлик ва камситилишга сабаб бўлади. Аммо эътиборни ошириб юбориш ва унга аҳамият беришни мақсадга айлантириш пасткашлик ва ноқисликдир. Гоҳида фазилатдан маҳрум, фарқлашдан бенасиб айрим кишилар бу нарсани комил мурувват ва фозил сийрат деб ўйлайди. Бу билан кўпчиликдан ажралиб, ўзини бефаросат омилар сафидан чиққан деб ҳисоблайди. Лекин у ҳад-чегарадан чикиб, меъёрни бузса, номига доғ тушишини, маълуматга қолишини англаб етмайди. Мутанаббий деди:

*Тубан инсонга башанг кийим фойда бермас,
Мурдага чиройли кафан фойда бермаганидек.*

Мубарриднинг хикоя қилишича, қурайшлик бир киши бойи-са, энг кўримсиз, ночор аҳволга тушса, энг чиройли кийимларини кияр экан. Ундан сабабини сўрашганида: «Бойиганимда саҳийлик билан зийнатландим. Ночор аҳволга тушганимда кўринишим билан», дея жавоб берган экан. Ибн Румий ўз шеърини бундан-да балоғатлироқ маънони баён қилган.

*Безанмоқ нуқсон учун зийнатдир фақат,
У чиройдаги камчиликни тўлдирар.
Агар гўзаллик сеники каби мукамал бўлса,
Уни пардоз қилишга ҳожат ҳам бўлмас.*

Шунинг учун допишмандлар: «Азизлик либос кўркамлигида эмас», дедилар. Шоирлардан бири айтади:

*Қавмининг эси пасти аҳмоқлик ила
Обрўси булганганин кўрасан,
Пойабзали ва итини артиб қўйганин.*

Агар кийимга эътибор бериш билан такаллуфи кучайса, бу нарса уни ўзига эътибор беришдан чалғитса, либосга энг қадрли нарса деб қараб, унинг риоясига қизиқиши ортса, «Мансур-ул ҳикам» да айтилади: «Кийимларнинг сенга хизмат қиладиганини кий, хизмат қилдирадиганини эмас». Холид ибн Сафвон Иёс ибн Муовияга: «Сени кийимишга бепарво ҳолатда кўраман», деди. У: «Мени сақлайдиган либосни кийишим, мен уни сақлайдиган либосни кийганимдан яхшироқдир», деди. Кийимга жуда эътиборли бўлиш ҳам, мутлақо бефарқ бўлиш ҳам ярамайди.

Оиша розияллоху анходан ривоят қилинади: «Бир киши Набий соллаллоху алайҳи васалламнинг ҳузурларига келганида унинг кийимларини эскирган, хароб аҳволда кўриб: «Сенга нима бўлди?», дедилар. У: «Аллоҳ менга мол-дунёнинг ҳар туридан берган», деди. Росулulloх соллаллоху алайҳи васаллам: «Аллоҳ таоло бир кишига неъмат барса, унинг асарини унда кўришни яхши кўради», дедилар. «Ёркин мурувват покиза кийимдадир», дейишади.

Хизматчиларга одоб бериш. Хизматчи ва хос одамлари ҳақида ҳам юқорида келтирилганга ўхшаш гапни айтамыз. Агар улар билан бутунлай машғул бўлса, қаровчиси ва хизматкорига айланиб қолади. Агар ўз ҳолига ташлаб қўйса, йўлдан озадилар, бузиладилар. Натижада ўзининг ёмон кўрилиши, маломат қилинишига сабаб бўлади. Уларни бадхулқликдан тийиб, энг чиройли ахлоқда ушлаб туриш лозим. Ўшанда шоир айтганидек ҳолат кўзга ташланади:

*Эшиги олдидан ўтсанг,
Ховлисининг ери юмишқ.
Кўли очиқ, хизматкорлари одобли.*



Уларнинг ҳолидан ўзи шарафини сақлайдиган, енгил санашта олиб бормайдиган даражада хабардор бўлиб, кузатиб боради. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: «Хушбўйлик сурпинглар, сизлардан ёқимсизлик кетади. Чиройли либосларни кийинилар, сизларда Аллоҳнинг неъматини билинади. Қўл остига тиздагиларга яхшилик қилинглар. Чунки уларга яхшилик қилишингиз душманларингизни қаттиқ хўрлайди». Уларга юмшоклик ва қаттиқ қўллик орасида ўртача муносабатда бўлади. Агар ҳалим бўлса, писанд қилмайди. Агар қўпол бўлса, нафратланишади. Улар тарафидан хатарда бўлади. Ҳикоя қилинишича, Мубаз Анушервон ўтказаетган мажлисида ходимлари кулаётганини кўриб: «Анави йиғиларни қайтармайсизми?», деди. Анушервон: «Шуларни деб душманларимиз биздан қўрқишади-да», деди. Абу Таммом Тоий айтади:

Дўстнинг яқин одамлари

Дўстига чин ёки сохталигини

Қидирувчи кўзларидир.

Кини хизматкорлари кимлигига қарасин,

Улар дўстнинг ахлоқи ўрнидадир.

Роҳат ва уйқу. Билгинки, нафсда икки хил ҳолат бор. Биринчиси, истироҳат ҳолати. Агар нафсни истироҳатдан маҳрум қилсанг, ҳолдан тояди. Иккинчиси, тасарруф ҳолати. Бу ҳолатда роҳат берсанг, бўш қолади. Инсон уйқу, дам олиш уйғоқлик ва фаолият ҳолатларини аниқлаб олиши лозим. Албатта иккинчининг ҳам ҳадданган миқдори ҳамда махсус вақти бор. Агар ўзининг ҳадидан ошса ва вақти ўзгарса, нафсга зарар қилади. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Тонг уйқуси ожизлик, шишиш, дангасалик, сўлғинлик, заифлик ва ҳожатни унутишга сабабдир». Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳумо айтади: «Уйқу уч хилдир. Нодонлик уйқуси. Бу тонгдаги уйқудир. Ахлоқ уйқуси. Бу тушдаги уйқу. Аҳмоқлик уйқуси. Бу шом ва хуфтон орасидаги уйқудир. «Мансур-ул ҳикам» да айтилади: «Ким уйқунини лозим турса, муродга етмас».



Агар нафсага уйқу ва дам олиш ҳақини берса, уйғоқлик ва фаолият борасида ундан ҳақини тўла-тўқис олса, пестироҳат билан ожизлиги ва кучсизлигида ҳам халос бўлади, чишиқтириш орқали дангасалиги ва айнишидан саломат бўлади. Ҳикоя қилинишича, Абдулмалик ибн Умар ибн Абдулазиз отасининг олдида кирганда ухлаб ётган эди. Отасига: «Отажон, одамлар эшик олдида туришганда ҳам ухлайсизми?», деди. У киши: «Ўғилнам, нафсим менинг уловим, уни чарчатишни хоҳламайман. Мени кўтармай кўяди», деди.

Тасарруф ва уйғоқлик ҳолатини муҳим ҳожаҳларини тақсимлаши зарур. Чунки инсоннинг ҳожати лозим тугувшидир. Вақт муҳим ишларни тўлиқ қамраб олишга етмайди. Ўш ш кераксиз ишлар билан банд бўлса, нима бўлишини ўйлаб кўраверинг. Ҳоли ушбу шеърдагида ҳам бонқача бўлмайди:

*Ўз тухумин ялангликда қолдириб
Бошқанинг тухумини босиб ётар.*

Нафсини сарҳисоб қилиш. Сўнгра кечаю кундуз қилган ишларини хаёлидан бирма-бир ўтказлади. Чунки кеча фикрини жамлаш ва ўйлаш учун муносиб ва мақбул вақтдир. Агар мактовга лойиқ ишлари бўлса, унда давом этиб, шу ишга ўхшашларини кўнайтириб боради. Агар ёмон ишлари бўлса, имкон қадар тuzатиб, ўрнини тўлдирди. Келажакда унга ўхшаган ёмон ишлардан тийилади. Агар шу айтилганга амал қилса, ишларини тўрт ҳолатдан бирида топади. **Биринчиси**, кўзланган мақсадни тўғри тошганини. **Иккинчиси**, хато қилиб, ноўрин жойга қўйганини. **Учинчиси**, хатога йўл қўйгани ва покислик юз берганини. **Тўртинчиси**, ошириб юборгани ва ҳалдан олганини. Бу кузатув фикр юритгандан кейин, амал қилишдан олдин, хатодан сақланиш, уларни тuzатишни ганимат билиш учун аниқлаб олиш маъносигадаги ишдир. «Кимнинг эътибори кўн бўлса, тойини кам бўлади», дейишган.

Инсон ўз ҳолини тафтиш қилганидек бонқалар ҳолини ҳам тафтиш қилиши лозим. Айрим ҳолиларда бонқаларнинг ҳолини кўриб етиб олишга уриниш нафса саломат бўлишига ҳош-ҳавас



щубҳаси, хаёлнинг яхши гумондан холилигидан кўра осонроқдир. Агар бировда мавжуд яхшиликка эга бўлса ёки унинг чиройли амали маъқул бўлса, нафси уни зийнатлаб кўрсатади. Бошқаларнинг ҳолини кузатиб, яхшисига эргашган, ёмонидан тийилган киши бахтлидир. Зайд ибн Холид Жуҳаний ривоятда Росулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам марҳамат қилдилар: «Бошқани кўриб, ундан панд-насихат олган киши бахтлидир». Шоир айтади:

*Бахтли кишига бошқаларда ибрат бор,
Тажрибада ёмонликдан қайтиш ва маъқуллаш.*

Менга баъзи аҳли илмлар Тоҳир ибн Ҳусайн шеърини ўқиб берди:

*Агар бир кишининг хислатлари ажаблантирса,
У нима ишни қилса, сен ҳам уни қил.
Сени ҳайратланганинг ўзингдан содир бўлар,
Улуғлик ва фазилатлар устида
Агар қилсанг, қайтарадиган қайтарувчи йўқ.
Бир ишни қилишдан олдин мулоҳаза юрит.*

Амалга оширишни мўлжал этилган ишлар, амалга оширишга қарор қилган мақсадларга қўл уришдан олдин фикр юритиш керак. Агар умид кўпроқ, оқибати хайрли бўлса, энг осон ва энг енгил тарафидан бошлаши керак. Амалга ошириш ишнинг шарафига қараб бўлади. Агар адаштириш кўн, кўзланган иш паст бўлиши билан бирга умидсизлик кўпроқ бўлса, унга рўпара бўлишдан эҳтиёт бўлсин. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадилар: «Агар бир ишни қасд қилсанг, оқибатини ўйла. Агар тўғри бўлса, амалга ошир, нотўғри бўлса, амалга оширма». Дошишманлар айтадилар: «Етиб бўлмайдиган нарсани талаб қилиш ожизликдир». Шоирлардан бири айтади:

*Кириш жойлари кенг бўлиб,
Чиқиш йўли тор ишдан узоқ бўл.
Киши ўзини оқлаши дуруст эмас,
Қолганлар ичра уни оқловчи тотилмас.*

Оқил киши умрининг ҳар вақтига ҳос ахлоқ, замонининг ҳар мавриди учун муносиб амал борлигини билиши. Кексаётганда ёшлар хулқи билан хулқланса, енгилтак ва манмансиратган қилиқлар қилса, ўздан кичиклар уни назарга илмайди, наст ва ҳақирроқлар ерга уради. Бу шоир сўзида келтирилган зарбулмасалдагидек бўлади:

*Ҳар бир лочин қариб-қартайса агар,
Унинг бошига чумчуқлар ахлат ташлар.*

Хотима. Эй оқил ўз ишингга юзланувчи, замонандан рози, замондошларинг билан муроса қилувчи, ўз замонанг одатига кўра муомала қилувчи, одамлар сендан олдинга қўйган кишиларга эргашувчи, сени олдинга қўйганларга шафқатли бўл. Ўзингни улардан четга тортиб, ажралиб қолма, ёмон кўрадилар. Очққчасига қарши чикма, душман тутадилар. Бас, ёмон кўрилган одамга ҳаёт татимайди, Душман тутилганга тинчлик ва на роҳат бор. Адиблардан бири бошқасининг шеърини айтди:

*Одамлар бир кишини мақтаб, алқаса,
Биттаси розиликда уларга қарши чиқса.
Уларнинг яқдил келишувлари
Ёлғизнинг эси оғиб қолганига далолат.*

Нафсишга пасиҳат қилишни ақлинг учун ганимат деб бил. Айбингни яшириб, узрингни изхор этиб ушга тилёғламалик қилма. Таъна қилганинг ва айбларини очиб ташлаганинг сабабли нафсини жиловлашда душманинг сендан кўра насибалироқ бўлади. Чунки сен ўзингга азиз бўлган нафсингни узрлару ёмонликларинг билан йўлдан оздириш билан оворасан. Душманига фойдаси тегиб, ўзига зарар етказиши кишининг ёмонлигига кифоядир.

Донишмандлардан бири айтади: «Одамлар эргашсин десанг, ўз фойдангни деб нафсингни тузат». Балоғат ахлидан бири деди: «Ким ўзини ислоҳ қилса, душманлари бурнини ерга ишқабди. Ким жидду жаҳдни ишга солса, орзулари чўккисига етади».



Адиблардан бири айтади: «Ким ўз айбини ашгласа, айбловчини маломат қилмасин». Менга Абу Собит Нахвий шоирлардан бирининг шеърини келтирди:

*Ўз айбини қўрмаган подон кимса,
Биродари айби бўлса, дарров кўрар.
Агар у ўзига инсоф қилганда,
Дўсти айбидан тийилган бўлар.*

Эй инсон, айбларингни фикрдан ўтказини оркали нафсингни тарбияла. Ўз нафсингга ақалли душманингга фойданг текканчалик фойданг тегсин. Чунки ўзида насихат қилувчиси бўлмаган кишига панд-насихатлардан фойда йўқ. Аллоҳ бизга ҳам, сизга ҳам амал билан сўзлашимизга, сўзларимизда холис ва самимий бўлишимизга ёрдам берсин. У бизга кифоя ва қандай ҳам яхши вакилдир. Куч-қувват Эгаси Олий ва Буёқ Аллоҳ билгувчирокдир.



ОДОБ ДУРЛАРИ ЖАМЛАНГАН КИТОБ

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

Аллоҳ субҳонаҳу ва таолога Ўзининг улуғлигига мос ҳамду санолар бўлсин! Аллоҳнинг Расулига мукаммал ва батамом сазавоту дурудлар бўлсин!

Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Ҳабиб Мовардий қаламига мансуб «Адаб уд-дунё вад-дин» деб номланган мазкур китоб мумтоз араб адабиётининг машҳур асарларидан бири ҳисобланади. Бу китобни араблардан ташқари кўпгина халқларда ҳам араб тили ва адабиётини ўрганувчилар дарслик сифатида ўқинган ва ўқишмоқда, ундаги терап фикр ва ажойиб одоб дурдоналаридан манфаат олишмоқда.

Ҳурматли таржимонимиз бу подир асар билан ўқувчиларни она тилимизда таништиришга ҳаракат қилганлари алоҳида таҳсинга сазовордир. Дарҳақиқат, бу каби савоби улуғ ишлар ҳаммамиз учун керакли ва қизиқарли ҳамда фойдали эканини таъкидлашга ҳожат бўлмаса керак. Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло таржимонимизга бу хайрли ишларида катта ажр-савоблар ато этган бўлсин!

Мухтарам ўқувчиларга мазкур таржимани тақдим этилар экан, асар муаллифи ва у кишининг бошқа асарлари ҳақида икки оғиз маълумот илова қилишни маъқул топдик. «Адаб уд-дунё вад-дин» муаллифининг тўлиқ номи Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Ҳабиб Мовардийдир. У киши Басрада ҳижрий 364, милодий 974-йилда туғилган ва шофёсий мазҳабида бўлган. Асар сўз бошисида айтиб ўтилганидек, фикҳ, усул, тафсир ва адабиётда пешқадам олимлардан бири сифатида танилган. Мовардий сўзи арабча «мо» – сув, «вард» – атиргул сўзларидан олинган бўлиб, атиргул сувини сотиш касби билан шуғуллан-



ган кишининг номини билдиради. Имом Мовардий ўз даврида Абулкосим Сухайрий, Абу Ҳомид Исфиройиний, Ҳасан ибн Али Ҳийлий ва бошқалардан таҳсил олган. Имом Мовардий кўплаб шогирдлар етиштирган, айниқса, шогирдлари ичида Хатиб Бағдодий ва Абулизз ибн Кодиш машҳурдир.

Бинобарин, Имом Мовардийнинг «Одобул қозий» китоби қозилик одоби ҳақида битилган алоҳида китоблар ичида энг машҳур ҳисобланади. Бу китобни ўқиган киши динимизда қадимдан қозилик ишлари қанчалик мукаммал тарзда, нозик жиҳатларини ҳисобга олинган ҳолда бошқарилганига шоҳид бўлади. Ҳаттоки, қозилик лавозимида ўтирган киши қозихонада ҳукм чиқариш учун қандоқ кийим кийиши лозимлигигача кўрсатиб қўйилган.

Бундан ташқари, Имом Мовардийнинг «Ҳовий ал-Кабий», «Қонун ул-визора», «Икноъ», «Далоилун нубувва» ва «Тасҳилин назар» асарлари шу вақтгача мўътабар асарлар қаторида тилга олиншини келтириш мумкин.

Имом Мовардийнинг «Аҳком ас-Султония вал-вилоятуд дийнийя» номли асари сиёсати шаръий китоблари ичида энг қадимги ва машҳурларидан биридир. Одатда бу номни мухтасар қилиб «Аҳком ал-Султония» дейилади.

Мазкур китобда Имом Мовардий ислом динидаги сиёсий, молиявий, қозилик, идоравий ва аскарый тузумлар ҳақида баҳс юритади. Шунингдек, бу асар билан танишиш орқали давлат бошлиғи, халифалик, вазирлик, унинг турлари ва шартлари, жиҳодга ва юртларга амирлик қилиш, қозилик ва шикоятларга қараш, намозда имом бўлиш ҳамда ҳаж ва садақаларга раҳбарлик қилиш ҳақида алломанинг жўяли ва фойдали фикрларидан баҳраманд бўлиш мумкин.

Шунингдек, «Аҳком ас-Султония» китобида қозилик тузуми, шикоятлар бўйича девон ишларини йўлга қўйиш тартиблари ва тафтишчилик бўйича амалга ошириладиган тадбирлар ҳам батафсил баён қилинган. Имом Мовардийнинг бу китобида давлатнинг вазифалари, ҳоким ва маҳкум ўртасидаги муносабатларга ҳам алоҳида эътибор берилгани боис ўлжа, жизя, харож ва кўрик ерларни ўзлаштириш масалалари, катта жиноятлар ва уларга



тайинланадиган шаръий жазолар, ҳадд, қасос ва таъзир ҳақида кенг ва батафсил маълумотларни олини мумкин.

Шу боис «Аҳком ас-Султония» китобини исломий тузум ва сиёсати шаръийя бўйича мўътабар ва манхур манба десак ҳагга бўлмайди. Имом Мовардийдан кейин яшаган ва ушбу масалада сўз юритган барча уламолар худди шу китобдан нжодий фойдаланганлар. Имом Мовардий Бағдодда ҳижрий 450, милодий 1058-санада вафот этган.

Сўз бошида «Адаб уд-дунё вад-дин» китоби, унинг таржимасида тутилган йўл ҳамда кўзланган мақсадлар ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазалар, менимча, араб тилидан қилинадиган барча таржималарга ҳам тегишли деб ўйлайман. Бу китоб устида ишлаган таржимон ва бошқаларнинг барча ишларига дуолар ила ривож тилаб қоламиз.

*Шайх Муҳаммад Содиқ
Муҳаммад Юсуф*



МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Муаллиф муқаддимаси	9

Биринчи боб

Ақлнинг фазилати ва «ҳаво» нинг ёмонлиги	11
Ақлнинг ҳадди ва ўрни	12
Тугма ақл	14
Тажриба ва кексалар фикри гуфайли муктасаб ақлнинг ўсиши	15
Ёшлар зукколиги	16
Фараздақ ва Жарирнинг тошқирлиги	17
Ўткир зеҳн	19
Ақл камолоти	20
Муктасаб ақлнинг кўпайиши	21
Муктасаб ақл ва тугма ақлнинг ўзаро мутаносиблиги	24
Оқил ва аҳмоқнинг сифати	25
Фасл	27

Иккинчи боб

Илм одоби	35
Илмнинг ҳад-ниҳояси йўқ	37
Дин жамиятга тартибга солиди	40
Дин билан боғлиқ илмлар	40
Жохиллар ақл эгаларига душман	47
Таълим ҳақида фасл	52
Илм олувчилар одоби	77
Олимлар хулқи	83
Билганига амал қилиш олимнинг шиори	88
Олимнинг султон ҳузуридаги одоби	96
Илм лаззати ҳар қандай лаззатдан афзал	98

Учинчи боб

Дин одоби	100
-----------------	-----

Тўртинчи боб

Дунё одоби..... 150

Бешинчи боб

Нафе одоби 280

Аввалги қисм.

Биринчи фасл..... 287

Кибр-ҳаво ва манманликдан сақланиш тўғрисида 287

Иккинчи фасл. Гўзал хулқ тўғрисида 295

Учинчи фасл. Ҳаё тўғрисида 301

Ҳаёнинг турлари 303

Тўртинчи фасл. Ҳилм ва ғазаб тўғрисида 306

Мақталган ғазабнинг баъзилари..... 312

Бешинчи фасл. Ростгўйлик ва ёлғон тўғрисида 319

Ёлғончининг белгилари..... 323

Рухсат берилган ёлғон 325

Олтинчи фасл. Ҳасад ва рақобат тўғрисида 329

Ҳасад офағлари 335

Иккинчи қисм

Биринчи фасл. Сўзлаш ва сукут сақлаш ҳақида..... 337

Сўзлаш одоблари..... 346

Иккинчи фасл. Сабр ва сабрсизлик ҳақида..... 352

Сабрнинг турлари 354

Мусибатларни енгилятиш 359

Безовга бўлиш сабаблари 366

Мусибатларга сабр қилиш..... 369

Учинчи фасл. Машварат ҳақида..... 370

Маслаҳат берувчининг сифатлари..... 371

Тўртинчи фасл. Сир сақлаш ҳақида..... 379

Сирни ошкор этиш ёмонликлари..... 380

Бешинчи фасл. Ҳазил-мазах ва кулги ҳақида 383

Енгил мутойиба..... 385

Кулгунинг офаги	388
<i>Олтинчи фасл. Шумланиш ва яхшиликни умид қилиш ҳақида</i>	389
<i>Еттинчи фасл. Мурувват ҳақида</i>	393
Олийҳимматлик	395
Олийжаноблик	395
Мурувват шартлари ва ҳақлари	398
Иффаг	399
Узоқ бўлиш	405
Сақланиш	408
<i>Саккизинчи фасл. Турли одоблар ҳақида</i>	434
Ейиш-ичиш одоблари	435
Кийиниш одоби	438
Одоб дурлари жамланган китоб	449



Абулҳасан Мовардӣ
ДУНЁ ВА ДИИ
ОДОБИ

Таржимон ва муҳаррир: Абулқасим
Абдуллоев, доктори филология

«III OI. NASIR» нашриёти
Тошкент — 2017

Нашр: *Немат Муҳаммад Содик*

Муҳаррир: *Говоҳурод Эрали*
Бадий муҳаррир: *Абдуқосим Қамбаров*
Саҳифаловчи: *Ҳайибуллоҳ Шўкруллоҳ*
Мукова дизайнери: *Ҳайи Солиҳов*

Абдуллоҳ Исмоил Махдум (Исмоилов)

1947 йилда Наманган шақрида туғилган. 1965 йилда Тошкент шаҳрининг 40-ўрта мактабини тугатган. Бошланғич диний маълумотни отаси Исмоил Махдумдан олган. Тошкент Давлат Университетининг шарқ филологияси факультета, араб тили ва адабиёти курсини тамомлаган. Қоҳира Университета араб тили ва адабиёти факультетида малака ошириш билан биргаликда ал-Азхар Университетининг етакчи устозларидан хусусий даре олган. Дамашк Университетининг шарият факультета талабаси бўлган. Тошкент Ислому Олий маъқадини битирган.

1972-74 йиллар давомида Қуролли кучлар сафида бир неча Осиё, Араб ва Африка давлатларининг зобит ва аскарларининг малакасини ошириш куреларида таржимон ва махсус ҳарбий киём штаб бошлигининг адъютанти бўлган. Захирадаги зобит.

1970-72 йилларда Узбекистан телерадиоқўмитасининг хорижий эшиттиришлар бўлимида таржимон, диктор ва мухбир бўлиб ишлаган. ТошДУ, Тошкент Ислому университет ва «Кўкалдош» мадрасасида араб тили ва бошқа бир канча диний фанлардан даре берган. Араб, рус, инглиз ва форс тилларида мулоқот кила олади.

1975 йилдан 2008 йилга қадар Узбекистан мусулмонлари идораси (собик САДУМ)да масъул котиб, халқаро алоқалар бўлими мудир, «Мовароуннақр» нашриёти директори лавозимларида ишлаган. Бир канча динларо ва Ислому конференцияларида иштирок этиш учун Осиё, Африка ва Европа мамлакатларида сафарда бўлиб, кўзга кўринган мусулмон, насроний, буддавий ва бошқа диний арбоблар билан мулоқотда бўлган.

Ҳаж ва умра ибодатини адо этувчиларга бош бўлиб қамда исломий анжуманларда иштирок этиш учун 11 марта Саудия Арабистонини зиёрат қилган.

Бир канча рўзнома ва ойномаларда ўнлаб диний ва фалсафий мавзудаги мақолалари чоп этилган. Яна шу мавзудаги китобча ва таржималари бор. 11афақада, уч фарзанди, ўн уч набира ва етти эвараси бор.

ISBN 978-9943-4819-8-5

